

30. évfolyam

2015. 3. sz.

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A kiadványt szerkesztette:

PAPP SÁNDOR

A kiadvány

Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar,
Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar,
Szerencsejáték Zrt.
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(főszerkesztő-helyettes)

BENCsik PéTER
GALAMB GyÖRGY

KOSZTA LÁSZLÓ

PAPP SÁNDOR

PELYACH ISTVÁN

SZÁSZ GéZA

TOMKA BéLA

TÓTH HAJNALKA

TÓTH SZERGEJ

HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA
(olvasószerkesztő)

Tartalom

Szelídség, mérték, szenvedély. Szerkesztőtársunk, Koszta Laci emlékére (Az Aetas munkatársai nevében <i>Galamb György</i>)	5
<i>Tanulmány</i>	
KÁRMÁN GÁBOR Egy diplomáciai zsákutca: Bethlen Gábor házasságkötése Brandenburgi Katalinnal	9
BAGI ZOLTÁN PÉTER Alfonso Montecuccoli a Habsburg család szolgálatában (1570–1598)	37
VARGA BEÁTA Hajdúk a kozákok ellen Bethlen Gábor első Habsburg-ellenes hadjárata idején	51
PAPP SÁNDOR Bethlen Gábor hatalomra kerülése a török forrásokban és történetírásban (Tayyib Gökbilgin kutatásai és eredményei)	72
BRANDL GERGELY A város, a boszorkány és a kancellária (Horváth Mátyásné esete a nagy szegedi boszorkányüldözés idején [1728–1729])	85
<i>Műhely</i>	
WOJTILLA GYULA Volt-e Indiának története?	110
SZÉKELY MELINDA Szemelvények Pacatus Theodosius császár dicsőítése című művéből .	121
HOFFMANN ZSUZSANNA Asinius Pollio politikai pályafutása	127
KELEMEN ZOLTÁN Antik demokrácia és középkori joguralom (Benjamin Constant 19. századi szabadságeszméjének kritikája és a középkor)	140
<i>Határainkon túl</i>	
„Volt egy kis történelmi hangulat...” Beszélgetés Sipos Gábor kolozsvári történész-levéltárossal (Az interjút készítette: <i>Papp Sándor</i> és <i>Tóth Hajnalka</i>)	155
SIPOS GÁBOR Bod Péter, az egyháztörténész – kutató	173
Sipos Gábor műveinek jegyzéke	179

Múltidéző

GAUSZ ILDIKÓ

Tokaj és környéke 1564–1565 között, avagy elfelejtett „haditudósítók” helyszíni jelentései 187

Figyelő

Egy ígéretes sorozat indítókötete

(Tusor Péter [szerk.]: *„Írom kegyelmednek, mint igaz magyar igaz magyarnak...” Lippay György veszprémi és egri püspök, esztergomi érsek levelei magyar arisztokratákhoz, nemesekhez. Bibliotheca Historiae Ecclesiasticae Universitatis Catholicae de Petro Pázmány Nuncupatae. Collectanea studiorum et textuum. Series II. Classis I. Vol. 1. Budapest, 2015.*)

SZABADOS JÁNOS 207

Trónok harca a 17. századi téatrumban

(Philippe Roy— Ferenc Tóth: *La défaite ottomane: le début de la reconquête hongroise : 1683. Paris, Economica, impr. 2014.*)

GAUSZ ILDIKÓ 210

A római közjog újrafelfedezése Magyarországon?!

(Pókecz Kovács Attila: *A királyság és a köztársaság közjogi intézményei Rómában. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 2014.*)

BAJÁNHÁZY ISTVÁN 217

Érdekesség, valódiság, élményszerűség, egyediség

(Szűjártó M. István: *A történész mikroszkópja. A mikrotörténelem elmélete és gyakorlata. L'Harmattan Kiadó, 2014.*)

SZILÁGYI ADRIENN 221

Pogányok között

(Berend Nóra: *A kereszténység kapujában. Zsidók, muszlimok és „pogányok” a középkori Magyar Királyságban. 100 k.–1300 k. Attraktor, Máriabesnyő, 2012.*)

BALOGH LÁSZLÓ 226

A Rusz történelme a középkori kutatások tükrében

(Beszámoló a *Colloquia Russica* konferenciáról [Szepesváralja, 2014. október 16–18.])

PÉDERI TAMÁS 233

Számunk szerzői 236

Szelídség, mérték, szenvedély

Szerkesztőtársunk, Koszta Laci emlékére

(*Latiatuc feleim zumtuchel, mic vogmuc...*)

Amikor 1985-ben megjelent az újraalapított *Aetas* első száma, a borítón egy ismeretlen reneszánsz-kori (talán német?) mestertől származó, Észak-Itáliában készült fametszeten fennmaradt idő-szimbólum állt. A homokórát felfaló figura a mai napig folyóiratunk emblémája. Egyrészt azt sugallja, hogy az idő kegyetlen (olyannyira, hogy önmagát is fel-emészti), és a mérhető idő maga is belevész az elmúlásba, a feledésbe. Másrészt azt, hogy az idő semleges, egynemű, és a vele járó mulandóság nem tesz különbséget semmi és senki között. Az *Aetas* alapítói számára bizonyosan nem a jelkép előbbi, inkább morális értelmezése volt a fontos, hanem az utóbbi magyarázata, amelynek kézenfekvő továbbgondolása nem más, mint hogy a történészek, a történettudomány számára a legfontosabb a különbségtétel nélküli tárgyilagosság, semlegesség, a részrehajlás és előítéletek nélküli ítéletalkotás.

Laci találta és javasolta a szimbólumot, és most, kerek harminc évvel később, amikor legyűrhetetlen betegsége korai halálát okozta, kegyetlenül nyomulnak előtérbe újabb más vagy akár ellentétes értelmezések: az idő nem semleges, hiszen kinek több, kinek kevesebb jut belőle, kinek a békés elmúlás menedékét nyújtja, kire pedig szenvedést mér. Méhében hordja a váratlanul és döbbenetesen feltáruló végzetet: *Et in Arcadia ego*.

Media aetas

Laci nem volt szakbarbár, de szenvedélye a középkorhoz – *media aetas* – vonzotta. Ez a rendkívüli szenvedélye adta közös vállalkozásunk egyik fő értékét és motorját. Folyóiratunknak az új- és a jelenkor története mellett a középkortörténet is fontos profiljává vált. A rendszerváltozás előtt és az azt követő években bőven volt mit tenni, hogy a növekvő számú fiatal középkorkutató előtt megnyíljanak a publikációs lehetőségek, létrejöjjenek a medievisztika műhelyei, és elkezdődjön köztük a párbeszéd. Laci mindebből oroszlánrészt vállalt anélkül, hogy magát előtérbe tolta volna. Nagyrészt neki köszönhető, hogy folyóiratunk – más korszakok kutatói mellett – máig fontos színtere a medieviszták párbeszédének, éljenek azok Szegeden, Budapesten, Pécsen, Pozsonyban, Kolozsváron, Krakóban, Bonnban vagy Amerikában. Nagyon komolyan vette a *Határainkon túl* rovatunkat, annak nyilvánvaló céljával, a szellemi határok lebontásával együtt. Gyorsan formálódó tudósi és szerkesztői egyéniségének nem kis szerepe volt abban, hogy az *Aetas*-ban hamar eltűntek a nemzedékek közötti határok, és a folyóirat diáklapból az idősebb kollégák által is becsült tudományos fórummá alakult át.

Nehéz meghatározni, mi adja az általa szerkesztett tizenhárom folyóiratszám egyéni ízét és jellegét. Nehéz, mert Laci bizonyos értelemben „eklektikus” volt: nyitottan várt és jelentetett meg bármilyen témájú, bármilyen módszert és megközelítést alkalmazó, bármilyen „iskola” termékeként azonosítható tanulmányt, készségesen tett közzé interjú szak-

mánk legkülönbébb személyiségeivel, James Ross Sweeney-től Aron Gurevicsig. A tematikus számok gyakorlatát lazán és tágan értelmezte, ez alól talán a 2007-es „Közös közép-kor” című szám a kivétel, amely szinte *ars poeticaként* tükrözi érdeklődését, orientációit, valamint az idősebb és fiatalabb, hazai és külföldi kollégáihoz fűződő kapcsolatait. Az írá-sok egyebek közt a német nemesi hatalom alapjairól, Metód pannóniai tevékenységéről, III. Henrik császár és az Árpádok viszonyáról, a középkori lengyel püspökökről mint társadalmi csoportról, egy 14. századi belső egyházi konfliktus, a lőcsei tizedper anyagát tartalmazó forrásról szólnak. A szerzők között szerepel Kubinyi András, a magyar medievisztika akkoriban elhunyt doyenje, de mellette Laci két tanítványa is. Akadnak külföldiek: a vele egykorú krakkói kollégája, akivel pályájuk kezdete óta szoros barátságot ápolt, azután a ná-la jóval idősebb, általa oly nagyra becsült szlovák levéltáros-történész vagy az a német kol-légája, akivel passau-i ösztöndíja során ismerkedett meg.

És emléksünk, mert persze nem csak szerkesztőként ismertük, az általa szervezett kon-ferenciákra, és számos fontos kezdeményezése közül arra, amely talán a legközelebb állt a szívéhez: a *Capitulum* kutatócsoport megszervezésére.

Ars longa, vita brevis

Történészként Laci kiegyensúlyozottsággal és mértéktartással fordult a különféle hagyomán-yokhoz, iskolákhoz és egyéniségekhez: józan kritikai érzéke nem engedte, hogy bármelyiket is túlértékelje a többi rovására. Mályusz Elemér egyházi társadalomról szóló könyvét népszerűsítette, ám Deér Józsefről konferenciát szervezett és kötetet adott ki. Elsősorban (de nem kizárólag, hiszen diákkorában minden középkorról szóló kurzust „végigült”) Kristó Gyula tanítványának számított, de Györffy Györgyöt és mestere más vitapartnereit is becsülte. A külföldiek közül leginkább a szélesebb magyar közönség által kevésbé ismert né-met történészek – Horst Fuhrmann, Josef Fleckenstein, Egon Boshof – hatottak rá, de so-kat merített több kiváló francia középkortörténésztől: elég Jacques Le Goffot és Georges Duby-t említeni. Az egyházi intézmények története és helyrajza mellett ugyanúgy érdekelte a rítusokban és a kultuszokban testet öltő hiedelemvilág és mentalitás.

Pályáját a hiteleshelyek és a történetükre vonatkozó források kutatásával kezdte, de az egyházi társadalom egésze érdekelte: páratlan pontossággal rajzolta meg a hierarchia kü-lönbféle szintjeire eljutó személyiségek karrierjét. Nemcsak az egyházi intézmények topográ-fiája, működésük gazdasági alapjai és a különféle társadalmi közegekben, így a városokban játszott szerepe érdekelte, hanem a kultúraszervezésben, a világiak vallási életének szerve-zésében elfoglalt helye is. Tevékenysége nyomán ma már sokkal élesebben rajzolhatók meg a középkori magyar egyház mindennapjai, működése és az azt befolyásoló hatások. Csak pár fontos példa erre a pécsi püspökség története, a kalocsai érsekség megszervezése és an-nak korabeli mintái vagy a nyitrai püspökség függési viszonyainak tisztázása.

Kutatásainak másik fontos területe kezdettől fogva az ezredfordulón zajló térítések és az egyházszervezés volt. Ez egyben a közép-európai: keleti német, cseh és lengyel párhuzamok összehasonlítását, tehát a kutatói horizont jelentős kiszélesedését is jelentette. Nemigen akad, aki nála jobban ismerte volna a közép-európai egyházszervezés német (és itáliai) gyökereit, de alaposan tájékozott volt régióink egyháztörténetének más európai vonatkozásaiban, legyen szó a bencés vagy a ciszterci rend által közvetített hatásokról vagy épp a pápák és császárok változékony viszonyából fakadó és épp ezért a történész számára nehezen felfejthető pillanatnyi politikai adottságokról.

Szerves egységben, mesterséges határvonalak meghúzása nélkül látta a magyar és az „egyetemes” történelmet. Egyszer, 1991-ben Bak Jánost kérdezgetve így fogalmazott:

*„Történelemtankönyveink gyakran utalnak Lengyelország, Csehország és Magyarorszá-
g középkori történetének hasonlóságára, viszont a tankönyv ízü megállapításokon túl
hiányoznak az összehasonlító munkák. Hogyan lehetne ezeknek a komparatistikai kuta-
tásoknak a kereteit megteremteni? Közös kutatásokkal európaiságunkat vizsgálni...?”*

A kérdésekre az elmúlt években maga Laci adta meg a választ: egyre több német, cseh, lengyel, szlovák történésszel ismerkedett meg és épített ki szakmai kapcsolatokat. Ezzel – más kollégáival együtt – hozzájárult ahhoz, hogy a magyar középkor szegedi kutatásának eredményeit külföldön is megismerjék és elismerjék.

Történelmi alkatának alapvető jellemzője volt az is, hogy nem tett soha gyenge lábakon álló vagy elmaszatolt állításokat, tartózkodott a túl merész feltételezésektől. A szegedi hagyományoknak megfelelően tisztelte az adatokat, abból indult ki, amit a forrásokból kiolvashatott, azokat fegyelmezetten és mértékkel interpretálta. Ez a fegyelmezettéte azonban érdekesen vegyült azzal a képességgel, hogy – optimista módon – összefüggő rendet konstruáljon az egyedi tények puszta halmazából. Évtizedek szívós munkájára, átolvasott éjszakákra volt szükség annak a széleskörű tájékozottságnak a megszerzéséhez, amely lehetővé tette a párhuzamok, a megfelelések felismerését, annak a szemléleti keretnek a megalakítását, amelyben az adatok önmagukon túlmutató értelmet nyertek.

Mennyi minden marad elolvasatlanul, mennyi minden marad megíratlanul?

Ars vivendi

Szelíd volt és nagyon szerény. Ha előadott vagy magyarázott, nyílt és közvetlen modorába csipetnyi tanárosság vegyült, amit mindig joviális, kislíus, egyben kissé csibészes mosoly kísért. Lacinak volt humorérzéke, tudott jóízűen és nagyot nevetni. Tanítványaiival, kollégáival több mint segítőkész volt, nem a hibáikat és gyalóságait kereste, hanem – talán kissé naivan is néha – elnézte azokat. A színvonaltalanság, az igénytelenség nem tette indulatossá, inkább csak értetlen, fanyar mosollyal kísért fejcsóválást váltott ki belőle.

Szenvedélyesen tanított: kerek és logikus magyarázatai teljesen magától értetődővé tették mondanivalóját. Egyik-másik kollégájának akár a folyosón is röpkeliselőadást tartott ötleteiről, kutatási állásáról, s ha egy-egy doktori vitán hozzászólt, nemegyszer miniatűr tanulmányt rögtönzött. Nem becsülte le az ismeretterjesztést, szívesen adott elő szélesebb közönség előtt, vagy szerepelt tévé- és rádióbeszélgetésekben.

Egyetemi emberként nem pozíciókat próbált szerezni és azokat körülbástyázni, hanem magukat az ügyeket nézte, a gyakorlatias megoldásokat kereste. Közügyekről és szakmai kérdésekről határozott véleményt alkotott, ugyanakkor a személyes ütközésektől húzódozott.

Szenvedélyesen érdekelte minden, ami szeretett középkorával bármilyen módon kapcsolatban állt. Azon a nyáron, amikor diplomáját megkapta, két éjszakán át vonatozott, hogy láthassa a szicíliai Monreale normann székesegyházát, pár évvel később lelkesen számolt be a piemonti Sacra di San Michele apátságáról, amely *A rózsá neve* helyszíné számára szolgálhatott mintául. Diákjaival bejárta a Kárpát-medence számtalan, a középkor levegőjét árasztó helyszínét Heiligenkreutzól Brassóig, a dunajeci Vöröskolostortól a Jakab-hegyi kolostorromokig. Ha egyetemi szobájában laptopján dolgozott, gyakran hallgatta közben a kelta zenei hagyományhoz visszanyúló Loreena McKennitt-et vagy az ónorvég énekeket előadó Agnes Buen Garnås-t és Jan Garbareket. Szerette a teniszt és a focit, és persze jól ismerte azok középkori formáit. Személyes vonzalmai közül talán csak a biciklizésnek nem voltak középkori előzményei, ám arról is írja egy helyen:

„A kirándulásokat gyakran kerékpárral tettük meg, mert így egyrészt jobban megismertük a felkeresett tájat. A településeken átmenő utak főleg a Felvidéken a hajdani középkori út nyomvonalán haladtak, és ennek emlékeit, késő középkori út menti kereszteket így megismertük. Fontos volt, hogy kerékpárral olyan tempóban tudtunk haladni, ahogy azt a középkori ember is tette.”

Ugyanakkor, amikor a betegség elhatalmasodott rajta, nem követte a középkori *ars moriendi* által kínált mintákat. Nem akart belenyugodni a halálba, és nem is készült rá: az utolsó hetekben is terveket szőtt, olvasott. A végsőkéig ragaszkodott az élethez, bízott abban, hogy le tudja győzni a gyötrelmes kórt. Nem akarta itt hagyni családját, barátait, kollégáit, de nagyszámú kedves ismerőseit: Bertalan és Achilles püspököket, Teofil olvasókanonokot, Báncsa bíborost, Adalbertet és persze egyik Brúnót sem.

È bello doppio il morire vivere anchora

Az alapítók közül immár senki nem tagja szerkesztőségünknek. A többiek az élet, más vonzások és perspektívák vittek távolabb tőlünk, Lacit viszont – megmagyarázhatatlan kivételként – a halál ragadta el. Nehéz ezt tudomásul venni. Nélküle kell tenni tovább, amit tennünk lehet – ahogyan ő is mindig tette, amit tehetett, és amíg lehetett. Szeretettel és hálával gondolunk rá.

Az *Aetas* homokórát felfaló figurájának eredeti változata alatt található egy felirat is, ami eddig föl sem tűnt nekünk – és talán neki sem, amikor rátalált. A rövid, olasz nyelven és korabeli helyesírással írt szöveg, mintegy kommentálva a jelképes alakot, egyben ellen-súlyozza is annak jelentéseit. A mindent elnyelő feledés elleni küzdelemre, az emlékezet megteremtésére tett erőfeszítésekre utal, a szép, a szellem, a tudás átmentésének vágyára, mely dacol az elmúlással, az egyén mulandóságával. Mindezen túl számunkra azért is jelentéses, mert most már Lacira és a vele közösen végzett munkákra is emlékeztet. Így hangzik: *È bello doppio il morire vivere anchora – szép a halál után is élni tovább.*

Az *Aetas* munkatársai nevében GALAMB GYÖRGY

KÁRMÁN GÁBOR

Egy diplomáciai zsákutca: Bethlen Gábor házasságkötése Brandenburgi Katalinnal*

Bethlen Gábor diplomáciájában talán az egyik legközismertebb szál az, amely a brandenburgi választófejedelemhez, György Vilmoshoz fűzi. Aki egy kicsit is foglalkozott Erdély nagy fejedelmének történetével, tisztában van azzal, hogy első felesége, Károlyi Zsuzsanna halála után 1626-ban Bethlen a választófejedelem hűgával, Katalinnal házasodott újra, aki aztán Erdély következő fejedelme lett. Az esküvő ceremóniális vonatkozásait az elmúlt évtizedben is alapos tanulmányok vizsgálták, és a 2013-as Bethlen-évforduló kapcsán megjelent írások is bizonyították: a német fejedelmi családból érkező menyasszony és a hozzá képest mérhetetlenül alacsony sorból, saját tehetsége révén kiemelkedő fejedelem frigye továbbra is izgatja a korszak történészeit.¹ Éppen ezért meglepő, mennyire kevés figyelem fordult a fejedelmi esküvő politikai vonatkozásai felé: részleteiben tulajdonképpen még egyetlen szakmunka sem próbált utánajárni, mit várt el Bethlen a brandenburgi kapcsolattól, és mit nyert vele ténylegesen; és fordítva: mi állt a házasságkötés hátterében a Hohenzollern család részéről. Tanulmányomban ezeket a kérdéseket fogom körbejárni.

Követjárások a házasságkötés körül

Ha valaki a 17. század első felének jeles erdélyi személyiségeiről szóló életrajzi összefoglalókat és lexikon-szócikkeket lapozgatja, legalább öt-hat emberrel kapcsolatban találkozhat az információval, hogy az illető szerezte meg Bethlen Gábornak második hitvesét. Mivel a há-

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj keretében készült. A forrásanyag összegyűjtésében nagy segítségemre volt korábbi munkahelyem, a Geisteswissenschaftliches Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas an der Universität Leipzig, illetve a Klebelsberg Kuno Ösztöndíj anyagi támogatása.

¹ Deák Éva: *Brandenburgi Katalin és Bethlen Gábor első találkozása*. In: Erdélyi Gabriella – Tusor Péter (szerk.): *Mindennapi választások: Tanulmányok Péter Katalin köszöntésére*. Budapest, 2007. 251–266. (CD kiadás; az interneten: <http://mek.oszk.hu/09300/09378/09378.pdf>, utolsó letöltés 2015. június 3.); uő: *Expressing Elite Status through Clothing in Early Modern Europe: The Examples of Gabriel Bethlen and Catherine of Brandenburg*. Saarbrücken, 2010. 121–138.; illetve uő: *The Wedding Festivities of Gabriel Bethlen and Catherine of Brandenburg*. Hungarian Studies, vol. 26. (2012) no. 2. 251–271.; Varsányi Krisztina: „Hírlik, hogy Bethlen...”: *Bethlen Gábor fejedelem a Német-római Birodalom korabeli nyilvánossága előtt német nyelvű nyomtatványok tükrében*. Budapest, 2014. 49–56.; Violeta Barbu: *Mirtul și laurii: Nunta principelui Gabriel Bethlen cu Katarina von Brandenburg reflectată în spațiul francez*, illetve Kármán Gábor: *Bajor követ Bethlen Gábor esküvőjén*. In: Dáné Veronka – Horn Ildikó – Lupescu Makó Mária – Oborni Teréz – Rüszt-Fogarasi Enikő – Sipos Gábor (szerk.): *Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene: A Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai*. Kolozsvár, 2014. 106–130., 93–105.

zasság megkötéséhez vezető diplomáciai tárgyalásoknak igazán alapos feldolgozása nincs, és a legutóbbi, ezzel részleteiben foglalkozó történeti munka több mint száz évvel ezelőtt született, talán nem szükségtelen összefoglalni, milyen lépések vezettek az 1626 márciusában megrendezett díszes kassai menyegzőhöz.²

Már a házasság ötletének felmerülésével kapcsolatban is él egy súlyos félreértés a magyar historiográfiában: több szerző is tényként közli, hogy a kezdeményezés Pfalzi Frigyes feleségétől, Stuart Erzsébettől indult. Noha a száműzött cseh királynénak valóban ismerjük olyan levelét, amelyben felveti, hogy Bethlen Gábor számára a brandenburgi örgrófnőt kelletne ajánlani, ez 1625 júliusából származik, amikor már több olyan erdélyi követ járt Berlinben, aki Katalin kezét kérte a választófejedelemtől.³ A legelső levélváltásban, amelyben a házasság ötlete felbukkan, valóban volt egy Pfalzhoz kötődő személy, azonban nem V. Frigyes neje, hanem húga, Erzsébet Charlotte, György Vilmos brandenburgi választófejedelem felesége. Őt kereste meg 1624 tavaszán egy kurlandi nemesasszony, Magdalena Farensbach, a livóniai Wenden vajdájának neje azzal, hogy ha Katalin kezét még nem ígérték oda senkinek, egy előkelő potentát érdeklődne utána – és júniusban egy újabb levélben azt is felfedte, hogy Erdély fejedelméről van szó.⁴

A vajdáné érdekes módon vált Bethlen Gábor közvetítőjévé: bátyja, az 1610–20-as évek fordulatokban alighanem egyik leggazdagabb pályafutását magának mondható kalandora, Volmar Farensbach ekkor éppen a fejedelem udvarában tartózkodott. A kurlandi gróf ed-

² Az esküvőhöz vezető lépések eddigi legrészletesebb leírását – ahogy általában véve Bethlen Gábor diplomáciájának legprecízebb és legszélesebb látókörű összefoglalását – Angyal Dávid állította össze: *Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinánd haláláig*. Budapest, 1898. 380–383.

³ Stuart Erzsébet levele Thomas Roe-nak (Hága, 1625. júl. 26[/aug. 5.]) Richardson, Samuel (ed.): *The Negotiations of Sir Thomas Roe, in His Embassy to the Ottoman Porte, from the Year 1621 to 1628 Inclusive...* London, 1740. 397. A száműzött királyné Roe 1624. szept. 4/14-i levelére reagál, amelyben a konstantinápolyi angol követ felvetette, hogy jó lenne Bethlennek egy német fejedelmi családból feleséget találni, uo. 280. Roe Bethlennel kapcsolatos álláspontjának változásáról lásd: Kurucz György: *Sir Thomas Roe és az erdélyi–lengyel viszony Bethlen Gábor fejedelemsége alatt*. In: Erdődy Gábor – Hermann Róbert (szerk.): *Magyarhontól az Újvilágig: Emlékkönyv Urbán Aladár ötvenéves tanári jubileumára*. Budapest, 2002. 55–63.; uő: *Erdély és az angol diplomácia Bethlen Gábor fejedelemsége idején*. In: Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene, i. m. 69–78.; Kellner Anikó: *A tökéletes követ – elmélet és gyakorlat a kora újkori politikai kultúra tükrében*. Korall, 7. évf. (2006) 23. sz. 86–115.; Zarnóczki Áron: *Anglia követeinek tevékenysége a harmincéves háború első évtizedében, különös tekintettel a Bethlen Gáborral való kapcsolatukra*. In: Mihalik Béla Vilmos – Zarnóczki Áron (szerk.): *Tanulmányok Badacsonyból: A Fiatal Levéltárosok Egyesületének konferenciája*, Badacsony, 2010. július 9–10. Budapest, 2011. 32–43. A szövegben végig a gregorián naptárt (*stylo novo*) használom, a julián naptár szerinti dátumot használó források esetén kapcsos zárójelben feloldva.

⁴ Magdalena Farensbach levelei Erzsébet Charlotte-nak (Strasburg [Brodnic], 1624. máj. 3[/13], illetve jún. 18[/28.]) Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz (Berlin-Dahlem, a továbbiakban: GStA PK) Brandenburg-Preussisches Hausarchiv (a továbbiakban: BPH) Rep. 33. V nr. 62. Vol. I. fol. 3., illetve 9; valamint követének levele ugyanannak (Neugarten, 1624. máj. 10[/20.]) Uo. fol. 7. Erzsébet Charlotte és Stuart Erzsébet felcserélése abból ered, hogy a forrásokat (kisebb tévedésekkel) ismertető első feldolgozás csak „Pfalzgräfin Elisabeth”-et emleget, lásd: Krüner, Friedrich: *Bethlen Gábor, Fürst von Siebenbürgen*. Historische Zeitschrift, vol. 58. (1887) 32. Ezt nemcsak magyar történészek értették félre (így Angyal Dávid, aki a Roe-levelezést is bevonta a „bizonyító források” körébe, és aki másoknak is forrásul szolgált; lásd Angyal: *Magyarország története*, 380.), hanem a svéd Nils Ahnlund is, aki Farensbach-életrajzában fordulatot történetet kanyarított a különböző udvarok között ingázó Magdalena Farensbach köré, lásd: *Krigare, diplomat och statsfänge*. Personhistorisk Tidskrift, vol. 19. (1917) 82–83.

digre már megjárta a lengyel–oszmán front csatamezőit, illetve a konstantinápolyi börtönt, ahonnan a híres angol követ, Sir Thomas Roe közbenjárására szabadult ki. Valószínűleg az ő révén ismerkedett meg a pfalzi emigráció neves szereplőjével, Heinrich Matthias von Thurnnal, és rajta keresztül kerülhetett Erdélybe, hogy ezúttal a protestáns ügy szolgálatába állítsa kiterjedt kapcsolatrendszerét.⁵

Erzsébet Charlotte válaszlevelét Bethlennel kapcsolatban nem ismerjük, de előzőleg már tudatta a wendeni vajdánéval, hogy Katalinnak az orosz cárral kötendő házasságára vonatkozó tervekből nem lett semmi, így az erdélyi fejedelem számára világos lehetett, hogy a huszonkét éves őrgrófnő is potenciális menyasszonyjelöltjei közé tartozhat.⁶ Hivatalos követet azonban egyelőre nem küldött. Ebben aligha a diplomáciai érintkezés nehézségei akadályozták meg: 1623–1624 során többször is jártak követei a száműzött Pfalzi Frigyes Brandenburgnál jóval távolabb fekvő hágai udvarában. Inkább arról lehet szó, hogy a fejedelem meg akarta várni, nem járnak-e sikerrel egy Habsburg-menyasszony megszerzését célzó tárgyalásai – és közben ki akarta puhatolni, milyen előnyöket nyújthatna a brandenburgi kapcsolat.⁷ Egy ilyen kísérlethez köthető az is, ahogy György Vilmos először szerzett hivatalosan tudomást Bethlen szándékairól.

Az alkalom meglehetősen rendhagyóra sikeredett. 1624 októberében megjelent György Vilmosnál III. Zsigmond lengyel király követe, Piotr Szyszkowski, és előadta neki, hogy a mazóviai Gąbin városában elfogták Bethlen követét, Matthias Quadtot, aki kereskedőnek öltözve igyekezett észak felé, urának II. Gusztáv Adolf svéd királyhoz címzett leveleivel. A nála talált instrukciót felbontva szembesültek a lengyelek azzal, hogy az általuk gyanakvással figyelt erdélyi fejedelem a brandenburgi frigyhez kéri királyuk egyik legnagyobb ellenségének támogatását. György Vilmosnak komoly retorikai eszköztárat felvonultatva kellett győzködnie III. Zsigmondot arról, hogy miként a *Rzeczpospolita*-val szintén feszült viszonyban álló orosz cár, úgy Bethlen Gábor ajánlatát is vissza fogja utasítani – ha egyáltalán ilyesmi eljut hozzá, hiszen nála követ nem járt, Quadtt nem Brandenburg, hanem Svédország felé tartott.⁸

Az első erdélyi követ Brandenburgba érkezéséig valóban várni kellett 1625 áprilisáig, akkor azonban György Vilmos rögtön két különböző személytől is meghallgatta Bethlen Gábor ajánlatát. A fejedelem udvari orvosa és tanácsadója, Weikhard Schulitz (a magyar

⁵ Ahnlund: *Krigare*, 80–82. Későbbi karrierjéről rövid összefoglalás magyarul: Kármán Gábor: *Külföldi diplomaták Bethlen Gábor szolgálatában*. In: Kármán Gábor – Teszelszky, Kees (szerk.): *Bethlen Gábor és Európa*. Budapest, 2013. 168.

⁶ Erzsébet Charlotte választófejedelemné levele Magdalena Farensbachnak (Cölln an der Spree, 1624. máj. 7[17].) GStA PK BPH Rep. 33. W nr. 62. Vol. I. fol. 5. Katalin nem sokkal korábban tért vissza Svédországból, ahol nővére, Mária Eleonóra királyné mellett élt egy darabig, lásd leveleit János Kázmér pfalz-zweibrückeni grófnak (Västerås, 1623. jan. 21[31]., illetve márc. 14[24].) Riksarkivet (Stockholm, a továbbiakban: RA(S)) Stegeborggsamlingen E 19 Fasc. Prinsessan Catharina af Brandenburg.

⁷ A Habsburg-menyasszonnyal kapcsolatos tárgyalásokra lásd Frankl [Fraknói] Vilmos: *Pázmány Péter és kora. II. (1622–1631)*. Pest, 1869. 107–115.; Angyal: *Magyarország története*, 368–369. A Pfalzi Frigyeshez küldött követekről, Berbisdorfról és Vickovról lásd: Kármán: *Külföldi követek*, 153–154.

⁸ Lásd Piotr Szyszkowski proposícióját György Vilmosnak ([Cölln an der Spree], 1624. okt. 3[13].) GStA PK BPH Rep. 33. W nr. 65a fol. 4–6.; illetve György Vilmos rezolúcióját III. Zsigmond számára (Cölln an der Spree, 1624. okt. 5[15].) GStA PK I. Hauptabteilung (a továbbiakban: I. HA) Geheimer Rat Rep. 9. Nr. 13. 17. fol. 2–4. Nem véletlen, hogy a Quadtnak adott instrukció is egy varsói másolatból ismert: Archiwum Głównie Akt Dawnych (Varsó, a továbbiakban: AGAD) Metryka Koronna Libri Legationum (a továbbiakban: MK LL) vol. 29. 329–332.

forrásokban Scultetus) március elején indult Berlin felé, de négy nappal az ő megbízólevelének kelte után Bethlen Gábor újabb levelet írt a választófejedelemnek. Ebben arról értesítette, hogy Listius Ferencet unokaöccse, a nyugat-európai peregrinációra induló Bethlen Péter társaságában szintén Berlinbe küldi, fontos feladattal.⁹ György Vilmos mindkét követőt meghallgatta a házassági ajánlatot, és válaszában nagyrabecsüléséről biztosította az erdélyi fejedelmet, de nem ígért túl sokat, hivatkozva arra, hogy előbb ki kell puhatolnia, mit szólna a frigyhez a császár, illetve a lengyel király. Azt is közölte, hogy az utóbbi már többször is jelezte az erdélyi fejedelemmel kapcsolatos ellenérzéseit.¹⁰

Mint láthattuk, a brandenburgi választófejedelem aggályainak volt alapjuk, hiszen a lengyel király igencsak feszülten reagált az erdélyi fejedelemmel kötendő frigy ötletére. Noha II. Ferdinánd német-római császárral Bethlen Gábor pillanatnyilag békés viszonyt ápolt, az sem volt titok, hogy az 1620-as évek első felében kétszer is háborús konfliktusba keveredtek, és a fejedelem a legkevésbé sem élvezte a császári udvar bizalmát.¹¹ Így Bethlen Gábornak, amikor 1625 júniusának végén újra Berlinbe küldte Schulitzot, ezen kétségek szétzúzásával kellett megpróbálkoznia. A választófejedelemnek írt levelében hosszasan taglalta, hogy egyik uralkodónak sincs oka a házasság megakadályozására, és ígérte, hogy a házassági szerződés konkrétumairól tárgyaló követség Bécsen keresztül érkezik majd Berlinbe, így II. Ferdinánd beleegyezését is megszerezhetik az esküvőhöz. Emellett Schulitz egy nyilatkozatot is átadott György Vilmosnak, amelyben Bethlen megígérte, hogy ha a brandenburgi választófejedelemnek a császár vagy a lengyel király részéről bármilyen bántódása esik az esküvő miatt, pénzzel és fegyverrel, személyes hadba szállásával fogja megsegíteni.¹²

Ez önmagában még távolról sem győzte meg a választófejedelmet és tanácsosait: a Schulitznak adott válasz is csak elhalasztotta a döntést, érzékeltetve annak felelősségteljes voltát és a külpolitikai helyzet változékonyságából fakadó bizonytalanságot. Adam von Schwarzenberg, a brandenburgi titkos tanács egyik vezető személyisége érezhető fáradtsággal írta meg Friedrich von Pruckmann kancellárnak, mennyiszor kellett elmondania Schu-

⁹ Lásd a Schulitznak adott *credentia* leveleket György Vilmoshoz, illetve Anna özvegy brandenburgi választófejedelemnéhez (Segesvár, 1625. márc. 4.) Szilágyi Sándor: *Levelek és acták Bethlen Gábor uralkodása történetéhez 1620–1629 között*. Történelmi Tár, [9. évf.] (1886) [a továbbiakban: TT 1886] 628; illetve GStA PK BPH Rep. 33. W nr. 62. Vol. I. fol. 11r; illetve Listius megbízólevelét György Vilmoshoz (Fogaras, 1625. márc. 8.) Szabó Gyula: *Bethlen Gábor házassága Brandenburgi Katalinnal (A berlini titkos állami levéltárból)*. Történelmi Tár, [11. évf.] (1888) (a továbbiakban TT 1888), 640. Bethlen Péter peregrinációjáról lásd Lukinich Imre: *A Bethlen-fiúk külföldi iskoláztatása 1619–1628*. In: Nagyenyedi album. Budapest, 1926. 79–100.

¹⁰ Lásd Listius Ferenc beadványát György Vilmosnak (s. l., 1625. ápr. 19.), illetve a beszámolót a Schulitzcal folytatott tárgyalásokról ([1625. április]) TT 1888: 641–642, illetve 647–653. Schulitz *recredentialisa* 1625. április 19[29]-én kelt (GStA PK I. HA Geheimer Rat Rep. 11. Auswärtige Beziehungen: Akten (a továbbiakban: ABA) Nr. 10174. fol. 8.), míg Listius Frankfurt an der Oderből 1625. ápr. 25[máj. 5]-én köszöntö meg a brandenburgi tanácsosoknak és kancellárnak a választ (TT 1888. 642–643).

¹¹ Az 1619–21-es, illetve 1623–24-es hadjáratok operatív történetének mindmáig legjobb összefoglalása Nagy László: *Bethlen Gábor a független Magyarországért*. Budapest, 1969. 123–372. Lásd még, újabb szempontok felvetésével: B. Szabó János: *Bethlen Gábor hadai a harmincéves háborúban: A kora újkori hadügyi fejlődés Kelet-Közép-Európában: az Erdélyi Fejedelemség példája a XVII. század első felében (2. rész)*. Hadtörténelmi Közlemények, 127. évf. (2014) 41–76.

¹² Lásd Bethlen Gábor levelét György Vilmosnak (Gyulafehérvár, 1625. jún. 25.) GStA PK BPH Rep. 33. W nr. 62. Vol. I. fol. 15–17.; illetve az általa azonos dátummal kiállított diplomát: GStA PK BPH Rep. 33. W nr. 64. Vol. III. fol. 1.

litznak az okokat, amelyek megakadályozták egy végleges pozitív válasz kiadását. Ehhez képest a sziléziai származású orvos-diplomata nagyon pozitívan értékelte a fejleményeket: arról számolt be a fejedelemnek, hogy törekvéseik sikerrel járnak, és biztatta Bethlent, hogy minél gyorsabban küldje el Berlinbe a szerződést véglegesítő követeit.¹³

Weikhard Schulitz nyitott ajtókat döntött: ekkorra Bethlennek a házassági szerződés megkötésével megbízott két diplomatája, Kovacsóczy István kancellár és Mikó Ferenc kincstartó már Bécs környékén jártak.¹⁴ Igaz, küldetésük nem kizárólag arra vonatkozott, amit Schulitz Brandenburgban előadott. Bethlen Gábortól mesteri húzás volt arra hivatkozni, hogy a császár jóindulatáról való meggyőződés végett muszáj Bécsen keresztül indulnia a leánykérő követtségnek, mivel ezzel lehetőséget teremtett arra, hogy még egyszer utoljára feltegye a kérdést II. Ferdinándnak, hajlandó lenne-e Cecília Renáta főhercegnőt feleségül adni hozzá. Csak miután Bécsújhelyen megkapták a császár válaszát – amelyben ezúttal, számos más jelölt után a császárné rokonát, egy nevers-i hercegnőt ajánlotta Erdély fejedelmének –, közölték II. Ferdinánddal, hogy instrukciójuk szerint Brandenburgba kell továbbutazniuk.¹⁵

Kovacsóczy és Mikó szeptember végén érkeztek meg Berlinbe, ahol a választófejedelem fogadta őket a Cölln an der Spree-i rezidencián. 26-án kelt beadványukban az erdélyi főméltóságok hosszasan részletezték, mennyi jóindulatot mutatott II. Ferdinánd a megkötendő házassággal szemben, és arról is biztosították György Vilmost, hogy a lengyel királlyal korábban fennálló feszültség mostanra eltűnt, és a két uralkodó több alkalommal is kimutatta egymás iránt érzett nagyrabecsülését.¹⁶ Mindhiába: a brandenburgi választófejedeleme két nappal később kelt rezolúciója továbbra is csak megköszönte az érdeklődést, de nem adott végleges választ, és hivatkozva a Schulitznak már kifejtett problémákra a döntés elhalasztásáról határozott.¹⁷ Kovacsóczy és Mikó erre újabb beadványt szerkesztett, amelyben nyomatékosan sürgették a konkrétumokról folyó tárgyalások megindulását, hivatkozva

¹³ György Vilmos rezolúciója Bethlen Gábornak (Cölln an der Spree, 1625. aug. 2[/12].) GStA PK BPH Rep. 33. W nr. 62. Vol. I. fol. 40–46.; Adam von Schwarzenberg levele Friedrich von Pruckmann-nak ([1625. július–augusztus fordulóján]) Uo. fol. 34–35.; Weikhard Schulitz levele Bethlen Gábornak (Berlin, 1625. aug. 13[/23].) Ötvös Ágoston: *Brandenburgi Katalin fejedelemsége*. Magyar Akadémiai Értesítő: A Törvény- és Történettudományi Osztályok Közlönye, 2. évf. (1861) 2. sz. 209–210.

¹⁴ Megbízólevelük, illetve a szerződés megkötésére szóló felhatalmazásuk Gyulafehérváron, 1625. júl. 14-én kelt, GStA PK BPH Rep. 33. W nr. 62. Vol. I. 30., illetve 26. Pázmány Péter augusztus 2-án írta II. Ferdinándnak, hogy a követek Pozsonyba érkeztek: Hanuy Ferenc (szerk.): *Pázmány Péter bibornok, esztergomi érsek, Magyarország hercegprímása összegyűjtött levelei. I. köt. (1601–1628)*. Budapest, 1910. 466. Bécsújhelyből szeptember elején indultak tovább Brandenburg felé, lásd II. Ferdinánd levelét Bethlen Gábornak (Bécsújhely, 1625. szept. 2.) Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (a továbbiakban: MNL OL) Magyar kancelláriai levéltár A 35 Conceptus expeditionum 5. d. 1625 nr. 231.

¹⁵ A küldetés bécsújhelyi részét firenzei és velencei követjelentések bevonásával rekonstruálta Frankl: *Pázmány*, II. 117–118.

¹⁶ Kovacsóczy István és Mikó Ferenc proposíciója György Vilmos választófejedelemnek ([Cölln an der Spree], 1625. szept. 16[/26].) GStA PK BPH Rep. 33. W nr. 62. Vol. I. fol. 53–55. Nem kizárt, hogy ők adták át a brandenburgi udvarnak azt a másolatot III. Zsigmond Bethlen Gábornak szóló leveléről (Varsó, 1625. aug. 2.), amely szintén a berlini levéltárban maradt fenn: GStA PK BPH Rep. 33. W nr. 65a. fol. 22. A levél ugyan kizárólag udvariasan semmitmondó diplomáciai formulákra szorítkozik, ám kétségkívül nem sugároz ellenszenvet.

¹⁷ György Vilmos rezolúciója Bethlen Gábor követi számára (Cölln an der Spree, 1625. szept. 18[/28].) GStA PK BPH Rep. 33. W nr. 62. Vol. I. fol. 131–135.

arra, mekkora presztízsveszteséget jelentene uruknak, ha ennek a követségnek dolgvégzetlenül kellene hazamennie, és ez mennyire megterhelné a baráti kapcsolatot Brandenburg és Erdély uralkodója között.¹⁸ Hogy ez győzte-e meg György Vilmost, arra a későbbiekben még visszatérek – annyi bizonyos, hogy szeptember 30-án, két nappal a halasztó rezolúció kiadása után Friedrich von Pruckmann brandenburgi kancellár már a házassági szerződés részleteinek kidolgozásával foglalkozott, hosszas tervezeteket állítva össze az elfogadásra ajánlott szövegről.¹⁹

A házassági szerződés aláírására végül 1625. október 6-án került sor; Bethlen Gábor november elején Kassán vehette kézhez Kovacsóczytól és Mikótól.²⁰ A fejedelem azonnal intézkedett egyrészt a fejedelmi személyeknek szánt meghívók kiküldése ügyében, másrészt értesítette a tervezett frigyről a szultánt, harmadrészt követet küldött II. Ferdinándhoz, hogy Munkács várával kapcsolatos zálogjoga halála után Brandenburgi Katalinra is érvényes lehessen – ahogy az a szerződésben állt.²¹ Miután az első ceremóniális hangvételű levélváltás is lezajlott a vőlegény és a menyasszony között, december közepén indult útnak Bethlen díszes követsége a menyasszony Erdélybe hozására. Ennek vezetője Rákóczi György volt, de tagjai között más előkelő személyiségeket is találunk, Károlyi Mihályt, Mikó Ferencet és Kassay Istvánt.²²

A korszak fejedelmi házasságkötései között nem volt szokatlan a megkettőzött esküvői szertartás: ezekben az esetekben a menyasszony hazájában a szertartás szimbolikusan, a vőlegény távollétében (*per procuracionem*) zajlott, ám ezeket az alkalmak is ünnepségek övezték, akárcsak a valódi, második esketést. Különös módon a Cölln an der Spreeben rendezett esküvőről semmilyen beszámolóval nem rendelkezünk: egyetlen regisztrum bejegyzés tanúsítja csak, hogy az előzetesen eltervezett napon, 1626. január 22-én megtörtént a

¹⁸ Kovacsóczy István és Mikó Ferenc beadványa György Vilmosnak ([1625. szept. 28. és 30. között]) GSTa PK BPH Rep. 33. W nr. 62. Vol. I. fol. 58–59.

¹⁹ Lásd Pruckmann tervezeteit a házassági szerződéshez (Cölln an der Spree, 1625. szept. 20./[30.], illetve szept. 21./[okt. 1.]) GSTa PK BPH Rep. 33. W nr. 62. Vol. I. fol. 137–146., illetve fol. 64–74.

²⁰ A Bethlen Gábor ratifikációs záradékával ellátott szerződés kiadása: TT 1888: 656–663. A követek megérkezéséről lásd levelüket, illetve a fejedelemét György Vilmosnak (Kassa, 1625. nov. 6.) GSTa PK BPH Rep. 33. W nr. 62. Vol. I. fol. 119., illetve 117.

²¹ Az ismert meghívók listáját lásd Kármán: *Bajor követ*, 94–95. Időközben előkerült még a Pfalzi Frigyesnek szóló is (Kassa, 1625. nov. 6.) MNL OL Családi levéltárak P 1955 Bethlen család levéltára: Családtagok iratai 17. cs. 55. t. A szultánhoz küldött követről, Keresztesy Pálról Sir Thomas Roe számolt be Lord Edward Conway-nek írott levelében (Konstantinápoly, 1625. nov. 10./[20.]) *The Negotiations*, 472. Lásd még II. Ferdinánd diplomáját a Munkácsal kapcsolatos zálogjogról (Sopron, 1625. nov. 18.) GSTa PK BPH Rep. 33. W nr. 73. fol. 5.

²² Bethlen Gábor *plenipotentialis* levele, illetve *credentialisa* a követek számára (Gyulafehérvár, 1625. dec. 15.) GSTa PK BPH Rep. 33. W nr. 62. Vol. I. fol. 171–173. A követség Gyulafehérvárról december 17-én indult volna, és tagjainak egyre nyugatabbra fekvő birtokait érintve fokozatosan érte volna el végleges méretét: a tervek szerint Károlyi 22-én, míg Rákóczi csak 29-én csatlakozott, lásd Károlyi levelét Rákóczinak (Nagyároly, 1625. dec. 15.) Szilágyi Sándor: *Bethlen Gábor uralkodásának történetéhez*. Történelmi Tár, [2. évf.] (1879) 462. Ők vitték magukkal azt a Bethlen Gábor által ellenjegyzett diplomát, amelyben Katalin lemond brandenburgi örökösödési igényeiről, és amely számos verzióban ismert: latin változatban lásd: Ötvös: *Brandenburgi Katalin*, 212–214, a berlini német változat (ezt Katalin is aláírta) TT 1888: 653–656, de fennmaradt egy csak Bethlen Gábor és Kovacsóczy által aláírt másik német nyelvű példány is: Landesarchiv Schleswig-Holstein (Schleswig) Abt. 210. Nr. 133. fol. 1–2. A Bethlen Gábor és Katalin közötti levélváltásból csak utóbbi üzenetének fogalmazványa maradt fenn (Pruckmann kancellár kézírásával), ebben hivatkozik a fejedelem november 8-i levelére (Cölln an der Spree, 1625. nov. 17./[27.]) GSTa PK BPH Rep. 33. W nr. 62. Vol. I. fol. 128–130.

szertartás. A bankettek és mulatságok után végül január 27-én indult meg a menyasszonyt kísérő menet Kassa felé.²³ Ennek vezetője György Vilmos képviselőként Adam von Schwarzenberg volt, de – az előzetes erdélyi kérésnek megfelelően – fejedelmi személy is részt vett benne Anna Zsófia braunschweig-lüneburgi hercegné, Katalin nővére személyében.²⁴

Bethlen Gábor előzetesen jelezte, hogy jó lenne, ha az esküvőt legkésőbb húshagyókedden meg lehetne tartani (ami 1626-ban február 22-re esett), mivel számos katolikus vendéget is vár. György Vilmos – noha hangot adott a böjt teológiai indokolhatóságát illető kétségeinek – biztosította arról, hogy ez sikerülni fog. Végül azonban csak március 2-án került sor a kassai egyházi szertartásra, amelyen meglepő módon tényleg jóformán kizárólag katolikus potentátok követői jelentek meg.²⁵ A késés okaként a legtöbb beszámoló azt tünteti fel, hogy Katalin útközben, még Sziléziában megbetegedett. Nem kizárt, hogy ez tényleg így történt, mindenesetre a helyzet nem lehetett különösebben súlyos, mert a követség *itinerariuma* szerint útközben sehol nem töltöttek kettőnél több éjszakát egészen Lőcséig, ahol már az esküvői bevonulás részleteinek egyeztetése okozhatta az újabb csúszást. Diplomáciai szempontból Bethlen Gábornak mindenesetre jól jött a késés, mert így a szultán követének elmagyarázhatta: nincs értelme megvárnia a menyasszony ki tudja, mikorra halasztódó megérkezését – Jahja pasa idő előtti távozásával viszont elkerülte azt a dilemmát, vajon őt vagy II. Ferdinánd követét részesítse-e előnyben a díszvacsora főhelyének átengedésével.²⁶

²³ Az előzetes menetrendet lásd a brandenburgi Titkos Tanács 1625. dec. 5[/15]-i ülésének jegyzőkönyvében: GStA PK I. HA Rep. 21. Nr. 127 m Vol. I. fol. 103v–104r. A dátumra lásd még: Deák: *Brandenburgi Katalin*, 256. Az indulás időpontját az esküvői küldöttség hazaérkezése után beadott részletes elszámolásából lehet tudni: GStA PK BPH Rep. 33. W nr. 65. fol. 167–194. A részletes beszámoló hiánya abból a szempontból kevésbé feltűnő, hogy ennek megírása az erdélyi követség tagjainak feladata volt, márpedig Bethlen Gábor uralkodásának időszakából a fejedelmi levéltár politikai jellegű forrásanyagának túlnyomó része elveszett. Ugyanakkor mégis említésreméltó, hogy külföldi követek leírása sem maradhatott fenn; ennek oka pedig az volt, hogy a brandenburgi választófejedelem nem invitált külföldi követeket hűga *per procuracionem* esküvőjére. Az esküvővel kapcsolatos, fejedelmi személyeknek írott levelei fennmaradtak ugyan, de egyik sem meghívó, a dátumot sem közlik, csak a címzettek általánosságban való értesítésére szolgálnak: GStA PK Rep. 33. W nr. 64. A címzettek listáját lásd Kármán: *Bajor követ*, 97. 14. jegyzet.

²⁴ Kovácsóczy István és Mikó Ferenc levele Adam von Schwarzenbergnek (Züllichau, 1625. okt. 12.) Státní Oblastní Archiv v Třeboni, oddělení Český Krumlov, Rodinný Archiv Schwarzenberský (a továbbiakban: StOAT ČK RAS) Fasc. 303. Noha férjénél volt, Anna Zsófia ekkoriban meglehetősen szabadon mozgott. Nem sokkal korábban költözött ugyanis vissza Brandenburgba, miután nyilvánosságra került Julius Henrik sachsen-lüneburgi herceggel fenntartott viszonya. Lásd Jill Bepler szócikkét, Jarck, Horst-Rüdiger et al. (hrsg.): *Braunschweigisches Biographisches Lexikon – 8. bis 18. Jahrhundert*. Braunschweig, 2006. 44.

²⁵ Bethlen Gábor levele György Vilmosnak (Kassa, 1625. nov. 6.) lásd 20. jegyzet, a választófejedelem válasza (Cölln an der Spree, 1625. nov. 16[/26].) GStA PK BPH Rep. 33. W nr. 62. Vol. I. fol. 122r–123r. A követekről lásd: Kármán: *Bajor követ*, A katolikus követek problémáira mindenesetre sikerült megoldást találni, a bajor herceget képviselő Maximilian Kurz von Senftenau például még Münchenben feloldozást kapott a böjt alól, lásd az Anton Mändl által kiállított diplomát (München, 1626. febr. 2.) Bayerisches Hauptstaatsarchiv (München) Kasten Schwarz Nr. 1304. Igaz, saját bevallása szerint ezzel nem élt, az esküvőn csak a halételeket fogyasztotta.

²⁶ Katalin betegségéről a legmegbízhatóbb híradás Kemény Jánostól származik, az erdélyi főúr ugyanis még arra is emlékszik, hogy Bethlen Gábor némi aggodalommal küldte ki menyasszonya elé Sziléziába, nem torzult-e el az örgrófnő arca a himlőtől; lásd: Kemény János: *Önéletírása*. In: V. Windisch Éva (kiad.): *Kemény János önéletírása és válogatott levelei*. Budapest, 1959. 114–

Szintén a fent említett *itinerarium* tanúskodik arról, hogy az esküvői ünnepségek végeztével a brandenburgi követség nem indult azonnal haza, hanem Kolozsvárra, majd Gyulafehérvárra utazott, és csak április 22-én vette újra nyugat felé az irányt. Hosszas tartózkodásuk célja a fejedelemmel folytatott tárgyalások mellett az volt, hogy feleskessék a fogarasi helyőrséget (amely a házassági szerződéssel Katalin birtokába került) a fejedelemszszony hűségére.²⁷ Valószínű azonban, hogy az okok között az is szerepelt, hogy az újdonsült ara sem szívesen vált meg nővére társaságától, hiszen Bethlen Gábor már 14-én kiállította Schwarzenberg számára a küldetése teljesítését igazoló *recredentialist*.²⁸ A brandenburgi követség végül 1626 júniusának legelején érkezett vissza Berlinbe.²⁹

Brandenburg kockázatot vállal

Első pillantásra a válasz, amit György Vilmos Schulitz és Listius megkeresésére adott 1625 tavaszán, üres kifogások halmazának benyomását kelti: noha nyilvánvaló lehetett, hogy sem II. Ferdinánd német-római császár, sem III. Zsigmond lengyel király nem fog örülni a két protestáns uralkodó között létrejövő dinasztikus kapcsolatnak, túlzásnak tűnhet, hogy reakciójuk bármiféle veszélybe sorolhatta volna Brandenburg választófejedelmét. Ennek

116. Az Önéletírás hitelét némileg csökkenti, hogy azt olvashatjuk benne: Teschenben Katalin legalább hat-hét napot állt; az *itinerarium* szerint azonban mindössze két éjszakát töltöttek ott, lásd GStA PK BPH Rep. 33. W nr. 65. fol. 167–194. Az *itinerarium* által megadott tescheni elindulás adatával megegyező dátumot közöl a brandenburgi követség egy ismeretlen tagja által írott beszámoló is, amely egyáltalán nem említi Katalin betegségét (bár sajnos a Teschen előtt történeteket a leírás nem tartalmazza): August Jugler: *Bethlen Gabor's Hochzeitsfeier*. Deutsche Kulturgeschichte, N. F. vol. 3. (1874) 522. Az oszmán követ távozásáról lásd a bajor követ beszámolóját: Kármán: *Bajor követ*, 102.; illetve a kortárs nyomtatványt: *Umbständliche Relation deß Bethlehem Gabors / mit der Cur-Brandenburgischen Princessin Catharina / zu Cascha gehaltenen Beylagers*. Augsburg, 1626. Aír–v. Már a kortársak között is élt a gyanú, nem csak az oszmán követ eltávolítására szolgált-e Katalin betegségének híresztelése, lásd C. M. Naevius levelét Christoph von Dohnának, amelyben a kassai esküvő egy szepességi szemtanújára hivatkozik (s. l., 1626. ápr. 25. [máj. 5.]) GStA PK VI. HA Fürstl. Hausarchiv Dohna-Schlobitten Kt. 17a. Nr. 303. Köszönettel tartozom Sophie Mathilde Gräfin zu Dohnának a családi levéltárban folytatott kutatásokhoz adott engedélyéért.

²⁷ Lásd az előző jegyzetben említett *itinerariumot*. A fogarasi helyőrség felesketéséről lásd Levin von dem Knesebeck megjegyzéseit a házassági szerződéshez: TT 1888: 660. A követség egy része mindazonáltal már március 19-én búcsút vett Katalintól, bár az nem világos, elindult-e visszafelé, vagy Kassán várta be Schwarzenbergék visszatérését, vö. Jugler: *Bethlen Gabor's Hochzeitsfeier*, 539.

²⁸ A fejedelem *recredentialisa* Schwarzenbergnek (Brassó, 1626. ápr. 14.) GStA PK BPH Rep. 33. W nr. 78. fol. 3.; illetve levele György Vilmosnak (Uo.) GStA PK BPH Rep. 33. W nr. 77. fol. 7. A visszautazás előkészületei már korábban megkezdődtek, lásd Bethlen Gábor útlevelét Balling Jánosnak a szállásokról és lovakról való gondoskodáshoz (Nagyszeben, 1626. ápr. 5.) MNL OL Magyar Kamara Archivuma E 200 3. cs. 9. t. Bethlen de Iktár fol. 67. Nyilván az is időbe került, amíg a II. Ferdinánd által a visszaútra kiállított útlevelek (Bécs, 1626. ápr. 12., MNL OL A 35 5. dob. 1626 nr. 99.) megérkeztek a Bethlen irányítása alatt álló területekre. Sem Nagyszeben, sem Brassó nem szerepel az *itinerariumban*, de Fogaras sem, pedig ott Schwarzenberg mindenképpen járt – valószínű tehát, hogy az erdélyi tartózkodás alatt, amikor a követség vezetői a fejedelem vendégszeretetét élvezték, nem dokumentálták az összes állomást.

²⁹ Az *itinerarium* a berlini megérkezés időpontját nem jelzi, de az egy napi járóföldön belül lévő Rüdersdorft május 31-én érték el, és június 4-én már a kamarának fizették vissza az útiköltség maradékát. Schwarzenberg levele, amelyben Bethlennek hírül adja megérkezését, Cölln an der Spreeben, 1626. máj. 31/[jún. 10]-én kelt, GStA PK BPH Rep. 33. W nr. 77. fol. 5–6.

alapján akár csodálkozhatunk is rajta, hogy Bethlen Gábor ilyen sok energiát fektetett az ellenérvek leszerelésébe, sőt, hitlevélben biztosította György Vilmost diplomáciai és katonai támogatásáról, ha az esküvő miatt bármi veszély fenyegetné.³⁰

A császár reakciója valóban nem volt különösebben harcias, még ha az általa mutatott szívélyesség nem is lépte túl a kötelező határokat. Kovacsóczy Istvánnal és Mikó Ferencsel annyit közölt, hogy Munkács átruházásának ügyében a Magyar Királyság jogszokásait tartja irányadónak – amelyek, mint azt láttuk, lehetővé tették, hogy a zálogjogot Brandenburgi Katalin megörökölje; erről a soproni országgyűlésen még ugyanabban az évben a diplomát is kiállították.³¹ A Berlin felé továbbutazó két követ mellé a császár kíséretet adott, amelynek elvben az igazgatása alatt álló terület határáig kellett volna kísérnie az erdélyi főtisztviségviselőket. Erre ugyan végül nem került sor, ám ez nem akadályozta meg Kovacsóczyt és Mikót abban, hogy a szándékot a császár félreérthetetlen jóindulatának jeleként tálalják György Vilmos előtt.³² A brandenburgi választó maga is szükségesnek tartotta, hogy visszatuljon erre a császárnak küldött levélben, amelyben értesítette a házassággal kapcsolatos döntésről. Feltűnő, hogy György Vilmos ugyanitt mintegy mentegetőzőképp emlékeztette II. Ferdinándot, hogy Erdély uralkodói korábban a lengyel királyi családból és a császári dinasztiából is kaptak feleséget – személyükben tehát semmi kifogásolhatót nem lehet találni. A császár válasza udvarias gratuláció volt, és csak egy egészen finom utalást tett arra, hogy a választófejedelem így a török hatalma alatti területek határvidékén szerzett rokonságot – reményét fejezve ki azzal kapcsolatban, hogy György Vilmos ezután nagyobb lelkesedéssel veszi majd ki részét ennek a régióknak a védelméből.³³

Sokkal közelebb állhatott II. Ferdinánd valódi érzelmeihez annak a levélnek a tónusa, amelyet III. Zsigmondnak írt 1626 januárjában. A lengyel király addigra már jó néhányszor hallotta különböző követektől a mentséget, hogy Ferdinánd támogatta a Bethlen Gáborral kötendő házasságot. Rákérdezett hát császári sógoránál az ügyre, aki kifejtette neki: őt előzetesen senki nem kérdezte meg, utólag pedig csak az ilyenkor szokásos gratulációt küldte el.³⁴ Noha korábban voltak olyan hírek, amelyek szerint II. Ferdinánd a rossz szemmel né-

³⁰ Ráadásul ez nem is csak egyszer történt meg: noha a már említett, 1625. június 25-én kiállított diploma (lásd 12. jegyzet) eljutott a brandenburgi választófejedelem kezéhez, Kovacsóczy és Mikó követsége alkalmával a két diplomata és György Vilmos aláírtak egy azzal tartalmilag megegyező, de más szövegezésű hitlevelet is, amelyben az erdélyi fejedelem ismét megígérte, hogy pénzzel és fegyverrel, személyes hadbavonulásával segíti meg a brandenburgi választófejedelmet, ha azt bántódás éri a házasság miatt: GStA PK BPH Rep. 33. W nr. 62. Vol. I. fol. 154.

³¹ II. Ferdinánd mandátuma (Bécsújhely, 1625. aug. 31.) MNL OL A 35 5. dob. 1625 nr. 214. A diplomáról lásd a 12. jegyzetet.

³² Lásd Kovacsóczy és Mikó 1625. szept. 16[/26]-i beadványát György Vilmosnak (16. jegyzet), illetve levelüket Sennyey Istvánnak (Palkovice, 1625. szept. 16.) –ő –a [Szabó Gyula]: *Bethlen Gábor második házasságához adatok*. Történelmi Tár, [6. évf.] (1883) 205.

³³ György Vilmos levele II. Ferdinándnak (Cölln an der Spree, 1625. okt. 7[/17].) GStA PK BPH Rep. 33. W nr. 73. fol. 1–2.; illetve az arra adott válasz (Sopron, 1625. nov. 18.) GStA PK BPH Rep. 33. W nr. 64. Vol. III. fol. 73–74. A Szapolyai Jánosra és Báthori Zsigmondra való utalás, úgy tűnik, minden olyan irányba hasznos eszköznek tűnt, ahol a Bethlen Gáborral kötött dinasztikus kapcsolatot előre láthatólag gyanakvással fogadták, így a császár elleni protestáns szövetezésekből konzekvensen kimaradó szász választófejedelemmel szemben is, lásd György Vilmos levelét János Györgynek (Cölln an der Spree, 1625. okt. 2[/12].) Sächsisches Hauptstaatsarchiv (Drezda) Geheimer Rat Loc. 10412/9. fol. 14.

³⁴ II. Ferdinánd levele III. Zsigmondnak (Bécs, 1626. jan. 3.) Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Bécs, a továbbiakban: HHStA) Staatenabteilungen Polen I. Kt. 54. Konv. 1626 fol. 1.

zett házasságot III. Zsigmond révén próbálja majd megakadályozni, eddigre már biztosan úgy döntött: marad a semmitmondóan udvarias magatartásnál, és nem provokál nyílt ellenségeskedést sem Brandenburg, sem Erdély uralkodójával szemben.³⁵ Alighanem ennek köszönhető, hogy a lengyel királynak írt levél eredeti fogalmazványában található passzust, amelyben a császár hangot adott a friggyel szembeni mélységes gyanakvásának, a végül elküldött verzióból kihúzták. II. Ferdinánd a kassai menyegzőre is küldött követet, sőt, 1625-ben ifjabb magyar királynak megválasztott fia, III. Ferdinánd külön is képviseltette magát az esküvőn.³⁶

Mindennek különösen akkor van jelentősége, ha tudjuk, hogy III. Zsigmond ugyan szintén küldött követet, de annak megbízólevelét úgy fogalmazta meg (a fejedelem címeinek negligálásával), hogy Bethlen Gábort belekényszerítse annak visszautasításába.³⁷ Addigi reakciói alapján az lett volna a meglepő, ha ennél jóindulatúbb eljárást választ. Az első lépést a házasság bejelentésével György Vilmosnak kellett megtennie, és a választófejedelem ebben az esetben is legalább annyira óvatosan járt el, mint a császárral szemben. Kiemelte azt, mennyi jel mutat a császár friggyel szembeni jóindulatára, hivatkozott Szapolyai János és Báthori Zsigmond korábbi példáira, sőt a Nemesei Köztársaságot képviselő alkancellárnak írott levélben még azt is megemlítette, milyen örömmel hallotta az erdélyi követektől, hogy Bethlen a lengyelek barátságát keresi.³⁸

Ha György Vilmos azt gondolta, hogy mindez meghiúsítja majd III. Zsigmondot, csalódnia kellett. A lengyel király ingerült hangú levélben kérte számon a választófejedelem előző évi deklarációját az erdélyi házasság ügyében (amelyet Quadt fogságba esése után tett), hiszen ebben még azt mondta: fel sem merült, hogy Katalint Bethlenhez adja. III. Zsigmond felhánytorgatta azt is, hogy a tervezett frigy nem állt precedens nélkül, hiszen György Vilmos már így is sógorságban állt a lengyel király legnagyobb ellenségével, II. Gusztáv Adolfal. Tíz nappal később újabb levél készült el a lengyel kancellárián, amelyben új elemként jelent meg a hivatkozás arra, hogy az erdélyi fejedelmek a török szolgái, és

³⁵ 1624-ben a bécsi szász követ jelentette, hogy az udvarnak vannak olyan tervei, amelyek szerint a Bethlen Gábor és Katalin közötti házasságot III. Zsigmond révén akarják megakadályozni, lásd Johann Zeidler levelét János György szász választófejedelemnek (Bécs, 1624. okt. 27.) Gindely, Anton (szerk.): *Okmánytár Bethlen Gábor fejedelem uralkodása történetéhez*. Budapest, 1890. 407.

³⁶ II. Ferdinánd és fia követeiről lásd Kármán: *Bajor követ*, 94. Bethlen Gábor ezzel szemben meg volt győződve arról, hogy II. Ferdinánd mindent megtesz a házasság megakadályozására. Különböző fórumokon híresztelte, hogy a császár már több követséget is küldött Berlinbe ebből a célból, lásd levelét Alvinczi Péternek (h. n., k. n.) Szilágyi Sándor: *Bethlen Gábor levelei Alvinczi Péterhez*. Sárospataki Füzetek, 4. évf. (1860) 551.; illetve Sir Thomas Roe levelét Lord Edward Conwaynek (Konstantinápoly, 1625. nov. 10./20.) lásd 21. jegyzet, 472. Utóbbi információja az erdélyi követről, Keresztesy Páltól származott.

³⁷ A lengyel királynak a kassai menyegzőre küldött követéről lásd: *Umbständliche Relation*, A i v; Kemény, *Önéletírása*, 107–108.

³⁸ György Vilmos levele III. Zsigmondnak (Cölln an der Spree, 1625. okt. 3./13.) AGAD MK LL vol. 30. fol. 298r–v; illetve a lengyel alkancellárnak (Uo., 1625. szept. 30./okt. 10.) Uo. fol. 295r–296r. A brandenburgi kancellária óvatos hozzáállására jellemző, hogy a királynak eredetileg másik levelet kezdtek el fogalmazni, amely nem kész tényként tálalja Bethlen Gábor és Katalin házasságát, hanem III. Zsigmond tanácsát kéri az ajánlattal kapcsolatban (a fentivel azonos dátummal, GStA PK BPH Rep. 33. W nr. 65a. fol. 35–37). A levél végül befejezetlen maradt, ami a lengyel király várható reakciója miatt jó döntésnek bizonyult: amennyiben III. Zsigmond tiltakozott volna, még ennél is nehezebb lett volna elmagyarázni, miért dönt György Vilmos mégis a házassági szerződés megkötése mellett.

– frappáns válaszként a Szapolyai és Báthori Zsigmond példájára tett utalásokra – hogy a velük kötött házasságok közismerten szerencsétlen kimenetellel jártak. Ebben a levélben tűntek fel az első utalások arra az elemre, amelynek felmerülésétől György Vilmos alighanem leginkább tartott: III. Zsigmond kijelentette, hogy a brandenburgi választó jelen lépésével szemmel láthatólag hűbéresi kötelezettségeinek elhanyagolását és a királyhoz fűződő kapcsolatának, hűségének és szeretetének semmibe vételét választotta.³⁹

III. Zsigmond ugyanis azért volt különösen alkalmas arra, hogy a brandenburgi választófejedelemre nyomást gyakoroljon, mert György Vilmos személyében mint Poroszország hercege a lengyel király hűbéresének számított. A Hohenzollern-dinasztia választófejedelemi ágának több mint egy évtizedbe és számos meglehetősen súlyos feltétel elfogadásába került, míg a család mellékágából származó, elmebaj által sújtott Albert Frigyes herceg helyett elnyerte Poroszország kormányzásának jogát, majd 1618-ban a herceg halála után a terület feletti tényleges uralmat annak hűbérurától, a lengyel királytól. A hűbéri viszony felmondása pedig nemcsak elméleti lehetőség volt: kevesebb, mint tíz év telt el azóta, hogy egy másik baltikumi lengyel hűbéres hercegség uralkodói ezt saját bőrükön tapasztalták meg. 1616-ban Vilmos kurlandi és Frigyes semgalleni hercegeket egy lengyel királyi bizottság fosztotta meg hatalmuktól, egyben átalakítva a területek kormányzati rendszerét is. Igaz, ehhez kellett a hercegek és a rendek közötti viszony elmérgesedése is, de a trónfosztás érvei között Vilmos gyanús svéd kapcsolatai is szerepeltek.⁴⁰ Noha a Kettler-dinasztiával ellentétben a Hohenzollernnek pozícióját nyilván erősítette más területek feletti uralmuk és választófejedelemként élvezett presztízsük, a tét is nagyobb volt, hiszen a Porosz Hercegség nemcsak területileg, de kikötői révén gazdasági szempontból is jócskán felülmúlta a kis kurlandi hercegséget. Ráadásul, ahogy III. Zsigmond leveléből is kiderült, György Vilmos már rendelkezett egy gyanús rokonnal: húga, Mária Eleonóra II. Gusztáv Adolf svéd királyhoz ment feleségül. Ő pedig a lengyel király ősellenségének számított, hiszen apja, IX. Károly fosztotta meg Zsigmondot a svéd királyi tróntól (amit a lengyel uralkodó nem is volt hajlandó elismerni, így Gusztáv Adolfra mindig csak keresztnevével vagy legfeljebb mint Södermanland hercegre hivatkozott). Nem véletlen, hogy a svéd–brandenburgi házassághoz vezető tárgyalások mintegy öt évig tartottak, és a menyegzőre csak György Vilmos poroszországi investitúrájának sikere után, 1620-ban került sor.⁴¹

A brandenburgi választófejedelem éppen ezért nagyon komolyan vette a lengyel király utalásait, és hosszas válaszlevélben magyarázkodott. Egyrészt biztosította III. Zsigmondot hűségéről, másrészt rámutatott, hogy hűbéri esküje nem tartalmazta húga kiházásának tilalmát. A dinasztikus házasságok jelentőségét amúgy is megpróbálta csökkenteni, utalva arra, hogy a svéd frigy (amiért a felelősséget anyjára hárította) sem eredményezett semmilyen politikai együttműködést, különösen nem a lengyel uralkodó ellen. Végül megemlítette

³⁹ III. Zsigmond levelei György Vilmosnak (Czermierniki, 1625. nov. 8., illetve 18.) AGAD MK LL vol. 30. fol. 245v–246r; illetve GStA PK BPH Rep. 33. W nr. 65a. fol. 43.

⁴⁰ A kurlandi esetről lásd David Kirby: *Northern Europe in the Early Modern World: The Baltic World 1492–1772*. London – New York, 1990. 156; Bogusław Dybaś: *Landrat, Oberrat, Starosta: Die adeligen Würdenträger in den livländischen Provinzen der polnisch-litauischen Republik*. In: Wendehorst, Stephan (hrsg.): *Die Anatomie frühneuzeitlicher Imperien: Herrschaftsmanagement jenseits von Staat und Nation: Institutionen, Personal und Techniken*. Berlin–München, 2015. 219–221. A svédek kapcsolatra vonatkozó vádról lásd: Daniel Riches: *Protestant Cosmopolitanism and Diplomatic Culture: Brandenburg–Swedish Relations in the Seventeenth Century*. Leiden, 2013. 144. A porosz investitúra hatásáról a brandenburgi külpolitikára legújabbban uo. 37–48.

⁴¹ Roberts, Michael: *Gustavus Adolphus: A History of Sweden 1611–1632. Vol. I. 1611–1626*. London, 1953. 174–180.; Riches: *Protestant Cosmopolitanism*, 141–147.

azt – az előző évi követség fényében meglehetősen különös – érvet is, hogy nem lehetett tisztában azzal, milyen ellenséges érzéssel viseltetnek a lengyel udvarban Bethlen iránt.⁴² A levélhez még egy hosszabb deklarációt is mellékel, amelyben a korábbi érvek kifejtése mellett azt is közölte a lengyel királlyal, hogy Kovácsóczy István és Mikó Ferenc váratlanul és semmiképpen nem az ő kezdeményezésére érkeztek udvarába, és noha ő eredetileg el akarta halasztani a döntést, annyiszor kérték végleges válaszát, hogy az erdélyi fejedelem megsértésének kockáztatása nélkül erre nem volt lehetősége.⁴³ Erre válaszul foglalta össze Stanisław Łubieński alkancellár a *Rzeczpospolita* elitjének Bethlennel kapcsolatos fenntartásait. Az első és legfontosabb probléma az erdélyi fejedelem részvétele volt az oszmán–lengyel háborúban – ez alatt valószínűleg az 1617-es konfliktust értették, amelynek során a Porta sokadik parancsát kezéhez vevő Bethlen valóban elindult a frontra; bár Łubieński azt is közölte, hogy az erdélyi fejedelmet sejtették az 1620–1621-es háború hátterében is.⁴⁴ A lengyel alkancellár ugyanakkor hivatkozott arra is, hogy az erdélyi fejedelem a tatárokat akarta rászabadítani Lengyelországra – ezzel Bethlennek a tatár kalgához írt 1621-es levelére utalt, amely a császári oldal kezébe jutva nagy karriert futott be, számos kiadásban került a benne foglaltakon szörnyülködő európai közönség elé.⁴⁵

A György Vilmosmal folytatott polémia mindazonáltal még mindig nagyon enyhe hangvételű volt ahhoz képest, amelyet a lengyel udvarból Bethlen Gábornak küldött levelekben találhatunk. III. Zsigmond is kapott meghívót az erdélyi fejedelemtől az esküvőre, amely gesztust egy a diplomáciai levelezési szokások teljes figyelmen kívül hagyásával íródott levéllel hálálta meg. Ebben minden köntörfalazás nélkül közölte Bethlen Gáborral, gondolhatja, milyen érzésekkel viseltetik az iránt, hogy elveszi feleségül ellensége, Gusztáv Adolf sógornőjét; és kijelentette, hogy nem áll módjában gratulálni a frigyhez.⁴⁶ Még ennél is

⁴² György Vilmos levele III. Zsigmondnak (Cölln an der Spree, 1625. nov. 29. [dec. 9.]) GStA PK BPH Rep. 33. W nr. 65a. fol. 60–62. Az Ossolineum másolati példányát (egy nappal későbbi dátummal) kiadta Szabó Gyula: *Erdély és a harmincéves háború (Okiratok külföldi levéltárakból s gyűjteményekből)*. Történelmi Tár, [14. évf.] (1891) (a továbbiakban TT 1891) 419–421. A Stanisław Łubieński alkancellárnak küldött levélben (azonos dátummal, uo. fol. 75–76.) még azzal is megtoldotta érvelését, hogy nem tudhatott egy esetleges erdélyi–svéd szövetségről, hiszen II. Gusztáv Adolfal egyáltalán nem konzultált erről a házasságról – ami, mint látni fogjuk, távol állt a valóságtól. A svéd házasság megkötésében az utolsó szót kétségkívül György Vilmos édesanyja, Anna porosz hercegnő mondta ki – bár meggyőzése hosszas folyamat volt, és a sikerben nem kis szerepet játszott fiának nyomásgyakorlása, lásd: Roberts: *Gustavus Adolphus*, I. 178–180.

⁴³ György Vilmos deklarációja a házassággal kapcsolatban ([1625. nov. 30. [dec. 10.]] TT 1891: 416–419.

⁴⁴ Stanisław Łubieński levele György Vilmosnak (Czermierniki, 1625. dec. 13.) Ötvös: *Brandenburgi Katalin*, 210–211. Bethlen részvételéről az 1617-es hadjáratban lásd: Sudár Balázs: *Iszkender és Bethlen Gábor: A pasa és a fejedelem*. Századok, 145. évf. (2011) 986–989. 1620–1621-ben noha információval ellátta az oszmánokat, valódi kezdeményező szerepéről nem tudunk: Gebei Sándor: *Bethlen Gábor viszonya a Rzeczpospolitához (1622-ig)*. In: Papp Klára – Balogh Judit (szerk.): *Bethlen Gábor képmása*. Debrecen, 2013. 106–115.

⁴⁵ A levélről lásd: R. Várkonyi Ágnes: *Bethlen Gábor jelenléte Európában*; illetve Almási Gábor: *Bethlen és a törököség kérdése a korabeli propagandában és politikában*. In: Bethlen Gábor és Európa, i. m. 49., 336. A lengyel alkancellár ezek mellett megismételte az erdélyi–svéd összefogás gyanújából eredő vádakokat, illetve a balul sikerült erdélyi dinasztikus házasságokkal kapcsolatos kommentárokat is.

⁴⁶ III. Zsigmond levele Bethlen Gábornak (Czermierniki, 1626. jan. 12.). A levél eredeti példányát nem ismerjük. Két másolat nagyjából azonos: Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk (Krakkó, a továbbiakban BN PAU i PAN) Ms 2253. fol. 364v; Biblioteka Kórnicka Polskiej Akademii Nauk (Kórnik) Ms 201. fol. 224v–225r. Helyenként más, de tartalmilag

sokkal radikálisabb Łubieński alkancellárnak a fejedelemhez írott levele. Ebben mellett, hogy letegezi Bethlen Gábort, olyan stílusban olvassa fejére törökösségét, ami felkelti a gyanút, vajon a fennmaradt másolati példány tényleg hiteles-e.⁴⁷ A fejedelmet mindenesetre nem aggasztotta különösebben a hangnem, a lengyel királyi családhoz fűződő, amúgy is katasztrofális kapcsolatán mindez már nem ronthatott sokat. 1626 áprilisában is csak a menyasszonyával érkezett brandenburgi követség kérésére írt hosszú és udvarias levelet III. Zsigmondnak és az alkancellárnak, amelyben terjengős retorikával, de valójában meglehetősen félszívvvel próbált meg reflektálni az ellene felmerült vádakra – konkrétan azokra, amelyeket a lengyel udvar Brandenburgba írt meg.⁴⁸

Nem csodálkozhatunk azon, ha György Vilmos nem hajlott a kérdés hasonlóan nagyvonalú kezelésére. Különösen rosszul érintették azok a hírek 1626 januárjában, amelyek arról szóltak, hogy a *Rzeczpospolita* országgyűlését előkészítő tartományi gyűléseken (az ún. *sejmikeken*) igen sok szó esik az erdélyi házasságról, sőt a krakkóiak kezdeményezni fogják egy királyi bizottság kiküldését az ügy kivizsgálására.⁴⁹ A kurlandi eset óta ez kimondottan vészjósló hírnék számított, és György Vilmos mindent meg is tett annak érdekében, hogy a *sejmen* hatékonyan legyen képes védeni saját érdekeit. Megbízta embereit, hogy az eddigi érveken kívül arra is hívják fel a lengyel országgyűlés résztvevőinek figyelmét, hogy az erdélyi esküvő nem porosz ügy, hanem brandenburgi, tehát kezelése nem a *Rzeczpospolitára*, hanem a Német-római Birodalomra tartozik. Még odáig is elment volna, hogy hivatalosan bepanaszolja III. Zsigmondot a *sejm* előtt eljárásáért.⁵⁰ Végül minderre nem került sor: noha a Brandenburggal szembeni közhangulat meglehetősen feszült volt (a tatárok mozgolódásának hátterében pedig Bethlen kezét sejtették), az ügyet az országgyűlés hivatalosan nem tárgyalta, a későbbiekben pedig teljesen lekerült a napirendről – nyilván nem függetlenül az 1626-ban újra meginduló lengyel–svéd háborútól, amely mellett a renitens porosz

azonos szöveggel (jan. 3-ra datálva) ismert egy berlini másolat is: GStA PK BPH Rep. 33. W nr. 65a. fol. 184. Valamivel enyhébb megfogalmazásban, de ugyancsak a lengyel királyi ház ellenségével való rokonságba kerülés felett érzett fájdalomt kiemelve válaszolt Bethlen levelére Konstancia lengyel királyné is (Czermierniki, 1625. dec. 31.) GStA PK VI. HA Fürstl. Hausarchiv Dohna-Schlobitten Kt. 8b. Nr. 201. Köszönettel tartozom a két lengyel kéziratár munkatársainak, akik megküldték nekem az iratok másolatait.

⁴⁷ Stanisław Łubieński levele Bethlen Gábornak (s. l., s. d.) BN PAU i PAN Ms. 2256. fol. 224v–225r.

⁴⁸ Bethlen Gábor levelei III. Zsigmondnak, illetve „a lengyel előkelőknek” (Brassó, 1626. ápr. 16.) GStA PK BPH Rep. 33. W nr. 65a. fol. 195–196., illetve 197–198. Bethlen az utóbbiban külön kiemeli, hogy György Vilmost semmiképpen ne hibáztassák a neki tulajdonított bűnökért. A brandenburgi választófejedelem még december végén átküldte a teljes lengyel levelezést Bethlennek, lásd a fejedelemnek írott levelét (Cölln an der Spree, 1625. dec. 21/[31.]) GStA PK BPH Rep. 33. W nr. 65a. fol. 127–129. Arról, hogy Bethlen levele a brandenburgiak kérésére íródott, Levin von dem Knesebeck feljegyzése tanúskodik, amely noha 1627. ápr. 14/[24]-re van datálva, nyilvánvalóan egy évvel korábban íródott, mert az 1626 második felében elhunyt Mansfeldről még mint élő emberről beszél, GStA PK BPH Rep. 33. W nr. 65a. fol. 203r–v. Bethlen feszült lengyel kapcsolatairól lásd még Gebei Sándor: *Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások*. Szeged, 2007. 79–93.; uő: *Bethlen Gábor és a Rzeczpospolita*. In: Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene, 56–67.

⁴⁹ Andreas Jafky és Peter Bergman levele György Vilmosnak (Danzig, 1626. jan. 5/15.), illetve ennek mellékleteként hangulatjelentés a lengyel királyi udvarról: GStA PK BPH Rep. 33. W nr. 65a. fol. 144–146.

⁵⁰ György Vilmos levelei Andreas Jafkynak és Peter Bergmann-nak, valamint porosz főtanácsosainak (Cölln an der Spree, 1626. jan. 11/[21.]) GStA PK BPH Rep. 33. W nr. 65a. fol. 149–154.; illetve GStA PK HA XX. Staatsarchiv Königsberg, Etats-Ministerium 85 d2 Nr. 9. fol. 5–6.

herceg megrendszabályozása már könnyen elveszíthette jelentőségét.⁵¹ Mindez nem változtat azon, hogy a házassági szerződés megkötése utáni fél évben a lengyel király reakciói számos álmatlan éjszakát okoztak a brandenburgi kormánynak.

Bethlen Gábor ajánlata

György Vilmos ráadásul mindezekkel a nehézségekkel már azelőtt tisztában volt, hogy Bethlen Gábor első követi megérkeztek volna hozzá: bármit is állított a lengyel előkelőkkel folytatott levelezésében, Piotr Szyszkowski 1624. októberi követsége óta nem lehettek kétségei afelől, milyen szemmel tekintene a *Rzeczpospolita* egy esetleges dinasztikus kapcsolat létrejöttére Erdély fejedelmével. Nyomásokat kell feltételeznünk a háttérben ahhoz, hogy a brandenburgi választófejedelem hajlandó legyen mindezt vállalni. Ennek azonosítását mindazonáltal a források fennmaradásának hiányosságai jelentősen megnehezítik. Bethlen Gábor kutatói megszokhatták, hogy a fejedelem tényleges politikai szándékairól nincsenek igazán megbízható forrásai, hiszen diplomáciai levelezése és instrukciói – nemcsak szerzőjük egyéniségéből, de a műfaj adottságaiból eredően is – sokszor élnek a színlelés, a *simulatio* és *dissimulatio* módszerével.⁵² A Brandenburg történetét kutatók helyzete ilyen szempontból kedvezőbb, mert György Vilmos a kormányzás jelentős részét átengedte Titkos Tanácsának, amelynek *protokollumaiban* mindig részletesen követhető, milyen érvek miatt támogat vagy vet el egy-egy döntést a választófejedelemség politikai elitje. 1625 első feléből azonban a jegyzőkönyvek hiányoznak, az erdélyi esküvővel kapcsolatos első fennmaradt *protokollumban* a tanácsosok már arról tárgyalnak, kit küldjenek Poroszországba a menyegző költségeihez való hozzájárulás beszerzése végett.⁵³ Így ebben az esetben György Vilmos döntésének hátterével kapcsolatban is hosszabb, számos tényezőt számításba vevő vizsgálatra van szükség.

Azokban a leveleiben, amelyekben a brandenburgi választófejedelem szükségét érezte, hogy elmagyarázza, miért volt szükség amúgy hosszas megfontolást igénylő döntésének ilyen gyors meghozatalára, arra utalt, hogy az udvarába érkezett erdélyi követek nagy nyomást gyakoroltak rá, és szembesülnie kellett azzal, hogy elutasításuk sértésszámba ment volna.⁵⁴ Ez az érv természetesen nem nélkülözi az igazságtartalmat. Ahogy korábban említettem, Kovácsóczy István és Mikó Ferenc, miután kézhez kapták a választófejedelem első, halasztó határozatát, újabb beadványukban valóban hivatkoztak arra, hogy a végleges döntés elmaradása kétségeket ébresztene urukban György Vilmos jóindulatával szemben. Ne

⁵¹ Peter Bergmann és Johann Pauli levele György Vilmosnak (Varsó, 1626. febr. 27./márc. 9.), illetve Bergmann jelentése a választófejedelemnek (Varsó, 1626. márc. 15/25.) GStA PK I. HA Rep. 6. Nr. 36. Fasz. 3. fol. 76.; illetve fol. 23–24. A svéd offenzíváról lásd: Roberts, Michael: *Gustavus Adolphus: A History of Sweden 1611–1632. Vol. II. 1626–1632.* London, 1958. 321–332.; Frost, Robert I.: *The Northern Wars: War, State and Society in Northeastern Europe, 1558–1721.* Harlow, 2000. 104–114.

⁵² Erről a legérzékletesebb eszmefuttatás Szekfű Gyula tollából származik: *Bethlen Gábor.* Budapest, 1929. 152–171. Lásd még a korszakból számos esettanulmányt hozó kötetet: G. Etényi Nóra – Horn Ildikó (szerk.): *Színlelés és rejtőzködés: A kora újkori magyar politika szerepjátékai.* Budapest, 2010.

⁵³ A Titkos Tanács 1625. szept. 29./okt. 9]-i ülésének jegyzőkönyve, GStA PK I. HA Rep. 21. Nr. 127 m Vol. I. fol. 45r–49r. A brandenburgi kormányzás jellegzetességeiről György Vilmos uralma alatt lásd: Ulrich Kober: *Eine Karriere im Krieg: Graf Adam von Schwarzenberg und die kurbrandenburgische Politik von 1619 bis 1641.* Berlin, 2004. 25–39.

⁵⁴ Lásd például György Vilmos egy lengyel előkelőnek írt levelét (Cölln an der Spree, 1625. okt. 3./13.) GStA PK BPH Rep. 33. W nr. 64. Vol. III. fol. 9.

feledjük, igen prominens személyekről van szó, az erdélyi kancellár és a kincstartó utazott Berlinbe – ha az ilyen magas rangú követeknek minden eredmény nélkül kell hazatérniük, az tényleg hatalmas presztízsveszteséggel jár uralkodójuk számára. Aligha véletlen, hogy bécsújhelyi tartózkodásuk idején II. Ferdinánd is megpróbálta elutasító válaszát azzal kompenzálni, hogy uralkodók diplomatáinak kijáró fogadásban részesítette a követeket, és Bethlennek is megadta a „*Serenissimus*” megszólítást – amivel kiváltotta az udvarában tartózkodó velencei és firenzei diplomaták rosszallását.⁵⁵ Bethlen Gábor tehát az előkelő követség elküldésével kényszerhelyzetbe hozta tárgyalópartnerét, és aligha lehetnek kételeyeink azzal kapcsolatban, hogy döntése teljesen tudatos volt. Nem véletlen, hogy Adam von Schwarzenberg egyáltalán nem örült a Schultiztól hallott híreknek, miszerint a fejedelemtől következő alkalommal érkező követség az addigiakkal ellentétben nem titkos tárgyalásokat folytat majd, hanem nyilvános audiencián prezentálja kéréseit.⁵⁶

Mindez a nyomásgyakorlás azonban csak abban játszhatott valamelyes szerepet, hogy György Vilmost a végleges döntés meghozatalára sarkallja, az erdélyi dinasztikus kapcsolat elfogadását önmagában nem indokolja. A leginkább kézenfekvő motivációnak a politikai érdekezésség tűnhet, és valóban, a házassággal kapcsolatos tárgyalásokkal párhuzamosan politikai egyeztetések is folytak a két uralkodó között már Weikhard Schulitz első, 1625. tavaszi útja óta. Az orvos-diplomata első audienciája alkalmával a brandenburgi tanácsosok elé tárta Bethlen Gábor terveit, amelyek szerint az erdélyi fejedelem nemcsak azt vállalta, hogy a maga részéről a Magyar Királyságon kívül Csehországot is elfoglalja, de azt is, hogy megszervezi Stájerország ellen a budai pasa, Lengyelország lekötésére pedig a tatárok diverzióját.⁵⁷ A hasonló szövetségi tervek megvitatása a későbbiekben is párhuzamosan folyt a házassági szerződés részleteinek tisztázásával, sőt Kovacsóczyval és Mikóval együtt a nyár végén külön követ, Matthias Quadt utazott Berlinbe Bethlennek az alakuló protestáns szövetségi rendszerbe való befoglalásával kapcsolatos kérdések megtárgyalására. Ő vázolta a tanácsosoknak az erdélyi fejedelem javaslatát, miszerint II. Gusztáv Adolfal Sziléziában egyesítve seregeit vonulna a császár ellen Morvaországba, ha kap a protestáns szövetségtől havi 40 000 tallér támogatást.⁵⁸

⁵⁵ Lásd Kovacsóczy és Mikó 18. jegyzetben idézett beadványát. A bécsújhelyi fogadás körülményeire Frankl: *Pázmány*, II. 117.

⁵⁶ Lásd Friedrich von Pruckmann-nak írott, a 13. jegyzetben idézett levelét, fol. 34. Bethlen Gábor nyugati diplomáciájában kivételes alkalomnak számított, ha követei nyilvános audienciát kértek; lásd: Kármán: *Külföldi diplomaták*, 175–176.

⁵⁷ Beszámoló a Schultizcal folytatott tárgyalásokról ([1625. ápr.]) lásd 10. jegyzet, 648–649.

⁵⁸ Bethlen Gábor ezenkívül még feltételként szabta, hogy legyen egyenrangú partnere a szövetségnek, és ezt foglalják be a békébe; illetve hogy ha a békekötés után a császár vagy a lengyel király oldaláról támadás érné, számíthasson korábbi szövetségeseinek támogatására. A fejedelem azzal kalkulált, hogy Itáliában a franciák, Savoya, illetve Velence, a Birodalomban a dán király, illetve a csapatait a hollandokkal egyesítő protestáns hadvezér, Ernst Peter von Mansfeld tartják a frontot, míg a lengyelek leszerelésében a brandenburgi választó közbenjárását várta. Quadt ezenkívül kiemelte, mennyire fontos lenne, hogy a francia, angol és velencei követek a Portán biztosítsák a szultán jóindulatát is. Lásd a brandenburgi Titkos Tanács 1625. szept. 30/[okt. 10]-i ülésének jegyzőkönyvét, GSTA PK I. HA Rep. 21. Nr. 127 m Vol. I. fol. 56r–59v. Az a megoldás, hogy Kovacsóczy és Mikó tárgyalnak a házasságról, Quadt pedig külön a politikai együttműködésről, 1625. július 14-ére alakult ki, lásd a *credentionalis*okat a 14. jegyzetben, illetve GSTA PK BPH Rep. 33. W nr. 62. Vol. I. 28. Korábban alighanem az volt az elképzelés, hogy csak Mikó és Quadt utazik, mert nekik külön is készült megbízólevél (Gyulafehérvár, 1625. júl. 1. dátummal, GSTA PK BPH Rep. 33. W nr. 62. Vol. I. fol. 25.) – a meglepő csak az, hogy ezt végül tényleg át is adták György Vilmosnak a többivel

A választófejedelemség politikai elitje számára alapvetően nem voltak idegenek a hasonló gondolatok. 1624-re a császárral fenntartott viszonyt számos konfliktust mérgezte. György Vilmos nemcsak a száműzött és választófejedelmi rangjától (a brandenburgi tiltakozás ellenére) megfosztott Pfalzi Frigyesnek volt sógora, de a pfalzi ügy mellett kiállók és ezért hátrányt szenvedők között vér szerinti rokonai is voltak: nagybátyját, az egyébként pontosan Bethlen Gáborhoz menekülő János György őrgrófot II. Ferdinánd megfosztotta birtokától, a sziléziai Jägerndorf hercegségétől, érzékeny veszteséget okozva ezzel az egész Hohenzollern-dinasztiának.⁵⁹ Nem véletlen tehát, hogy az 1624-ben gyors egymásutánban Berlinbe érkező francia és angol követek, akik a Protestáns Unió újjáélesztése és a császárral szembeni erőteljesebb fellépés mellett érveltek, meghallgatásra találtak. Brandenburg diplomatái az 1625 tavaszáig tartó időszakban számos helyen képviselték az összefogás gondolatát: a dán és a svéd királynál, Párizsban és Londonban, illetve a Német-római Birodalom protestáns fejedelmi udvaraiban.⁶⁰ A Schulitz első követsége idején előadott javaslatokat, amelyek a Bethlen Gábortól megszokott módon igencsak nagyszabású tervekről szóltak, olyan tanácsosok hallgatták tehát, akik nem kevésbé ambiciózus reményeket dédelgettek a II. Ferdinánd elleni összefogással kapcsolatban.

1625 októberében azonban a Matthias Quadt által közvetített terveket már egy sokkal kiábrándultabb Titkos Tanács tárgyalta meg. A francia ajánlatnak nem lett folytatása, a német protestáns fejedelmek csekély lelkesedést mutattak a korábban kevés sikert elkönyvelő Unió feltámasztása iránt. A IV. Keresztély és II. Gusztáv Adolf közötti ellentétek túlságosan is mélynek bizonyultak ahhoz, hogy együttműködésükre a közeljövőben esély mutatkozzon; és noha a svéd uralkodó többször jelezte, hogy vállalná a protestáns seregek vezetését, ezt a lehetőséget kizárta az, hogy vetélytársa megelőzte: 1625 nyarán a dán király seregei a Birodalom területére léptek. Ezért aztán noha II. Gusztáv Adolf, illetve kancellárja, Axel Oxenstierna többször is jelezte a brandenburgi tanácsosoknak, hogy szívesen látná a Bethlennel kiépülő dinasztikus kapcsolatot, illetve egy arra épülő szövetséget, 1625 őszére pont az vált kétségesse, sikerül-e a svéd királyt bevonni a német ügyekbe.⁶¹

Ráadásul újra feltűnt Berlinben Adam von Schwarzenberg, aki 1624-ben Rajna-menti birtokain tartózkodott. A választófejedelemre nagy hatást gyakorló katolikus tanácsúr, aki a császárral kompromisszumot kereső, a felekezeti ellentétekre kevés súlyt fektető politika szószólója volt, már jelenlétével is képes volt némileg ellensúlyozni a Titkos Tanács protes-

együtt, így Mikó és Quadt tulajdonképpen kétszeresen is az erdélyi fejedelem hiteles követének számított.

⁵⁹ A Jägerndorfi őrgróf és Bethlen együttműködéséről lásd: Schulz, Hans: *Markgraf Johann Georg von Brandenburg-Jägerndorf Generalfeldoberst*. Halle, 1899. 118–134.

⁶⁰ Kramer, Josef: *Die diplomatische Tätigkeit des Kurfürstlich Brandenburgischen Geheimen Rates Samuel v. Winterfeldt in den Jahren 1624–1627 und der gegen diesen geführte Staatsprozess*. Bonn, 1915. 16–39.; Kober: *Eine Karriere im Krieg*, 142–155.; Riches: *Protestant Cosmopolitanism*, 86–91.

⁶¹ A brandenburgi protestáns aktivizmus diplomáciai kudarcáról lásd: Kramer: *Die diplomatische Tätigkeit*, 34–41.; Kober: *Eine Karriere im Krieg*, 149–155. A svéd támogatásra a Bethlen és Brandenburgi Katalin közötti esküvőhöz lásd például Axel Oxenstierna levelét Christian von Bellinnek (Stockholm, 1624. dec. 8[/18].) Styffe, Carl Gustaf (red.): *Rikskansleren Axel Oxenstiernas skrifter och brevexling. Förra afdelningen, II. bandet. Bref 1606–1624*. Stockholm, 1896. 787.; illetve II. Gusztáv Adolf rezolúciója Sigismund von Goetznének, György Vilmos követének (Stockholm, 1625. máj. 10[/20]. Clason, Samuel (red.): *Rikskansleren Axel Oxenstiernas skrifter och brevexling. Förra afdelningen, III. bandet. Bref 1625–1627*. Stockholm, 1900. 95. A svéd közbenjárásra az esküvő létrejöttében különleges hangsúlyt fektet Riches: *Protestant Cosmopolitanism*, 91–95.

táns aktivista pártját. Noha a Quadtr által közvetített javaslatokat megvitató ülésen az az álláspont alakult ki, hogy segítik az erdélyi követ további útját a dán királyhoz, majd onnan tovább Hágába, de Brandenburg elköteleződésének szükségességével kapcsolatban távolról sem jutottak közös elhatározásra.⁶² Jellemzőnek tarthatjuk, hogy György Vilmos nem is küldött saját követet IV. Keresztélyhez, hanem Quadtra bízta saját üzenetének közvetítését is. Ez nem jelzett egyértelműen sértő szándékot: Bethlen német kapitánya a György Vilmos uralma alatt álló Jülichből származott, és családjának több tagja is a választófejedelmet szolgálta, az általa közvetített üzenet pedig bizalmas információkat tartalmazott. A megoldást mégis nehéz lenne a teljes szívvel való elköteleződés gesztusaként értékelni.⁶³ Mindenesetre az a tény, hogy Quadtr a brandenburgi tanácsosok már csak az után fogadták, hogy a dinasztikus házasság megkötése biztossá vált, és kimentek az első levelek, amelyek erről értesítették a különböző német fejedelmeket, erősen kétségessé teszi, hogy a frigy fő motívációját a közös politikai akciók terveiben kell megtalálni.

Ha azonban nem ez jelentette az elsődleges okot, és azt is megállapítottuk, hogy Bethlen Gábor megsértésének lehetősége jóval kevesebbet nyomott a latban, mint a III. Zsigmonddal szemben vállalt konfliktus, továbbra sem érthető, György Vilmos miért mégis az utóbbit vállalta. Arról maradtak fent adatok, hogy Erdély fejedelme nagyon nagyvonalú magatartást tanúsított a házassági szerződés megkötésekor: a jegyajándéknak Katalinnak adományozott Fogaras váráért az örgrófnő – ha Bethlen halála után újra férjhez megy – eredetileg 50 000 forint megváltást kapott volna, ezt a fejedelem a végleges verzióban 100 000-re emelte.⁶⁴ Hasonló gesztusok azonban aligha lettek volna elegendők arra, hogy végleges döntést csikarjanak ki a tétovázó György Vilmosból és tanácsosaiból.

Az ismert dokumentumok másról nem szólnak. Aligha tévedünk azonban, ha azt gondoljuk: a brandenburgiak hezitálását látva Bethlen Gábor titokban felajánlotta, hogy Katalint utódává választatja, ha feleségül adják hozzá. Az a kevés magyar történész, aki egyáltalán felvetette a kérdést, miért lett Katalin Bethlen Gábor örököse, a fejedelemnek második felesége iránt támadt nagy vonzalmával, illetve öccse képességeivel szembeni kétélyeivel indokolta a közismert tényt.⁶⁵ Az esküvő és Katalin megválasztása között azonban mindössze három hónap telt el, hiszen a „*libera electio*” már 1626. június 12-én lezajlott, és a

⁶² Lásd a Titkos Tanács 1625. okt. 1[/11]-i ülésének jegyzőkönyvét, GSTA PK I. HA Rep. 21. Nr. 127 m Vol. I. fol. 60–67. Schwarzenberg szerepéről lásd: Kober: *Eine Karriere im Krieg*, i. m.; uő: *Der Favorit als „Factotum”: Graf Adam von Schwarzenberg als Oberkämmerer und Direktor des Geheimen Rates unter Kurfürst Georg Wilhelm von Brandenburg*. In: Kaiser, Michael – Pečar, Andreas (hrsg.): *Der zweite Mann im Staat: Oberste Amtsträger und Favoriten im Umkreis der Reichsfürsten in der Frühen Neuzeit*. Berlin, 2003. 231–252.

⁶³ A feladat Quadtra testálásáról Schwarzenberg győzte meg a többieket, lásd az előző jegyzetben idézett jegyzőkönyvet, fol. 66r–68v. Lásd még György Vilmos levelét IV. Keresztélynek (Cölln an der Spree, 1625. okt. 3[/13].), illetve Matthias Quadtr előterjesztését a dán királynak (dátum nélkül) Rigsarkivet (Koppenhága) Tyske Kancelli, Udenrigske Afdelning Speciel Del 12–20.; valamint Kármán: *Külföldi diplomaták*, 154–155., 160.

⁶⁴ A gesztus nagyvonalúságát enyhén beárnyékolja, hogy az emelt összeget nem a fejedelemnek, hanem az ő halála után az erdélyi rendeknek kellett volna kigazdálkodniuk. A változtatásról lásd Levin von dem Knesebeck megjegyzését a házassági szerződésen, TT 1888: 661.

⁶⁵ Legmarkásabban Makkai Sándor esszéjében: *Egyedül: Bethlen Gábor lelkiarca*. Kolozsvár, 1929. Acsády Ignác hasonlóképpen arról ír, hogy Bethlen „mintegy meg volt ígézve”, lásd: *Bethlen Gábor udvara*. In: Gindely, Anton – Acsády Ignác: *Bethlen Gábor és udvara 1580–1629*. Budapest, 1890. 240.

brandenburgi örgrófnő másnap fel is esküdött a választási feltételekre.⁶⁶ Sőt, egy meglehetősen különös kéziratgyűttes arról tanúskodik: már ennél sokkal korábban is lehetett tudni arról, hogy a választásra sor fog kerülni.

Adam von Schwarzenberg hagyatékában maradt fenn két Katalinnak szánt levél fogalmazványa, a brandenburgi tanácsúr kézírásával.⁶⁷ Az egyikben többek között amiatt szabadkozik, hogy nem tudott több pénzt hagyni az örgrófnőnél, mert a hazaúton szüksége volt új lovak vásárlására. A másikban ugyanezt az érvet olvassuk, csak éppen György Vilmos szájába adva – Schwarzenberg tehát előre megírta a levelet, amellyel majd Berlinbe való megérkezése után a választófejedelem megvédi őt saját húga vádjaival szemben. A két levél nyilván egyszerre keletkezett, így noha csak a tanácsúr saját nevében írott levelén szerepel dátum, elfogadhatjuk, hogy a György Vilmos nevében fogalmazott is még Magyarországon, Szucsányban 1626. május 12-én íródott. Ez azonban azzal kezdődik, hogy a választófejedelem gratulál hűgának a fejedelemmé választáshoz – ami ugyan addig még nem történt meg, de Schwarzenberg nyilván tisztában volt vele, hogy mire Berlinbe érnek, már befejezett tény lesz. Nagyon valószínű ezek szerint, hogy amikor a brandenburgi követség április 22-én elindult Erdélyből, már biztos volt benne, hogy Katalint záros határidőn belül fejedelemmé fogja választani a május végén összeülő erdélyi országgyűlés. Ez viszont még valószínűtlenebbé teszi, hogy az *electio* Bethlen érzelmeinek folyamánya, afféle romantikus gesztus lett volna.

Hasonlóképpen nem állja meg a helyét az sem, hogy öccséről, Bethlen Istvánról a fejedelem ne feltételezte volna, hogy képes az ország irányítására. Nemcsak korábbi számos megbízatása mond ennek ellent (még ha ezek során időnként bátyja rosszallásával kellett is szembenéznie), hanem az is, hogy az 1626-os országgyűlés is őt választotta gubernátornak Katalin mellé, és minden lehetséges módon megkötötte a fejedelemasszony kezét, hogy férje halála után ne cselekedhessen sógora beleegyezése nélkül.⁶⁸ Ugyanakkor Sir Thomas Roe-nak Keresztesy Pál erdélyi követ azt mondta Konstantinápolyban 1625 novemberében, hogy Bethlen István nagyon ellenzi bátyja brandenburgi házasságát – erre nyilván akkor volt leginkább nyomós oka, ha tudta, hogy Katalint meg kell majd választani fejedelemnek, és ő mint Bethlen Gábor legkézenfekvőbb utódja elveszíti pozícióját.⁶⁹

⁶⁶ A választásról és a kondíciókról lásd az országgyűlésen elfogadott artikulusok preambulumát, illetve Katalin esküformuláját: Szilágyi Sándor (szerk.): *Erdélyi országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel VIII. 1621–1629*. Budapest, 1882. 313–314., 354. A választás procedúrájáról fennmaradt egy német nyelvű anonim beszámoló is: GStA PK I. HA Rep. 11. ABA Nr. 10197. fol. 280.

⁶⁷ Mindkét levél lelőhelye StOAT ČK RAS Fasc. 303. A gyűjtemény sajnos nem alkalmaz folioszámozást, és a két levél lapjai helyenként összekeveredtek, de helyes sorrendjüket rekonstruálva lehetséges volt értelmezésük.

⁶⁸ Lásd a Katalinnal előírt kondíciókat Szilágyi: *Erdélyi országgyűlési emlékek*, 313–314. Bethlen István kormányzati megbízatásairól bátyja uralkodása alatt lásd legújabban: Oborni Teréz: *Adalékok Bethlen István politikai, kormányzati és udvari szerepéhez Bethlen Gábor uralkodásának idején*. In: Bárány Attila – Orosz István – Papp Klára – Vinkler Bálint (szerk.): *Műveltség és társadalmi szerepek: arisztokraták Magyarországon és Európában*. Debrecen, 2014. 301–318.

⁶⁹ Sir Thomas Roe levele Lord Edward Conway-nek (Konstantinápoly, 1625. nov. 10/[20].) lásd *The Negotiations*, 472. Ennek a lehetőségnek észben tartásával egészen új fényben tűnnek fel Bethlen Gábor végrendeletének Bethlen Istvánra vonatkozó sorai is: „tudom sokakban kegyelmedet megbántottam, és nem mindenekben cselekedtem kedve és kívánsága szerint, melyek, ha miben és mikor estenek, hogy nem mindenkor studio, hanem vagy tisztém szerint vagy alkalmatosságok miatt kellett cselekednem.” *Bethlen Gábor végrendelete*. In: Tarnóc Márton (szerk.): *Magyar gondolkodók 17. század*. Budapest, 1979. 117.

A fejedelem ugyan már ekkoriban is betegeskedett, de az örökösödés kérdése nem igényelt sürgető megoldást, hiszen még arra is lehetett reménye, hogy új házasságából fiú utódja születik. A felesége fejedelemmé választásáról szóló döntést így semmi más nem indokolhatta, csak az, hogy Bethlennek ezzel kellett lerónia a brandenburgiakkal szembeni adósságát. A házassági szerződés és a diplomáciai levelezés nem szól ilyen feltételről, ám ezen nem is csodálkozhatunk: mivel Erdély rendjei elvben szabadon választották meg fejedelmüket, Bethlen nem volt feljogosítva arra, hogy ilyesmit ígérjen – legalábbis hivatalosan. Hatalmi túlsúlyának latba vetését azonban minden további nélkül megígérhette titokban – és mint az eredményből látjuk, az ígéret betartására meg is volt minden lehetősége. Nagyon valószínű, hogy az ajánlatot Kovacsóczy István és Mikó Ferenc az első, halasztó tartalmú választófejedelmi rezolúció kézhez kapása után szóban tette meg – instrukciójuk (amelyet nem ismerünk) valószínűleg meghagyta nekik, hogy először próbálják meg, hátha ilyen mértékű engedmény nélkül is megkaphatják a menyasszonyt.

Sőt, még azt is feltételezhetjük, hogy Bethlen Gábornak más elképzelései is voltak arról, mit lehetne még felajánlani. Sőt, még azt is feltételezhetjük, hogy Bethlen Gábornak más elképzelései is voltak arról, mit lehetne még felajánlani. Kovacsóczy és Mikó, amikor megkapták II. Ferdinánd elutasító válaszát és közölték vele, hogy továbbindulnak Brandenburgba, felvetették a kérdést, nem kaphatná-e vissza Bethlen Gábor Oppeln és Ratibor hercegségét. A két sziléziai területet, mint az közismert, a fejedelem a nikolsburgi békében biztosította magának, és az 1624-es bécsi békében már el is veszítette azokat. Válaszában a császár közli, mivel a hercegségek birtokába már beiktatták Ferdinánd Ernő főherceget és az ottani rendek letették a hűségesküt, nem hozhat most más tartalmú döntést a területek sorsa felől.⁷⁰ Valószínűnek tűnik, hogy Bethlen Gábor azzal a szándékkal bízta meg Kovacsóczyt és Mikót Oppeln és Ratibor visszaszerzése esélyeinek kipuhatolásával, hogy aztán azokat, mint a fejedelem személyes birtokait ajánlhassák fel a brandenburgi Hohenzollerneknek, még mielőtt megtennék a sokkal nagyobb horderejű, erdélyi örökösödéssel kapcsolatos ajánlatot.

Felmerül persze a kérdés, hogy Kovacsóczy István és Mikó Ferenc, akik nem a Bethlen által rendszeresen alkalmazott, csak az ő személyéhez kötődő külföldi diplomaták, hanem az Erdélyi Fejedelemség prominens tisztségviselői voltak, hajlandóak lettek volna-e egy ilyen, a rendi jogokat alapjában sértő ajánlat közvetítésére. Ez egyáltalán nem kizárt: mindkettejük pályája Bethlen Gábor személyes kegyéből ívelt magasra (ahogy a fejedelem végrendeletében fogalmazott, az ő „*creaturái*” voltak), így könnyen elképzelhető, hogy vállalták a – ha fenti gondolatmenetem helyes, meglehetősen kényes – küldetést.⁷¹ Egy újabb

⁷⁰ Kovacsóczy István és Mikó Ferenc előterjesztése II. Ferdinándnak ([Bécsújhely, 1625. aug. vége]) Prímási Levéltár (Esztergom) Archivum Saeculare Acta Radicalia Classis V nr. 152. p. 2–3.; illetve a császár válasza (Bécsújhely, 1625. aug. 31.) lásd 31. jegyzet. A nikolsburgi békében megkapott hercegségek feletti tényleges uralmat Bethlen 1622-ben vette át és már 1623-as támadása alatt elveszítette, ez idő alatt azonban lehetősége nyílt a protestáns istentisztelet legalizálására, lásd Idzikowski, Franz: *Geschichte der Stadt Oppeln*. Oppeln, 1863. 159–164. A bécsi béke a tényleges uralomtól megfosztotta Erdély fejedelmét, de a címhasználatot továbbra is engedélyezte, lásd Angyal: *Magyarország története*, 365.

⁷¹ Bethlen Gábor végrendelete, 119; Horn Ildikó: *A fejedelmi tanács Bethlen Gábor korában*. Századok, 145. évf. (2011) 1013.; Uő: „*En creaturaim vagytok, édes híveim*”: Az erdélyi elit változásai Bethlen Gábor korában. In: Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene i. m. 195. A Habsburg főhercegnő kezének megkérésével megbízott Kamuthy Farkas ajánlata Erdély közjogi helyzetének átalakítására semmivel nem volt kevésbé rendhagyó, mint az általam feltételezett, György Vilmos elé tárt

fejedelemség megszerzése a Hohenzollern-dinasztia számára mindenesetre már elég magas nyereségnek számíthatott ahhoz, hogy György Vilmos hajlandó legyen az erdélyi friggvel járó kockázatokat vállalni.

***Bethlen Gábor reményei és csalódásai
a brandenburgi esküvővel kapcsolatban***

Erdély fejedelme tehát – ha hipotézisem helytálló – nem keveset ígért, így nyilván nagy hasznot is várt el cserébe. Hogy ez pontosan mi lett volna, annak meghatározása azonban nem egyszerű feladat. Az egyeztetések dokumentumait olvasva persze számos esetben találunk hosszas eszmefuttatásokat a brandenburgi menyasszony messze földön ismert tökéletességéről és a választófejedelmi ház dicső hírnevéről, ám a diplomáciai virágnyelv aligha tükrözi Bethlen Gábor valós indítékait.⁷²

Annai egyértelmű, hogy egy német fejedelmi famíliával kötött házasság önmagában is sikernek számított annak a fejedelemnek, akinek az előző évtizedben még legitimitása elismertetéséért is meg kellett küzdenie. Sir Thomas Roe 1624 szeptemberében a következő kommentárral ajánlotta Stuart Erzsébet figyelmébe, hogy Bethlennek ilyen menyasszonyt kellene találni: „ez megnemesítené vérért és biztosítaná [uralkodói] házát”.⁷³ Kérdés, hogy önmagában az ezzel nyerhető presztízs megérte-e Katalin utóddá való megválasztását; különösen, mivel az örökösödés ilyen módon való rendezésével éppen a Bethlen-család rekesztődött ki az Erdély feletti fejedelmi hatalomból.

Olyan kortárs reakciót mindenesetre nem ismerünk, amelyből az derülne ki, hogy Európa bármelyik uralkodói famíliája más szemmel kezdett volna nézni az immáron német fejedelmi családba házasodott Bethlen Gáborra. Az esküvő előkészületeit legnagyobb érdeklődéssel – érthető módon – a protestáns dinasztiák összefogásában érdekelt pfalzi emigráció követte. Szinte naprakész információkkal rendelkeztek: Ludwig Camerarius, Pfalzi Frigyes egyik legközelebbi tanácsadója már 1625 augusztusában tudott arról, hogy Bethlen követi Katalin kezét kérték (pedig ekkor még csak titkos követségek jutottak el Berlinbe), és Kovacsóczyék a császári udvarból való elindulásáról is gyakorlatilag azonnal tudósította őt egy másik tanácsos, Andreas Pawell. Októberben a rendkívül jól informált Camerarius már a császár és a lengyel király reakciójáról és az abból várható veszélyekről értekezett.⁷⁴ Kommentárral azonban nem látta el a továbbított híreket, és a későbbiekben is hasonlóképpen járt el: sem akkor nem tudunk meg az esküvővel kapcsolatos reményeiről semmilyen részletet, amikor a menyasszony útnak indulásáról számolt be, sem amikor arról ír már 1626 márciusában, hogy Bethlen brandenburgi ügyének rosszra fordulásától tart.⁷⁵

ajánlat, lásd Bethlen instrukcióját: Szilágyi Sándor: *Adalékok Bethlen Gábor szövetkezéseinek történetéhez*. Budapest, 1873. 44–56.

⁷² Lásd például Listius Ferencnek a 10. jegyzetben idézett levelét: TT 1888. 641–642.

⁷³ Sir Thomas Roe levele Stuart Erzsébetnek (Konstantinápoly, 1624. szept. 4/14.) *The Negotiations*, 280.

⁷⁴ Ludwig Camerarius levelei Axel Oxenstiernának (Hága, 1625. aug. 19/29., illetve okt. 20/30.) Schybergson, Magnus Gottfrid (utg.): *Sveriges och Hollands diplomatiska förbindelser 1621–1630*. Helsingfors, 1881. 286–287., 321.; Andreas Pawell levele Camerariusnak ([s. l.], 1625. szept. 15.) Bayerische Staatsbibliothek (a továbbiakban: BSB) Clm 10373. nr. 117.

⁷⁵ Ludwig Camerarius levelei Johann Joachim von Rusdorfnak (Hága, 1625. dec. 5/15., illetve Stockholm, 1626. márc. 1/11.) BSB Clm 10375. fol. 217r, illetve 219v. Rusdorf maga is további kommentár nélkül továbbította az esküvő hírét George Abbot canterburyi érseknek (Hampton Court, 1625.

Az első olyan tudósítás, amely nemcsak a híreket továbbította, hanem azt is jelezte, milyen várakozásai vannak a protestáns tábornak, magától Pfalzi Frigvestől származik. Ám ez is meglehetősen visszafogott: a száműzött cseh király csak annyit közöl, hogy a házasság remélhetőleg arra sarkallja majd Bethlent, hogy komolyan vegye a közös ügyet.⁷⁶ Hasonló reményeket ébresztett a brandenburgi házasság Isaac Wake-ben, Anglia savoyai követében, aki úgy vélte: most, hogy Bethlen rokonságba került IV. Keresztéllyel, nyilván nagyobb lelkesedéssel fogja támogatni a dán királyt a Német-római Birodalomban viselt hadjáratában. Uralkodója, I. Károly szintén nagy örömmel fogadta a hírt Johann Joachim von Rusdorf-tól, és támogatta Pfalzi Frigyes diplomatájának javaslatát, hogy Bethlennek adjanak lehetőséget a protestáns ügy érdekében készülő szövetségben való részvételre.⁷⁷

Utóbbi információ azt sugallhatná, hogy a fejedelemnek az 1625-ben az angol és dán király, illetve az Egyesült Tartományok között kötött hágai szerződésbe való integrálása a brandenburgi esküvő következménye lett volna. Ez azonban túlzás: a megelőző években Bethlen nemcsak a pfalzi diplomáciával tartott fenn viszonylag állandó kapcsolatot, de konstantinápolyi követségén keresztül a francia diplomácia is megkereste, tudósítva az Angliával, Velencével és Hollandiával készülő tervezett együttműködésről, jóval a Katalinnal kötött esküvő előtt.⁷⁸ Erdély fejedelme ráadásul szemlátomást sokkal nagyobb aktivitást mutatott a protestáns ügy érdekében való közös katonai fellépés megszervezésében, mint György Vilmos. A brandenburgi tanácsosok 1625 őszén jóval azután kezdtek érdemben vitatkozni arról, küldjenek-e ők is követet a Hágában összeülő konferenciára, hogy Matthias Quadt útnak indult arrafelé Bethlen Gábor képviselésében. Végül kijelöltek ugyan egy követet, de instrukciójában kikötötték, hogy jóformán csak megfigyelőként legyen jelen, vigyázva arra, hogy Brandenburg érdekei szóba kerüljenek. Valószínű azonban, hogy még ezt az igencsak korlátozott mozgáskörű diplomatát sem küldték el végül: mint azt Schwarzenberg 1626 tavaszán Bethlennek elmagyarázta, a választófejedelem nem engedhette meg magának, hogy képviselője nyíltan mutakozzon Hágában, vagy hogy magát a szövetség tagjának vallja. Így aztán az erdélyi fejedelmet kérte arra, hogy György Vilmos érdekeit is képviselje saját tárgyalásain a protestáns szövetség tagjaival.⁷⁹ A brandenburgi álláspont képlekenységét ismerve érthető Rusdorf egy másik beszámolója arról, hogyan fogadta az angol király a Bethlen és Katalin közötti esküvő hírét. Eszerint ugyanis I. Károly

nov. 27.) Universitätsbibliothek Kassel – Landesbibliothek und Murhardsche Bibliothek der Stadt Kassel (a továbbiakban: UB Kassel) 2° Ms. iurid. 47. p. 234. Amint az egy visszautalásából kitűnik, Pfalzi Frigyes londoni diplomatája ennél részletesebben is kifejtette az esküvővel kapcsolatos véleményét és várakozásait, ezt azonban nem ismerjük, lásd levelét Paul Strassburgnak (London, 1625. dec. 31.) P. Várhelyi Judit: *Johann Joachim Rusdorf válogatott levelei*. Lymbus: Művelődéstörténeti Tár, 3. évf. (1991) 159–160.

⁷⁶ Pfalzi Frigyes levele Heinrich Matthias von Thurn grófnak (Hága, 1625. okt. 10/20.) Fiedler, Joseph: *Correspondenz des Pfalzgrafen Friedrich V. und seiner Gemahlin Elisabeth mit Heinrich Mathias von Thurn*. Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen, vol. 31. (1864) 395.

⁷⁷ Isaac Wake levele Sir Thomas Roe-nak (Torino, 1626. jan. 26.) *The Negotiations*, 482; Johann Joachim von Rusdorf levele Pfalzi Frigyesnek (Hampton Court, 1625. nov. 3/13.) Cuhn, Ernst Wilhelm (hrsg.): *Memoires et negociations secretes de Mr. de Rusdorf conseiller d'etat de S.M. Frederich V. Roi de Boheme, Electeur Palatin, pour servir a l'histoire de la guerre de trente ans*. Leipzig, 1789. I. 653., illetve Bethlen Gábornak (Kingston, 1625. nov. 13.) P. Várhelyi: *Johann Joachim Rusdorf*, 125–127.

⁷⁸ Angyal: *Magyarország története*, 378–380.

⁷⁹ Beszámoló a brandenburgi követség egyeztetéseiről Bethlen Gáborral ([Kassán vagy Erdélyben, 1626. március–április]) TT 1888: 643. Dr. Heimbach Hágába való küldésének tervéről és a hágai konventtel kapcsolatos brandenburgi álláspontokról lásd: Kober: *Eine Karriere im Krieg*, 153–154.

azt mondta: talán ez a kapcsolatot majd motiválni fogja Brandenburgot a protestáns ügyért kiállókhoz való csatlakozásra.⁸⁰

Mint a Schwarzenberg által közvetített, fentebb idézett megjegyzés is mutatja, Brandenburgot egyáltalán nem volt egyszerű aktív közreműködésre bírni. Bethlen Gáboron mindenesetre semmi nem múlt: miközben Matthias Quadt még Hágában követte a nagy protestáns összefogást célzó tárgyalások fejleményeit, a fejedelem a menyasszony elhozásáért menő követségben újra Berlinbe küldte Schulitzot, aki egy Svédországgal és Dániával megkötendő szövetség terveit tárta a kevéssé lenyűgözött tanácsosok elé.⁸¹ A fejedelem a menyasszonyt kísérő követséggel is hosszasan tárgyalt: kifejtette nekik véleményét a hágai szövetség gyengeségéről, és kiemelte a svédek és franciák bevonásának szükségességét; hosszasan sorolta korábbi csalódásait a protestáns összefogásban, amelyek hatására most óvatosabban lép; felvetette az oroszok és a tatárok bevonásának lehetőségét a lengyel király ellen; továbbá felhívta figyelmüket arra, hogy a Porta támogatásának megszerzése nélkül az összefogás jégre épít.⁸² Mindez azonban gyakorlatilag már semmilyen hatást nem gyakorolt a választófejedelemség politikai elitjére.

Azt, hogy Bethlen Gábor és György Vilmos érdekei már korábban sem estek feltétlenül egybe, szépen illusztrálják az összefogás céljaival kapcsolatos megbeszélések a Titkos Tanács ülésein. Bethlen Gábor már 1625 tavaszán jelezte, hogy számára V. Frigyes választófejedelmi hatalmának visszaállítása (az ún. pfalzi restitúció) nem elegendő cél a fegyverforgásra, inkább az Ausztriai Ház megtörését tartja feladatának; és Quadt ugyanezt, az *universalis monarchia* kiépítésének megakadályozását nevezte meg feladatként 1625 októberében.⁸³ Azzal az utóbbit meghallgató tanácsosok egyet is értettek, hogy a készülő szövetség minimumaként az angol, francia, dán és svéd király által elfogadni látszott pfalzi restitúció túl kevés. Nem csodálkozhatunk, ha ebben a vitában Schwarzenberg kevéssé vett részt; a protestáns aktivista irányzathoz tartozó tanácsosok, Friedrich von Pruckmann kancellár és Sigismund von Goetze viszont szívesen hangoztatták, hogy a *religio* és a szabadságjogok (a „*teutsche Freyheit*”) védelmét és az ezzel kapcsolatos panaszok (*gravamina*) kezelését tartják elsődlegesnek. Talán nem meglepő, ha a konkrétumok között – amelyeket Levin von dem Knesebeck hosszasan sorolt – szinte kizárólag a Hohenzollernek dinasztikus érdekeit sértő konfliktusok megoldása, például a jülichi örökség helyes elosztása szerepelt, és Pfalzi Frigyes cseh királyságának visszaállítását, legtöbb kortársukhoz hasonlóan, a brandenburgiak sem tartották képviselendő célnak. Egymás között többször is megbeszélték, hogy Bethlen javaslata a *Casa Austriaca* megdöntéséről túlságosan ambiciózus, és gyakorlatilag végteleníti a háborús konfliktust.⁸⁴ Annál feltűnőbb, hogy ezeket az eszmefut-

⁸⁰ Johann Joachim von Rusdorf levele Heinrich Matthias von Thurnnak (Kingston, 1625. nov. 14.) UB Kassel 2° Ms. iurid. 47. p. 259.

⁸¹ A Schulitznak adott *credentialis* Gyulafehérváron, 1625. dec. 16-án kelt, GStA PK BPH Rep. 33. W nr. 62. Vol. I. fol. 175. Az általa bemutatott szövetségi tervezet kiadása: TT 1888: 664–666. A tervezetről érdemi vitát a brandenburgi Titkos Tanács tulajdonképpen nem folytatott, a leghosszabb hozzászólás Levin von dem Knesebecktől származott, aki sokallta Bethlen igényeit, lásd az 1626. jan. 14[/24]-i ülés jegyzőkönyvét, GStA PK I. HA Rep. 21. 127 m Vol. II. fol. 7–10.

⁸² Lásd a tárgyalásokról szóló beszámolót Kober: *Eine Karriere im Krieg*, 643–647.

⁸³ Lásd a Schulitzcal folytatott megbeszélésekről készült beszámolót TT 1888., 649.; illetve az 1625. szept. 30[/okt. 10]-i Geheimrat-ülés jegyzőkönyvét (58. jegyzet) fol. 57v.

⁸⁴ Lásd a brandenburgi Titkos Tanács üléseinek jegyzőkönyveit 1625. okt. 1[/11]-ről, okt. 15[/25]-ről, és 1626. jan. 12[/22]-ről, GStA PK I: HA Rep. 21. Nr. 127. m Vol. I. fol. 60–64., illetve fol. 78v; Vol. II. fol. 7–9. A jülichi konfliktusról lásd: Kober: *Eine Karriere im Krieg*, 42–46. Frigyes pfalzi és csehországi restitúciója megkülönböztetésének fontosságáról lásd például: Weiß, Elmar: *Die Un-*

tatásokat szemlátomást sosem közölték az erdélyi követekkel, hanem az együttműködés céljainak pontos meghatározását minden egyes alkalommal konzekvensen későbbre halasztották.

A brandenburgi politika irányítói tehát saját berkeiken belül szorgalmasan szőtték terveiket, hivatalosan azonban a választófejedelem megtartotta semlegességét. 1626 elején ez is komoly veszélybe került: a császár ellen hadakozó Ernst Peter von Mansfeld, illetve IV. Keresztély csapatai György Vilmos területeinek határára szorultak, sőt, egyes helyeken át is lépték a határt. Félő volt, hogy az ő nyomukban a császár, illetve a Katolikus Liga csapatai is be fognak nyomulni az országba. Ennek a fenyegetésnek köszönhető Bethlen Gábor talán legabszurdabb levélváltása II. Ferdinánddal: a Schwarzenberg által vezetett követség kérésére az erdélyi fejedelem ugyanis 1626 áprilisában bepanaszolta a két protestáns hadvezért a császárnál, és kérte, járjon el György Vilmos érdekében. Válaszában II. Ferdinánd biztosította Bethlent, hogy fel fog lépni Mansfeld ellen.⁸⁵ Mindez néhány hónappal azelőtt zajlott le, hogy a protestáns hadvezér hadainak Magyarországra érkező maradékai egyesültek volna az ismét Habsburg-ellenes hadjáratra induló erdélyi fejedelem seregével.

Nem Bethlen Gábor volt azonban az egyetlen, aki bejelentkezett II. Ferdinándnál Brandenburg ügyében: Adam von Schwarzenberg elérkezettnek látta az időt, hogy ellensúlyozza a protestáns ügy mellett kiállni akaró tanácsosok befolyását. Berlin felé mentében hosszasan elbeszélgetett Karl Hannibal von Dohnával, a Sziléziai Kamara elnökével, és jelezte, hogy ha II. Ferdinánd követséget küldene György Vilmoshoz, és biztosítaná érdekeinek tiszteletben tartásáról, kimozdíthatná a semlegességből.⁸⁶ Erre a következő évig – amikor is Wallenstein csapatai tényleg bevonultak Brandenburg területére – nem került sor; azonban Bethlen Gábornak már sokkal korábban szembesülnie kellett azzal, hogy saját politikai céljai elérésében a semlegesség látszatát a végsőig fenntartani akaró választófejedelem legkisebb támogatására sem számíthat.

A Katalin fejedelemmé választását Brandenburgban hírül adó követ, Hermann Beckmann ismét a Bethlentől megszokott ambiciózus tervekről számolt be: Mansfelddel és a dán királlyal a fejedelem 30 000 fős seregét tudná egyesíteni, 20 000 törököt küldene rá Stájerországra és Horvátországra, egy másik török sereget Érsekújvárra, és még 80 000 tártár is készenlétben áll.⁸⁷ Az oszmán segítség nem nyugtázta le a kancellárt, Goetzét és Kne-sebecket: ahogy Pruckmann fogalmazott, „ezekkel foglalkozzon ő, ránk nem tartozik”. Ab-

terstützung Friedrichs V. von der Pfalz durch Jakob I. und Karl I. von England im Dreißigjährigen Krieg (1618–1632). Stuttgart, 1966.

⁸⁵ Bethlen Gábor levele II. Ferdinándnak (Brassó, 1626. ápr. 16.) és II. Ferdinánd válasza (Bécs, 1626. máj. 9.) HHStA Ungarische Akten Fasc. 172. Konv. A fol. 62–63., 65. Bethlen sógorát és Schwarzenberget is értesítette arról, hogy ügyében levelet váltott a császárral (Gyulafehérvár, 1626. máj. 22., illetve 23.) GStA PK BPH Rep. 33. W nr. 78. fol. 11r; illetve StOAT ČK RAS Fasc. 303. Az ezzel kapcsolatos brandenburgi kérésről lásd Levin von dem Kneesebeck feljegyzését, 48. jegyzet, fol. 204r.

⁸⁶ Nischan, Bodo: *Brandenburg and the Edict of Restitution: A Study of the Impact of the Imperial-Catholic and Swedish Threats on the Policies of the Electorate of Brandenburg in the Years 1628–1631.* PhD Dissertation, University of Pennsylvania, 1971. 12–13.; Kober: *Eine Karriere im Krieg*, 160–161.

⁸⁷ A Beckmann által ismertetett tervekről lásd az 1626. júl. 6./16]-i ülés jegyzőkönyvét: GStA PK I. HA Rep. 21. 127 m Vol. II. fol. 155. Bethlen Gábor a választás tényét Gyulafehérvár, 1626. jún. 16-i levelében tudatta György Vilmossal: GStA PK BPH Rep. 33. W nr. 80. fol. 1.; és egy nappal később Schwarzenbergnek is megírta: StOAT ČK RAS Fasc. 303. Beckmann a levél vivőjeként a következő György Vilmosnak szóló levél (Gyulafehérvár, 1626. jún. 25./júl. 5.) azonosítja, TT 1886: 658–659.

ban viszont egyetértettek, hogy túl nagy kockázat lenne Beckmannt további útjára – amely Mansfeldhez, IV. Keresztélyhez, illetve II. Gusztáv Adolfhoz vezetett – brandenburgi útlevelell ellátni.⁸⁸ Beckmann, aki eredetileg Katalin titkára volt, tehát a választófejedelemségből származott, 1626 szeptemberében újra megpróbált brandenburgi útlevelelhez jutni, ismét csak hiába.⁸⁹ Így Bethlen Gábornak nem nyílt lehetősége annak kihasználására, hogy II. Ferdinándtól folyamatos érvényességű útlevelet kapott a brandenburgi választóhoz küldött követi számára.⁹⁰ Erdély fejedelme tehát nemcsak Brandenburg katonai együttműködésére nem számíthatott – ami a meglehetősen szűkös anyagi erőforrásokkal és ebből eredően korlátozott katonai potenciállal rendelkező választófejedelemség esetében amúgy sem lett volna számottevő segítség terveinek valóra váltásához –, de arra sem, hogy legalább távoli szövetségeseivel folytatott kommunikációja könnyebbé váljon.

Ennek ellentmondani látszik, hogy volt egy olyan kapcsolat, amelynek kiépítésén Bethlen Gábor már régóta fáradozott, és amelynek létrejötte végül a Brandenburgi Katalinnal kötött házasság révén vált lehetővé. Volt már róla szó, hogy 1624-ben Matthias Quadt végül nem érkezett meg II. Gusztáv Adolfhoz, de a svéd király egyrészt folyamatosan számolt az erdélyi fejedelemmel mint potenciális szövetséggel, másrészt többször is támogatását fejezte ki a tervezett házassággal kapcsolatban.⁹¹ Az első követküldés apropóját végül pontosan a kassai esküvő adta. Mint a svéd király kancellárjának megírta: „most már lehet levelezni Bethlen Gáborral, hiszen sógorok vagyunk”.⁹² Titkárát, Philip Sadlert 1626 februárjában azzal bízta meg, hogy Brandenburgba sietve próbáljon csatlakozni a Katalint Erdélybe vivő menethez. Ez természetesen már nem sikerült, de a svéd követ György Vilmostól útlevelet kapott, így a sógori gratuláció átadása elfogadható álcát biztosított ahhoz, hogy továbbítsa az erdélyi fejedelemnek II. Gusztáv Adolf terveit egy közös lengyelelles hadjárat megindítására.⁹³

⁸⁸ Lásd az előző jegyzetben idézett *protokollum* további részeit, fol. 155v–157v (az idézet a 156r-ről). A Porta támogatásának elnyerésével kapcsolatban korábban Knesebeck is azt mondta, hogy noha a francia és angol királynak, valamint Velencének meg kellene győznie az oszmánokat a közös ügy támogatásáról, ennek nem konkrét segítségben kellene megnyilvánulnia, csak abban, hogy a török fenyegető csapatmozgásokat végeznek, lásd az 1625. szept. 30[/okt. 10]-i tanácsülés jegyzőkönyvét: GStA PK I. HA Rep. 21. Nr. 127 m Vol. I. fol. 58v. Az oszmán segítséggel kapcsolatos korabeli diskurzusról lásd: Almási: *Bethlen*.

⁸⁹ Adam von Schwarzenberg levele Friedrich von Pruckmann-nak (Jägersburg, 1626. szept. 1[/11].) GStA PK I. HA Rep. 21. Nr. 136 f Vol. IV. fol. 31v. Beckmannról lásd: Kármán: *Külföldi diplomaták*, 169.

⁹⁰ II. Ferdinánd *salvus conductusa* „*semel atque iterum*” Bethlen Gábornak a brandenburgi választóhoz küldött követi számára (Bécs, 1626. ápr. 12.) MNL OL A 35 5. dob. 1626 nr. 99.

⁹¹ A svéd állam vezető személyiségeinek Bethlennel kapcsolatos véleményéről lásd: Nagy Gábor: „*Med Betlehenn Gabor är nu väl at correspondera*”: *Svéd diplomáciai források a fejedelemtől 1625–1626-ban*. In: Bethlen Gábor képmása, 117–135.

⁹² II. Gusztáv Adolf levele Axel Oxenstiernának (Bersohn, 1625. dec. 19[/29].) Sondén, Per (red.): *Rikskansleren Axel Oxenstiernas skrifter och brefvexling. Senare afdelningen, I. bandet. K. Gustaf II Adolfs bref och instruktioner*. Stockholm, 1888. 295.

⁹³ Lásd a Sadlernek kiállított instrukciókat ([Reval, 1626. febr.] RA(S) Diplomatica Turcica bihang Transsylvania vol. 1. nr. 1–3; II. Gusztáv Adolf Bethlennnek írott, gratuláló levelét (Reval, [1626. febr.] Uo. nr. 5; illetve a követ jelentését (Frankfurt an der Oder, 1626. máj. 31.[/jún. 10.]) Westin, Thomas: *Philip Sadlers beskickning till Siebenbürgen 1626*. Historisk Tidskrift, vol. 10. (1890) 171–175. Részletes kommentárral újra kiadta Nagy Gábor: *Adalékok Philip Sadler 1626. évi erdélyi követségéhez*. In: Bessenyei György et al. (szerk.): *Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről: A Szapolyaiak a magyar történelemben* című, 2002. november 22-i és az Erdély

Ha azonban a két uralkodó arra számított, hogy rokoni kapcsolatuk segít kapcsolattartásuk viszonylag folyamatossá válásában, csalódnuk kellett. Egyrészt a kommunikáció „családon belüli” jellege nem adott neki védettséget: 1626 őszén a II. Gusztáv Adolf-tól Erdélybe visszafelé tartó Heinrich Dreilinget a császár ugyanúgy elfogatta, mint III. Zsigmond Matthias Quadtot 1624-ben – annak ellenére, hogy hivatalosan sem a küldővel, sem a címzettel nem állt ellenséges viszonyban.⁹⁴ Másrészt közös sógoruknak, György Vilmosnak sem állt mindig feltétlenül érdekében a kapcsolattartás elősegítése. II. Gusztáv Adolf legalábbis 1626 júniusában erősen megdorgálta a hozzá érkező brandenburgi követet, Samuel von Winterfeldet, amiért Matthias Quadtot korábban megakadályozták abban, hogy a svéd királyt felkeresse, holott urától ezt a parancsot kapta.⁹⁵ Nem tudjuk, a svéd király mikori esetre gondolt, és honnan tudott róla – Winterfeld azzal védekezett, hogy az ügyről semmilyen tudomása nincs –, az ügy mindazonáltal azt mutatja, hogy II. Gusztáv Adolf nem volt maradéktalanul elégedett a sógorok együttműködésének intenzitásával.

Az tény, hogy Brandenburg valamivel az esküvő után már nem kevés gyanakvással kísértette figyelemmel az erdélyi–svéd kapcsolatfelvételt. A hágai konventre küldendő követ instrukciójának tárgyalásakor még az hangzott el: a diplomata nyílt szívvel tárgyalhat az erdélyi és a svéd küldöttekkel. Ehhez képest 1626 áprilisában a Titkos Tanács ülésén már arról beszéltek, hogy Bethlenben nem lehet bízni, mert külön tárgyal II. Gusztáv Adolffal.⁹⁶ A fejlemények ismeretében ezen tulajdonképp nincs mit csodálkozni: a svéd király ugyanis 1626 eleje óta egyre nagyobb nyomás alá helyezte György Vilmost, hogy az engedje át poroszországi kikötőit a lengyel király ellen tervezett háború céljaira, sőt, támogassa aktívan a hadmozdulatokat. A brandenburgi választó kitartott semlegessége mellett, így II. Gusztáv Adolf 1626 júliusában egyszerűen megszállta Pillaut, és ott alakította ki a III. Zsigmond közvetlen igazgatása alatt álló Királyi Poroszország elleni akcióinak hídfőállását.⁹⁷

A svéd invázióról, illetve a Mansfeld és IV. Keresztély seregeivel kapcsolatos gondokról György Vilmos elkeseredett hangú levélben számolt be Bethlen Gábornak.⁹⁸ Az erdélyi fejedelemlnek legkésőbb itt szembesülnie kellett azzal, hogy bármilyen messzemenő terve volt is a brandenburgi választóval, arról hosszú időre le kell mondania. A következő egy évben a két sógor levelezése kizárólag Katalin hozományának némileg elhúzódo rendezésével foglalkozott, és noha 1626 áprilisában még részletes tervek készültek arra, miképpen lehet a sziléziai Briegen vagy egy bécsi bizalmas emberen keresztül állandóan tartani a kapcsolatot, György Vilmos újabb, hányattatásait (köztük Berlinből a biztonságosabb Königsbergbe való átköltözését) hosszasan taglaló 1627. júliusi levelére Bethlen Gábor csak mintegy tíz hónappal később reagált.⁹⁹ Az erdélyi fejedelem nemcsak Mansfelddel közös 1626-os csá-

története a 15–17. században című, 2001. november 30-i Miskolcon rendezett konferenciák előadásai. Miskolc, 2008. 373–392.

⁹⁴ Dreiling viszontagságairól lásd: Kármán: *Külföldi diplomaták*, 161.

⁹⁵ Samuel von Winterfeld jelentése György Vilmosnak (Berlin, 1626. júl. 27./aug. 6.) GStA PK I. HA Rep. 11. ABA 9302. fol. 13r, 15r.

⁹⁶ Lásd a Titkos Tanács 1625. okt. 15./25]-i, illetve 1626. ápr. 13./23]-i üléseinek jegyzőkönyvét: GStA PK I. HA Rep. 21. Nr. 127 m Vol. I. fol. 81r (Knesebeck); illetve Vol. II. fol. 106r (Pruckmann).

⁹⁷ Roberts: *Gustavus Adolphus*, II. 318–323.; Böhme, Klaus-Richard: *Die schwedische Besetzung des Weichseldeltas 1626–1636*. Würzburg, 1963.; Riches: *Protestant Cosmopolitanism*, 100–104.

⁹⁸ György Vilmos levele Bethlen Gábornak (Cölln an der Spree, 1626. júl. 7./17.) GStA PK BPH Rep. 33. W nr. 80. fol. 3–8.

⁹⁹ György Vilmos levele Bethlen Gábornak (Königsberg, 1627. júl. 13./23.) Kollmann, Josef (hrsg.): *Documenta bohemia bellum tricennale illustrantia. IV. Der dänisch-niederdeutsche Krieg und*

szárellenes hadjáratáról nem írt semmit választófejedelmi sógorának, de Brandenburgban még Katalin fejedelemmé választásának portai megerősítéséről is csak az épp Bécsben járó Goetzétől értesültek, aki Esterházy Miklós nádor egy levelében olvasott róla.¹⁰⁰

Bethlen Gábor életében nemcsak számos sikert mondhatott magáénak, de kiváló képességekkel rendelkezett kudarcai következményeinek tompítására is: a legtöbb esetben jó érzéssel meg tudta választani a pillanatot, amikor ambícióinak határt kellett szabnia ahhoz, hogy ne veszítse el a kompromisszum lehetőségét; és azt is, amikor egyes, esetenként kínos engedmények árán fenntarthatta a lehetőséget arra, hogy a veszteségeket más helyen sikerrel kompenzálja. Az elsőre jó példa királlyá koronázásának elmaradása 1620-ban (amely döntéshez persze az is hozzájárult, hogy a Porta reakciója is kiszámíthatatlan lett volna), a másodikra Lippa tovább nem odázható átadása a szultánnak 1616-ban.¹⁰¹ Második házasságával kapcsolatban azonban nehéz lenne olyan szempontot találni, amely ellensúlyozhatja mindazt, amit Erdély fejedelme vállalt annak érdekében.

Ahogy a fentiekben bemutattam, a házasságkötés révén esetlegesen remélt politikai előnyök valóra válását Brandenburg katonai szorongattatása, majd összeomlása már az esküvő évében lehetetlenné tette. A választófejedelemség harapófogóba került politikai elitje egy idő után már nemcsak az aktív együttműködést zárta ki, hanem a fejedelem diplomáciai tevékenységének bármilyen támogatását is. Brandenburg vergődését látva válik egyértelművé, hogy noha ebben a relációban hajlamosak vagyunk Erdélyt látni a gyengébb félnek, amely számára a kapcsolat létrejötte számos előnnyel kecsegtetett, ez korántsem egyértelmű. Hiába volt a Német-római Birodalom választófejedelme, György Vilmosnak legalább annyi kötöttséggel kellett egyszerre számolnia, mint Bethlen Gábornak – miközben az uralma alatt álló területek nagysága, állapota és katonai potenciálja sokkal kevesebb magabiztosságra adott okot, mint az erdélyi fejedelem esetében. Noha nem voltak jó viszonyban II. Ferdinánddal, a császár reakciója érdekes módon egyikük számára sem jelentett különösebben nagy problémát. Feltűnő azonban a különbség más téren: míg Bethlen esetében nem tudjuk, hogy a Fényes Porta bármilyen ellenvetéssel élt volna, hűbérura, III. Zsigmond reakciója igencsak sok kellemetlenséget hozott György Vilmos számára. Így aztán ahelyett, hogy az erdélyi fejedelem jutott volna előnyökhöz a brandenburgi kapcsolat révén, minden olyan diplomáciai lépést, amely közvetlenül az esküvő folyományaként értékelhető, Bethlennek kellett megtennie sógora érdekében. Ezeket kompenzálhatta volna az

der Aufstieg Wallensteins: Quellen zur Geschichte der Kriegereignisse der Jahre 1625–1630. Praha–Wien, 1974. 197–201.; Bethlen Gábor levele György Vilmosnak (Gyulafehérvár, 1628. máj. 10.) GStA PK BPH Rep. 33. W nr. 77. fol. 23–24. A hozományról szóló levelek: Bethlen Gábor levele György Vilmosnak (Radnót, 1626. aug. 10.) GStA PK BPH Rep. 33. W nr. 62. Vol. I. fol. 192.; illetve egy Bethlen és Brandenburgi Katalin által aláírt okmány a hozomány átadásáról (Gyulafehérvár, 1626. aug. 16.) Uo. fol. 196.; valamint György Vilmos levele ennek nyugtázására (Küstrin, 1626. nov. 21/[dec. 1.]) Uo. fol. 200. A kommunikációs vonalakkal kapcsolatos tervekről lásd Knesebeck idézett feljegyzését (48. jegyzet) fol. 204. György Vilmos és Brandenburg 1627. évi összeomlásának legrészletesebb krónikája: Gebauer, Johannes Heinrich: *Kurbrandenburg in der Krisis des Jahres 1627.* Halle, 1896.

¹⁰⁰ Pruckmann, Winterfeld, Wilmerstorff és Striepe levele György Vilmosnak (Cölln an der Spree, 1627. febr. 15/[25].) GStA PK I. HA Rep. 24 b Nr. 2. Fasz. 2. Vol. 1. fol. 114r. Bethlen Mansfelddel közös hadjáratáról lásd Nagy L.: *Bethlen Gábor*, 373–447.

¹⁰¹ Legújabbban: Papp Sándor: *Bethlen Gábor, a Magyar Királyság és a Porta (1619–1621).* Századok, 145. évf. (2011) 914–973.; Sudár: *Iszkender*, 981–986.; Pálffy Géza: *A Bethlen-kutatás egy alig vizsgált kérdéséről: a magyar királysági rendek és az erdélyi fejedelem (1619–1622).* In: Bethlen Gábor képmása, 148–151.

is, ha Katalinnak a fejedelemségbe kerülése révén Bethlen Gábor magasabb presztízsre tesz szert más fejedelmi udvarokban, de erre utaló jeleket nem ismerünk. A menyegzőre – noha a nyomtatott beszámolók révén az ünnepek megjelentek az európai nyilvánosság látókörében – éppen azok a hatalmak nem (vagy csak jelentős késéssel) küldtek követet, akik számára az a legnagyobb jelentőséggel bírt volna.

Bethlen Gábornak és Erdélynek azonban elég nagy árat kellett fizetnie a brandenburgi menyasszonyért. Minden jel arra mutat, hogy Katalin fejedelemmé választása az esküvő után három hónappal a házasságkötéshez vezető diplomáciai tárgyalások során vállalt kötelezettség eredménye volt. Mivel a brandenburgi örgrófnőt megkérő küldöttség első lépésben még a császár leányának kezét akarta elnyerni, egyértelmű, hogy Bethlen Gábor is tudta: nem Katalin az egyetlen, sőt, nem is a legjobb választás a számára. Ha rekonstrukcióm helyes, a fejedelemmé választás felajánlása a lány kezéért cserébe a sokadik megoldási lehetőségként állt a sorban – a többi esély kútba esése után azonban a fejedelem úgy döntött, még ezt az árat is megéri a házasság révén nyerhető presztízs. Annak ellenére is, hogy Bethlen Gábor ezzel olyan feszültséggócot hozott létre saját országában, amely halála után előre kiszámítható módon vezetett robbanáshoz, rövid polgárháborús helyzethez és hosszabb távon a Bethlen-család dinasztia-alapítási esélyeinek bukásához. A döntés problémás mivoltát legalább részben kompenzálhatta volna, ha Katalin politikus alkatnak bizonyul, de elég gyorsan kiderült, hogy erről szó sincs: még az iránta a hagyományos narratíváknál több megértést tanúsító újabb szakirodalom szerzői közül sem állítja senki, hogy a fejedelemszszonynak meglett volna a képessége arra, hogy reálisan felmérje lehetőségeit, és azokból józan mérlegelés után, óvatos lépésekkel a legjobbat hozza ki.¹⁰² A brandenburgi örgrófnő fejedelemmé választása és a szultáni megerősítés megszerzése azonban kizártak bármiféle egyszerűbb lehetőséget Bethlen Gábor lépésének korrigálására: csak úgy volt elkerülhető, hogy Erdélyben valóban Katalin uralkodjon, ha a fejedelem túléli második feleségét – vagy ha puccsal lemondásra bírják (ami végül megvalósult). Mindent összevetve kimondhatjuk: Bethlen Gábor második esküvője a fejedelem karrierje talán legnagyobb kudarcának bizonyult, egy olyan diplomáciai zsákutcának, amelyért igen magas árat kellett fizetni, de haszon nem származott belőle.

¹⁰² Péter Katalin: *A fejedelemség virágkora (1606–1660)*. In: Makkai László – Szász Zoltán (szerk.): *Erdély története. II. 1606-tól 1830-ig*. Budapest, 1986. 687–694.; Nagy László: *A csintalan „nyugati hercegnő”*. In: *Uő: Kard és szerelem: Török kori históriák*. Budapest, 1985. 139–178.; Bánki Judit: *Brandenburgi Katalin az Erdélyi Fejedelemségben*. Történelmi Szemle, 36. évf. (1994) 311–326.; Deák Éva: „*Princeps, non Principissa*.” *Catherine of Brandenburg, Elected Prince of Transylvania (1629–30)*. In: Cruz, Anne J. – Suzuki, Mihoko (ed.): *The Rule of Women in Early Modern Europe*. Urbana, 2009. 80–99. Brandenburgi Katalin tevékenységének elemzését a fejedelemmé választása és lemondása közötti időszakban egy következő tanulmányban tervezem.

GÁBOR KÁRMÁN

*A diplomatic dead-end: Gábor Bethlen's marriage
with Catherine of Brandenburg*

Marrying off his sister, Catherine to Gábor Bethlen, prince of Transylvania, in 1626 entailed a lot of risks for Georg Wilhelm, elector of Brandenburg. Contrary to the expectations, the reactions of the emperor were quite mild – in sharp contrast to those of Sigismund III, king of Poland, who went as far as to threaten the elector with depriving him of his fief, the Duchy of Prussia because of this decision. The paper argues that neither Bethlen's generosity in financial questions related to the marriage, nor the envisaged cooperation for the Protestant cause could have been strong enough arguments for Georg Wilhelm to take such a risk. However, there are some signs that point to a possible explanation: that Bethlen's envoys in the early autumn of 1625 secretly promised the Brandenburg court that Catherine would be elected as the prince's successor (which did happen later, in June 1626). But the high price the prince paid for his fiancée did not pay off: the military collapse of Brandenburg in 1626-1627 made any political cooperation impossible and there is little evidence that the prestige of Bethlen raised significantly thanks to his new consort. On the other hand, the election of Catherine created strong tension in Transylvanian politics and led to a short period of turmoil bordering on a civil war after Bethlen's death in 1629-1630. Thus, this marriage can be considered Gábor Bethlen's greatest political mistake: the substantial investments brought in negative results only.

BAGI ZOLTÁN PÉTER

Alfonso Montecuccoli a Habsburg család szolgálatában

1570–1598*

Peter Hamish Wilson a harmincéves háború (1618–1648) történetéről írott művében megállapítja, hogy a 17. századi Európa legnagyobb és legjelentősebb konfliktusának első szakaszában részt vett hadvezérek közül többen is az Oszmán Birodalom elleni tizenöt éves háborúban (1593–1606) szerezték első hadi tapasztalataikat vagy katonai hírnevet maguknak, amely a későbbiekben lehetőséget teremtett számukra nagyobb hadseregek vezetésére.¹ Gondoljunk csak Albrecht Wenzel Eusebius Valdštejn/Wallensteinre, Jean T'Serclaes de Tillyre vagy a Protestáns Unió híres-hírhedt parancsnokára, Peter Ernst II. von Mansfeldre. A harmincéves háború kétségkívül egyik leghíresebb hadvezére, Raimondo Montecuccoli természetesen nem tartozhat ehhez az illusztris társasághoz, már csak azért sem, mivel 1609-ben született. Meg kell azonban jegyezni, hogy nem ő volt a család első tagja, aki a modenai hercegek szolgálata helyett a Habsburg-házét választotta. Jelen dolgozatom a 17. századi híres hadvezér egy távoli rokonának, Alfonso Montecuccoli életútjából azt a négy évtizedet követem végig, amelynek során a Habsburg-családot szolgálta, külön kiemelve a tizenöt éves háborúban játszott szerepét.

Alfonso Montecuccoli életpályája 1592-ig

Gróf Alfonso Montecuccoli, a modenai területen fekvő Riva és Montespечchio ura 1546-ban született. Feltételezések szerint 1568 körül Alfonso d'Estével, Montecchio örgrófjával (1527–1587) a Francia Királyságba utazott, hogy a francia király, IX. Károly (1560–1574) oldalán részt vegyen a hugenották ellen vívott úgynevezett harmadik francia vallásháborúban. Az 1570. augusztus 8-án megkötött saint-germain-i béke után azonban nem tért vissza Modenába, hanem a párizsi udvarban maradt. Itt az itáliai gróf feleségül vette Isabelle de Coqui-t, ám házassága nem tartott sokáig, hiszen hamarosan özvegységre jutott. Ekkoriban a hadi tapasztalatok mellett új ismeretekre tett szert az ifjú Montecuccoli, hiszen arája halála után az udvari élet forgatagával is megismerkedhetett. Habsburg Erzsébet (1554–1592) 1570. november 26-án házasságot kötött IX. Károllyal a Notre-Dame de Mézières templomban.² A gróf az új francia királyné udvarában vállalt szolgálatot, amely

* Tanulmányom a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. Ügyszám: BO/00010/14/2

¹ Wilson, Peter Hamish: *Europe's Tragedy. A History of Thirty Years War*. London, 2009. 83–84.

² Wurzbach, Constantin von: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich*. Bd. 6 sechster Theil. Wien, 1860. 169.; Khevenhüller, Hans: *Geheimes Tagebuch 1548–1605*. Herausgegeben von Georg Khevenhüller-Metsch. Graz, 1971. 59.

élete egyik legfontosabb és leggyümölcsözőbb döntésének bizonyult. Mint udvari nemes úr különböző megbízásokat teljesített, amivel elnyerte Erzsébet kegyét.

Miután IX. Károly 1574. május 30-án a vincennes-i kastélyban mellhártyagyulladásban meghalt, ifjú özvegyének sem volt többé maradása a párizsi udvarban. Bár felmerült, hogy az új királlyal, III. Henrikkel (1574–1589) eljegyzik, ám a negyvennapos kötelező gyász után úgy döntött az immáron fehér királynőnek nevezett Erzsébet, hogy visszatér szüleihez Bécsbe. Kislányát, Mária Erzsébet királyi hercegnőt kényszerből anyósánál, Medici Katalinnál hátrahagyva 1575. december 5-én elindult Párizsból, vele tartott Montecuccoli is.

A királyné 1576-ban érkezett meg kíséretével a császárvárosba, ahol a gróf mint pohárnok (*Mundschenk*) folytatta tovább szolgálatát. Erzsébet továbbra is egyengette sorsát, hiszen saját udvarhölgyét, Sidonia de Golgint jegyeztette el vele, sőt a menyasszony hozományáról is gondoskodott.³ Mindezekon túl a frigyhez megszerezte mind II. Rudolf, mind Alfonso d'Este ferrarai, modenai és reggioi herceg (1559–1597) hozzájárulását. Az esküvőre végül 1581-ben Prágában került sor. A következő évben Montecuccoli a császár kíséretében részt vett az augsburgi birodalmi gyűlésen,⁴ majd még 1582 folyamán az ifjú pár Itáliába utazott, hogy Montecuccoli Desiderio nevű testvérével együtt átvegye apai örökségét, a rivai és a montespecchio birtokokat.

A család közben gyarapodott is, hiszen 1582-ben megszületett Ernesto (1582–1633), míg a rákövetkező évben Girolamo (1583–1643).⁵ A két, felnőttkort megért fiú mellett felesége két leánygyermeknek is életet adott. Az egyiket Habsburg Erzsébet tiszteletére Isabellának, míg a másikat édesanyja után Sidoniának keresztelték.

Montecuccoli és családja 1584-ben ismét visszatért Prágába, ahol a gróf újra az özvegy királyné szolgálatába állt, majd immáron lovászmesterként (*Stallmeister*) követte úrnőjét Bécsbe.⁶ A gróf azonban hamarosan az európai nagypolitika részesévé vált: 1586. december 12-én Grodnóban meghalt Báthory István lengyel király és erdélyi fejedelem, a Habsburg-család pedig újra kísérletet tett a *Rzeczpospolita* feletti uralom megszerzésére. Már Báthory ellenében három Habsburg, II. Miksa német-római császár és magyar király (1564–1576), a Tirolt kormányzó Ferdinánd főherceg (1529–1595) és Ernő főherceg (1553–1595) is jelöltette magát Valois Henrik megüresedett trónjára. A Varsóban 1575 novemberében összeült királyválasztó szejmben a szenátorok a Habsburg-házra összesen 35 voksot adtak le. A II. Miksa vagy Ernő uralmától jogai megcsorbítása miatt tartó *slachta* azonban Báthory mellé állt. Ennek köszönhetően kettős királyválasztásra került sor, hiszen mind a császárt (december 12-én), mind az erdélyi fejedelmet (december 14-én) királlyá kiáltották ki saját támogatói. A helyzetet az oldotta meg, hogy Báthory hamarabb ért az országba, illetve II. Miksa 1576. október 12-én a regensburgi birodalmi gyűlésen meghalt.⁷

Az 1575 novemberében 12 szavazatot kapott Ernő főherceg Báthory halála után újra kísérletet tett a lengyel trón megszerzésére, s ebben Erzsébet is támogatta. Ezért el is küldte a császárhoz Montecuccolit, hogy bátyjának fegyveres támogatást járjon ki. Majd Itáliába küldte főlovászmesterét, hogy II. Alfonso d'Este pénzügyi segítségét kérje a vállalkozáshoz.

³ Campori, Cesare: *Il Generale Ernesto Montecuccoli*. In: "Atti e memorie delle RR. Deputazioni di Storia Patria". Vol. VI (1872) 227–232., 227.

⁴ *Annales Ferdinandeï oder wahrhaffte Beschreibung Kayzers Ferdinandi ...anfang deß 1578 biß auff 1637 Jahr*. Regensburg, 1640. 163.

⁵ Campori: *Il Generale Ernesto Montecuccoli*, 227–232.

⁶ Österreichische Nationalbibliothek (a továbbiakban: ÖNB) Codex (Cod.) No. 8964. 449r.; ÖNB Cod. No. 8965. 979v.

⁷ Gebei Sándor: *Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások*. Szeged, 2007. 37–59.

A herceg, aki 1575-ben jelöltette magát a lengyel trónra, semmitmondó ígéretekkel bocsátotta vissza a gróft Bécsebe, ám addigra megváltozott a helyzet. A Habsburg-családból ugyanis ez alkalommal Ernőn kívül Mátyás (1557–1619), Miksa (1558–1618) és Ferdinánd főherceg is ringbe szállt a királyi címért. Közülük egyre inkább a legkisebb testvér kandidálása tűnt a legerősebbnek, ám az özvegy Jagelló Anna (1523–1596) és Jan Zamoyski kancellár (1542–1605) Wasa (III.) Zsigmondot (1587–1632) segítette a korona megszerzéséhez. A történelem ismételte önmagát, hiszen miután 1587. augusztus 19-én kikiáltották az ifjú svédet a *Rzeczpospolita* új uralkodójává, három nappal később hívei Miksát is királlyá nyilvánították. A főherceg már augusztusban megkezdte csapatai szervezését, hogy betörhessen a Lengyel Királyság területére. Ebben a hadban találjuk Montecuccolit is egy 300 fős lovas lövész kontingens élén. A hadműveletek októberben indultak meg. Miksa és Zsigmond seregei 1588. január 24-én Byczynánál csaptak össze. A csatában a főherceg vereséget szenvedett, és maga is fogságba esett.

Erzsébet öccse kiszabadítását akarta kieszközölni a császártól, ezért 1588. áprilisában Montecuccolit küldte II. Rudolffhoz Prágába erről tárgyalni. Miksa végül a bytom-będzini szerződés (1589. március 9.) után szabadult ki tisztes és kényelmes fogságából, ám választott lengyel királyi címéről egészen 1598 márciusáig nem volt hajlandó lemondani.⁸

A gróf azonban ekkor már családi ügyeit intézte Itáliában. 1588 és 1589 között kétszer is járt az Appennini-félszigeten, hogy az örökös nélkül meghalt nagybátyja, Girolamo Montecuccoli örökségét, birtokait megszerezze. Ügyében ismét csak Erzsébet főhercegnő próbált közbenjárni II. Alfonso d'Esténél, kevés sikerrel. Testvérei, Desiderio és Sigismondo megszerezték a sartói és sassostornói uradalmakat, míg Alfonsónak csak Riva és Montespecchio teljes és oszthatatlan birtokai jutottak.

A következő évben a gróf a főhercegnő megbízásából részt vett a cseh rendi gyűlésen, ám azt egyelőre homály fedi, milyen feladattal küldte oda. Mint ahogy arról sincsenek közelebbi adataink, hogy Erzsébet miért bízta meg azzal, hogy édesanyjához, Habsburg Mária császárnéhez (1528–1603) utazzon. Útját 1591 júniusának a végén vagy júliusának az elején kezdhette meg.⁹ Hans Khevenhüllernek, a Habsburg Monarchia madridi követének (1538–1606) a naplóbejegyzéséből pedig tudjuk, hogy 1591. szeptember 29-én érkezett meg a spanyol udvarba. Montecuccoli először a császári rezidenst látogatta meg, akinek beszámolt jövetele céljáról, amit Khevenhüller sajnos nem jegyezt le naplójában. Október 1-jén az özvegy császárné fogadta hosszabb audiencián. Valamivel több mint egy hónapi tartózkodás után Montecuccoli visszaindult Bécsebe. 1591. december 4-én ért Palamós kikötőjébe, ahol a császári követ, aki Prágába készült utazni, megvendégelte, és segített neki hajót is szerezni. A rossz időjárás miatt azonban csak a hónap 13. napján tudtak vitorlát bontani, és 24-én szálltak partra Final kikötőjében.¹⁰

Még hazatérése előtt, 1592. január 22-én Bécsben meghalt Erzsébet főhercegnő, addigi legfőbb patrónusa. Montecuccoli azonban nem maradt befolyásos támogató nélkül, hiszen Ernő főherceg szolgálatába állt, és ismét, immáron az Oszmán Birodalom seregeivel szemben bizonyíthatta katonai rátermettségét.¹¹

⁸ ÖNB Cod. No. 8961. 53r-99v.; Horn Ildikó: *Báthory András*. Budapest, 2002. 98–119.

⁹ ÖNB Cod. No. 8964. 449r.

¹⁰ Khevenhüller: *Geheimes Tagebuch 1548–1605*, 192–194.; Khevenhüller, Franz Christoph: *Annalium Ferdinandeorum. Dritter Theil*. Leipzig, 1721. 939–949.

¹¹ Campori, Cesare: *Il conte Alfonso Montecuccoli*. In: *Atti e memorie delle RR. Deputazioni di Storia Patria*, Vol. VII. (1872) http://www.comune.montese.mo.it/moduli/files/01_campori_1874.pdf Letöltve 2015. júl. 10.; [http://www.treccani.it/enciclopedia/alfonso-montecuccoli_\(Dizionario](http://www.treccani.it/enciclopedia/alfonso-montecuccoli_(Dizionario)

Alfonso Montecucoli a horvát végeken 1592–1593

A 16. század utolsó évtizedében egy újabb oszmánellenes háborúval kellett szembenéznie a prágai udvarnak. 1590. március 21-én az Oszmán Birodalom tizenhárom éves háborúskodás lezárásaként Isztambulban békét kötött a perzsa sahhal. A Porta előzetes várakozása a legmesszebbmenőkig teljesült: a békeegyezmény szentesítette keleti hódításait, a szultán fennhatósága alá került Transzkaukázia és nagy területek Irán nyugati részén. A békekötést követően az oszmán politika irányítóinak súlyos külpolitikai helyzettel kellett szembenézniük: fennállt a veszélye annak, hogy Wasa Zsigmond Lengyel Királysága a Habsburg Monarchia, míg a Francia Királyság spanyol befolyás alá kerülhet. Ez által az európai hatalmi viszonyok a Habsburg-család számára kedvezőtlen irányba fordulhatnak. Ezen felül az Oszmán Birodalom belső nyugalma – úgy tűnt – éppen ekkor bomlott meg, hiszen Észak-Afrikától Isztambulon át egészen Anatóliáig egymást érték a zavargások, lázadások. Az 1580-as évek második felében ugyanis a sorozatos pénzeértékelések és a növekvő infláció következtében az akcse értéke az aranypénz értékéhez viszonyítva a felére zuhant.¹² A pénzügyi válság mind a fővárosban, mind pedig a birodalom tartományaiban érezte hatását. A perzsa háború alatt 25 000 főre duzzadt portai katonaság fizetésének teljesítése egyre nehezebbé vált, s hovatovább nagyvezír is csak az lehetett, aki zsoldosztásnál saját vagyónából képes volt kiegészíteni az államkincstárat. A jelentős számú katonasággal ellátott nyugati végeken is hasonló pénzügyi problémák jelentkeztek: a budai és a boszniai vilajetek zsoldosainak illetményében hiány mutatkozott, amelyhez ellátási gondok is társultak. A tímár-birtokosok reáljövedelmei (is) az akcse elértéktelenedésével párhuzamosan tetemesen csökkentek. A határvidéken mindig fellelhető nagyszámú önkéntesek és egyéb zsoldra vagy birtokra vágyók seregének helyzete szintén kilátástalanná vált. E több tízezer fegyverforgató elkeseredettségét tovább növelte, hogy a hódoltság területének lakosságából a magyar, német és velencei végvári katonaság portyái jelentős összegeket sajtoltak ki. Így nem meglepő, hogy a 16. század utolsó évtizedének elején a magyar és a boszniai végeken szolgáló zsoldosok, a tímár-birtokosok, valamint a hosszú békeidőszakban a jobb megélhetés reményében ideözönlött önkéntesek egyre inkább úgy látták, hogy helyzetükön csak egy sikeres expanzió, új adóztatható területek megszerzése segíthet. 1590-től egyre növekvő befolyást és nyomást gyakoroltak a Porta vezetőire a háború megindítása érdekében, és csak idő kérdése volt, hogy mikor áll az úgynevezett „ruméliai lobbí” élére olyan személy, aki megfelelő módon tudja képviselni érdekeiket. A lobbí vezéralakja Telli Hasszán pasa lett, akit 1591 tavaszán neveztek ki az 1580-ban életre hívott boszniai beglerbégység élére.¹³

A pasa már 1591 augusztusában támadásba kezdett. A hónap 6. napján 5000–10 000 katonával és 5-6 kisebb ágyúval ostrom alá vette a Kulpa és a Száva összefolyásánál épült Sziszeket. A zágrábi káptalan birtokában lévő vár vívásával azonban három nappal később felhagyott, és csapataival elvonult. A békebontó Hasszánhoz az 1577 óta a Magyar Királyság ügyeit intéző Ernő főherceg még augusztusban levelet intézett, amelyben tiltakozott az ostrom miatt, jelezte, hogy írni fog az ügyben a Portára, és az évi ajándék visszatartását is kilá-

_Biografico) Letöltve 2015. júl. 10.; <http://www.comune.montese.mo.it/moduli/files/Intervento-Bononcini.pdf> Letöltve 2015. júl. 10.

¹² A 16. század utolsó évtizedében a kincstár deficitje átlagban megközelítette az 100 millió akcsét.

¹³ Fodor Pál: *Egy nagy háború előjátéka. Megjegyzések az 1591–1593 közötti oszmán politikáról*. In: Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára. Főszerk. Hanák Péter, szerk. Nagy Mariann. Pécs, 1997. 77–82.; Fodor Pál: *Egy nagy háború előjátéka. Megjegyzések az 1591–1593 közötti oszmán politikáról*. In: A szultán és az aranyalma. Tanulmányok az oszmán-török történelemről. Budapest, 2001. 399–401.

tásba helyezte. A nyomatékos tiltakozás ellenére a boszniai beglerbég október elején elfoglalta és lerombolta a szlavóniai Božjakovinát. A következő hónapban pedig Ripac várát szállta meg és égette fel. A hatalmas zsákmánnyal és sok fogollyal visszavonuló pasa seregének utóvédjén a károlyvárosi végvidék környező várainak katonái ütöttek rajta Grabaćnál. A kibontakozott ütközetben a horvát területekre betört oszmán had jelentős veszteségeket szenvedett, és a rabszíjra fűzött keresztényeket is sikerült kiszabadítani. Erdődy Tamás horvát-szlavón bán (1583–1595, 1608–1615)¹⁴ pedig a vármegyei és a végvidéki katonasággal három napos ostrom után Moslavina várát foglalta el és romboltatta le. Hasszán ezt az ellentámadást arra használta fel a Portán, hogy saját magát mentse a békebontás vádjától, és a keresztényekre hárítsa át a felelősséget.¹⁵ A III. Murád szultán (1574–1595) és a hárem jóindulatát is élvező pasa érdemei elismeréseként 1592. március 13-án kardot és díszköpönyeget kapott, amit az európai diplomata is az uralkodói támogatás egyértelmű jeleként értelmeztek. Ugyanakkor Fodor Pál hívta fel arra a figyelmet, hogy befolyásos isztambuli személyiségek elítélték a pasa tevékenységét. A szultáni tanács rendeletei között egyet sem találunk, amelyben ne nyomatékosan intették volna Hasszánt a béke megőrzésére.¹⁶ A pasa azonban mit sem törődött ezzel: 1592. áprilisban Hrastovicát, júniusban pedig a stratégiai fontosságot Bihaćot foglalta el. Majd a Kulpa és Petrinjcica összefolyásánál felépíttette Petrinját (Yeni Hisar). A horvát-szlavón bán, aki egyben Kulpa-menti végvidéki főkapitány (*Obrist der banischen Grenze*)¹⁷ is volt, a vár lerombolására 3000–3500 főnyi sereget vont össze, amely július 19-én Brestnél súlyos vereséget szenvedett. Győzelme után Hasszán augusztusban újra kísérletet tett Sziszek elfoglalására, ám támadása ezúttal is sikertelenül végződött.¹⁸

A vereséget követően a magyar rendek uralkodójukhoz fordultak segítségért: „Azonközben Pálffy [Miklós] s Nádasdy [Ferenc] és Kutassy János győri püspök [...] Prágában menvén az császárnál sok beszédekkel az bosznai törököknek gonosz cselekedetek felől pa-

¹⁴ Schweigerd, Carl A.: *Oesterreichs Helden und Heerführer von Maximilian bis auf die neueste Zeit*. Zweiter Band. Leipzig, 1853. 599–601.; Fallenbüchl Zoltán: *Magyarország föméltségei*. Budapest, 1988. 75.; Pálffy Géza: *Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században*. Történelmi Szemle, 39. évf. (1997) 2. sz. 257–288., 275.; Varga Szabolcs: *Erdődyek, Kerecsényiek és Ráttkayak. A szlavóniai arisztokrácia felemelkedése és bukása a 16. században*. In: Műveltség és társadalmi szerepek: arisztokráciák Magyarországon és Európában. Szerk. Bárány Attila – Orosz István – Papp Klára – Vinkler Bálint. Debrecen, 2014. 237–252. passim.

¹⁵ Holub József: *Adalék az 1591-iki délvidéki harcok történetéhez*. Hadtörténelmi Közlemények, 12. évf. (1911) 469–474.; Doberdói Bánlaky (Breit) József: *A magyar nemzet hadtörténelme*. 14. rész. *A török hatalom hanyatlása. Miksa, Rudolf és a Báthoryak háborúi 1567–1604*. Budapest, 1940. 66–67.; Tóth Sándor László: *A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború*. Szeged, 2000. 75.; Ortelius, Hieronimus Augustinus: *Chronologia oder Historische Beschreibung aller Kriegsempörungen und Belagerungen in Ungarn auch in Siebenburgen von 1395*. Nürnberg, 1602. Reprint: Pytheas Kiadó, 2002. 42r.; Istvánffy Miklós: *Magyarok dolgairól írt históriája* Tállyai Pál XVII. századi fordításában. Budapest, 2009. 104–105.

¹⁶ Fodor: *Egy nagy háború előjátéka*, 402.

¹⁷ Pálffy Géza: *A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig*. Történelmi Szemle, 38. évf. (1996) 2–3. sz. 163–217., 204.

¹⁸ Illésházy István nádor följegyzései 1592–1603. Közli Kazinczy Gábor. Pest, 1863. 3–4.; *Pecsevi Ibrahim tarikhjából*. In: *Török történetírók*. 3. köt. (1566–1659). Fordította Karácson Imre, sajtó alá rendezte Szekfü Gyula. Budapest, 1916. 71–193., 87.; *Kjátib Cselebi fezlíkijéből*. In: uo. 200–388., 200–201.; Bánlaky: *A magyar nemzet hadtörténete*, 67–68.; Tóth: *A mezőkeresztesi csata*, 76.; Ortelius: *Chronologia*, 42v–46v.; Istvánffy: *Magyarok dolgairól*, 106–110.

naszkodván, s azoknak rólok való elfordíttatásokra segítséget kívánván tőle, ki az övéinek oltalmazására igen hajlandó vala, rövid időn megnyerék [...] Nádasdynak azért megparancsolá, hogy azokon a hadakon kívöl, melyeket Ausztrius Károlynak, burgavius marchiónak [Karl burgaui örgróf], s Raternavia [...] Annibálnak [Jakob Hannibal von Raitenau], [...] Tirolban és Salczburgba hagyott vala fogadni, mennél hamarébb hazájába idejénkorán ezer magyar lovasokat s megannyi számú gyalogosakat fogadnia hagyjon, s azokkal Zágrábba menjen, s az ellenség szándékainak ellene állására vigyázzon. [...] S Nádasdy kevés napok alatt hadat fogada [...] alája adák magokat Dersffy Ferenc és Enyingi Török István is, s egyéb híres-neves hadakozó férfiak.”¹⁹ Emellett II. Rudolf megbízta legidősebb öccsét, Ernő főherceget a belső-ausztriai tartományok igazgatásával, amiről a rendeket 1592. szeptember 7-i rendeletében tájékoztatta.²⁰ Helyettesének, a Tirolt kormányzó Ferdinánd főherceg morganatikus házasságából született fiának, Karl burgaui örgrófnak azt a feladatot adta, hogy az összegyűlt hadat Petrinja ellen vezesse. Az említett rendi és zsoldos csapatok megerősítésére pedig további német lovas és lovas lövész alakulatok felfogadását rendelte el. Istvánffy Miklós történeti munkája szerint a lovasok két gyalogezreddel egyetemben november 7-én vonultak be az örgróf vezetésével Zágrábba, ahol „mindenkinnek nagy tapsolásával s örömeivel fogadtaték”.²¹ Montecuccoli is ott vonult, igaz, a magyar történetíró gróf Montis Cuculi Sebestyén kapitányra keresztelte át.²² A modenai gróf nevére ekkorra, egészen pontosan 1592. október 24-én a bécsi Udvari Haditanács kiállított egy felfogadó iratot, az úgynevezett *Bestallungsbriefet*.²³ Egy hónappal később, november 20-án és 1593 januárjában is Grazban készítették el számára még két úgynevezett *Reiterbestallungot*.²⁴

Ezen a ponton érdemes röviden elszakadni az eseménytörténet bemutatásától, és kitérünk arra, miért is fontos ez a két dokumentum, és mi a különbség közöttük. A 16. században és a 17. század első felében a császári-királyi haderőben harcoló kisebb-nagyobb mezei és végvári zsoldos egységek toborzására és felállítására az uralkodó, ritkábban az osztrák vagy a birodalmi kerületek rendjei kipróbált és vállalkozó szellemű hivatásos katonákat bíztak meg. A kiválasztott személyek gyakran más nemzet tagjai voltak: a spanyol királyok előszeretettel fogadtak fel háborúikhoz német zsoldosokat. A francia vallásháborúban a Német-római Birodalomban felfogadott katonák mindegyik küzdő fél oldalán felbukkantak, vallási hovatartozástól függetlenül.²⁵ A német vagy fekete lovasság felfogadása esetén a Lazarus von Schwendi által a speyeri birodalmi gyűlés tanácskozásaira összeállított *Reiterbestallungot* alkalmazták, amely meghatározta az adott egység szervezetét, a hadba vonuló fegyverzetét, a szolgálat időtartamát (3 hónap), a tisztségviselők és a lovasok létszámát és zsoldját, a nekik szánt előleget, továbbá a mustrahelyen történt várakozás alkalmával a fogyasztásra szánt napidíjat (*Nachtgeld*), a szemle rendjét, valamint a leköszönésük (*Abdankung*) és végső kifizetésük módját. Az iratok magukban foglalták a pénzügyi visszaélé-

¹⁹ Istvánffy: *Magyarok dolgairól*, 111.

²⁰ Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv (a továbbiakban: ÖAtA KA) Hofkriegsrat-Wien (a továbbiakban: HKR-Wien) Protokoll (Pr.) Expedit (Exp.) Band (Bd.) 188. Fol.: 18v. No. 18.; ÖStA KA HKR-Wien Pr. Registratur (Reg.) Bd. 189. Fol.: 12v. No.15.

²¹ Istvánffy: *Magyarok dolgairól*, 112.

²² Istvánffy: *Magyarok dolgairól*, 112.

²³ ÖStA KA Bestallungen (a továbbiakban: Best.) 439/1592

²⁴ ÖStA KA Innerösterreichischer Hofkriegsrat Akten (a továbbiakban: IÖHKRA) Croatica 1592 November No. 65.; ÖStA KA IÖHKRA Croatica 1593 Jänner No. 24.

²⁵ Edelmayer, Friedrich: *Söldner und Pensionäre. Das Netzwerk Philipps II. im Heiligen Römischen Reich*. München, 2002. 174–202., 227–264.

sek elkerülésének érdekében tett intézkedéseket is, hiszen a különböző lovas csapatnemekben szolgálatot vállaló nemesekkel – még a lovagkor tradícióinak megfelelően – meghatározták hadba vonuló kíséretük (*lange Reihe*) számát. A mustrareregiszterbe pedig mind a nemes, mind kísérete tagjainak nevét feljegyezték. Ez azért volt fontos, mert a nemes a magával vitt katonáinak zsoldját is átvette, ami visszaélésekre adott lehetőséget.²⁶

A *Bestallungsbrief*et ezzel szemben a lovas lövészek, kürasszírok, dragonyosok és testőr csapatok (*Hoffahne*, *Rehnfahne*) toborzásával és vezényletével megbízottak vehették át a felfogadandók nemzetiségétől függetlenül, az előbb említett okmány rövidített változataként. Ez röviden összefoglalta a Schwendi-féle iratban szereplő pontokat, valamint ellentétben a *Reiterbestallung*gal a tisztségviselők havi járandóságát is feltüntették.²⁷ Ennek köszönhetően ismerjük Montecuccoli zsoldját, ami havonként 100 rénes forintot tett ki.²⁸

Emellett a *Bestallungsbrieft*ből az is kiderül, hogy 300 lovas felfogadására kapott megbízást, azzal a kikötéssel, hogy a lovasok felét sürgősen, míg a maradék másik felet szükség esetén kell kiállítania.²⁹ A Fuggerekhez és a Rómába küldött jelentésekből tudjuk, hogy 1592 novemberében és decemberében 150 lovas lövész állt Montecuccoli parancsnoksága alatt.³⁰ Joggal tehetjük fel a kérdést, hogyan sikerült november 7-én Montecuccolinak lovasaival bevonulni Zágrábba, ha kinevezését csak október 24-i dátummal állították ki. A két esemény közötti két hét nem lehetett elegendő a katonák toborzására. Véleményem szerint a *Bestallungsbrief* már egy létező állapotot szentesített utólagosan, azaz az első 150 katona már együtt volt, amikor az iratot kiállították. Erre enged következtetni egy szeptember 28-án Bécsbe befutott jelentés, amely arról tájékoztatta az Udvari Haditanács tagjait, hogy Montecuccolival, Andreas Freiherr von Auersperg károlyvárosi főkapitánnyal,³¹ Ulrich von Königsberg udvari haditanácsossal és Hans Jakob von Thurnnal tárgyalások folynak 500 lovas lövész toborzásáról.³²

Az egységet azonban igyekeztek teljes létszámra feltölteni, azaz két teljes zászlót (*Fahne*) felállítani, amelyek élére egy-egy *Hauptmann*t neveztek ki.³³ Feltételezésem szerint Montecuccoli ezért kaphatott két külön *Reiterbestallung*ot. Az elsőt még a november 20-i dátummal, az első 150 katona felfogadására, a másodikat valamikor a következő év januárjában (sajnos a pontosabb meghatározás lehetetlen, mert az iratra nem vezették rá a dátumot), ami vélhetőleg a második zászló felállítását célozta.³⁴ Az egységet azonban a később említendő akadályok miatt nem sikerült teljes létszámban kiállítani. 1592. december 8-án Prágából azt jelentették a Fuggereknek, hogy a gróf lovassága még mindig csak 150 kato-

²⁶ Janko, Wilhelm: *Lazarus Freiherr von Schwendi oberster Feldhauptmann und Rath Kaiser Maximilian's II.* Wien, 1871. 172–176.

²⁷ Bagi Zoltán Péter: *A császári-királyi mezei hadsereg a tizenöt éves háborúban. Hadszervezet, érdekérvényesítés, reformkísérletek.* Budapest, 2011. 149–160.

²⁸ ÖStA KA Best. 439/1592

²⁹ ÖStA KA Best. 439/1592

³⁰ ÖNB Cod. No. 8965. 933v., 952v.; *Grazer Nuntiaturn.* 3. Band. Nuntiaturn des Girolamo Portia und Korrespondenz des Hans Kobenzl 1592-1595. Bearbeitet von Johann Rainer unter Mitarbeiter von Heinz Noflatscher und Christian Rainer. Österreichische Akademie der Wissenschaften Historisches Institut beim österreichischen Kulturinstitut in Rom. Wien, 2001. 102.

³¹ Pálffy: *Kerületi és végvidéki főkapitányok*, 282.

³² ÖStA KA HKR Pr. Exp. Fol.: 232v. No. 74.

³³ ÖStA KA Best. 439/1592; ÖNB Cod. No. 8966. 251r-v.

³⁴ ÖStA KA IÖHKRA Croatica 1592 November No. 65.; ÖStA KA IÖHKRA Croatica 1593 Jänner No. 24.

nából áll.³⁵ Ez a szám a későbbiekben is csak lassan emelkedett/emelkedhetett. Egy Ernő főhercegnek Prágából küldött 1593. április 26-i jelentésben az szerepelt, hogy Montecuccoli mellett 165 lovas szolgált.³⁶ Ennek ellenére egy későbbi jelentésből kiderül, hogy a katonákat mégis két külön zászlóba szervezték, amely élére egy-egy *Hauptmann*t neveztek ki.³⁷

Ha már a tisztségviselőknél járunk, érdemes még egy kitérőt tenni. A lovas lövész zászlók élére a tizenöt éves háború időszakának kezdetén rendszerint egy-egy *Hauptmann*t neveztek ki, a gyalogsághoz hasonlóan.³⁸ Montecuccoli azonban mind a *Reiterbestallung*ban, mind pedig a *Bestallungbrief*ben *Obrist*ként szerepel, aki alá, mint ahogyan már említettem, két *Hauptmann*t rendelték.³⁹ Ez azt jelenti, hogy Ernő főherceg szíven viselte Montecuccoli sorsát. Egyrészt kijárta számára, hogy ne egy, mint például Karl von Tettau,⁴⁰ hanem két zászló felfogadására és vezénylésére kapjon megbízást az Udvari Haditanácstól, amihez a nagyobb társadalmi presztízsu és nem lebecsülendő módon nagyobb havi zsoldot jelentő *Obrist*i kinevezés is járt. Mindezt úgy, hogy a két zászlóba toborzott katonák létszáma soha nem érte el az előre meghatározott számot, sőt az 1592. év végén még csak az egyik zászló állt szolgálatba. Másrészt példanélküli a tizenöt éves háborúban, hogy egy lovas lövész egység parancsnoka ilyen iratokat vehetett át, még ha a számára kiállított két *Reiterbestallung* nem is követte szó szerint a Schwendi-féle iratot. Az pedig még inkább unikálisnak számít, hogy ha feltételezésem helyes, akkor Montecuccoli a két zászlójára két külön iratot kapott.

Joggal merülhet fel a kérdés, milyen nemzetiségű katonák felfogadására kapott utasítást Montecuccoli. Istvánffy történeti művében erre igen határozott választ adott, amikor lejegyezte, „kik között vala egy olasz lovassereg is gróf Montis Cuculi Sebestyén kapitánysága alatt”.⁴¹ Johann Cobenzl császári diplomata és krajnai tartományi Hauptmann (1530–1594) Rómába küldött jelentéseiből pedig tudjuk, hogy a későbbiekben is Itáliából, egészen pontosan Friuli és Veneto vidékéről fogadtatott fel lovasokat a gróf. A *Signorián*ak azonban nem tetszett, hogy Montecuccoli toborzói a Velencei Köztársaság területén tevékenykednek, ezért 1593 februárjában szigorú rendeletet bocsátott ki, amelyben hazarendelte a már zászlók alá állottakat.⁴²

De térjünk vissza 1592 novemberéhez, amikor is a Petrinja elleni hadjáratot egyszerűen megakadályozta a rossz időjárás. A novemberi esőktől ugyanis annyira megáradt a Száva, hogy a Zágráb mellett felállított tábornak elöntötte a víz. Istvánffy leírása szerint mind a lőpor, mind pedig az élelem használhatatlanná vált, és a magyar huszároknak kellett kimenteni lovaikon a folyó fogságába került német katonákat és azok asszonyait. Abban sem volt azonban sok köszönet, amikor elállt az esőzés, mivel felváltotta a köd és a havazás. A keresztény sereg vezetői úgy döntöttek tehát, hogy elbocsátják, illetve téli szállásra rendelik csapataikat.⁴³ Montecuccoli csapatait nem eresztették szélnek, hanem továbbra is fegyver-

³⁵ ÖNB Cod. No. 8965. 979v.

³⁶ ÖStA Hoffinanz- und Hofkammerarchiv, Hofkammerarchiv (a továbbiakban: ÖStA HKA) Gedenkbücher, Ungarische Reihe (a továbbiakban: GBU) 1593-1594 No. 406. Fol.: 87v.

³⁷ ÖStA KA Best. 439/1592; ÖNB Cod. No. 8966. 251r-v.

³⁸ Bagi: *A császári-királyi mezei hadsereg*, 149-160.

³⁹ ÖStA KA IÖHKRA Croatica 1592 November No. 65.; ÖStA KA Best. 439/1592

⁴⁰ ÖStA KA Best. 442/1592

⁴¹ Istvánffy: *Magyarok dolgairól*, 112.

⁴² Grazer Nuntiatur, 139.

⁴³ ÖStA KA IÖHKRA Croatica 1592 Dezember No. 1.; Istvánffy: *Magyarok dolgairól*, 112–113.

ben tartották.⁴⁴ Már november 26-án az a hír érkezett Grazból, hogy a Belső-Ausztriai Haditanács tervei szerint a gróf egységét a határvidék váraiban fogják elhelyezni.⁴⁵ Prágából a Fuggereknek december 8-án még azt jelentették, hogy katonáinak nagyobb részét hátrahagyva 30 lovasával megérkezett abba a táborba, ahonnan a stájer és a karintiai lovasság megtámadni készült Hasszán pasa portyázóit.⁴⁶ Az év utolsó napján Cobenzl azonban már azt jelentette Rómába, hogy Montecuccoli elhagyta a határt, és Bad Radkersberghez vonult vissza téli szállásra.⁴⁷ A katonák fizetése azonban nem érkezett meg időben, ami súlyos problémákat okozott. A már többször emlegetett december 8-i prágai jelentés írója külön kiemelte, hogy a gróf katonáinak többsége egyszerűen bandita.⁴⁸ Cobenzl pedig 1593. február 22-i levelében azt közölte Cinzio Aldobrandinival, hogy Montecuccoli lovasai nagy kárt okoznak a téli szállásuk környékén lakóknak.⁴⁹ Még az 1593. augusztus 19-én kelt leköszönésük (*Abdankung*) körüli vitákkal foglalkozó iratban is szerepelt, hogy bár a határok védelméhez rájuk is szükség lett volna, ám rablásaik és fosztogatásaik miatt inkább elbocsátják őket a szolgálatból.⁵⁰ A gróf a már említett velencei toborzási tilalom és a pénzügyi gondok miatt februárban állítólag már azt fontolgatta, hogy katonáit inkább leszerelteti.⁵¹ A kialakult hadi helyzet miatt egysége ugyan szolgálatban maradt, ám fizetése körül további viták folytak. Az Ernő főhercegnek Prágából küldött, 1593. április 26-i jelentésben az szerepelt, hogy a Kamara ekkor már 7035 forinttal tartozott Montecuccolinak és katonáinak, amely összeg Melchior von Redern lovasaival együtt augusztusra már 15 000 koronára növekedett.⁵² A belső-ausztriai tartományok kormányzója ugyan mindent megtett a szükséges pénz előteremtéséhez, de kevés sikert ért el, mivel nem állt rendelkezésre elegendő összeg a kifizetésekre.

Ernő főhercegnek azonban szüksége volt Montecuccoli katonáira is, hiszen a petrinjai bég Turopoljera támadt, és feldúlta azt. Majd Hasszán pasa indított május végén újabb hadjáratot a károlyvárosi végvidék ellen. Arról, hogy a boszniai pasa Hrastovicánál gyűjti hadait, Grazban is tudomást szereztek, és a rendelkezésre álló csapatokat, köztük Montecuccoli lovasait is Zágrábhoz rendelték.⁵³ Hasszán két sereggel támadott; az egyik Sziszek ellen vonult, míg a másik Trencinát ostromolta meg, majd annak sikeres ostroma után csatlakozott a Kulpa és a Száva összefolyásánál épült erősséget vívó hadhoz. A vár lövetését a boszniai pasa június 16-án kezdte meg hat löveggel. Az ostromlottak még azon a napon segítséget kértek Ruprecht von Eggenbergtől, akit Ernő főherceg Karl burgauai örgróf helyett nevezett ki. A vezetése alatt összegyűlt és Sziszek irányába elindult sereg egy része június 19-én Brezovica környékén legyőzött egy 300 fős, portyázó oszmán csapatot. A támadásban Montecuccoli egységéből is részt vett 70–80 lovas.

⁴⁴ Mayr, Karl Jozef: *Die Türkenpolitik Erzbischof Wolf Dietrichs von Salzburg*. Mitteilung der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde, Bd. 52-53 (1912–1913) 203.

⁴⁵ ÖNB Cod. No. 8965. 952v.

⁴⁶ ÖNB Cod. No. 8965. 979v.

⁴⁷ *Grazer Nuntiatur*, 115.

⁴⁸ ÖNB Cod. No. 8965. 979v.

⁴⁹ *Grazer Nuntiatur*, 139.

⁵⁰ ÖStA HKA GBU 1593–1594 No. 406. Fol.: 159v–161v.

⁵¹ *Grazer Nuntiatur*, 139.

⁵² ÖStA HKA GBU 1593–1594 No. 406. Fol.: 87v.; ÖStA HKA GBU 1593–1594 No. 406. Fol.: 159v–161v.

⁵³ ÖNB Cod. No. 8966. 499r.

Ezt követően a császári-királyi sereg átkelt a Száván, és egészen Seláig nyomult, amelynek közelében éjszakáztak, várva, hogy megérkezzen Zrínyi György megígért katonasága. A remélt lovasság azonban nem futott be, így június 21-én a had tovább vonult Novigrád irányába. A következő napon a Száva és az Odra között lévő tágas mezőn csatarendbe állt Eggenberg hada: az elővédet Erdődy Tamás huszárjai és gyalogosai adták, középen Andreas von Auersperg károlyvárosi főkapitány vonult katonáival, valamint a karintiai és a krajnai rendek lovasaival, míg az utóvédet a zsoldos mezei hadak gyalogosai és lovasai alkották. Ide rendelték Montecuccolit is lovas lövészeivel. Eggenberg csapatai csatarendben nyomultak tovább Sziszek irányába. Közben a felmentő had közeledtéről értesült Hasszán pasa is összegyűjtötte katonáinak a zömét, és a Kulpára és az Odrára támaszkodva hadrendbe állította őket. A két sereg fél óra elteltével látótávolságba került. A 10-11 óra körül kezdődött csata két-három óra alatt lezajlott, és a császári-királyi csapatok teljes győzelmével zárult. Montecuccoli lovasait a legerősebb, harmadik harcvonalba rendelte Eggenberg, amely végül el is döntötte az összecsapás kimenetelét.⁵⁴

A háborút *casus belliként* kirobantó csatát követően, mint már említettem, a gróf két zászlóját hivatalosan elbocsátották a szolgálatból.⁵⁵ Egy a Fuggereknek 1593. szeptember 21-én Prágából küldött jelentésből azonban tudjuk, hogy a gróf 30 lovasa akkoriban még mindig a károlyvárosi végvidéken tartózkodott. Ekkor még az is felmerült, hogy újra harcra vetik őket, hiszen az Udvari Haditanács attól tartott, hogy a Száván átkelt mintegy 12 000 fős oszmán sereg Zágrábot kívánja megostromolni.⁵⁶ Erre végül nem került sor.

Németalföld, a Francia Királyság és újra a Magyar Királyság

Montecuccoli ekkor már nem tartózkodott a hadszíntéren, hiszen 1593 decemberében vizsdatért Prágába. Ám nem maradt ott sokáig, mivel Ernő főherceg jóvoltából újabb megbízást kapott. II. Rudolf legidősebb öccsét ugyanis II. Fülöp spanyol király Németalföld helytartójává nevezte ki. A főherceg még ugyanezen év végén elindult Brüsszelbe, ahová 1594 tavaszán nagy pompával vonult be, és kíséretének egyik tagja kamarásként a gróf volt.⁵⁷ Ernő főherceg azonban az őt kínzó súlyos betegségek következtében 1595. február 22-én meghalt.⁵⁸ Montecuccoli patrónusa halála után nem hagyta el Németalföldet, ahol újra megmutathatta katonai képességeit. IV. Henrik francia király ugyanis 1595. január 17-én hadat üzent II. Fülöpnek. Júniusban Picardiában is megindultak a hadműveletek, ahol a

⁵⁴ Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv Hungarica Allgemeine Akten Fasc. 124. No. 9., No. 10.; ÖNB Cod. No. 8966. 419r-457v.; Zwiedeneck-Südenhorst, Hans von: *Ruprecht von Eggenberg. Ein österreichischer Heerführer des 16. Jahrhunderts*. Graz, 1878. 29–31.; Hugyecz Antal: *Eggenberg jelentése a sziszeki csatáról, 1593*. Hadtörténelmi Közlemények, 7. évf. (1894) 293–295.; Gömöry Gusztáv: *A sziszeki csata 1593-ban*. Hadtörténelmi Közlemények, 7. évf. (1894) 613–634.; Bánlaky: *A magyar nemzet hadtörténete*, 75–87.; Tóth: *A mezőkeresztesi csata*, 78–81.; Ortelius: *Chronologia*, 49r-51v.; Istvánffy: *Magyarok dolgairól*, 114–119.

⁵⁵ ÖStA HKA GBU 1593-1594 No. 406. Fol.: 159v-161v.

⁵⁶ ÖNB Cod. 8966. 251r-v.

⁵⁷ *Kurze und eigentliche Beschreibung des zu Regensburg in disem 94. Jar gehaltenen Reichstag*. Regensburg, 1594.; Campori, Cesare: *Il conte Alfonso Montecuccoli*. In: *Atti e memorie delle RR. Deputazioni di Storia Patria*, Vol. VII. (1872) http://www.comune.montese.mo.it/moduli/files/01_campori1874.pdf/ Letöltve 2015. júl. 10.; [http://www.treccani.it/enciclopedia/alfonso-montecuccoli_\(Dizionario_Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/alfonso-montecuccoli_(Dizionario_Biografico)/) Letöltve 2015. júl. 10.; Khevenhüller: *Geheimes Tagebuch*, 215.

⁵⁸ Khevenhüller: *Geheimes Tagebuch*, 221–222.; Hamman, Brigitte: *Habsburg lexikon*. Budapest, 1988. 75.

Katolikus Liga három várat birtokolt: Hamot, La Fère-t és Soissons-t. A francia király seregei sikeresen megostromolták az elsőként említett várat. Eközben azonban a Németalföldet átmenetileg kormányzó Pedro Henriquez de Acevedo y Toledo, Fuentes grófja is megindította csapatait, amelyek június 26-án La Catelet-t foglalták el, majd július 14-én Doullens falai alá érkeztek. A picardiai francia haderő a vár felmentésére indult, de július 24-én vereséget szenvedett. Egy héttel később Fuentes gróf katonái rohammal vették be az erősséget. A hami mészárlás megbosszulására a győztesek mind az őrség életben maradt tagjait, mind a lakosokat legyilkolták. Ezt követően a 17 000 főből és 70 ágyúból álló hadsereg tovább vonult Cambrai várához, amelyet védői két hónapi ostrom után, október 9-én adtak fel.⁵⁹ Arról egyelőre nem rendelkezem biztos információval, hogy az 1595. évi picardiai hadjáratban Montecuccoli részt vett volna, az azonban bizonyos, hogy a következő évben őt is a harcmezőn találjuk. Fuentes grófjának sikerei nyomán ugyanis IV. Henrik úgy döntött, hogy Picardiába vonul serege egy részével, és 1595. novemberben ostrom alá veszi a L'Oise folyó völgyében fekvő, stratégiai fontosságú La Fère várát. A Németalföld kormányzását közben átvevő Albert főherceg⁶⁰ mindenképpen fel akarta menteni az erősséget. Katonai tanácsadói azonban azt javasolták számára, hogy saját haderejének gyengesége miatt ne a francia fősereget támadják meg, hanem Calais-t, így elvonva IV. Henriket La Fère falai alól. A Luis de Velasco y Velasco, Salazar grófja által vezetett spanyol–vallon csapatok, valamint a francia katolikusok hozzájuk csatlakozó egységei 1596. április 24-én rohammal bevették a várat. Ezt követően, jelentős őrséget hátrahagyva a La Manche csatorna parti kikötővárosban a közeli Ardres alá vonultak, amelyet május 23-án elfoglaltak.⁶¹ Montecuccoli mindkét ostromban részt vett, és egy vallon lovas lövész alakulat élén harcolt.⁶² Bár Salazar grófjának hadművelete sikeres volt, célját mégsem érte el, hiszen egy nappal Ardres elfoglalását megelőzően La Fère spanyol őrsége megadta magát. Mivel 1596. május 24-én a greenwichi kastélyban az Angol és a Francia Királyság, valamint a Németalföldi Egyesült Tartományok szövetséget kötöttek egymással, Albert főherceg kénytelen volt haderejének zömét kivonni Picardiából és a Csatorna vidékéről. Spanyol és vallon gyalogezredeit és lovasait tehát észak felé indította, s azok július közepén ostrom alá vették és augusztus 18-án el is foglalták Hulstot.⁶³ Montecuccoli azonban a Francia Királyságban maradt, és lovas lövészeit az artois-i kormányzó, Marc de Rie, Varambon örgrófjának támogatására rendelték. IV. Henrik azonban egyik legjobb hadvezérét, Charles de Gontaut, Biron herceget küldte Artois

⁵⁹ Browning, W. S.: *A History of the Huguenots*. London, 1840. 194.; Braudel, Fernand: *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában*. 3. köt. Budapest, 1996. 1291–1292.

⁶⁰ Khevenhüller: *Geheimes Tagebuch*, 222–225.; Hamman: *Habsburg lexikon*, 40.; Braudel: *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában*, 1295.; Duerloo, Luc: *Dynasty and Piety. Archduke Albert (1598–1621) and Habsburg Political Culture in an Age of the Religious Wars*. Farnham, 2012.

⁶¹ Davila, H. C.: *The History of the Civil Wars of France*. Savoy, 1678. 700–709.; Watson, Robert: *The History of the Reign of Philip the Second, King of Spain*. London, 1839. 515–517.; Browning: *A History of Huguenots*, 194–196.; Khevenhüller: *Geheimes Tagebuch*, 230.; Braudel: *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában*, 1292.; Duerloo: *Dynasty and Piety*, 44.

⁶² Campori, Cesare: Il conte Alfonso Montecuccoli. In: Atti e memorie delle RR. Deputazioni di Storia Patria, Vol. VII. (1872) http://www.comune.montese.mo.it/moduli/files/01_campori_1874.pdf/ Letöltve 2015. júl. 10.; [http://www.treccani.it/enciclopedia/alfonso-montecuccoli_\(Dizionario_Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/alfonso-montecuccoli_(Dizionario_Biografico)/) Letöltve 2015. júl. 10.

⁶³ Kampen, N. G. van: *Geschichte der Niederlande*. Hamburg, 1831. 546.; Watson: *The History of the Reign of Philip the Second*, 517–520.; van Nimwegen, Olaf: *The Dutch Army and the Military Revolutions, 1588–1688*. Woodbridge, 2006. 164.; Duerloo: *Dynasty and Piety*, 45.

meghódítására, aki szeptemberben egyszerűen csapdába csalta és foglyul ejtette Rie seregét. Azonban nemcsak az artois-i kormányzónak kellett ennie a fogság keserű kenyerét Párizsban, hanem a vele együtt elfogott Montecuccolinak is.⁶⁴

Néhány hónappal később újra Németalföldön találjuk a gróft: Párizsból április 7-én írt levelében Montecuccoli is annak a reményének adott hangot, hogy hamarosan kiszabadul. A következő hónapban már II. Rudolf szolgálatába szegődött. 1597. május 8-án Germanico Strassoldoval és Carlo Formentinnel együtt kapitányi tisztségben 2 kompániába szervezve 200-200 főnyi lovas lövész egység felállításával bízták meg.⁶⁵ Ez év márciusában ugyanis az uralkodó úgy határozott, hogy 1000 vallon lovast fogadtat szolgálatába, azonban nem egy Obrist vezénylete alatt, hanem kompániaként ad rá megbízást.⁶⁶ Az Udvari Haditanács által kiállított *Bestallungsbrieft*ből kiderül, hogy Montecuccoli, Strassoldo és Formentin kapitányi tisztségükre 160 koronát, vagyis 240 rénes forintot kaptak havonta. Az előleget és a leköszönési pénzt illetően azonban már különbség mutatkozott a három hadivállalkozóval kötött megállapodásban. Míg Montecuccolinak és Strassoldonak erre a célra 2000–2000 koronát, azaz 3000–3000 rajnai forintot határoztak meg,⁶⁷ Formentinnek szintén aznap elkészített megbízásában ugyanerre a célra 1800–1800 korona, azaz 2700–2700 forint szerepelt.⁶⁸

A toborzás azonban lassan haladt. Hans Hofer kirendelt mustrabiztos 1597. augusztus 13-i jelentésében azzal magyarázta a 8 vallon lovas kompánia felfogadásának elhúzódását, hogy Hans Leonhard von Jell és Carlo Verleine kivételével a megbízott olaszok mindegyike ismeretlen volt a vallonok számára. Véleménye szerint, ha vallon vagy németalföldi kapitányokra bízták volna a toborzást, már régen a hadszíntéren lennének a lovasok.⁶⁹ Hofer jelentése azonban nem teljesen fedte a valóságot, hiszen a kijelölt olaszok közül Montecuccoli és Strassoldo szolgált a németalföldi spanyol haderőben, nevük tehát nem lehetett teljesen ismeretlen az ezen a vidéken toborzandók számára.⁷⁰

A kompániák felállítása olyan lassan és nehézkesen haladt, hogy a megbízott hadivállalkozók „alternatív” megoldásoktól, azaz a csalástól sem riadtak vissza. Hofer jelentése szerint 1597 júliusában ugyanis Giacomo Miniati a Köln közelében megtartott szemlén Montecuccoli második vallon lovas lövész nem teljes létszámú kompániájába saját egységéből 15 vagy 16 katonát akart megmustráltatni. A hadi fizetőmester beosztottja azonban rájött a csalásra, és jelentést tett róla Hermann Graf zu Manderscheid gróf mustrabiztosnak. A felelősségre vont Miniati azzal védekezett, hogy ő csak a saját kompániájában létszámfellettivé vált lovasokat akarta kölcsönadni, ám hazugsága gyorsan bebizonyosodott.⁷¹

A létszámproblémák a későbbiekben sem oldódtak meg teljesen. Szintén Hofer jelentéséből derül ki, hogy a 800 vallon lovas lövészek felfogadásával megbízott kapitányok közül

⁶⁴ Watson: *The History of the Reign of Philip the Second*, 520.; Campori, Cesare: Il conte Alfonso Montecuccoli. In: *Atti e memorie delle RR. Deputazioni di Storia Patria*, Vol. VII. (1872) http://www.comune.montese.mo.it/moduli/files/01_campori1874.pdf/Letöltve 2015. júl. 10.; [http://www.treccani.it/enciclopedia/alfonso-montecuccoli_\(Dizionario_Biografico\)/Letöltve](http://www.treccani.it/enciclopedia/alfonso-montecuccoli_(Dizionario_Biografico)/Letöltve) 2015. júl. 10.

⁶⁵ ÖStA KA Best. 530/1597.; ÖStA KA Best. 533/1597.

⁶⁶ Heischmann, Eugen: *Die Anfänge des stehenden Heeres in Österreich*. Wien, 1925. 252.

⁶⁷ ÖStA KA Best. 530/1597.

⁶⁸ ÖStA KA Best. 533/1597.

⁶⁹ ÖStA KA HKRA Prag 1597 No. 7.

⁷⁰ Conzato, Antonio: *Dai castelli alle corti. Castellani friulani tra gli Ausburgo e Venezia 1545–1620*. Nordest nuovo seria 36. Verona, 2005. 196–197.

⁷¹ ÖStA KA HKRA Prag 1597 No. 7.

Verlein az előírt 100 fő helyett 135 katonával jelent meg a mustrán. Mivel a többi megbízott nem kívánta a saját egységébe átvenni a fölös számú lovast – holott a gróf második kompániájából még 28 fő hiányzott –, a kirendelt mustrabiztos úgy határozott, hogy csak 113 főt mustrál meg közülük.⁷²

A németalföldről érkezett vallon lovas lövészek valószínűleg végigharcolták a 1597. évi hadjáratot: részt vettek Pápa sikeres (augusztus 13–20.) és Győr sikertelen (szeptember 9–október 3.) ostromában, majd a vác–verőcei összecsapásokban (november 2–9.) is.⁷³ A hadműveletek befejeztével Alsó-Magyarországra rendelték őket téli szállásra, majd 1598 januárjában Érsekújvárra mustrára. Jakob Püchler mustrabiztos jelentéséből tudjuk, hogy a Montecuccoli lovasság tisztjei azt kérték tőle, hogy az elszámolásnál a mustraelőleget ne vonják le tőlük, mivel felfogadjuk ugyan átvette a kiutalt összeget, ám nekik nem fizette ki.⁷⁴ A gróf tehát nem csupán saját hópénzét, hanem katonái járandóságát is zsebre tette. Tegyük hozzá, hogy ez a korszakban egyáltalán nem számított egyedinek, hiszen a hadfelfogadás és -tartás egészét nyíltan vagy némileg palástolva átítták a csalások és visszaélések.

Utószó

Ezzel a momentummal zárult Alfonso Montecuccoli több évtizedes karrierje a Habsburg-család szolgálatában, ám karrierje nem tört meg, sőt még inkább felfelé ívelt. Miután 1599-ben visszatért Itáliába, I. Ferdinánd toszkán nagyherceg (1587–1609) szolgálatába állt, és hamarosan felvételt nyert a Szent István Lovagrend tagjai közé. A Medici uralkodó megbízásából több fontos diplomáciai feladatot is teljesített. Ezek közül a leghíresebb az 1603–1604. évi angliai útja. Küldetésének kettős célja volt: egyrészt meggyőződni arról, hogy I. Jakab (1603–1625) valóban szándékozik-e helyreállítani királysága kapcsolatait a Spanyol Királysággal, másrészt ajánlatot tenni egy a Stuart és a Medici házat összekötő házasságra, Élete végén újra, immáron harmadjára került szembe az Oszmán Birodalom haderejével. 1607-ben a nagyherceg egy 17 hajóból álló flottát és 2200 katonát indított Famagusta meghódítására. A sikertelen támadás után a toszkán gályák augusztus 2-án érkeztek vissza Livorno kikötőjébe. Montecuccoli, aki az angol zsoldosokat vezette, még a hazafelé tartó úton meghalt vérhasban.⁷⁵

Bár a gróf 1599-től nem a Habsburg-családot szolgálta, neve a későbbiekben is jól csenghetett a bécsi kormányzatszervek döntéshozóinak fülében. Tehetségük, jó kapcsolataik és ambícióik mellett ennek is volt köszönhető, hogy fia, az *Obrist-Feldzeugmeisteri* rangig emelkedett Ernesto vagy az általa pártfogolt távoli rokon, Raimondo jelentős karriert futott be.

⁷² ÖStA KA HKRA Prag 1597 No. 7.

⁷³ Tóth Sándor László: *A vác-verőcei csata. (1597. november 2–9.).* Hadtörténelmi Közlemények, 102. évf. (1989) 1. sz. 14–42.; *A pápai vár felszabadításának négyszáz éves emlékezete 1597–1997.* A bevezető tanulmányt írta és az okmánytárat összeállította Pálffy Géza. Szerk. Hermann István. Pápa, 1997.; Tóth: *A mezőkeresztesi csata*, 265–279.

⁷⁴ ÖStA KA HKRA Prag 1598 No. 26.

⁷⁵ Campori, Cesare: *Il conte Alfonso Montecuccoli.* In: *Atti e memorie delle RR. Deputazioni di Storia Patria*, Vol. VII. (1872) http://www.comune.montese.mo.it/moduli/files/01_campori_1874.pdf Letöltve 2015. júl. 10.; [http://www.treccani.it/enciclopedia/alfonso-montecuccoli_\(Dizionario_Biografico\)](http://www.treccani.it/enciclopedia/alfonso-montecuccoli_(Dizionario_Biografico)) Letöltve 2015. júl. 10.; Hill, George: *A History of Cyprus*. Vol. 4. Cambridge, 1952. 48–49.; Contini, Alessandra: *Aspects of Medicean Diplomacy in the Sixteenth Century.* In: *Politics and Diplomacy in Early Modern Italy: The Structure of Diplomatic Practice, 1450–1800.* Edited by Daniela Frigo. Cambridge, 2000. 49–94., 92–93.

ZOLTÁN BAGI

Alfonso Montecuccoli in the service of the Habsburg dynasty

In his work on the history of the Thirty Years War (1618–1648), Peter Hamish Wilson points out that several military generals, who participated in the first phase of the biggest and most significant European armed conflict of the 17th century, had gathered their first military experiences or had established their military reputation in the Fifteen Years War (1593–1606) against the Ottoman Empire, which prepared them for commanding larger armies later. Examples include Albrecht Wenzel Eusebius Valdštejn/Wallenstein, Jean T'Serclaes de Tilly or the famous-notorious commander of the Protestant Union, Peter Ernst II von Mansfeld. Raimondo Montecuccoli, who was undoubtedly one of the most famous generals of the Thirty Years War, cannot belong to this group, given that he was born in 1609. But I must note that he was not the first member of the family who decided to serve the Habsburg dynasty instead of the Modena princes. In my paper, I follow those four-decades from the life of one of the famed 17th-century general's distant relative, called Alfonso Montecuccoli, during which he was serving the Habsburg dynasty, with special emphasis on his role in the Fifteen Years War.

VARGA BEÁTA

Hajdúk a kozákok ellen Bethlen Gábor első Habsburg-ellenes hadjárata idején

„...az magyar hadak semmi nemzettel örömsben nem vívnak, mint kozákkal...”¹

A magyar historiográfiában már többször is történt utalás arra, hogy indokolt történeti párhuzamot vonni a magyarországi hajdúk és az ukrainai kozákság között,² de néhány tanulmányt³ kivéve máig sem készült komplett összehasonlító elemzés ebben a témában. Nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a körülményt, hogy éppen Báthory István volt az, aki elsőként ismerte fel erdélyi fejelemként a hajdúk,⁴ majd lengyel királyként⁵ az ukrainai kozákság igazi harci értékét. Miután megszerezte a lengyel trónt, seregében egyaránt részt vettek hajdúk és kozákok,⁶ ami ritka esetnek számít, mert ezt követően az esetek döntő többségében egymás ellen harcoltak, mint például a harmincéves háború idején is.

Perjés Géza *A hajdú kutatás jelentősége* című, 1966-ban megjelent tanulmányában a következőt jegyezte meg: „A hajdúság mint szabad paraszti státusú és a katonai mesterséget hivatásszerűen folytató társadalmi réteg azonban nemcsak a korabeli magyar társadalom különlegessége, hanem a törökkel érintkezésbe kerülő más társadalmaké is [...] fel kell tárni azokat az egyezéseket és különbségeket is, amelyek összekapcsolják, illetve elválaszt-

¹ Magyar Történelmi Társulat (a továbbiakban: MTT) *Bethlen Gábor levelei Illésházy Gáspárhoz 1619–1629*. Budapest, 1915. XXVII. 67.

² Nagy László: *A hajdúvitézek*. Budapest, 1986. 22., 42.; Nagy László: *Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban*. Budapest, 1972. 193.; Nyakas Miklós: *A bihari kishajdú városok története*. Debrecen, 2005. 42.; Rácz István: *A hajdúk a XVII. században*. Debrecen, 1969. 10.; 16–21.; Dankó Imre: *A hajdúság eredete*. In: *A hajdúk a magyar történelemben*. Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 10. Debrecen, 1966. 8.

³ Вапра, Беата: *Історичні паралелі гайдуків Угорщини та козаків України за період XVI–XVII століть*. In: Четвертий Міжнародний Конгрес Україністів Одеса, 1999. I. 174–180.; Varga Beáta: *A magyarországi hajdúság és az ukrainai kozákság történeti párhuzamai*. Acta Historica, CXX. Szeged, 2005. 31–47.; Varga Beáta: *A hajdúk és a kozákok helye a 16–17. századi magyar és ukrán társadalomban*. In: Fejlődő jogrendszer és gazdasági környezet a változó társadalomban. Karlovitz János Tibor (szerk.) International Research Institute Komarno, 2015. 358–364.; Gebei Sándor: *Hajdú kiváltságolás-kozák kiváltságolás*. In: „Frigy és békeesség legyen...” – A bécsi és a zsitvatoroki béke. Debrecen, 2006. 153–180.; Marton Gellért Ernő: *Királyi hajdúk és regisztrált kozákok hazájuk szolgálatában*. Acta Historica, CXXXIV. Szeged, 2012. 23–36.

⁴ Nagy László – Nyakas Miklós: *Hajdútisztesség tükröze*. Hajdúböszörmény, 2001. 18.

⁵ Стороженко, А. В.: *Стефан Баторій и дніпровські козаки*. Кієв, 1904. 72.; Szabó Béla: *Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király katonai és katonapolitikai tevékenysége*. PhD-értekezés. Budapest, 2009. 73.

⁶ Сили, Шандор: *Венгерские войны на службе московскому государству в конце XVI и XVII веке*. In: Вестник Волгоградского Государственного Университета Волгоград, 2003/8. 77–78.

ják más népek hasonló jellegű társadalmi rétegeitől...”⁷ Jóllehet Perjés Géza nem nevezte meg a kozákokat, de egyértelműen ebbe a „hasonló jellegű társadalmi kategóriába” sorolhatók az ukrainai „parasztkatonák”.⁸

Jól szemléltetik az összehasonlítás szükségességét Bethlen Gábor következő észrevételei: „Hidd el öcsém, hogy az magyar hadak semmi nemzettel örömsben nem vívnak, mint kozákkal. Csak hogy jöveleteket hallják is örvendeznek rajta...”⁹ – írta a fejedelem 1624-ben Illésházy Gáspárnak, majd egy másik levelében meg is indokolja a hajdúk „örvendezését”: „Mert az kozák szintén oly könnyű had, és azon formán forgolódik, mint az hajdú és tátar...”¹⁰

A hajdúk és a kozákok összeütközésére már Bethlen Gábor hatalomra jutását megelőzően sor került, ezért szükségesnek tartottuk a történeti forrásokat „megszólintatva”, a fejedelem személyes levelezése alapján vizsgálat alá venni Bethlennek a hajdúkhöz fűződő, az aktuálpolitika függvényében változó kapcsolatát, megalapozva így a hajdúk és a kozákok szembekerülésének vizsgálatát a harmincéves háborúban, Bethlen Gábor első hadjárata idején.

Kezdetben a hajdúkra mint rabló, fosztogató elemekre, majd „önkéntes” határvédő katonákra tekintettek, miután pedig többségük részt vett Bocskai István mozgalmában, szabadságharcosok, a „Haza édes bajnokai”¹¹ lettek belőlük, sőt Báthory Gábor idején már mint a fejedelem politikai szövetségesei járultak hozzá ahhoz, hogy Báthory megszerezze az erdélyi trónt. A hajdúk katonai szolgálatait nemcsak az erdélyi fejedelmek, hanem a Habsburg-házi magyar királyok is magasra értékelték, mivel egyrészt jóval olcsóbbak voltak, mint a nyugati zsoldos katonák, másrészt a török hódoltság korában a három magyar katonaréteg, a végváriak, a székelyek és a hajdúk közül mind létszámban, mind ütőképességüket tekintve az utóbbiak voltak a legjelentősebbek.¹²

A királyi hajdúság más zsoldosokkal együtt a végvárakban szolgált a Habsburg-uralkodók állandó hadseregének részeként. Második típusukat a magánföldesúri hajdúk képezték, ugyanis a 17. századtól általános gyakorlattá vált, hogy a főnemesek a katonai szolgálat fejében a birtokaikon le is telepítették a hajdúkat, akik mentesültek a feudális szolgáltatások alól. A harmadik típusról, a szabad hajdúságról a magyar történetírásban elsősorban elmarasztaló véleményeket olvashatunk, a társadalom „örökké nyugtalankodó, rendet nem ismerő elemeiként”¹³ jellemezték őket, ugyanis kapitányaik vezetése alatt gyakran betörték a török területekre, de a zsákmányszerzés reményében alkalmanként a magyar lakosságot sem kímélték. A negyedik típushoz azok a *privilegizált hajdúk tartoztak*, akiket 1606-ban Bocskai István telepített le a hajdúvárosokban, és előjogokkal ruházott fel. A hajdúság meghatározó katonai-politikai tényezővé a Bocskai-szabadságharc időszakában alakult át, de jelentőségük az azt követő időszakban sem csökkent. A hajdúk törekvései el-

⁷ Perjés Géza: *A hajdú kutatás jelentősége*. In: *A hajdúk a magyar történelemben*, 38.

⁸ Gebei Sándor: *A lengyel végek katonaparaszttsága a 16-17. században*. In: Kovács Ágnes (szerk.): *Emlékkönyv Rácz István 70. születésnapjára*. Debrecen, KLTE Történelmi Intézete, 1999. 69.

⁹ MTT: *Bethlen Gábor levelei Illésházy Gáspárhoz*, XXVII. 67.

¹⁰ *Bethlen Gábor fejedelem levelezése*. Kiad. Szilágyi Sándor. Budapest, 1887. 90.

¹¹ Nagy: *Hajdúvitések*, 7.

¹² Nagy–Nyakas: *Hajdú tisztetség tüköre*, 18.

¹³ Acsády Ignác: *Magyarország Budavár visszafoglalása korában*. Budapest, 1888. 106.

sősorban arra irányultak, hogy szervesen betagozódjanak a rendi társadalomba, azaz önálló társadalmi-politikai kategóriának tekintették magukat.¹⁴

A Bocska-felkelés idején és az azt követő évtizedben a hajdúság jelentős részére első sorban a zsoldoskatonai-életforma volt jellemző, legfőbb megélhetési forrásuk a zsold és a háborúk idején szerzett zsákmány lett. Azt is meg kell ugyanakkor jegyeznünk, hogy a privilegizált hajdúk két hónapot feudális kötelezettségként szolgáltak, és az ezt meghaladó időben számítottak zsoldos katonának.¹⁵ A Tiszántúlon és a Partiumban a mintegy harmincezer főre becsülhető hajdúk mintegy felét Bethlen Gábor hatalomra jutását megelőzően letelepítették, ezzel a hajdúkatonákat szervesen beintegrálták a törökellenes védelmi rendszerbe, aminek következtében ezen régiók társadalmi alapvetően *militarizált jellegűvé* vált.¹⁶

A magyar történetírásban elsőként Rácz István¹⁷ hívta fel a figyelmet arra, hogy a hajdúsághoz hasonlóan az orosz és a lengyel–litván államokban is kialakultak külön társadalmi réteggé olyan katonai szolgálatokat teljesítő szabadparaszti közösségek – a kozákok –, akik a belső feudális elnyomás és a külső ellenség, elsősorban a törökök és a tatárok ellen egyaránt fegyvert fogtak. Az ukrainai kozákság mint új társadalmi-politikai tényező a 15. század második felében formálódott ki,¹⁸ ami szinte teljesen megegyezik a magyarországi

¹⁴ Ezen célkitűzés motiválta az 1607 októberében Debrecen térségében kirobbant második hajdúfelkelést is Nagy András vezetésével, aki még az erdélyi trón megszerzését sem tartotta elérhetetlen célkitűzésnek. A hajdúk vezetője az 1608. február 5-én megkötött debreceni egyezményben szövetséget kötött Báthory Gáborral, aki elismerte a hajdúk szabadságjogait, és március 5-én „az hajdúsággal mégven erdélyi fejedelemségre”, azaz Báthory a hajdúk katonai támogatásával kerülhetett Erdély trónjára. Nyakas Miklós: *Nagy András Hajdúgenerális*. Biharnagybajom, 2012. 11.; Nyakas Miklós: *A második hajdúfelkelés (1607–1608)*. In: Báthory Gábor és kora. Szerk. Papp Klára – Jeney-Tóth Annamária – Ulrich Attila. Debrecen, 2009. 333.

¹⁵ Nagy: *Hajdúvitések*, 84.

¹⁶ Czigány István: *Hajdútelepítések és a militarizált társadalom megerősödése a Tiszántúlon a 17. század első felében*. Studia Carolinensia, 2006/ 1. 121.

¹⁷ Rácz István: *A hajdúk a XVII. században*. Debrecen, 1969. 10.

¹⁸ A kozákság kialakulása máig is vitatott kérdés az orosz-szovjet és ukrán történetírásban. A 17. század végi, 18. század eleji ukrán krónikák szerzői (*Летопись Самовидца*. Киев, 1878. 33.; Беличко, Самуил: *Летопись событий в Югозападной России в XVII веке*. Киев, 1864.) elutasítják a kortárs lengyel krónikások azon nézetét, miszerint a kozák formula a kecskéből (= koz) származik, amivel becsmérlő formában a gyorsaságukat jellemezték, ugyanakkor G. Grabjanka (*Летопись Г. Грабянки*. Киев, 1854. 20.) nem kevésbé megalapozatlanul a kazároktól eredezteti a kozákokat, akik a mongol támadás következtében felbomlott Kazár Birodalomból a Don és a Dnyeper folyók vidékére menekültek és alakították meg sajátos „lovagrendjüket”. N. I. Kosztomarov 19. századi ukrán történetíró művében (Костомаров, Н. И.: *Историческая монография Богдана Хмельницкого*. СПб., 1884. I. 303.) arról olvashatunk, hogy a kozák kifejezésnek valójában több jelentése is lehet. Egyrészt olyan vándorló elemekre vonatkoztatható szerinte, akik nincsenek röghöz kötve, vagyis kiszakadtak a jobbágyi függésből; másrészt ezt a kategóriát azokra a szabad fegyveresekre is használja, akik iparral és kereskedelemmel is foglalkoztak. A cári kormányzathoz lojális P. A. Kulis (Кулиш, П. А.: *Отпадение Малороссии от Польши*. Москва., 1887–89. I. 183.) a zaporozsjei kozákságot a tatárokhöz hasonlítva a társadalom rabló-fosztogató elemének titulálta, akik jó pénzért bárki ellen hajlandónak mutatkoztak harcolni. M. Hruszevskij művében (Hruschewskyj, M. S.: *Die ukrainische Frage in historischer Entwicklung*. Wien, 1915. 38.) az ukrán nemzeti érdekek kerültek előtérbe, ezáltal a kozákság is erőteljesebb megvilágításba kerül. Nézete szerint a kozák kategória azokat az embereket jelölte, akik kezdetben a steppén elvonulva halászatból és vadászatból tartották fenn magukat, majd a 16. század végén a krími tatár támadások előtt a Dnyeper alsó folyásához menekültek és létrehozták „háborús köztársaságukat”, a Zaporozsjei Szicset. Az 1920–1930-as évektől a Szovjetunió történetén belül kényesnek és politikai

hajdúk színrelépésével. A történészek többsége abban egyetért, hogy a 'kozák' elnevezés török-tatár eredetre¹⁹ vezethető vissza: e kategória a török népeknél a 13. század végétől általánosan elterjedt olyan határőrszolgálatot teljesítő katonai elemekre vonatkoztatva, akik esetenként steppei portyázásokat is folytattak az ellenséges területekre.²⁰ Valójában a déli határvidék tatárjaival való kényszerű „együttélésben” és a steppén folytatott egzisztenciaharcban formálódott ki végül az ukrán kozákság, de csak a 16. század végére vált társadalmi tömegjelenséggé.²¹

A kozák, illetve hajdú intézmény eredetét egybevetve megállapítható, hogy a kezdeti fázisban mindkét esetben elsősorban külső hatások játszottak közre: az ukrán kozákság esetében a tatár kozákság mint intézmény átvételéről beszélhetünk, míg a magyarországi hajdúk megjelenésében a balkáni hajdútípus meghatározó jegyeit fedezhetjük fel. Mindkét katonai réteg egzisztencia-lehetőségét az általuk lakott határvidéken (= végeken) kialakult hatalmi vákuum alapozta meg, amely Magyarországon a törökök és a Habsburgok, ukrán területeken pedig a lengyel-litván állam, Oroszország és az Oszmán Birodalom előretolt állásai között alakult ki a 16. században. A hajdúság és a kozákság kialakulása és számuk növekedése egyaránt a török veszélyre mint elsődleges motiváló tényezőre vezethető vissza, így a társadalmi különállásukat elsősorban a határvédelemben vállalt szerepük igazolta.

Az állami hatalom és a nemesség ellenük irányuló erőszakos akciói következtében a kozákok és a hajdúk egyaránt az alábbi lehetőségek közül választhattak: 1. a lengyel-litván, il-

töltetűnek bizonyult az „ukrán kérdés”, ezért az ukrán témájú művek meglehetősen háttérbe szorultak. E korszak talán egyetlen jelentősebb feldolgozása K. Oszipovtól (Осипов, К.: *Богдан Хмельницкий*. Москва, 1948. 19.) származik, aki a kozák elnevezés három lehetséges magyarázatát taglalja: egyrészt utal arra, hogy a 14. század elején a kunoknál ez a kifejezés az őrszem szinonimájaként szolgált; a törökök a lovas segédszolgálatokat nevezték kozákoknak; a tatárok pedig ezt a kategóriát a független, vándorlásra és fosztogatásra hajlamos fegyveresekre vonatkoztatva használták. Oroszország és Ukrajna „újraegyesülésének” 300. évfordulója után ismét megnőtt az érdeklődés az ukrán témájú művek iránt, melyek jelentős része V. A. Golobuckijtól származott, aki nek a zaporozszei kozákokról írt könyvében (Голобуцкий, В. А.: *Запорожское козацество*. Киев, 1957. 251.) arról olvashatunk, hogy a 15–16. század fordulóján a Dnyeper bal partján kisebb települések, szlobodák jelentek meg, amelyek lakossága kozáknak, azaz szabadnak tekintette magát. A jelenkori ukrán történetírás egyik központi témájának tekinthető az ukrán kozákság kutatása, s egyöntetűen mint kiemelkedő, „államalkotó” társadalmi kategória jelenik meg a kozákság: Сушинский, Богдан: *Козацьки вожди України*. 1998.; Щербак Віталій: *Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст.* Київ., 2000.; Яковенко, Н.: *Напис історії України*. Київ, 2009.; Шевчук, В. П. – Тараненко, М. Г.: *Історія української державності*. Київ, 1999.; Смолій В. – Степанков, В.: *Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.: проблеми державотворення*. Київ, 1993.

¹⁹ Stökl, G.: *Die Entstehung des Kosakentums*. München, 1953. 202–203.

²⁰ Akárhányszor említik a források a 15. század utolsó negyedéig a Kelet-Európa déli részén élő kozákokat, azt mindig a török-tatár etnikumra vonatkoztatva teszik. A lengyel-litván állam déli határvidékéről származó szláv eredetű kozákság létezésének első bizonyítéka egy 1492-es dokumentum, amelyben Sándor litván nagyfejedelem bocsánatkérő levelet intézett Mengli-Girej kánhoz, amiért a „kijevi és cserkasszi” kozákjai krími hajókra támadtak a Dnyeperen. *Акты, относящиеся к истории Западной России*. (Акты ЮЗР) СПб., 1863. I. 170.

²¹ Az ukrán parasztnak kezdettől fogva nyitva állt ugyan a steppe, de ekkor még egyáltalán nem állt közel hozzájuk a kozákokra jellemző veszélyes életforma. Ha lehetőségük nyílt az életkörülmények maradni, még ha ez gazdasági önállóságuk fokozatos feladását is jelentette, az esetek többségében éltek vele. Amikor a paraszti kolonizáció lépcsőzetesen előretolódott a steppe déli határvidékéig és az addig váltakozó paraszti függésből teljes röghöz kötés lett (1558 – 3. Litván Statutum), a kozákok szabad életvitelre elfogadhatóvá vált a jobbágyság számára.

letve a magyar állam hivatalos határőrszolgálatába állnak; 2. belépnek a nemesi magán-hadseregekbe; 3. vagy a többnyire még lakatlan vagy elnéptelenedett határ menti területekre vonulnak vissza, megőrizve szabadságukat. E három alternatíva alapján ezen katonarétegek három típusa – állami vagy regisztrált,²² szabad²³ és magánföldesúri²⁴ hajdúság, illetve kozákság – formálódott ki. Kizárólagos magyarországi jelenségként kell ugyanakkor kiemelnünk a letelepített, privilegizált hajdúk megjelenését.

A lengyel kormányzat számára két út kínálkozott a kozákokkal kialakult állandó konfliktushelyzet rendezésére: megadni a kozákság számára azokat a politikai engedményeket, amelyeket követeltek – a lajstromozottak felső limitjének eltörlését és a regiszterbe bekelelték kollektív nemesítését –, vagy pedig az ukrainai kozákság felett a teljes ellenőrzés biztosítása.²⁵ Az utóbbihoz azonban a lengyel hadsereg, az ún. nemesi felkelés erőtlennek bizonyult

Mind a kozákok, mind a hajdúk gyakran kerültek összetűzésbe a fennálló feudális renddel, de ezen konfliktusok ellenére meghatározó „honvédő elemmé” váltak a 16. század végére. A kozákság és a hajdúság intézményének kialakulása elsősorban a török hódításra vezethető vissza, így jelentőségük elsősorban a határvédelemben mutatkozott meg, és harcmódjuk is ennek megfelelően alakult. Tekintettel arra, hogy az ukrainai területek török-tatár fenyegetettsége jóval hosszabb ideig fennállt, a kozákság elsődleges határvédelmi jelentősége a 18. század végéig megőrződött.

Ezen katonarétegek a nemesség és a jobbágság között „köztes” társadalmi kategóriát képeztek, a lengyel-litván, illetve a magyar kormányzat ugyan mindvégig törekedett ezen katonarétegek kordában tartására és létszámuk korlátozására, de teljes megsemmisítésük nem állt a központi hatalom érdekében, hiszen a törökökkel, illetve a tatárokkal szemben tartósan igényelték fegyveres erejüket. Közös vonásként emelhető ki továbbá, hogy a hajdúk és a kozákok valójában egyszerre voltak a polgári lakosságot is fosztogató garázda elemek és a kettős idegen elnyomás ellen kitartóan küzdő honvédő szabadságharcosok,²⁶ egyben nehezen kordában tartható katona rétegek, akik a katonáskodást életcéljuknak tekintették, ami a megélhetésüket biztosította, és a társadalmi felemelkedésüket is lehetővé tette.

²² A lengyel-litván államban először I. Zsigmond tett kísérletet a kozákok egy részének állami szolgálatba állítására. (Каманин, И. М.: *К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого*. Киев, 1894. 81.), de ezt majd csak II. Zsigmond Ágostnak sikerült véghez vinnie 1572-ben. Акты ЮЗР II. 1865, 176. Ekkor az állami lajstromba felvett 300 – majd 1582-től legalább 600 – kozákok hivatalosan is elismerték, vagyis ettől kezdve *de jure* is léteztek. A regisztrált kozákság intézményének létrehozásával e katonarétegekre mint új társadalmi-politikai szervezetre tekintettek, és létezésüket jogilag is elismerték. Megszűnt ugyan az állami kozákok jobbágyi függése, de nemességet hivatalosan kollektíven sem kaptak. Яковенко, Н.: *Нарис історії України*. Киев, 2009. 263.; Magocsi, P. R.: *A History of Ukraine – The Land and Its Peoples*. Toronto, 2010. 196.

²³ A „törvényen kívüli” „szabad” kozákok a Dnyeper menti zuhogókhoz települtek át, ahol megalapították „harc államukat”, a Zaporozsjei Szcset. Le Vasseur, Guillaume: *A Description of Ukraine (1660)*. Cambridge, 1993. 70–71.

²⁴ A magánföldesúri kozákok letelepítésének gyakorlata nem terjedt el a *Rzeczpospolita* területén, kizárólag zsoldfizetésben részesültek katonai szolgálataikért.

²⁵ Az állandósuló lengyel–török konfliktus elsődlegesen a Moldvai Fejedelemség feletti befolyás megszerzésére vezethető vissza, de a két állam feszült viszonyában hasonló problémát okoztak a lengyel alattvalóknak számító zaporozsjei kozákok engedély nélküli portyázásai török és krími tatár területek ellen. Gebei Sándor: *Bethlen Gábor viszonya a Rzeczpospolitához*. In: Bethlen Gábor képmása. Speculum Historiae Debreceniense. Szerk. Papp Klára. Debrecen, 2013. 94.

²⁶ A kozákok esetében ez a megállapítás természetesen csak az Ukrajnában vívott lengyelelles mozgalmakra értendő.

Bethlen Gábor hajdúpolitikája 1613–1619 között

Sajátosan alakult Bethlen Gábor kapcsolata a hajdúkkal, hiszen uralkodása kezdetén a fejedelem még azt tartotta róluk, hogy „hajdú soha országot meg nem vesz, s meg sem tartja”,²⁷ sőt még 1616-ban is azt hangoztatta, hogy „én az hajdúkkal barátságomat nem tartottam”.²⁸ Ugyanakkor a harmincéves háborúba történő bekapcsolódása után, amikor a korábbiaknál is nagyobb mértékben kényszerült igénybe venni a hajdúk katonai erejét, már a következőképpen nyilatkozott róluk: „Ki hitte volna uram ezt is, ilyen hatalmas, erős hadak ellen, hogy ily kevés idő alatt véghez vigye valaki, a mit ő kegyelmek [ti. a hajdúk] véghez vittek.”²⁹

Bocskai István korábban elsősorban azzal a céllal hozta létre a privilegizált hajdúvárosokat, hogy azok az erdélyi fejedelmeket szolgálják, de a szabolcsi hajdúság politikai hovatartozása alapvetően különbözött a bihari „kishajdú”³⁰ városoktól. Az utóbbiak mindvégig az Erdélyi Fejedelemség területéhez tartoztak, míg a szabolcsi „nagyhajdú” települések³¹ a Partium részét alkották, amely terület felett felváltva gyakorolt birtokjogot a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség.³² Emellett a bihari térségben kóborló szabad hajdúk jelentős része, akik nem ismerték el sem a magyar királyt, sem az erdélyi fejedelem tekintélyét, állandó jelleggel raboltak és fosztogattak a vidéken.³³

Hatalomra jutása zűrzavaros időszakában³⁴ Bethlen Gábor elsősorban az Erdélyi Fejedelemség területén élő bihari hajdúság fegyveres erejére tudott támaszkodni, ugyanakkor a királyi Magyarországhoz tartozó szabolcsi hajdúk sok gondot okoztak az erdélyi kormánynak egyrészt törökellenes portyázásaikkal, a Portával kialakított jó kapcsolatait veszélyeztetve, másrészt a vele szemben megmutatkozó ellenséges magatartásukkal. Bethlen Gábor és a hajdúk közötti viszonyoknak nem tett jót, hogy az 1614. február 25. – március 16. közötti megyesi országgyűlésen az erdélyi rendek – a fejedelemmel egyetértve – arról rendelkeztek, hogy „...az Erdélyben levő hajdúk tegyék le a nevet, s a megyei zászlók alatt szolgáljanak. A hadak pedig az országban éljenek saját pénzükön s a szegénységtől ne

²⁷ Bethlen Gábor: *Levelek*. Válogatta, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Sebestyén Mihály. Bukarest, 1980. 77.

²⁸ Szilágyi Sándor: *Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei*. Budapest, 1879. 80–81.

²⁹ *Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei*, 155–156.

³⁰ Szalonta, Ürög, Szentmárton, Tamási, Harsány, Körösszeg, Komádi, Vekerdi, Sas, Régen, Félegyháza, Bagamér, Mikepércs, Bágos, Konyár, Derecske, Berettyóújfalu, Kaba, Sáránd, Tépe. Nyakas Miklós műveiben hangsúlyozottan emeli ki azt a fontos körülményt, hogy Bocskai szabadságharca Biharból indult ki, ahol az ő törzsbirtokai voltak, ezáltal ez a térség lett a magyarországi hajdúság egyik fő kibocsátóhelye. Nyakas Miklós: *Bocskai szabadságharcának kezdetei és a bihari várak*. In: Magyarország védelme – Európa védelme. Studia Agriensia 24. Eger, 2006. 247–248.

³¹ Polgár, Nánás, Dorog, Böszörmény, Hadház, Szoboszló, Vámospercs

³² Nyakas Miklós: *A hajdúk letelepítése Böszörményben*. Hajdúböszörmény, 1984. 50.

³³ Dudás Gyula: *A szabad hajdúk története a 16. és 17. században*. Szeged, 1887. 99.

³⁴ Báthory Gábor megbuktatásának és Bethlen Gábor Erdély trónjára kerülésének kutatásához újabb adalékokkal szolgál Papp Sándor a Bécsi Levéltár még kiadatlan forrásaira támaszkodva, aki elsősorban arra a kérdésre kereste a választ, hogy 1613-ban Báthory Gábor megbuktatásakor Bethlen rendelkezett-e szultáni meghatalmazással. Papp Sándor: *Újabb adatok Bethlen Gábor hatalomra kerülése történetéhez*. In: Dáné Veronika – Horn Ildikó – Lupescu Makó Mária – Oborni Teréz – Rüszt-Fogarasi Enikő – Sipos Gábor (szerk.): *Bethlen Erdélye – Erdély Bethlene*. Kolozsvár, 2014. 36–47.

requiráljanak...”³⁵ Nem egyértelmű, hogy ez az intézkedés a hajdúk mely típusaira vonatkozott, csak valószínűsíthető, hogy elsősorban az Erdély területén kóborló és fosztogató szabadhajdúkra. De ugyanúgy vonatkozhatott a bihari privilegizált hajdúvárosokra, amelyek kiváltságaikért cserében kötelező katonai szolgálattal tartoztak Bethlennek. Az ő esetükben a medgyesi döntés kedvezőtlenebb helyzetet idézhetett elő, ugyanis kivételezett helyzetüket elveszítve „sorkatonaként” a fejedelmi seregbe olvasztották volna be őket. Vagyis Bethlen Gábor nem tett „baráti” lépést a hajdúi felé, még akkor sem, ha ezen intézkedésre az országgyűlés nyomása készíthette. Az 1626. május 24. – június 17. közötti gyulafehérvári országgyűlés rendelkezése azonban eloszlatja a kételyeket a medgyesi megszorításokkal kapcsolatban, ugyanis ebben a következőket olvashatjuk: „Az mi az megnevesített hajdúságnak állapotját nézi [...] Biharvármegyében [...] a kik az jóemlékezetű Bocskai István fejedelemségében az országnak fegyverekkel szolgáltak, és akiket azután való fejedelmek is megnevesítvén közikben telepedtek és fegyverekkel szolgáltak, ennekutána is azok maradjanak helyben.”³⁶ Az idézett törvény III. articulusa a „nemesi” állapot elismerése mellett megerősíti a bihari hajdúk katonai szolgálati kötelezettségét, és megtiltja nekik, hogy jobbágyságot fogadjanak be maguk közé. Kiemelést érdemel az a körülmény, hogy a bihari hajdútelepülések szervezettségüket tekintve nem álltak azonos szinten a szabolcsiakkal, mert kiváltságaik magyar királyi részről nem kerültek megerősítésre, ezenkívül a vármegye törvényhatósága, illetve a váradi kapitány fennhatósága alá tartoztak.

Bethlen Gábor hamarosan szükségét érezte annak, hogy nemcsak az Erdély, hanem a királyi Magyarország területén élő hajdúkat is maga mellé állítsa, ha a belső ellenzékével és a Habsburg-kormányzattal szemben sikert akar elérni. 1615. január 18-án a fejedelem kénytelen volt hadfölkelést hirdetni, mert egyik politikai riválisa, *Kendi István* a bécsi udvar által is támogatva Erdély ellen támadt, mivel „sokféle bizonytalan hamis vádlásokkal arra indította volna ő felségét, hogy az mostani drága szép békességünket fölbontván, szántalan vérontásra, országok pusztulására és végetlen hadakozásra okot adjon, némely számos hajdúkat föllázasztván biztatásával ujabban való hadakozásra...”³⁷ – tehát sor került Bethlennek a királyi Magyarország területén élő hajdúkkal történő első jelentősebb katonai összeütközésére.

Miután az erdélyi fejedelem kényszerűségből átadta Lippa³⁸ várát a törököknek, ezen lépésével mind a magyar, mind az erdélyi közhangulatot maga ellen uszította,³⁹ hiába hangsúlyozta, hogy „...az egy Lippa odaadásával hazánkat utolsó veszedelemtől [...] meg kellett váltanunk...”⁴⁰ Mivel a bécsi és a konstantinápolyi kormányzat közötti kapcsolat ebben az időszakban békésnek tekinthető, Bethlen Gábor fenti lépése nem okozott különösebb diplomáciai bonyodalmat.⁴¹ Lippa átengedése növelte a bizalmatlanságot a törökba-

³⁵ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. (a továbbiakban: *EOE*) Monumenta Hungariae Historica – Magyar Történelmi Emlékek VI. (1608–1614) Szerk. Szilágyi Sándor. Buda-Pest, 1880. 317.

³⁶ *EOE*. Monumenta Hungariae Historica – Magyar Történelmi Emlékek VIII. (1621–1629I) Szerk. Szilágyi Sándor. Buda-Pest, 1882. 317.

³⁷ *EOE*. Monumenta Hungariae Historica – Magyar Történelmi Emlékek VII. (1614–1621). Szerk. Szilágyi Sándor. Buda-Pest, 1880. 210.

³⁸ Sudár Balázs: *Iszkender és Bethlen Gábor: a pasa és a fejedelem*. Századok, 144. évf. (2011) 4. sz. 985.

³⁹ Nyakas: *A hajdúk letelepítése Böszörményben*, 52.

⁴⁰ *EOE* VII. 322.

⁴¹ Papp Sándor: *Bethlen Gábor, a Magyar Királyság és a Porta (1619–1629)*. Századok, 144. évf. (2011) 4. sz. 922.

rátartott Bethlen Gábor ellen, s ez a hajdúságot is megosztotta, így a Bethlen ellen szervezkedő *Homonnai Drugeth György* seregéhez nagy számban csatlakoztak a királyi Magyarország területén élő hajdúkatonák. A trónkövetelő legfőbb támogatói a szoboszlói *Fekete Péter*, valamint a böszörményi *Gombos András* hajdúkapitányok voltak, akik ekkor még a Magyar Királyság felé kötelezték el magukat. Meg kell ugyanakkor jegyezni – mint ahogyan a fentiekben is utaltunk rá –, hogy ekkor a szabolcsi hajdúvárosok amúgy is a Királyi Magyarország részét képezték, tehát a császárnak és szövetségeseinek tartoztak hűséggel.⁴²

A privilegizált és ingyenes szolgálatra kötelezett bihari hajdúk létszámát – 8–10 ezer fő⁴³ – a fejedelem nem tartotta elegendőnek Erdély nyugati határainak védelmére, ezenkívül úgy ítélte meg, hogy Homonnai döntően hajdúkból álló serege ellen leghatékonyabban saját hajdút tudja bevetni, ezért arra utasította Rhédey Ferenc váradi kapitányt, hogy próbálja meg maga mellé állítani a Királyi Magyarország területén élő hajdúkat, és fogadjon fel 2000 katonát a szabad hajdúk közül: „...azt a Fekete Pétert ügyekezze Homonnai mellől elvonni és mellénk hínia [...] azonképpen mentől több lovast, gyalogot fogadhat kegyelmed, igen ügyekezze rajta, ha két ezerig való lehet [...] én mindjárt fizettetek nekik...”⁴⁴ Amikor pedig arról értesült, hogy a „nagy hajdúvárosok” is készek mellé állni, szívesen fogadta őket, és magas jutalmat helyezett számukra kilátásba.⁴⁵

Bethlen Gábor érthetően nagyon fontosnak tartotta, hogy a legütőképesebb privilegizált szabolcsi hajdúk ne álljanak Homonnai mellé, ezért első lépésben megfenyegette őket: „Ha az hajdú városok rezgelődni fognak, hogy valamely várasra való hajdúk mellé mennek [Homonnai mellé] akár ő felsége birodalmából s akár mieinkből, de azokra Kegyelmed rá megyen és városokat porrá, hamuvá téteti...”⁴⁶ – utasította 1616. február 7-i levelében a fejedelem a váradi kapitányt. Mivel Bethlen a fenyegetéssel nem ért el eredményt, békésebb megoldással próbálkozott oly módon, hogy a hajdúk vallási érzelmeire próbált hatni, és a Habsburg-uralkodó protestánsellenes törekvéseire hívta fel a figyelmüket. 1616. május 11-én felhívást intézett a szabolcsi hajdúvárosok kapitányaihoz, amelyben a következőket írta: „...ha Kegyelmetek az maga nemzetére és hitére támad, abban is mód lehet, török, tatár egy órában az Kegyelmetek lakó helyét porrá, hamuvá teszi. De ha Kegyelmetek csendességben leszen, arra is Kegyelmeteknek bizonyosan ígérjük magunkat [...] szabadságában megtartatjuk és megoltalmazzuk...”⁴⁷ Jóllehet a fejedelem még mindig megtorlással és a törökökkel fenyegetőzött, új elemnek tekinthető, hogy konkrét utalást tesz a szabolcsi hajdúvárosok privilégiumaira, amelyeket ezzel a levéllel a maga részéről is elismerni szándékozott csatlakozásukért cserében.

Erdély legfőbb nyugati bástyájának, Váradnak a főkapitánya, Rhédey Ferenc – Bethlen utasítására – hajdúcsapatokat fogadott a zsoldjába, majd a hajdúság két szárnyának, illetve pártjának a fegyveres összecsapására 1616. június 10-én Konyárdnál⁴⁸ került sor, ahol a

⁴² Nem lehet azonban egyértelműen kijelenteni, hogy a szabolcsi hajdúk egységesen Homonnai mellé álltak volna, ebben ugyanis egy részüket megakadályozta vallási meggyőződésük és Bethlen Gábor fenyegető rendeletei. Gebei: *Bethlen Gábor viszonya a Rzeczpospolitához*, 96.

⁴³ Rácz István: *Hajdútelepítések és kiváltságolások*. In: A hajdúk a magyar történelemben, 48–49.

⁴⁴ *Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei*, 34.

⁴⁵ *EOE VII.* 373–374.

⁴⁶ *Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei*, 42.

⁴⁷ *EOE VII.* 336.

⁴⁸ „Fekete Péter az erdélyi birodalomra minemő kegyetlenül nagy dulással, égetéssel, rablással indult vala Konyári nevű hajdú várost Biharvármegyében felégetteté és eldulatá...” – In: *EOE VII.* kötet,

Bethlen Gábor mellett álló hajdúk szétverték Homonnai seregét, amelyhez ekkor a Rzeczpospolita területéről érkezett mintegy 1500 kozák⁴⁹ is csatlakozott.⁵⁰ Ezen év októberében Tarcsánál a váradi kapitány hajdúival megtámadta Gombos András csapatait, az utóbbi győzött, és ellentámadásba lendült, betört Erdélybe, és egészen Désig sikerült előre nyomulniuk, ahol azonban Bethlen Gábortól súlyos vereséget szenvedtek.

Az erdélyi csapatok győzelmét követően a hajdúk jelentős része – a böszörményi és bagaméri hajdúk – áttért Bethlen oldalára, és *Simoni György* sárospataki kapitány *Monachi György* és *Fűzi István* hajdúkapitányokkal együtt a Királyi Magyarországon kezdtek hajdúkat toborozni Bethlen seregébe. Ezen utóbbi változásokról Bethlen 1616 októberi pápenslevelében olvashatunk, amelyet a „túloldali” hajdúk egy részének fogadása ügyében adott ki: „Az nemzetes és vitézlő Monachi György, Simoni György és Fűzi István uramék Somogyi György által való ikenetekből értjük, hogy Kgltek is vélek együtt kész volna minket és az egész magyar nemzetnek szolgálni [...] mi is a Kgltek jó ajánlását, szolgálatját, személyét böcsülettel, szeretettel vesszük...”⁵¹ Ugyanebben a levelében kifejezi a fejedelem a hajdúság iránti szimpátiáját is: „Mi ifjúságunktól fogva az vitéz embereket szerettük, böcsüllettük, értékünk szerint uri állapotunkban is szerencséseket neveltük...”⁵² – azaz Bethlen Gábor amellet érvelt, hogy ő valójában mindig is jóindulattal viseltetett a „túloldali” hajdúk iránt, de a körülmények arra kényszerítették, hogy fegyverrel és saját hajdúival védekezzen ellenük. Ennek ellenére a szabolcsi hajdúk közül még sokan megmaradtak a császár híűségén, és továbbra is ellenséges érzelmeket tápláltak az erdélyi uralkodó ellen, ami a következő – 1616. november 4-i – felhívásukból is kiderül: „Bethlen Gábor [...] édes hazáját is minden szabadságitól megfosztá, törvényében megrontá, privilégiumában megháborítá [...] Lippát, Jenőt, Váradot, úgy más is az ország egyéb részeit az töröknek ígírheti [...] soha még egy fejedelem is az Erdély szabadságát így semmivé nem tőtte vala, mint Bethlen Gábor [...] Azért senki sem köteles Erdélybe Bethlen Gáborhoz többé hittel, az ki minden rendeknek hitit megszegte...”⁵³ – sorolják a hajdúkapitányok a fejedelem általuk elítélt cselekedeteit, és arra buzdítanak, hogy ne csak a Királyi Magyarország hajdúi ne támogassák a fejedelmet, hanem erdélyi hajdúi is pártoljanak el a szerintük áruló fejedelemtől.

Az Erdély ellen intézett hajdútámadást és a fenti Bethlen-ellenes felhívást követően a fejedelemnek elfogyott a türelme: arról döntött, hogy az ellenséges hajdúk ellen megtorló hadjáratot indít.⁵⁴ „1616 novembris tájban elunván a békességes fejedelem a sok túrést, nagy hadat gyűjte és Tasnádhoz táborba szálla...” – olvashatjuk a fejedelem krónikása, Szepsi Laczkó Máté írásában.⁵⁵ Hogy megindokolja ezt a döntő lépést, a fejedelem a következőket írta Rhédey Ferencnek: „...ezeket [t. i. a hajdúkat] eloszlássuk, vagy ha el nem oszlanának, mind egy lábíg levágassuk [...] ezekkel uram nem jó sokat tractálni, fegyvert kell

347–348.; „... Homonnai György megszeppen, és a lengyel had is hazamene mellőle, mert csípdesni kezdették vala őket; reá megyen vala a hajdúság...” In: Szepsi Laczkó Máté: *Emlékezetre való dolgok*. In: Bethlen Gábor krónikásai. Budapest, 1980. 96.

⁴⁹ Angyal Dávid: *Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinándig*. In: A magyar nemzet története. Szerk. Szilágyi Sándor. 6. Budapest, 1898. 154.

⁵⁰ Szekfű Gyula: *Bethlen Gábor*. Történelmi tanulmány. Békéscsaba, 1983. 64.

⁵¹ *EOE VII.* 373–374.

⁵² *EOE VII.* 373–374.

⁵³ *EOE VII.* 403–405.

⁵⁴ Csetri Elek: *Bethlen Gábor életútja*. Bukarest, 1992. 75.

⁵⁵ Szepsi Laczkó: *Emlékezetre való dolgok*, 102.

az árulókra vinni [...] eluntuk az árulóknak rettenetes dúlásokat, országunkbeli szegény híveinket, községinket, nagy tartományokban éhel halókká tölték...”⁵⁶ Mintegy 7 ezer fős hadserege élén Bethlen Gábor az egy hónapig tartó hadjárata során elfoglalta Ecsed, Szilágysomlyó és Szilágycseh várait, majd 1616. december 24-én fegyverszünetet kötött.

Bethlen Gábor – Rhédey Ferencen keresztül – általában a fennhatósága alatt álló bihari hajdúkat mozgósította a „túloldaliak” ellen, „testvérháború” alakult ki az erdélyi és a császári fennhatóság alatt álló hajdúság között. Mindkét fél a maga igazáért harcolt, a „túloldaliak” az általuk „törökbérencnek” tekintett Bethlen ellen védték a Magyar Királyság területét, míg az erdélyi fejedelem hajdúi „Habsburg-bérenc” társaik ellen védték hazájukat és protestáns hitüket.⁵⁷ Időközben egyre nagyobb problémát jelentettek a fejedelem számára a török területek ellen portyázó szabad hajdúk. A szultánnal kialakított jó viszonyt nem merte veszélyeztetni, ezért arra utasította Rhédeyt, hogy „...kedvezés nélkül fogassa, nyársoltassa azokat, kik az kapdosást űzik; ne incitáljuk ellenünk az törököt is nagyobb bosszúállásra ennél”.⁵⁸

Bethlen Gábor uralkodásának első időszakában, 1613–1618 között az Erdélyi, Országgyűlési Emlékek dokumentumainak tanúbizonysága szerint kiderül, hogy alapjában nem történt jogi változás az Erdély területén élő hajdúság helyzetében annak ellenére, hogy 1614-ben a fejedelem még a hajdú nevet – és feltehetőleg ezzel együtt a hajdú kiváltságokat is – meg akarta szüntetni. Ennek oka nyilvánvalóan abban keresendő, hogy az erdélyi kormányzat hamar felmérte, hogy katonai és politikai okokból szüksége lehet a hajdúság egészének támogatására. Ezzel is magyarázható Bethlen Gábor hosszú ideig megmutatkozó türelme és kompromisszumkészsége a „túloldali” szabolcsi hajdúvárosok irányában, annak ellenére, hogy azok többször is ellene támadtak. Az országgyűlési törvényekben ez idő alatt két alkalommal került sor szabad hajdúkkal kapcsolatos rendelkezésre: az 1617. május 4–23., valamint az 1619. május 5–26. közötti országgyűléseken szigorú törvényeket hoztak a csavargó hajdúk elfogására és megbüntetésére.⁵⁹ Ezen intézkedésekkel a szabad hajdúknak a helyi lakosság és a török területek elleni portyázásait akarták megakadályozni.

Bethlen Gábor 1626-ban – hivatkozva Báthory Gábor 1609-es oklevelére⁶⁰ – külön adománylevélben⁶¹ ismerte el Böszörmény város kiváltságait. Ezen oklevél különlegessége, hogy fontos tanúk is megjelentek a beiktatáson, közöttük a szomszédos hajdúvárosok küldöttei: Fekete Péter szoboszlói, Nagy György nánási és Kathona András hadházi hajdúkaptányok. Elsősorban Fekete Péter nevét kell kiemelni, aki 1613–1618 között még Bethlen Gábor legádázabb, császárpárti ellenfeleinek táborához tartozott, de látjuk, hogy a korábbi konfliktus 1626-ra megszűnt közöttük. A fejedelem, aki 1614-ben magát a hajdú nevet is meg akarta szüntetni, 1626-ra szükségét érezte annak, hogy a királyi kiváltságolásból kimaradt hajdúváros, Böszörmény privilégiumait megerősítse. Fontos körülmény, hogy a bö-

⁵⁶ Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei, 84–85.

⁵⁷ Itt ki kell emelni, hogy a Bethlen ellen támadó hajdúk is magyar érdekeket védtek, mert a Habsburg-hatalomra történő támaszkodás tette lehetővé, hogy a szultán Magyarországot és Erdélyt ne integrálja be szervesen az Oszmán Birodalomba, és ne süllyessze azokat az alávetett balkáni államok helyzetébe. Nagy: *Hajdúvitézek*, 202–203.

⁵⁸ Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei, 88.

⁵⁹ EOE VII. 73., 103.

⁶⁰ 1609. szeptember 13-i kiváltságlevelében Báthory pedig Böszörmény várost és Pród falut adta a kállói hajdúknak Kálló helyett csere címén. Szendrey István: *Hajdú szabadságlevelek*. Debrecen, 1971. 20–22.

⁶¹ Nyakas: *A hajdúk letelepítése Böszörményben*, 66–68.

szörményi birtokmegegerősítő oklevélben Bethlen magát „Isten kegyelméből a Szent Római Birodalom és Erdély fejedelme, Magyarország részeinek ura”⁶² titulussal illeti, amely címe feljogosíthatja őt arra, hogy rendelkezzen a szabolcsi hajdúvárosok helyzetéről.

Szilágyi Sándor a következőképpen jellemzi Bethlen Gábor első uralkodói periódusát: „Bethlennek volt oka megnyugvással tekinteni vissza öt éves uralkodására. Benn helyreállította a békét és nyugalmat, megfékezé a háborgó elemeket, a nélkül, hogy csak egy politikai bűnösnek is vérét ontotta volna [...] kifelé pedig helyreállítá az ország tekintélyét...”⁶³ Háborgó elemek alatt feltehetően elsősorban a Királyi Magyarország hajdúit és a szabad hajdúkat kell értenünk, akiket még nem sikerült ugyan teljesen maga mellé állítania, de legálább semlegesítette őket. Ki kell azt is emelnünk, hogy 1616 végén a fejedelem már mintegy 12 ezer fős hadsereg felett rendelkezett,⁶⁴ akik között 1000 kopjás székelyt és 1000 udvari katonát jegyeztek fel, tehát a maradék 10 ezer fős létszám feltehetőleg a bihari és zsoldos hajdúkból került ki, vagyis már uralkodása első éveiben is a hajdúk tették ki seregének jelentős részét.

Hajdúk a kozákok ellen Bethlen Gábor első Habsburg-ellenes hadjárata idején

Kormányzásának első hat éve alatt Bethlen Gábor számára egyértelművé vált, hogy mivel a bécsi kormányzat Erdélyt a Magyar Királyság szerves részének tekinti, nem ismeri el őt legitim erdélyi fejedelemnek. Az 1615. május 6-i kompromisszumos jellegű *nagyszombati egyezmény*⁶⁵ Erdélyt magyarországi tartománynak (provinciának) nevezte, és elismertette Bethlennel, hogy fejedelemségét a magyar király jóváhagyásával birtokolja,⁶⁶ ugyanakkor az erdélyiek megtarthatták szabad fejedelemségszövetségi jogukat. Ezen megegyezés ellenére a bécsi udvar továbbra sem hagyott fel ellenséges szándékával, „mert mióta Bethlen elfoglalta az erdélyi fejedelmi széket, a császár környezetének részéről soha nem szűntek meg az ellene irányuló titkos fondorlatok”.⁶⁷ Kiemelést érdemel továbbá az egyezmény azon pontja, hogy ha a hajdúk nyugtalankodnának, Bethlen tartozik őket lecsendesíteni.⁶⁸ Ilyen előzmények ismeretében a fejedelem tisztában volt azzal, hogy elkerülhetetlen a fegyveres összecsapás II. Ferdinánddal, csak az alkalmas időpontot kellett kivárni, amit a cseh felkelés, illetve a harmincéves háború kitörése teremtett meg.

A hajdúk katonai erejére II. Ferdinánd is támaszkodni akart, 1618–1619 folyamán a császári hadvezetés is toborzott és vetett be hajdú osztagokat a cseh hadszíntéren, de a

⁶² Nyakas: *A hajdúk letelepítése Bösörményben*, 66–68.

⁶³ *EOE VII.* 92.

⁶⁴ „Hadaink nekünk is szépen vadnak [...] legkevesebb vagy 12 ezer emberünk hadra való...” – olvashatjuk a fejedelem Rhédey Ferenchez intézett 1616. június 19-i levelében. *Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei*, 57.

⁶⁵ *Titkos szerződés Mátyás és Bethlen Gábor közt*. Közli Szilágyi Sándor. Új Magyar Múzeum, 9. évf. (1879) 1. köt. 10–11., 433–438.

⁶⁶ Oborni Teréz: *Bethlen Gábor Habsburg-ellenes hadjáratainak erdélyi háttere*. In: *Habsburg-ellenes rendi felkelések és ezek hatása Szlovákia és Magyarország határ menti térségének fejlődésére a 17. században*. Ed. by Stefan Suta. Presov, 2008. 44.; Oborni Teréz: *Bethlen Gábor és a nagyszombati szerződés*. Századok, 144. évf. (2011) 4. sz. 903–906.; Angyal: *Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinándig*, 144–145.

⁶⁷ Raffel Dénes: *Bethlen Gábor erdélyi fejedelem első és második támadásának az okai*. Budapest, 1903. 17.

⁶⁸ Raffel: *Bethlen Gábor*, 21.

harmincéves háború első szakaszában – és ez főleg Bethlen Gábor meggyőző politikájának köszönhető – a hajdúk többsége mégis az erdélyi fejedelem seregében szolgált a Habsburgok ellen.⁶⁹ 1619 szeptemberében Bethlen egy levelében a következőket jelentette ki: „...az egész hajdúságot az ország hűségére köteleztem, megválogattatván őket, öt ezernek magam pénzéből fizettettem nekik egy hópénzt...”⁷⁰ A fenti állítás nyilvánvalóan nem azt jelentette, hogy a hajdúk több tízezres tömegét maga mellé állította a fejedelem, de a „megválogattatván” kifejezés arra utalhat, hogy a harcra leginkább alkalmas hajdúkat fogadta szolgálatába, akik közé elsősorban a privilegizáltak kerültek be. 1619 végén – a további toborzások eredményeképpen – már 15 ezer hajdú csatlakozott a fejedelem hadaihoz, az év végére pedig részben a végvárok királyi hajdúinak csatlakozásával, részben a Felső-Magyarország védelmére novemberben mozgósított hajdúkkal 25 ezerre nőtt ez a létszám. Ezenkívül hamarosan a pártjára álltak a felső-magyarországi⁷¹ végvári hajdúk is, akik már hónapok óta nem kapták meg a császártól a zsoldjukat.

A hajdúság fent bemutatott integrálódásával szemben a lengyel uralkodók fenyegető rendeletek sorával⁷² kísérelték meg kordában tartani a nyughatatlan kozákokat, de kevés sikerrel jártak, mert többnyire nem állt rendelkezésükre a rendeletek betartásához szükséges erő. Az 1572-ben bevezetett regisztrált kozákság intézménye legalizálta a földesúri függésből való kikerülés lehetőségét, és jelentős privilégiumokkal ruházta fel az állami kozákokat,⁷³ de egyúttal a regiszterbe nem került „szabad” kozákokat a korábbi lakóhelyükre való visszatérésre kötelezték.

Jóllehet az utolsó Jagelló-uralkodó, II. Zsigmond Ágost hűségére már korábban felelküdt 300 kozák, valójában hivatalosan Báthory István hozta létre a lajstromozott kozákság intézményét azáltal, hogy az 1578 szeptemberében kiadott „Egyezmény a szicskozákokkal”⁷⁴ (*Szoglase nyije sz nyizovcami*) elnevezésű rendelete értelmében az állami szolgálatba fogadott kozákok – először 500, majd 1582-ben 600 fő⁷⁵ – 1. adómentességet kaptak, és mentesültek az egyházi és földesúri terhek alól; 2. függetlenedtek a helyi adminisztráció hatásköre alól, azaz önkormányzati jogot kaptak; 3. központjukként Trehtymirov városát jelölték ki.⁷⁶ Mindezen előjogok ellenére mindvégig csupán segédcsoportokként kezelték a

⁶⁹ Ezt indokolja egyrészt az a körülmény, hogy a privilegizált hajdúvárosok területe 1619–1629 között az erdélyi fejedelem fennhatósága alá tartozott, így abban az esetben, ha II. Ferdinánd mellé álltak volna, összes kiváltságukat és birtokaikat elvesztették volna. A kevesebb harci tapasztalattal rendelkező szabad hajdúknak nem is lett volna esélyük bekerülni a császári hadseregbe; a *magánföldesúri hajdúk* többsége a Rákócziak és a Batthyányiak birtokain éltek, mely családok férfitagjai – Rákóczi György és Batthyány Ferenc – Bethlen Gábor pártján álltak; a királyi végvárok hajdúinak többsége pedig 1619–1622 között az erdélyi fejedelem területi illetékessége alá tartoztak. Nagy László: A hajdúk Bethlen Gábor Habsburg-ellenes harcaiban. In: Magyar Történeti Tanulmányok. Debrecen, 1975. 47–48.

⁷⁰ Nagy: *Hajdúvitézek*, 20.

⁷¹ Több stratégiai fontos végvár, például Drégelypalánk, Érsekújvár, Fülek, Szécsény.

⁷² *Архив Юго-Западной России, издаваемой временной комиссией для разбора древних актов* (Архив ЮЗР). Киев, 1863. – *Акты о козаках* (1500–1648) 4., 12., 28, 33, 44. 84., 130., 190., 200., 253.

⁷³ Акты ЮЗР: II. 176.

⁷⁴ *Acta historica res gestas Poloniae illustrantia ab anno 1507 usque ad annum 1795*. Cracoviae, 1878–1910. T. 11. 337.

⁷⁵ Subtelny, Orest: *Ukraine – A History*. Toronto, 2000. 125.

⁷⁶ *Щербак, Віталій*: Запровадження козацьких реєстрів. In: *Магістеріум*. Бп. 41, Історичні студії/Національний університет «Києво-Могилянська академія, 2010. 9.; Gebei Sándor: A

lajstromozott kozákokat a lengyel–litván állam hadszervezetében, elsősorban ez a háttérbe szorítottság eredményezte, hogy zsoldosként idegen uralkodók szolgálatába álltak. A 15 éves háború volt az első alkalom,⁷⁷ amikor a Habsburgok zsoldba fogadták a kozákokat,⁷⁸ de a későbbiekben többször is igényt tartottak a szolgálataikra.⁷⁹ Az 1616–1618 közötti orosz–lengyel háború idején, amelyet a deulinói békeszerződéssel⁸⁰ zártak le, Petro Konasevics-Szahajdacsiji⁸¹ hetman vezetésével 20 000 ezer fős kozák sereg harcolt lengyel oldalon, de a béke megkötése után a kozákok „munka nélkül” maradtak. Még a béke megkötését megelőzően, május 21-én a lengyel uralkodó egy rendeletében felszólította a Jozef Lisowski⁸² által vezetett kozák ezredeket, hogy térjenek otthonaikba, és hagyjanak fel a fosztogatással, ellenkező esetben királyi bíróság előtt felelnek engedetlenségükért.⁸³ A kozákoknak tehát egy hosszú katonáskodó időszak után le kellett volna telepedniük a lengyel-litván állam területén, amit szerettek volna elkerülni, így újabb katonai akciók után kellett nézniük: vagy „saját szakállukra” portyázó hadjáratokat indítanak török és tatár területek ellen,⁸⁴ vagy idegen uralkodók szolgálatába állnak. Kiemelést érdemel az a fontos körülmény, hogy a későbbiekben a német császár szolgálatában döntően éppen azok a „lisow-

kozákság mint a lengyel végek határőrsége (1569–1648). In: Magyarország védelme – Európa védelme, Eger, 2006. 300.

⁷⁷ Kovács Endre: *Magyarok és lengyelek a történelem sodrában*. Budapest, 1973. 145.

⁷⁸ Ivanics Mária.: *Hitharc vagy hadivállalkozás – A tatár segédc csapatok alkalmazásának pénzügyi terhei a tizenöt éves háborúban*. In: „Nem Búcsúsom – Emlékkönyv Benda Kálmán emlékére. Szeged, 1994. 291.

⁷⁹ Az 1590-es években a kozákok a pápa és a Német-római Császárság oldalán harcoltak a törökök ellen, 1593-ban VIII. Kelemen pápa követet küldött a kozákokhoz – L. Chomulovicsot –, aki 3000 kozákot toborzott H. Loboda vezetésével, akik Havasalföldön harcoltak a törökök ellen. 1594-ben Erich Lassota birodalmi követ 8000 dukátot ajánlott fel a kozákoknak, hogy újra szegődjenek a császár szolgálatába. 12 000 fős kozák sereg indult Moldvába, hogy ott a törökök ellen a Habsburgok érdekeit érvényre juttassa. Niederkorn, J. P.: *Die Europäischen Mächte und der „Lange Türkenkrieg“ Kaisers Rudolf II.* (1593–1606). Wien, 1993. 70–102.; Наливайко, Дмитро: *Козацька християнська республіка*. Киев, 1992. 134.

⁸⁰ Az 1618. december 1-jén (11-én) megkötött deulinói egyezményben az orosz és a lengyel delegáció 14 és fél évre fegyverszünetet kötött, melynek értelmében Oroszország kénytelen volt átengedni a *Rzeczpospolitanak* a szmolenszki – Vjazma kivételével –, a csernyihovi és a novgorod-szeverszki földeket, területükön 29 stratégiai fontosságú várossal.

⁸¹ Сушинський: *Козацькі вожді України*, 165–175.; Subtelny: *Ukraine*, 115.

⁸² Aleksander Jozef Lisowski (1580–1616) kezdetben Janus Radziwill litván főúr seregében szolgált litván kismesként, majd 1606-ban csatlakozott a III. Zsigmond elleni sikertelen felkeléshez („rokosz”), amiért „törvényen kívülre” vált. Túlnyomórészt kozák összetételű zsoldos könnyűlovass csapataival – melyeket „lisowczy”-nak neveztek – harcolt a „zavaros időszak” által sújtott Oroszországban II. Ál-Dimitrij oldalán. Halála után a „lisowczyk” vezetését Stanislaw Czaplisnki, majd Valentin Rogowski vette át.

⁸³ Архив ЮЗР – *Акты о козаках (1500–1648)*. Киев, 1863. 253.

⁸⁴ A 17. század elején vált jellemzővé a kozákságra – közülük is elsősorban a sziczkozákokra – a zsákmányszerzésnek egy, addig a körükben nem alkalmazott válfaja: a tengeri portyázások. Egyre bátrabban támadták a török fennhatóság alatt álló fekete-tengeri kikötővárosokat. 1608-ban bevették és felégették Perekopot, egy évvel később pedig Izmail és Belgorod környékén portyáztak. *Джерела до історії України-Руси – Матеріали до історії козащини*. Львів, 1908. VIII. 93., 122. 1614-ben Trapezuntot és Szinopot vették be. Uo. 106., 142–143. 1615-ben pedig felégették Konstantinápoly part menti erődjét, majd hazatértek. Uo. 150.

czik”⁸⁵ álltak, akik az oroszországi „zavaros időszak” és az 1616–1618. évi lengyel–orosz háború lezárulása után nem voltak hajlandók a békés életformára áttérni, és a lengyel–litván állam területén fosztogattak.⁸⁶

1618 végén II. Ferdinánd megbízottjaként Michael Adolf von Althan gróf érkezett Lengyelországba,⁸⁷ hogy megszerezze a lengyel uralkodó engedélyét kozák zsoldos csapatok toborzásához. III. Zsigmond számára valójában kapóra jött a császár kérése: egyrészt a „kozák probléma”, a kozákok lengyelországi „pacifikációja”⁸⁸ megoldódni látszott, hiszen egy részük ismét „munkához” juthatott, és önálló akcióikkal nem provokálták a szultán Lengyelország elleni támadását; másrészt a kezdődő harmincéves háborúban a Habsburg-uralkodó a lengyel király „lekötelezettjévé” válhatott ezáltal. 1619 augusztusában a császár ismét elküldte Varsóba Althan grófot⁸⁹ és személyi titkárát, Peter Fuchst, hogy hivatalosan is katonai támogatást kérjen a lázadó csehek ellen, azaz bevonják a *Rzeczpospolitą* a háborúba. A császár követi arra figyelmeztették III. Zsigmondot, hogy a protestáns, magyar koronáért harcoló Bethlen Gábor szövetségre lépett a cseh lázadókkal, és ha az erdélyi fejedelem magyar király lenne, akkor Magyarország teljesen protestánssá válna, és a nagyszámú protestáns lengyel főúr őt akár a lengyel trónra is meghívhatná.⁹⁰ Vagyis Ferdinánd követleinek álláspontja szerint nagy volt a veszély Lengyelországra és a katolikus táborra nézve, amire az egyetlen megoldás az lehetett volna, ha a lengyelek segítséget nyújtanak a császárnak a cseh felkelők és Bethlen Gábor legyőzéséhez. Ennek ellenére Zsigmond először visszautasította a követek kérését, mert nem akart újabb háborúba bonyolódni, ezért, hogy végleg meggyőzzék a lengyel uralkodót, a követek maguk mellé állították a királynét és Ulászlót,⁹¹ akik mindketten támogatták a Habsburg-szövetséget.

A lengyel uralkodónak azért sem állt szándékában egy újabb nemzetközi konfliktusba bonyolódni, mert a Habsburgok nem voltak túl népszerűek a lengyel *szlachta* köreiből, ráadásul a *szejm* sem volt hajlandó anyagi támogatást nyújtani egy új háború megindításához.⁹² Ugyanakkor a lengyel katolikus klérus és a pánok hajlottak a császárral kötendő szövetség megkötésére, ezért mintegy kompromisszumos megoldásként III. Zsigmond engedélyt adott a birodalmi követeknek, hogy önkéntes csapatokat szervezzenek a *Rzeczpospolita* területén, és azt javasolta, hogy elsősorban a kozákok – közülük is elsősorban a

⁸⁵ Wojciech, Dembolecki: *Pamiętniki o Lissowczykach czyli Przewagi Elearów Polskich 1619–1623*. Kraków, 1859. 28.; Angyal: *Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinándig*, 241.

⁸⁶ Архив ЮЗР – Акты о козаках, 253–255.

⁸⁷ *Historia Dyplomacji Polskiej*. II. 1572–1795. Warszawa, 33.

⁸⁸ *Джерела до історії України-Руси – Матеріали до історії козащини*, VIII. 53–64.

⁸⁹ ÖStA, Haus-, Hof-, und Staatsarchiv (HHStA), Polonica, Wien, Karton 54, an. 1622 extra ordinem, fol. 2–7v

⁹⁰ 1614-ben a lengyel–litván államon belül az elhúzódó svéd háború miatt kiéleződött a konfliktus III. Zsigmond és a litván főúri családok – Radziwillek, Sapiehák, Chodkiewiczek – között, akik komolyan mérlegelni kezdték Bethlen Gábor lengyel trónra juttatásának lehetőségét. Jóllehet a litván „ellenzék” törvénytelenül „invitálta” a *Rzeczpospolita* uralkodói székébe az erdélyi fejedelmet, valójában egy „törvényes” királyválasztás esetén Bethlen Gábor jobb kondíciókkal rendelkezett volna, mint korábban Báthori István. Gebei Sándor: *Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások*. Szeged, 2007. 91.

⁹¹ Zsigmondot rokoni szálak fűzték a Habsburg-házhoz, ugyanis felesége, Constance/Konstancia királyné Habsburg Ferdinánd nővére volt. Ulászló III. Zsigmond lengyel király fia, a későbbi IV. Ulászló választott lengyel király.

⁹² Баран, Олександр: *Козаки на Закарпатті в 1619-ім році*. Український Історик, 1970. No. 1. 76–77.

„*lisowczik*” – körében toborozzanak. A lengyel–litván kormányzat álláspontja szerint ezek a „szabadfoglalkozású katonák”⁹³ valójában törvényen kívül álltak, hivatalosan nem számítottak a lengyel sereg részének, így a császári sereghez való csatlakozásuk nem is értelmezhető úgy, mintha III. Zsigmond közvetlenül nyújtott volna katonai segítséget II. Ferdinándnak.⁹⁴

A kozákok első katonai akciója a harmincéves háborúban Észak-Magyarországhoz köthető,⁹⁵ ugyanis miközben a cseh felkelőkkel szövetségre lépve, Bethlen Gábor 1619-ben a Királyi Magyarország birtokba vételét követően már Bécset ostromolta, Ferdinánd hívei támadást készítettek elő Lengyelországban Magyarország ellen, amelynek vezetője Homonnai Drugeth György,⁹⁶ Ungvár kapitánya és az észak-magyarországi Zemplén megye legfőbb embere volt. Miután Althan gróf visszatért lengyelországi megbízatásáról, Bécsben találkozott Homonnaival,⁹⁷ és együtt kezdték szervezni a Bethlen elleni sereget. Maga Bethlen Gábor is értesült a „lengyel” csapatok toborzásáról, de a Rákóczi Györgyhez intézett 1619. október 6-i levelében kifejezte azon meggyőződését, hogy „...semmiképpen mi azt el nem hihetjük hogy lengyel király vagy az respublica derekas hadat adna Homonnai mellé. Hanem az hihető, hogy ha neki megengedik, ezer vagy kétezer embert maga fizetésére fogadhat, hogy azokat ne talán ide ki rablani bocsátaná...”⁹⁸ A fejedelem alábecsülte Homonnai és Althan „gyűjtőmunkáját”, mert először 4000 „kóbor” kozákok⁹⁹ fogadtak zsoldba és fegyvereztek fel a lengyel–litván állam területén, majd Homonnai tanácsára további 1000 főt állítottak a császár szolgálatába azzal az ígérettel, hogy gazdag zsákmányhoz és bőséges fizetéshez juttatják őket. 1619 októberében Homonnai a magyar határhoz vonult saját „lengyel” seregével,¹⁰⁰ ahol a Bethlen által megbízott Rákóczi György hadaival találta szemben magát.¹⁰¹ Az első jelentősebb csatára 1619. november 22-én Homonnánál került sor, ahol a kozákok vereséget mértek Rákócziira oly módon, hogy visszavonulást színlelve végül az egész erdélyi sereget megsemmisítették. Szepsi Laczkó Máté a következőképpen magyarázza Rákóczi vereségét: „Oka a had megveretésének ez lőn. Először, mert ez ideiglen való győzedelmes előmenetelt inkább a magok vitézségöknek és erejöknek tulajdoníták vala az emberek, hogynem mint Isten gondviselésének ... Másodszor, mert az emberök az ellenséget megutálták vala, semminek tartják vala, azt mondják vala: De csak jőnének ki a kozákok, elég jó lovunk és drága ruhánk lenne [...] Aki ellenségét semminek véli, maga leszen

⁹³ Gebei: *Bethlen Gábor viszonya a Rzeczpospolitához*, 103.

⁹⁴ *Historia Dyplomacji Polskiej*. II. 1572–1795. Warszawa, 1982. 33.

⁹⁵ Грушевский, М. С.: *История украинского козачества*. Перебур, 1914. 95.

⁹⁶ Homonnai Drugeth György nemcsak a bécsi udvar nem hivatalos fejedelmjelöltjeként játszott fontos szerepet a Bethlen-ellenes mozgalomban, hanem mint az *Ordo Militae Christianae* keleti ágának tagjaként is kereste a kapcsolatokat III. Zsigmond lengyel királlyal egy törökellenes koalíció kiépítése céljából. Borbély Zoltán: *A Homonnai Drugeth György vezette Bethlen-ellenes mozgalom*. In: *Bethlen Erdélye – Erdély Bethlene*, 295–297.

⁹⁷ Gajecy, George – Baran, Alexander: *The Cossacks in the Thirty Years War*. I. Rome, 1969. 95.

⁹⁸ *Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei*, 139.

⁹⁹ Szilágyi Sándor: *I. Rákóczy György (1593–1648)*. Budapest, 1893. 67.

¹⁰⁰ Homonnai György seregének létszáma a homonnai csata során 10 ezer főre becsülhető, ugyanis a korábban toborzott „*lisowczik*” mellé csatlakoztak a Zaporozsjei Szics kosevoj atamánjának, Petro Szahajdacsnijnak a seregéből elbocsátott kozákok mintegy hatezer fős létszámban. Голобуцкий, В. А.: *Запорожское козачество*. Киев, 1957. 161.; Соловьёв, С. М.: *Малороссийское козачество до Хмельницкого*. In: *Русский Вестник*. 23. Кн. I. Москва, 1859. 183.

¹⁰¹ Szilágyi: *I. Rákóczy György*, 70–71.

semmivé...”¹⁰² Vagyis a hajdúk a korábbi sikereik alapján elbizakodottá váltak, és nem vették komolyan a kozákok katonai potenciálját annak ellenére, hogy azok harcászata alapvetően ugyanazokat a vonásokat viselte magán, amelyek a hajdúkra is jellemzők voltak.

Így tehát nyitva állt a kapu Észak-Magyarország felé Homonnai és a kozákok előtt, akik november 30-án elfoglalták Kassát, ahonnan Eperjes¹⁰³ felé vonultak, de nem sikerült elfoglalni a várost. Homonnai sikertelenségének fő oka a pénzhiány volt, ugyanis nem tudta kifizetni a kozákok zsoldját, akik fellázadtak, és megtagadták az engedelmisséget,¹⁰⁴ majd december 16-án otthagyták Homonnait, és háromhavi szolgálat után visszatértek Lengyelországba.

1619-ben a kozák támadások Észak-Magyarországon nem okoztak nagyobb károkat, de nem változtattak II. Ferdinánd magyarországi pozícióján sem. Végül mégis döntő súlyú lett a háború menetében, Bethlen Gábor ugyanis november 27-én a cseh csapatokkal együtt megtámadta Bécsset, de értesülve Rákóczi György homonnai vereségéről,¹⁰⁵ felhagyott Bécs ostromával, és Pozsonyba vonult. Ezenkívül a fejedelem utasítására Rákóczi György mozgósította az otthon maradt hajdúkat „mind az két részben levő hajdú városainkból”,¹⁰⁶ azaz mind a Királyi Magyarország, mind Erdély területéről.

Ki kell azt is emelnünk, hogy III. Zsigmond eleve nem rokonszenvezett az erdélyi fejedelemmel. 1619. október 15-i, Stanislaw Zolkiewski lengyel nagyhetmanhoz intézett levelében azon aggodalmát fejezte ki, hogy ha Bethlen Gábor a szultán által támogatva meghódítja Magyarországot, onnan a törökök közvetlenül támadhatnának a lengyel–litván államra.¹⁰⁷ Az 1616 óta lengyelelles¹⁰⁸ Bethlen Gábor ugyanakkor a homonnai vereségért és Bécs „megmeneküléséért” III. Zsigmondot, illetve a *Rzeczpospolitą* tette részben felelőssé még akkor is, ha a Homonnai György seregéhez csatlakozó kozákok nem hivatalosan és nem mint lengyel alattvalók harcoltak Bethlen hadai ellen. Az erdélyi fejedelem diplomáciai úton próbált revansot venni, és követei útján a Portánál felvetette egy lengyelelles török hadjárat tervét,¹⁰⁹ amivel mindkét fél jól járt volna, és a lengyel hadakra mért csapással II. Ferdinánd egy időre elveszítette volna a szövetségét. Az erdélyi fejedelem valójában

¹⁰² Szepsi Laczkó: *Emlékezetre való dolgok*, 130.

¹⁰³ Angyal: *Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinándig*, 242.

¹⁰⁴ Wojciech: *Pamiętniki o Lissowczykach*, 9.

¹⁰⁵ „...érkezék levelünk a kassai kamorás uraktól, melyben írják, hogy az kozákokra való vigyázásra az mely bizonyos számú hadak bocsátattanak volt, azokra semmi vigyázás és gondviselés nem lévén, az kozákok Lengyel országból kiútván előlük elállva, Homonnára alászállván [...] a többi magyar hadak penigh nagy véletlenül és mód nélkül mindgyárast házakhoz oszlottanak, széllettenek volna...” *Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei*, 156–157.

¹⁰⁶ *Bethlen Gábor kiadatlan politikai levelei*, 160.

¹⁰⁷ „Most a pogány népet fővárosunkhoz olyan közelre hajszolja ide, mely nép amit erőszakkal el nem érhetett, ezen ember álnok cselszövényeivel, erőködés és költség nélkül akarja megvalósítani...” Schmidt Vilmos: *Báthory Gábor és Bethlen Gábor viszonya a lengyel koronához*. Századok, 21. évf. (1887) 1. füzet 115–116.

¹⁰⁸ Gebei Sándor egy tanulmányában azon észrevételt teszi, hogy a 2013-ban megjelent *Bethlen Gábor és Európa* című tanulmánykötetből alapvetően hiányzik az erdélyi fejedelemben egyértelműen megmutatkozó és egyre erősödő lengyelelleség bemutatása. Gebei: *Bethlen Gábor és a Rzeczpospolita*. In: *Bethlen Erdélye – Erdély Bethlene*, 56.

¹⁰⁹ „...csak rendeljen Szkender pasa valami okos török embereket arra a dologra [...] és Lublinig menjenek el ..., mely dolog oly könnyen meglehet, amint akarják [...] az kozákok is inkább nem mernek alájárni a Fekete-tengerre, mi is bízásban láthatunk dolgainkhoz, mert az lengyel arra fog vigyázni és nem kelletik hadaikat megszagatnunk.” *Török-magyarkori állam-okmánytár*. Szerk. Szilády Áron és Szilágyi István. I. köt. Pest, 1868. 241.

„nyitott kapukat döngetett”, hiszen a Portánál a lehető legalkalmasabbnak ítélték meg az időpontot egy Lengyelország elleni offenzíva megindításához: II. Ferdinánddal és a perzsákkal sikerült békés viszonyt kialakítania II. Oszmánnak, a lengyel kormányzat és a szicskozákok között korábban megkötött *rastaviciai egyezmény*¹¹⁰ pedig félmegoldásai folytán kevés eredménnyel kecsegtetett: egyrészt megosztotta a kozák vezetőket és a közkozákokat, másrészt az addig lengyelbarát *sztarsina* figyelmét a lehetséges orosz orientáció felé terelte. 1620 februárjában Szahajdacsnij hetman küldöttsége Moszkvába utazott, és felajánlották a Zaporozsjei Szics szolgálatait a cárnak,¹¹¹ így mialatt a kozák delegáció Moszkvában tárgyalta, a kozákok támogatását nélkülöző lengyel hadsereg az 1620. szeptember 18. – október 7. között zajlott cecorai csatában¹¹² súlyos vereséget szenvedett a szultáni hadaktól. A török sereg 1620. évi Lengyelország elleni támadása mintegy büntető hadjáratként is értelmezhető azért, hogy a lengyel kormányzat nem hivatalosan ugyan, de támogatást nyújtott a Habsburgoknak Bethlen Gábor ellen.¹¹³

Mindeközben 1620-ban II. Ferdinánd 200 ezer forintos anyagi támogatásával Homonnai Drugeth György ismét próbált kozák csapatot szervezni Lengyelországban Bethlen se-rege ellen.¹¹⁴ A Habsburg-uralkodó helyzete 1620 nyarára rosszabbodott, mert Bethlen Gábor ismét Bécs ellen indult, de seregének egy része Alsó-Ausztria és Morvaország területén szembekerült a kozákokkal,¹¹⁵ akik a hadviselésben és a taktikában egyenlőnek bizonyultak velük, sőt túl is szárnyalták őket. Homonnai második hadjárata jelentős magyar katonai erőket kötött le, így megfosztotta a cseh felkelők seregét azoktól a szükséges intézkedésektől, amelyek a katolikus erőket voltak hivatottak megállítani, hogy el ne foglalják Prágát. Ezáltal a kozákok hozzájárultak a protestánsok vereségéhez, és kétszer is bizonyították értékes haderejüket a Habsburgok számára.

Jóllehet 1620. augusztus 25-én a besztercebányai országgyűlésen magyar királlyá választották az erdélyi fejedelmet,¹¹⁶ cseh szövetségeseinek fehérhegyi veresége¹¹⁷ mégis arra késztette Bethlent, hogy béketárgyalásokat kezdeményezzen II. Ferdinánddal, ugyanis

¹¹⁰ A kozákokkal állandósuló feszült viszonyt enyhítendő, 1619 szeptemberében Rastavicánál találkoztak egymással a szicskozákok és III. Zsigmond képviselői, és tekintettel a fenyegető török veszélyre, október 8-án egyezményt kötöttek, amelynek értelmében hármezer főre emelték a regisztrált kozákság létszámát, a zaporozsjei kozákok pedig elismerték maguk felett a lengyel uralkodó fennhatóságát. *Pisma Stanisława Zolkiewskiego kanclerza koronnego i hetmana z jego popiersiem* (wydal: August Bielowski). Lwow, 1861. 330–338.; Font Márta – Varga Beáta: *Ukrajna története*. Szeged, 2006. 113–114.

¹¹¹ Сас, П. М.: *Посольство Войска Запорожского к царю Михаилу Федоровичу 1620. 2: Предвосхищение Переяслава 1654г.?* In: История русско-украинских отношений в XVII-XVIII. веках (К 350-летию Переяславкой Рады). Москва, 2006. 31–32.

¹¹² *Z Piaseczna w swiat – Diariusz Zygmunta Opackiego z lat 1606–1651*. In: Bibliotheca Iagellonica. Fontes et Studia 11. Kraków, 2001. 72.; Kolodziejczyk, Dariusz: *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania: International Diplomacy on the European Periphery (15th-18th Century)*. A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents. Leiden, 2011. 128.

¹¹³ Wisner, Henryk: *Zygmunt III. Wasa*. Warszawa, 1984. 56.

¹¹⁴ Szilágyi Sándor: *Oklevelek Bethlen Gábor MDCXIX-XXI. hadjáratai történetéhez* In: Magyar Történelmi Társ Budapest, 1857. 199.

¹¹⁵ Wilson, Peter Hamish: *The Thirty Years War: Europe's Tragedy*. London, 2009. 301.

¹¹⁶ *Okirattár Bethlen Gábor uralkodása történetéhez*. Sajtó alá rendezte Gindely Antal. Budapest, 1890. 203–201.

¹¹⁷ A fehérhegyi csatában mintegy 3500 kozák harcolt a császár szolgálatában Stanislaw Rusinski vezetésével. Махун, С.: Казаки-наёмники в тридцатилетней войне (1618–1648). «Зеркало недели» №16, 24 – letöltés ideje: 2013. december 5.

egyedül maradt a császáriak és a Katolikus Liga csapataival szemben. A hajdúk jelentős része a nehéz időkben is kitartott a fejedelem ellen, akit teljes támogatottságukról biztosították őt: „...mi is kicsintül fogva nagyig, fejünk fenn állatáig az mi Kegyelmes Urunkkal, fejelemünkkel együtt élünk, halunk és fejünk fenn állatáig igaz hívek is leszünk...”¹¹⁸ – jelentették ki 1621-ben a Nánáson gyülekező szabolcsi hajdúk.¹¹⁹

Miután november 10-én Prága harc nélkül feladta magát, a birodalmi sereg a morva és sziléziai területek pacifikálására¹²⁰ indult, mely katonai vállalkozásban a kozákok is részt vettek, mintegy „szabad kezét” kapva. A „legális kozák rablás és fosztogatás” ez esetben büntetés volt a császár részéről a cseh lázadók ellen. II. Ferdinánd abban a tudatban, hogy a háború sikeresen véget ért, 1621 februárjában a kozákok kifizetéséről és elbocsátásáról rendelkezett. A császár elhamarkodottan döntött, mert miután 1621 márciusában Bethlen Gáborral megszakadtak a béketárgyalások, a háború kiújult.¹²¹

1621 végén II. Ferdinánd elküldte ugyan Varsóba követét, hogy néhány ezer kozákot fogadjanak zsoldba a császári seregbe, de a sorozás olyan hosszú időbe telt, hogy a császár és Bethlen Gábor időközben megkötötték a nikolsburgi békét,¹²² ezért a toborzás félbeszakadt. A magyarországi hadszíntéren szövetséges nélkül maradt Bethlen Gábor végül hajlott a kompromisszumos jellegű béke megkötésére, amire 1622 januárjában Nikolsburgban került sor. Ennek értelmében a német-római birodalmi hercegi titulus, valamint a hét felső-tiszai vármegye és az Oppeln és Ratibor sziléziai hercegségek birtokjogáért cserében hajlandónak mutatkozott lemondani a magyar királyi címről. Ez is mutatja, hogy a kozákok milyen fontos szerepet játszottak a harmincéves háborúban. Részben ugyanis a kozák segéderők hiánya kényszerítette a birodalmi kormányzatot a megegyezésre Bethlen Gáborral.¹²³

Időközben az ukrainai kozákok jelentős része a chocimi csatában¹²⁴ harcolt III. Zsigmond lengyel király oldalán a törökök ellen,¹²⁵ és sikerült feltartóztatniuk a II. Oszmán

¹¹⁸ Beke Antal: *Az erdélyi káptalan levéltára Gyula-Fejérvárott*. Magyar Történelmi Tár 14. (1891) 509.

¹¹⁹ Ugyanakkor ritka esetekben ugyan, de arra is akadt példa, hogy a szorongatott helyzetbe került kisebb elszigetelt hajdú-különítmények Bethlent elárulva megadták magukat az ellenségnek.

¹²⁰ Polysensky, J. V.: *The Thirty Years War*. Berkeley, 1971. 149.

¹²¹ Papp Sándor egyik tanulmányában Bethlen Gábor ismeretlen hadjárat tervét ismerteti, miszerint a fejedelem arra akarta rábeszélni a szultánt, hogy teljes seregét a Habsburgok örökös tartományain keresztül Észak-Itália ellen mozgósítsa, miközben a *Rzeczpospolita* ellen csak a krími tatárokat vesse be. Papp Sándor: *Bethlen Gábor ismeretlen hadjárat terve II. Ferdinánd és a katolikus Európa ellen*. In: Bethlen Gábor és Európa. Szerk. Kármán Gábor – Kees Teszelszky. Budapest, 2013. 117.

¹²² Angyal: *Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinándig*, 338–340.

¹²³ A cseh felkelés leverését követően a Habsburgok a harmincéves háború ún. „pfalzi” szakaszában is bevetették a kozákokat. Birodalmi sorozó ügynökök mintegy 10 ezer kozákot fogadtak zsoldért császári szolgálatba, akik Alsó-Pfalz területén harcoltak Pfalzi Frigyes és Mansfeld csapatai ellen.

¹²⁴ *История Хотинского похода Якова Собиевского*. In: Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси 2. Киев, 1896. 60.; Сас, П. М.: *Політико-правові засади воєнної служби запорожців та грозова винагорода їм за участь у Хотинській війні 1621 р.* Український Історичний Журнал, 2005. по. 6. 4–33.; Піценко, Світлана: *Участь українських козаків у Хотинській війні в джерелах та історіографії (до початку XX ст.)*. In: Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Київ, 2009. 181–186. Magocsi, P. R.: *A History of Ukraine – The Land and Its Peoples*. Toronto, 2010.

¹²⁵ Шевчук, В. П. – Тараненко, М. Г.: *Історія української державності*. Київ, 1999. 85.

szultán által vezetett török hadakat.¹²⁶ Lengyelország megmenekült, de végül III. Zsigmond pénz hiányában képtelen volt kifizetni a kozákok zsoldját. Privilegiumaik kiszélesítését ígérve a lengyel országgyűlés végül rábeszélte a lázongó kozákokat, hogy hazájuk megvédése érdekében vegyenek részt Janusz Radziwill herceg vezetése alatt a Svédország elleni háborúban. Amikor azonban mintegy 20 ezer kozák vonult Litvániába, hogy csatlakozzanak Radziwill seregéhez, a herceg kijelentette, hogy neki mindössze 2 ezres kozák haderőre lenne szüksége. Az 1618-as deulinói békeszerződés megkötése utáni helyzethez hasonlóan több ezren váltak ismét „munkanélkülivé”, hiszen sem a lengyeleknek, sem a Habsburgoknak nem volt éppen szükségük rájuk. Ezt követően különálló kozák csapatok harcoltak a császár szolgálatában Sziléziában, Felső- és Alsó-Pfalzban,¹²⁷ majd 1622 augusztusában II. Ferdinánd szolgálatába fogadta Radziwill herceget is mint az összes kozák seregtest főparancsnokát.¹²⁸

Összegzés

A korabeli erdélyi viszonyok között a trón megszerzése és/vagy megtartása érdekében a leendő fejedelmeknek lehetőleg jó viszonyt kellett kialakítaniuk a korszak megkerülhetetlen hadinépével, a hajdúsággal.¹²⁹ Sikertült ez Bocskai Istvánnak, Báthory Gábornak,¹³⁰ majd uralkodásának második felére Bethlen Gábornak is, aki maga mellé állította csaknem a hajdúság egészét, és elsősorban rájuk támaszkodva ért el eredményeket első Habsburg-ellenes hadjárata során. Ugyanakkor a privilegizált hajdúság egy része – a fentebb felsorolt okok miatt – hosszú ideig ingadozott az erdélyi fejedelem és a Habsburg-uralkodó iránti elkötelezettség között.

A *Rzeczpospolita* kormányzata és a kozákok közötti kapcsolatot is jelentősen bonyolította az a körülmény, hogy a tárgyalt időszakban a kozákság nem volt egységes a lengyel-litván államhoz fűződő lojalitás tekintetében, körükben ugyanis a lengyel orientáció gyakran ütközött a függetlenségi, illetve az orosz-barát közeledéssel. Ezenkívül a lengyel nemesiség következetes és kitartó kozák-ellenes magatartása miatt az 1610-es években kevésbé lehetett számítani gyökeres és pozitív irányba mutató szemléletváltozásra a kozákság törekvéseinek megítélésében, ami eleve megakadályozta Bethlen Gábor és a hajdúihoz hasonló jó viszony kialakulását Lengyelországban III. Zsigmond és a kozákság között.

Hangsúlyozni kell ugyanakkor, hogy az erdélyi fejedelem a hajdúság többségét toborzás útján, zsoldos katonaként integrálta be a seregébe, ezáltal nem került velük olyan szoros kapcsolatba, mint korábban Bocskai István, ugyanis Bethlen Gábor a hajdúkat neki mint

¹²⁶ Kolodziejczyk, Dariusz: *Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th-18th century)*. An Annotated Edition of 'Ahdnames and Other Documents. Leiden, 2000. 376–387.

¹²⁷ Wilson: *The Thirty Years War: Europe's Tragedy*, 339.

¹²⁸ 1623 januárjában összeült Regensburgban a Birodalmi Gyűlés, ahol a császár elrendelte, hogy Pfalzi Frigyes választófejedelmi jogát ruházzák át a bajor Miksa fejedelemre. Hogy megfékezze a protestáns választók ellenkezését, II. Ferdinánd egy 20 ezer fős kozák sereget rendelt Radziwill herceg parancsnoksága alatt a város alá, akik a császár parancsára vártak ugyan, de ez alkalommal hivatalosan nem álltak a Habsburg-uralkodó szolgálatában. 1623-ban is hozzávetőlegesen 10 ezer kozák harcolt II. Ferdinánd szolgálatában, a könnyűlovas csapataik Tilly császári tábornok hadainak fő mozgatórugójává váltak.

¹²⁹ Nyakas Miklós: *Báthory Gábor hajdúpolitikája*. In: Báthory Gábor és kora, 365.

¹³⁰ Papp Sándor: *Homonnai Drugeth Bálint, Rákóczi Zsigmond és Báthory Gábor küzdelme az Erdély feletti hatalomért 1607-ben*. Századok, 142. évf. (2008) 4. sz. 810., 845.

uralkodónak alárendelt, fizetett katonáknak tekintette.¹³¹ Vagyis mind a hajdúk, mind a kozákok zsoldos katonaként szolgálták urukat – Bethlen Gábort, illetve II. Ferdinándot –, de elkötelezettségüket tekintve a kozákok jóval kevésbé számítottak megbízhatónak, mert – szemben a hajdúkkal – idegen földön, idegen uralkodóért, idegen vallásért harcoltak, ez pedig jelentősen behatárolta katonai teljesítőképességüket.

A kozák, illetve a hajdú hadszervezet és fegyvernemi eloszlása szembetűnő hasonlóságokat mutat, a modern harcászatban való jártasság hiánya miatt a váratlan rajtaütésekre helyezték a hangsúlyt, ami a kevésbé ütőképes, irreguláris harcmód részét képezte, de egymással szemben általában hatékonynak bizonyult. A császári lovasok és gyalogosok fokozottan támaszkodtak a tűzerőre, és csapataik mozgására a nehézkesség volt jellemző. A mozgékonyság hiányát mintegy ellensúlyozandó, a jelentősebb császári hadvezérek – Wallenstein, Dampierre, Buquoi – kozák könnyűlovasokat fogadtak a császár szolgálatába, akiknek elsősorban azt a szerepet szánták, hogy semlegesítsék a hozzájuk hasonló stratégiát felvonultató hajdúkat. Valójában azonban jelentősebb eredményt nem értek el velük, mert egyrészt a könnyűfegyverzetű és a császári hadaktól eltérő harcmódot folytató kozák csapatok nem tudtak szervesen együttműködni a nehézfegyverzetű császári katonasággal,¹³² másrészt a hajdúk ellen sem tudtak tartós fölényt kialakítani. Mivel a nyíltszíni ütközetek nem tartoztak a kozákok erősségei közé, jelenlétük valójában inkább pszichológiai fegyvernek számított a Habsburgok oldalán, ugyanakkor önálló akcióikkal és a gyakori parancsmegtagadásukkal több problémát is okoztak II. Ferdinándnak. Így érthető, hogy a komolyabb veszély elhárulása után a császár mindig siettetett a minél gyorsabb elbocsátásukat.

Figyelmet érdemel az a körülmény is, hogy Bethlen Gábor Habsburg-ellenes első hadjáratában döntő többségében ugyanazok a hajdúk¹³³ vettek részt, akik a Bocskai-szabadságharcban is fontos szerepet vállaltak. Tekintettel azonban arra, hogy a fejedelem seregének döntő részét a hajdúkatonák tették ki, akikre a kozákokhoz hasonló, portyázó, lesvető harcmód, a váratlan rajtaütések alkalmazása volt jellemző, ilyen hadviseléssel nem lehetett átütő stratégiai eredményt elérni. Elsősorban ezzel magyarázható, hogy Bethlen Gábornak sem sikerült az ellenséget nagyobb ütközetekben térdre kényszeríteni, és hadjáratái általában kompromisszumos megegyezéssel értek véget.¹³⁴ Az erdélyi fejedelmet végeredményben az 1619–1620. évi külpolitikai nehézségek – a csehek fehérhegyi veresége, a török szultán 1620. évi chocimi kudarca a *Rzeczpospolita* ellen és II. Ferdinánd ellentámadása¹³⁵ –

¹³¹ Nagy László: *A hajdúk Bethlen Gábor Habsburg-ellenes harcaiban*. In: Magyar Történeti Tanulmányok, 42.

¹³² Nagy László: *Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban*. Budapest, 1972. 173.

¹³³ A Bocskai kori hajdúkapitányok közül a következőket lehet megemlíteni, akik Bethlen mellett harcoltak: Bakó György, Bakos Gergely, Borbély Ambrus, Bornemissza János, Bucsí Benedek, Chernel György, Csatáry János, Csomaközy András, Deli Száva, Debreczeni Tamás, Egry István, Elek János, Erdélyi András, Erdélyi István, Éles András, Halasi Fekete Péter, Füzy István, Folti György, Gombos András, Horváth István, Kozma Balázs, Kocsis Zsigmond, Kerekes Péter, Keresztesy Tamás, Kéry Miklós, Kovács Péter Kun István, Lator Gergely, Nagy Mátyás, Nagy György, Nagy Lukács, Nagy Pál, Nagy Balázs, Nagy Jakab, Nyáry István, Pozbay Mátyás, Puskás János, Putnoki János, Somodi György, Szócs György, Tarjány Demeter, Török István, Tornai Mihály, Veres Márton.

¹³⁴ Sokat nyomott a latban, hogy a császár – a kétfrontos háború elkerülése érdekében – mindenképpen el akarta kerülni a fegyveres konfliktus kirobbanását a török uralkodóval, ezért is hajlott a szultán vazallusával, Bethlen Gáborral többször is a kompromisszumos megegyezésre.

¹³⁵ Papp Sándor: *Bethlen Gábor, a Magyar Királyság és a Porta (1619–1629)*. Századok, 144. évf. (2011) 4. sz. 971.

készítették a császárral való kiegyezésre, azok kimenetelében pedig a kozákok is meghatározó szerepet játszottak.¹³⁶

Már Rácz István¹³⁷ is hangsúlyozta, hogy a magyarországi hajdúkat nem lehet azonosítani más európai deklasszált elemekből összeverődött zsoldosokkal, mivel számukra nem volt mindegy, hol és miért harcoltak. Ugyanakkor az ukrainai kozákság a letelepedett életforma helyett, a megélhetés érdekében az Oszmán Birodalom elleni zsákmányszerző hadjáratok mellett szívesen választotta azt a lehetőséget, hogy idegen uralkodók szolgálatába szegődött zsoldos katonaként. Így a kozákok, akik Ukrajnában az ortodox hit védelmében az ukrán nép élharcosaiként léptek fel a lengyel–litván kormányzat polonizációs és katolizációs törekvéseivel szemben, a harmincéves háborúban a Habsburgok oldalán zsoldosként nem a hazájukért és nem a hitükért harcoltak, hanem a katolikusok oldalán a protestánsok ellen.

BEÁTA VARGA

Hajduk against Cossacks during Gábor Bethlen's first anti-Habsburg campaign

To compensate for the lack of mobility of the imperial army during the Thirty Years War, imperial generals hired Cossack light horsemen, who were tasked with neutralizing the Hajduk, who employed similar tactics. But the Cossacks proved to be less effective because – as opposed to the Hajduk – they were fighting on foreign land, for a foreign ruler and a foreign religion, which substantially limited their military performance and reliability. As waging open battles were not among their strengths, the presence of the Cossacks on the Habsburg side was actually more important psychologically, but with their independent operations and frequent disobedience to orders they caused a lot of trouble to Ferdinand II. Primarily this is what explains why the emperor was quick to urge their dissolution once serious danger was over.

But it must be noted that ultimately it was the foreign conflicts of 1619–1920, the defeat of the Bohemians at White Mountain, the Sultan's fiasco against the Rzeczpospolita at Chocim in 1620 and the counterattack of Ferdinand II, that forced the Transylvanian prince to a compromise. In all these events the Cossacks played a decisive role. After the pacification of the Bohemian and Moravian territories, the Cossacks became an uncomfortable burden for the Emperor, so they were quickly dismissed. This way, ultimately it was the absence of the Cossack auxiliary troops that forced the imperial government to sign the Treaty of Nikolsburg with Gábor Bethlen.

¹³⁶ Шевчук, В. П. – Тараненко, М. Г.: *Історія української державності*. Київ, 1999. 85.

¹³⁷ Rácz: *A hajdúk a XVII. században*, 41.

PAPP SÁNDOR

Bethlen Gábor hatalomra kerülése a török forrásokban és történetírásban

Tayyip Gökbilgin kutatásai és eredményei

A történész rendszeresen találkozik azzal, hogy a magyar történetírás iránti érdeklődés még az olyan országokban sem túl jelentős, amelyeknek a múltja szorosan kapcsolódik a magyarsághoz, nem is szólva azokról, amelyek számára a földrajzi távolság vagy a közép-kelet-európai fejlődés sajátos, a nagyobb trendektől való részbeni elszigetelődése, illetve a nyelvi kompetenciák hiánya lehetetlenné teszi a tájékozódást. Az alábbi tanulmány egy olyan, korábban vezető török történész kutatási területeit mutatja be, aki ezeket a nehézségeket legyőzve munkásságának jelentős részét a magyar múlt tanulmányozásának, illetve a magyarországi eredmények ismertetésének szentelte. A címben jelzett szűkebb téma, Bethlen Gábor hatalomra kerülésének körülményei ugyan csak egy szeletét jelenti széleskörű munkásságának, eredményei feltétlenül érdemesek arra, hogy – ha megkésve is – történelmi emlékezetünk részévé legyenek. Ugyanakkor jó alapot jelentenek arra, hogy ezekre építve újabb nemzedékek folytathassák a megkezdett utat.

*

Ha egy történelmet szerető olvasó a Mehmet Altay Gökbilgin által összeállított tayyibgokbilgin.info website-ra rábukkan, azonnal megállapíthatja, hogy édesapja, a már harminc éve elhunyt Tayyip¹ Gökbilgin professzor kutatási területei között a magyarságnak, Magyarország történetének különleges szerep jutott. Erről árulkodik tudományos publikációinak listája. A web-site-on feltüntetett kiadványok és tudományos kutatások két nagy csoportot alkotnak. Tayyip Gökbilgin egyrészt nagy szolgálatot tett a magyar tudományosságnak azzal, hogy több jelentős tanulmányt török fordításban megjelentetett, másrészt egy másik hosszú listán szerepelnek az oszmán–magyar történelmi kapcsolatokat érintő művei.

Vizsgálódásai a honfoglalástól és az államalapítástól kezdve a középkorban létrehozott politikai, diplomáciai kapcsolatrendszeren keresztül a 19. században kezdődő magyarországi turkológiai kutatásokig bezárólag nagyon széles, ugyanakkor mély területet ölelnek fel. Ezek között szerepelt például Vámbéry Ármin egyik törökbarát fellépésének ismertetése és a 20. századi magyar levéltárügy bemutatása.²

¹ Tayyip Gökbilgin neve időnként Tayyip alakban is felbukkan, ami e tanulmányban következetlenségnek tűnhetne. Ezért a főszövegben minden esetben a Tayyip formához ragaszkodtam, ha azonban a megjelent írásában ő maga vagy a kiadó a Tayyip alakot tüntette fel, akkor a jegyzetekben úgy hagytam.

² <http://tayyibgokbilgin.info/turk-macar-yakinligi/>

A fentiekben ismertetett tevékenységnek kétségtelenül az adta az alapját, hogy Gökbilgin az Ankarai Egyetem hungarológiai képzésében vett részt. Éveken keresztül általános iskolai tanárként dolgozott, majd 1936-ban felvételizett az akkor megnyíló Hungarológiai Tanszékre, ahol Rásonyi László tanszékvezető professzor tanítványaként elkezdett magyarul tanulni. Emellett a latin, a francia és a német nyelvet is tanulmányozta. Már az első tanévtől kezdve rendszeresen járt Magyarországra. A nyári szünidő idején nagyon jól elsajátította a beszélt nyelvet. Ebben az időben sokat kutatott a Magyar Országos Levéltárban. Mindezek eredményeképpen született meg a „Oszmán történelem magyar nyelvű forrásai” (Osmanlı Tarihi’nin Macarca Kaynakları) című szakdolgozata.³

Mehmet Altay Gökbilgin édesapja széleskörű levelezését is a nyilvánosság elé kívánja tární. A Dropboxon tárolt levelekből kiderül, hogy Gökbilgin egész életén keresztül folyamatosan – szinte kivétel nélkül – magyarul tartotta a kapcsolatot itteni kollégáival. Például a neves magyar történésszel és levéltárossal, a magyarországi modern szemléletű oszmán tanulmányok egyik legnagyobb mesterével, Fekete Lajossal. Fekete 1940. október 19-én kelt, Gökbilginnek küldött válaszleveléből kiderül, hogy a kezdő török történész még a doktori téma kiválasztása során is az ismert magyar tudós segítségéhez folyamodott, kíváncsi volt véleményére. Tayyip Gökbilgin az Oszmán Birodalomba menekült Thököly Imre életét szerette volna a doktori disszertáció témájaként feldolgozni. Fekete azonban a jelzett levélben nagyon világos módon lebeszélte erről: „Ami pedig Thököly szerepét illeti, annak feldolgozása magyar szempontból hálás munka volna, úgyhogy, ha csak a magyar szempontot tartanám szem előtt, erre kellene biztatnom. Ugyanakkor azonban úgy vélem, hogy Thököly a török történelemben nem volt olyan kimagasló alak, hogy sorsának feltárása elsőrangú feladat volna. Szerintem a témát állandóan szemmel tarthatná, s idővel fel is dolgozhatná, ha majd öt-tíz év alatt az ide vonatkozó adatok egyenkint előbújnak és kezébe kerülnek; mert abból a szinte véletlenül előkerülő tíz-húsz vagy ötven iratból, amit már most össze tudna esetleg szedni, a kérdést úgy is csak hiányosan tudná kidolgozni, s a dolgozata már pár év alatt elavulna.

Éppen a [isztambuli] levéltár rendezetlen állapota miatt, tehát nem szeszélyből vagy különös ok nélkül alakult ki bennem az a vélemény, hogy egyes iratok összegyűjtése egy téma körül nem lehet sikeres, és hogy ennél fogva olyan tudományos célokat kell kitűzni, amelyeknek forrásanyaga megmaradt és egyben van. Első munkánál erre tehát a defteralakban megmaradt iratok a legalkalmasabbak, annál inkább, mert ezekből is ezer témát lehet megalapozni, amelyek még mind feldolgozásra várnak, nincsenek meg.

Tovább haladva ezen a téren: azt megmondani, hogy különböző defterek közül melyik alkalmasabb a feldolgozásra, és milyen részben, milyen szempont szerint alkalmasabb, láthatatlanul nem lehet. Van kérdés, amely egyetlen defterből kimerítően letárgyalható, másnál viszont az egész fejlődés kívánczik egyszerre való feldolgozásra.”⁴

Fekete vélekedése arra épült, hogy jól ismerte a ’30-as évek török levéltárügyét, hiszen Mustafa Kemal Atatürk meghívására egy ideig az anyag rendezésével foglalkozott, s tudta, hogy a levéltári állagok még rendezetlenek. Így nem nagy esélyt látott arra, hogy Thököly életére vonatkozóan nagyobb iratanyag rövidebb kutatómunkával egy doktori disszertáció alapját képezhetné. Mély, eredményekkel teli és ugyanakkor a tudományosság számára

³ Kütükoğlu, Mübahat S.: Gökbilgin M. Tayyip. *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul, 1996. Cilt. 14. 137–138.

⁴ Fekete Lajos Tayyip Gökbilginnek 1940. október 19-én kelt válaszlevele. Altay Gökbilgin tulajdonában. <https://www.dropbox.com/sh/iz2nypxwuiqnc9i/AAC8mO6dtBetKnXaYSJQDH8Da/FEKETE%20LAJOS/Fekete%20Lajos%201940..pdf?dl=0> (A letöltés ideje: 2015. április 9.)

hosszú ideig hasznos és használatos mű elkészültének alapvető feltétele a széles alapokon álló forrásokra való építkezés. Fekete elvárásainak akkoriban egyedül a defterekkel való foglalkozás felelt meg. Nem szabad arról sem megfeledkezni, hogy Fekete Lajos véleménye akkoriban, a második világháború időszakában mind Törökországban, mind pedig a nemzetközi tudományos körben rendkívül modernnek számított. Az Oszmán Birodalom gazdasági vonatkozású iratanyagának a feldolgozása s hozzá a speciális írásmódnak, a *szijákat* írásnak az elsajátítása teljesen újdonságszámba ment. Mindezekből adódóan azt is mondhatjuk, hogy a Fekete Lajos által Tayyip Gökbilginnek mutatott út modern kutatási problematikát hordozott magában.

Tayyip Gökbilgin feltehetőleg megfogadta ezeket a javaslatokat, mert doktori disszertációjának a témájához, melynek címe „Ruméliában a jürükek és tatárok” (Rumeli’de Yürüklü ve Tatarlar) alapvetően deftereket használt fel. Katonai szolgálata idején, 1942-ben védte meg a disszertációját. Ugyanezt a típusú forrásanyagot elemezte talán máig leghíresebb munkájának összeállításakor is, melynek címe „Edirne és a pasa szandzsák. Vakufok, magánbirtokok és mukatták.” (Edirne ve Paşa Livasi. Vakıflar – Mülkler – Mukattalar). Thököly és a magyar menekültek témáját sem felejtette el teljesen – alább látni fogjuk –, a későbbiekben tanulmányokban és forráskiadásokban tért vissza ehhez a problematikához.

Egy magyar katolikus paptanár, Karácson Imre volt az első, aki a 20. század első évtizedében az Oszmán Birodalom területére menekült 17-18. századi magyarok életét érintő témában külföldiként levéltári kutatásokat folytathatott Isztambulban. Erre II. Abdülhamid szultán külön engedélyt biztosított a számára.⁵ Eredményeinek egy része még életében, egy része később jelent meg, de az anyag közel fele még feldolgozásra vár.⁶ A török történetírásban ezt a témát Ahmed Refik Altınay folytatta, aki két önálló kis kötetben jelentetett meg dokumentumokat Thököly Imrére és II. Rákóczi Ferencre, illetve a kíséretükben jelenlévő menekültekre vonatkozóan.⁷ Ezen kezdeményezések után az akkor még nagyon fiatal Tayyip Gökbilgin is kiadott egy sor értékes okmányt.⁸ Az Isztambuli Egyetemen pedig 1976-ban az általa szervezett konferencián két témában is felszólalt, mind a Thököly, mind pedig a Rákóczi Ferenc által vezetett felkelés török történeti szempontú értékelését adva.⁹

⁵ Papp Sándor: *Mekkora értéket képviseltek a Rákóczi-okmányok Konstantinápolyban a 20. század elején? Oszmán levéltárak megnyitására vonatkozó kutatástörténeti adatok.* In: Dobrovits Mihály (szerk.): *A segítő kéznek ez a mesterfogása.* VIII. Nemzetközi Vámbéry Konferencia. Duna-szerdahely, 2011. 270–298.

⁶ Papp: *Mekkora értéket... i. m.*

⁷ Refik, Ahmet: *Türk hizmetinde Kral Tököli İmre (1683–1705) Orta Macar Kralı Tököli Imre’nin Türkiye’de geçen hayatına dair Hazinei Evrak vesikalarının havidir.* İstanbul, 1932.; Refik, Ahmed: *Memâlik-i ‘Osmanîyede krâl Râkôçî ve tevâbi’i.* (1109–1154). İstanbul, 1333.

⁸ Gökbilgin, Tayyip: *Rákóczi Ferencz ve tevâbiine dair yeni vesikalar.* Belleten, Cilt 5 (1941) 577–595. Lev: CX-CXXXVI.

⁹ Gökbilgin, Tayyip: *Rákóczi Ferenc II. ve osmanlı devleti himayesinde Macar Mülteciler.* Türk-Macar kültür münasebetleri ışığı altında II. Rákóczi Ferenc ve Macar mültecileri. Symposium on Rákóczi Ferenc II and the Hungarian Refugees in the Light of Turco Hungarian Cultural Relations (31 May – 3 June 1976) University of İstanbul, the Faculty of Letters. İstanbul, 1976. 1–17.; Gökbilgin, Tayyip: *Thököly İmre ve Osmanlı Avusturya ilişkilerindeki rolü.* Birinci bölüm (1670–1682). Türk-Macar kültür münasebetleri ışığı altında II. Rákóczi Ferenc ve Macar mültecileri. Symposium on Rákóczi Ferenc II and the Hungarian Refugees in the Light of Turco Hungarian Cultural Relations (31 May – 3 June 1976) University of İstanbul, the Faculty of Letters. İstanbul, 1976. 180–210.

Tayyip Gökbilgin az ugyanebben az évben Budapesten rendezett Rákóczi-szimpoziumon is részt vett.¹⁰

Külön kiemelendő az erdélyi múltat érintő kutatása. Tayyip Gökbilgin ebben a tematikában nagyon fontos tanulmányt írt, amelyben egy rövid – de a török történetírás szempontjából nagyon jelentős – bevezetés után kifejezetten Bethlen Gábor hatalomra kerülését mutatta be.¹¹ A tanulmány mind a magyar, mind pedig a török tudományosság számára jelentős, hiszen kiindulópontja Szekfű Gyula Magyarországon nagy port felverő Bethlen-monográfiája volt.¹² Ugyanakkor alaposan feldolgozta ehhez a Hóman–Szekfű féle Magyar történetet,¹³ a Szilágyi Sándor által szerkesztett forráskiadásokat, mely alaposság egy magyar témában nem magyar szerzőtől nem mindennapi jelenség.

Gökbilgin megközelítése Szekfű témafelvetésével szemben nagyon kritikus volt. Ez részben a két szerző által használt források típusával és szemléletével is magyarázható. Bár Szekfű a könyvében nem használt lapalji jegyzeteket, csak a munka végén található tájékoztató bibliográfia, azonban kimutatható, hogy közel húsz évi bécsi tartózkodása során a téma legjelentősebb forrásbázisát, a Turcica és a Hungarica gyűjteményeket alaposan áttanulmányozta, mellette pedig a korai nyomtatványokat is ismerte.¹⁴ Ugyanakkor a Magyar Állami Levéltárban lévő családi fondokban is kutatott. Szekfűnek az oszmán források használhatóságáról nagyon sajátos és alapvetően elítélő, negligálásra biztató véleménye volt. Az oszmán krónikákat kipellengérező írása Karácson Imre halála után, 1916-ban a török krónika-kivonat fordításának bevezetőjeként jelent meg.¹⁵ Mindez mutatja, hogy ha nem is tartotta sokra a 17. század legjelentősebb török történetíróit, Pecsevi, Kjátib Cselebi vagy Náima műveit, kivonatos fordításait jól ismerte.

Szekfűvel szemben Gökbilgin elsősorban oszmán forrásokra építette tanulmányát. Az volt a célja, hogy a török olvasókkal megismertesse Erdély történetének legfényesebb időszakát, mégpedig a legfrissebb magyar kutatásokon keresztül. Az oszmán forrásokkal ellentmondásban lévő részeket, illetve a szerinte kétségesnek látszó megállapításokat komoly vizsgálat tárgyává tette. Ahogyan Tayyip Gökbilgin egyéb munkájában is látható, ebben a tanulmányban is nagyszámban használt mások által még fel nem fedezett levéltári dokumentumot.

A Miniszterelnökség Oszmán Levéltára (*Başbakanlık Osmanlı Arşivi*) anyagából főképp az *İbnülemin* és a *Kamil Kepeci* gyűjteményekben található néhány okmány mellett elsősorban a Nagyúri díván Divan-i Hümayun defterei közül a 71. számú kötetet használta (amely kötet egy rossz helyre besorolt ún. fontos ügyek deftere, tehát egy *mühimme* def-

¹⁰ Gökbilgin, Tayyip: *II. Rákóczi Ferenc és bujdosótársaira vonatkozó új török források*. In: Köpeczi Béla – Hopp Lajos – R. Várkonyi Ágnes (szerk.): *Rákóczi-tanulmányok*. Budapest, 1980. 159–168. (A tanulmány elkészültét Dávid Géza hathatós segítsége tette lehetővé.)

¹¹ Gökbilgin, Tayyip M.: *XVII. asır başlarında Erdel hadiseleri ve Bethlen Gábor'un beylięe intihabı*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, Cilt 1 (1950) 1–28.

¹² Szekfű Gyula: *Bethlen Gábor. Történelmi tanulmány*. Budapest, 1983².

¹³ Hóman Bálint – Szekfű Gyula. *Magyar történet*. III. Budapest, 1935².

¹⁴ Szekfű bécsi kapcsolatairól, kutatásairól két jelentős tanulmány jelent meg az utóbbi években: Fazekas István: *Szekfű Gyula és a Haus-, Hof- und Staatsarchiv és levéltárosai az I. világháború előestéjén*. In: Ujváry Gábor (szerk.): *A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében*. Budapest, 2011. 58–75.; Ress Imre: *Szekfű Gyula, a levéltárnok 1818-1919-ben*. In: Ujváry (szerk.): *A negyedik nemzedék és ami utána következik*, 76–100.

¹⁵ Szekfű Gyula: *Bevezetés. Kútfőkritikai tanulmány a hódoltság korabeli török történetírókról*. In: Karácson Imre: *Török történetírók*. III. Budapest, 1916. 1–63.

ter). Ezenkívül a díván jegyzőkönyveit is alaposan átvizsgálta, a 78., a 79. és 80. számú *mühimme* deftereket dolgozta fel. Lehetetlen, hogy a tanulmány minden egyes fontos megállapításánál hosszabb ideig elidőzzünk. Ezért elsősorban a Szekfű véleményével szemben előtérbe állított legizgalmasabb kérdésekkel foglalkozunk. Ezek közül elsőként Bethlen Gábornak a Bocskai István felkelése előkészületeinek idején tett lépéseit vizsgálta meg.

Az 1591–1606 között folyó hosszú török vagy tizenöt éves háború utolsó két évében az oszmánokhoz menekült Bethlen Gábor segítségével, Bocskai István vezetésével a Habsburg uralkodóház ellen jelentős méretű katonai felkelés bontakozott ki. Az ezt az eseményt tárgyaló Gökbilgin Szekfű vélekedésével szemben foglalt állást. Szekfű a magyar felkelés kezdetekor az oszmánok szerepét jelentősen alábecsülte: „...mely zavaros helyzetben, a kiskorú szultán alatt, valóban nem remélt ily erőgyarapodást, aminőt Bocskaynak hozzá állása jelentett. A valóságban nem is Bocskay állott a törökhöz, hanem ez csatlakozott a győzelmes tiszántúli úrhoz, akit sietett jóakarata és tisztelete jeleivel elhalmozni.”¹⁶

Ezzel szemben Gökbilgin az események szemtanújához (*hadiselerin şahidi olan*), Ibrahim Pecsevi történeti művéhez folyamodott. Pecsevi azt írta, hogy Bocskai „felkelt és a Tisza folyó mindkét partján a gonosz király uralma alatt álló várakat bevette, és kérelemlevelet írt, hogy az iszlám népétől segítséget kapjon. (*huruç etmiş ve nehr-i Tisa'nın iki tarafında kral-ı dâll hükmüne dâhil olan kılâ'ı zabtına almuş ve ehl-i islâmdan imdâd için feryâdnâmeler gönderilmiş*).” Pecsevi szerint Bocskai úgy tudta legyőzni a császáriakat, hogy az oszmánok kétszer is segítséget nyújtottak neki.¹⁷

Az újabb kutatási eredmények szerint mielőtt Bocskai támadásba lendült volna, egy Murád nevű török foglya segítségével felvette a kapcsolatot a Temesváron tartózkodó Bethlen Gáborral. A temesvári beglerbég, Bektás pasa tolmácsán, a magyar eredetű Deák (Yazıcı) Mehmeden keresztül ismertette Bocskai javaslatait az oszmán döntéshozókkal (1604. év első napjaiban). Ez tehát igazolná azt, hogy Bocskai kezdeményezte a kapcsolatfelvételt, azt azonban nem szabad elfelejteni, hogy mindez a felkelés kitörése (1604. október 15.) előtt sokkal korábban történt. Bármennyire is fontos Pecsevi krónikája, nem szabad elfelejteni, hogy a „koronatanú” szerző az 1604. évben zömében nem tartózkodott Magyarországon. A felkelés kirobbanása idején tért vissza Isztambulból. Ebből adódóan a korábban lezajlott események szempontjából éppen nem szemtanú, egyedül az 1604. év végének hónapjaiban lefolyt összecsapásokról szolgáltatathat – személyes élményeiből származó – információkat.

Az első fegyveres összecsapás 1604. október 15-én egy éjszakai rajtaütés során történt, amely a felkelők győzelmével zárult.¹⁸ Az első oszmán segéderők az 1604. november 25–28. között vívott edelényi csatában jelentek meg a magyarok oldalán, akik a török támogatás ellenére is vereséget szenvedtek. Mindenekelőtt a tirhalai szandzsékbég, Csilagacs Mehmed Mirza csatlakozott elsőnek a magyarokhoz, akit rövidesen követett az egri beglerbég, Szúfi

¹⁶ Szekfű–Hóman: *Magyar történet*, III. 372.; Gökbilgin nem szó szerinti, de tartalmi szempontból pontos fordítása: „*Hakikatte Türklere iltihak eden Bocskai değildi. Bi'l-akis, küçük yaştaki padişahın idaresinde ve sıkışık vaziyetde bulunan Babiâli, Tisa [nehri] ötesinin muzaffer kumandanına sığındı.*” Gökbilgin: *XVII. asır başlarında Erdel*, 9.

¹⁷ Peçevî, İbrâhim: *Târîh-i Peçevî*. II. (kiadta: Derin, Fahri Ç. – Çabuk Vahit) Enderun Kitabevi. İstanbul, 1980.² 300.

¹⁸ Papp Sándor: *Török szövetség – Habsburg kiegyezés. A Bocskai-felkelés történetéhez*. Budapest, 2015. 92.

Szinán pasa, illetve az irányítása alatt álló szandzsákok vezetői, a szegedi, a hatvani és a szécsényi szandzsákbégek.¹⁹

Mielőtt az oszmán haderők beavatkoztak volna a Habsburg–magyar küzdelembe, illetve azután, hogy a törökök sikertelenül ostromolták Esztergomot, a nagyvezír, Lala Mehmed pasa téli pihenőre visszatérőben a Buda alatti táborban a padisah neve és tugrája alatt szultáni kinevező-levéllel elismerte Bocskait a magyar nemzet királyának és Erdély fejedelmének.²⁰ Jelenlegi ismereteink szerint tehát némileg igazolható Szekfű – Gökbilgin részéről nemzetieskedőnek vélt – nézőpontja, miszerint a kezdeti török jelenlét nem volt jelentős a felkelés kirobbanásakor.

Bethlen életének újabb jelentős korszaka arra az időszakra tevődött, amikor Bocskai korai halála után Erdélyben trónharcok kezdődtek. Végül is az ifjú Báthory Gábor ragadta magához a hatalmat, akinek a családjából már több vajda és fejedelem került ki, és közülük egy, Báthory István megszerezte magának a lengyel királyi trónt is. Bethlen Gábor az ifjú Báthory Gábor szolgálatába szegődött, és Isztambulban tárgyalásokat kezdeményezett, melynek végeredményeképpen átadta azt a szultáni kinevező okmányt, amely jelenleg Bécsben a Nemzeti Könyvtár kéziratai között található.²¹ Tayyip Gökbilgin alapvetően Szekfű Gyula szövegére épített, amikor arra a következtetésre jutott, hogy a Porta a szultáni kinevező-levelet valamikor 1608 szeptemberében kellett, hogy kiállítsa, jelezte azonban, hogy a díván-parancsokat tartalmazó *mühimme* defterben nem találta meg ennek másolatát.²² Nagyon érdekes, hogy Szekfű erről a dokumentumról feltűnően keveset írt, annak ellenére, hogy korabeli magyar fordítása – melyet jól ismert – már a 19. század közepén megjelent nyomtatásban is. Sőt, ennek a dokumentumnak Bécsben megjelent a teljes török szövege is arab betűkkel, jó német fordítással, ami, úgy tűnik, elkerülte a különben igen alapos szerző figyelmét.²³

Gökbilgin az *ahdnáme* és a fejedelmi jelvények küldése kapcsán egyedül Báthorynak egy erdélyi főrendhez küldött levelére hivatkozik, amelyben a fejedelem Bethlen jelentésére építve 1608. szeptember 8-án azt állította, hogy egy portai főajtónálló (*başkapıcıbaşı*) a fejedelmi jelvényekkel és a beiktatás zászlajával együtt szeptember 20-ra Brassó városába fog érkezni. Az illető előkelőnek utasításba adta, hogy az ünnepélyes fogadáson ezer gyalogosal és lovassal jelenjen meg.²⁴ A valóság azonban az, hogy az *ahdnáme* szeptemberben nem érkezett meg Erdélybe. A portai főajtónálló a fejedelmi jelvényekkel és a kinevező diplomával (és Bethlennel együtt) csak november végén jelent meg Erdélyben. Így Báthory portai beiktatása valójában Szászsebesen ment végbe, mégpedig november 29-én.²⁵ Mint korábban is utaltam rá, Tayyip Gökbilgin tanulmányának a sajátossága az, hogy nagy mértékben használt oszmán forrásokat, amelyek segítségével pontosítani tudta a téma ismeretanyagát.

¹⁹ Papp: *Török szövetség*, 104.

²⁰ Papp, Sándor: *Die Verleihungs-, Bekräftigungs- und Vertragsurkunden der Osmanen für Ungarn und Siebenbürgen. Eine quellenkritische Untersuchung*. Wien, 2003. 261–263. Nr. 53.; MNL OL R 315. Török iratok. Nr. 33.

²¹ Österreichische Nationalbibliothek Handschriftensammlung Mxt 1598.

²² Gökbilgin: *XVII. asır başlarında Erdel*, 15.

²³ Mikó Imre, gróf: *Athnámék*. Erdélyi Történelmi Adatok. Kolozsvártt, 1856. 328–335.; Behrnauer, Walter Friedrich Adolf Dr.: *Sultân Aḥmad's I. Bestallungs- und Vertrags-Urkunde für Gabriel Báthori von Somlyó, Fürsten von Siebenbürgen, vom Jahre 1608 der christlichen Zeitrechnung*. Des Archivs für die Kunde österr. Geschichtsquellen. Bd. 18. (1857) 299–330.

²⁴ Szekfű: *Bethlen Gábor*, 45.; Gökbilgin: *XVII. asır başlarında Erdel*, 15.

²⁵ Gross, Julius (Hrsg.): *Liber annalium raptim scriptus per Michaellem Veyss*. Chroniken und Tagebücher. Bd. II. Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó. V. Brassó, 1909. 140–263., 206.

Az 1608-as évben Havasalföldön az erdélyihez hasonló trónharcok robbantak ki. Az erdélyi források alapján tudjuk, hogy egy küldöttség járt a havasalföldi vajdánál, Radu Șerbănuțiu Árgyes (Argeș) városában, és létre is jött vele egy fontos megállapodás. Ennek megfelelően Báthory a Havasalföldről Erdélybe menekült és ott menedéket talált három személyt, Vitéz Mihály fiát, Nicolea Petrașcót társaival együtt fogságra vetette.²⁶ Ámde csak a Gökbilgin által ismertetett forrásból derült ki, hogy Petrașco Báthory támogatásával lépéseket tett a havasalföldi trón megszerzésére, és a Portát is kérelmezte, hogy a vajdai méltóság neki adassék. A havasalföldi adó összegyűjtésével megbízott *csavus* jelentése alapján a Porta utasítást küldött a havasalföldi vajdának, melyből az alábbiak derültek ki: „A rosszakaratú Mihály fia mellé lázadók gyűltek, s mivel a vajdaság iránti vágya gonoszságra sarkalta, ez a rájuk között mostanáig lázadásra és az adó megtagadására adott okot. Mivel azonban az erdélyi fejedelem a Magas Birodalmam iránti hűségben és alázatban kitartó, [...] el is küldte hozzád [Petrașco-t], akinek az orrát csellel lemetszették. Biztosan [állítod, mármint Radu Șerban], hogy a foglyot és az adót sietősen elküldöd és eljuttatod [hozzánk].”²⁷ A magas Porta bármennyire is szeretne volna, hogy megszerezze Mihály vajda fiát, Radu ezt mégsem teljesítette. Hogy mi történt Nicolae Petrașco-val, a román szakirodalom alapján egyelőre nem tudjuk (feltehetően Radu vajda maga is dezinformálta az ügyben a Portát), az azonban biztos, hogy Vitéz Mihály fia hosszú bécsi bujdosás után 1627-ban hunyt el Magyarországon, Győr városában.²⁸ Petrașco állítólagos havasalföldi fellépéséről és a Portának történő kiadatása tervéről egyedül Tayyip Gökbilgin közölt adatokat, mely üggyről a magyar és a román történetírás hallgat.

A tárgyalandó utolsó téma Báthory Gábor leváltása és Bethlen Gábor kinevezése a helyére. Báthory uralma teljes időtartama alatt a magyar király, II. Mátyás és a Titkos Tanács elnöke, Melchior Khlesl kardinális állandó zaklatását volt kénytelen elviselni. A régebbi magyar történetírás az ifjú fejedelemmel szemben elsősorban azt emelte ki, hogy menyire nem törődött a zűrés magánélete miatt kialakult veszéllyel, és elsősorban kalandor természetét ismételgették. Ugyanez a motívum a korabeli oszmán forrásokban is fellelhető, mégsem lehet ezzel magyarázni az erdélyi fejedelmi trón ingatagságát. Sokkal inkább azzal, hogy a Habsburg Monarchia és az Oszmán Birodalom között egy olyan, viszonylag hosszú ideig tartó egyensúly alakult ki, amely időszakában Bécs mindent megtehetett Erdély, sőt Moldva és különösen Havasalföld befolyásolása érdekében. Báthory ebből adódóan, miközben a Habsburg-ház ellen tevékenykedett, kétszer is arra kényszerült, hogy a padisahhoz forduljon katonai segítségért, hogy egyáltalán megmaradhasson a trónján. A Magas Porta ugyanakkor csak annyiban érzékelte a megváltozott közép-európai hatalmi helyzetet, hogy látta, folyamatos beavatkozás nélkül pozíciói gyengülhetnek a térségben. Azt várta el

²⁶ Szilágyi Sándor: *Monumenta Comitalia Regni Transylvaniae. Erdélyi országgyűlési emlékek*. VI. Budapest, 1880. 7. (a továbbiakban: EOE VI.)

²⁷ „Mihal-i bed-fi’al oğlu yanma eşkiya cem edüb voyvodalık sevdasıyle fesada mürtekib olmağla re’aya mabeyninde ihtilale ve haracın ilâ el-ân avkına ba’is olub lakin Erdel hakimi devlet-i aliyyeme ubudiyyet u ıhtlasda rasih dem olmağla [...] müfsid-i mezburi ele getürüb sana [Eflak voyvodasına] irsal itmekle bir düvâlle burnunu kati olunub mahbus olduğun ve harac dahi muaccelen teknil u irsal olunmak mükarrerdür deyü...” Gökbilgin: *Gökbilgin: XVII. asır başlarında Erdel*, 16.; Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Kamil Kepeci, Divan-i hümayun, (BOA, KK, DH), Nr. 71. s. 32, Nr. 87.; Gemil, Tahsin: *Relațiile Țărilor Române cu Poarta Otomană în documente turcești (1601–1712)*. București, 1984. 129–130. Nr. 34.

²⁸ Stoy, Manfred: *Rumänische Fürsten im frühneuzeitlichen Wien*. Studien zur Wiener Geschichte. In: Opll, Ferdinand – Fischer, Karl (Hrsg.): *Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien*. Bd. 46. Wien, 1990. 166.

az erdélyi fejedelemtől, hogy hűségében tartson ki, ne veszélyeztesse a kialakult patthelyzetet, s mikor látta, hogy Báthory milyen veszélyes kalandokba bocsátkozik, elkezdte támogatni a vele szemben fellépő Géczy Andrást, majd utána Bethlen Gábort.

A magyar történetírásban amilyen nagy szerepe van Bethlen Gábornak, legalább olyan mértékben vetődik fel az a kérdés, hogy miképpen került hatalomra: Mikortól tekintették őt igazán Erdély fejedelmének? A Habsburg Monarchia állandó portai követe, Michael Starzer jelentéseiből tudható, hogy Bethlen Gábor Edirnében személyes tárgyalásokat folytatott a nagyvezírrrel, Gümöldzsineli Dámát Naszúh pasával. A tárgyalások 1613 februárjában folytak, és ismét Starzerre hivatkozva tudjuk, hogy a nagyvezír arra törekedett, hogy Bethlent kibékítse Báthoryval.²⁹ Ha ezek a kiszivárgott hírek igazak, akkor Edirnében semmiképpen sem választhatták meg Bethlent Erdély fejedelmének, mint ahogy ezt a magyar szakirodalomban olvashatjuk. Ezt támaszthatja alá az a hír is, miszerint az oszmánok második fővárosából Magyarországra hazatérő Bethlen a felesége közbenjárására valóban lépéseket tett a Báthoryval való kiegyezésre.³⁰

Nem lehet véletlen, hogy Báthory éppen ekkoriban indított útnak egy követséget a Portára. Balassi Ferenc és Borsos Tamás 1613. április 20-án találkoztak is a nagyvezírrrel, sőt öt nap múlva a szultán személyes audienciájára is bebocsátották őket. A követség célja az volt, hogy a Porta és Erdély viszonyát új alapokra helyező *ahdnéme* kiadását kérelmezzék.³¹ Néhány nap múlva azonban kiderült, hogy a követségnek nem lehet semmilyen reménye arra, hogy fejedelmüket megtartsák a trónján.³² Hogy pontosan mi okozta az oszmán politikában beálló változást, nem lehet tudni. Az azonban bizonyos, hogy a fordulat május és június fordulóján következett be, amikor az oszmán hadseregnek kiadták az indulási parancsokat.

A korábbiakban temesvári beglerbégeként szolgáló és onnan leváltott, pontosabban rendelkezési állományba (*mazul*) került és a nikápolyi szandzsák jövedelmeit abrakpénzként (*arpalk*) bíró Magyarogli (Macaroğlu) Ali pasa Brassó városába küldött leveléből derül ki, hogy az oszmán had, amely a kanizsai beglerbég Iskender pasa vezetése alatt állt, 1022 *dzsemázjülevvel* 10-én, vagyis 1613. június 28-án kelt át a Duna folyó túlsó oldalára. Ali

²⁹ Österreichisches Staatsarchiv Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: ÖStA HHStA) Türkei I. (Turcica) 95 (1612. VIII.-1613. III.) Konv. 2 (1613. I.-III.). fol.: 149–150. Michael Starzer a bécsi Udvari Haditanács elnökének, Hannsen von Molardtnak, Konstantinápoly, 1613. 02. 23. „*Bethlen Gabor unterwegs angetroffen, der eines weg hiher nehmen wollen, weil aber der Sultan von hier verraist ißt, Er derselbe zu Adrianopel erwartten möcht.*”; ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) 95 (1612. VIII.-1613. III.) Konv. 2 (1613. I.-III.). fol.182-184. Michael Starzer a bécsi Udvari Haditanács elnökének, Hannsen von Molardtnak, Konstantinápoly, 1613. márc. 10. „*...zwar der Bethlen auf gewisse bedingung mit dem Bathory sich zuvergleichen erbotten, doch es weiters alß auf sein Schloß Dewa in Siebenbürgen nicht khummen wolle, dan Er den Bathory zu ewigen Zeitten nicht trauen khunne.*”

³⁰ ÖStA HHStA AA UA, 161. Konv. A. fol. 152-153., 199. 1613. máj. 16.; Erről utóbbiakban részletesen: Papp Sándor: *Újabb adatok Bethlen Gábor hatalomra kerülése történetéhez*. In: Dáné Veronika – Horn Ildikó – Lupescu Makó Mária – Oborni Teréz – Rüszt-Fogarasi Enikő – Sipos Gábor (szerk.): *Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene*. A Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai. Kolozsvár, 2014. Erdélyi Múzeum Egyesület. 41.

³¹ Borsos Tamás: *Vásárhelytől a Fényes Portáig. Emlékiratok, levelek*. (Szerk. Kocziány László.) Bukarest, 1972. 65.; Hammer-Purgstall, Joseph von: *Geschichte des Osmanischen Reiches*. IV. Pest, 1829. 464.; ÖStA HHStA AA UA, Fasc. 156. (1608. V.-XII.) fol. 27-29.; ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) 96. (1613. IV. -1614. III.) Konv. 1. (Ápril-Juni) fol. 137.-139r. „*Postulationes Transilvanorum.*”; a témáról nemrégiben: Papp: *Újabb adatok*, 41–42.

³² Borsos: *Vásárhelytől*, 72.

pasa innen a Kárpátok délkeleti átkelőjéhez, Brassó városához indította az irányítása alatt lévő csapatokat.³³

Egy nemrégiben felbukkant, I. Ahmed szultánhoz címzett nagyvezíri felterjesztésgyűjteményben (*telhis*-gyűjteményben) a témára vonatkozóan rendkívüli fontossággal bíró adatok maradtak fenn. (A kiadatlan dokumentum használatáért köszönetemet fejezem ki az anyagot gondozó Mehmet Tosunnak és különösen Feridun M. Emecen professzornak.) Naszúh pasa nagyvezír I. Ahmed szultánnak egy *telhis*zben számolt be arról, hogy Báthory Gábor részéről követ érkezett, akivel elkezdődtek a tárgyalások, melyekről eddig is tudósított a szultánnak. Jelentéséből kiderül, hogy már a követség megérkezése előtt eldöntötték az Erdély elleni támadást (tehát már 1613. április 20. előtt!). A nagyvezír a főkövetet, Balassi Ferencet maga elé hívatta, s részletesen beszámolt neki az Erdély-ellenes oszmán hadjárat tervéről. A főkövet minden feltételbe beleegyezett. Egyedül azt kérte, hogy a hadjárat kizárólag a fejedelem ellen irányuljon, és olyan menedéklevel kiállítását kérelmezte, amelynek erejénél fogva az erdélyi lakosság megmenekülhet a török haderő zaklatásaitól. Továbbá azt is kérte, hogy ezzel az okmánnyal azonnal visszaindulhasson a hazájába. A padisah a saját kezével írt megjegyzésben kifejtette, hogy egyáltalán nem bízik az erdélyi követ szavában, ennek ellenére a döntést teljes egészében a nagyvezírrre hagyta.³⁴

Így aztán az erdélyi követségnek más dolga nem maradhatott, minthogy eljárjon a menedéklevel kiállítása érdekében. Hogy ez legalább részben sikerrel járt, arra egy brassói levéltárban fennmaradt okmány, Naszúh pasa Brassó városának küldött levele a bizonyíték. Ennek a török nyelvű okmánynak a szövege arra utal, hogy a város mindenféle zaklatástól mentes maradhatott. A nagyvezír Brassóba küldött menedéklevelének hátulján olvasható német nyelvű megjegyzés szerint az okmányt Csukás István 1613. augusztus 16-án juttatta el Brassóba.³⁵ Csukás István Báthory utolsó követségének egyik tagja volt. A nagyúri díván egyik feljegyzése szerint számára július hónap utolsó napján állítottak ki útlevelet, és Borsos Tamás naplója szerint augusztus 4-én indult el Erdély felé.³⁶ Ezek az adatok igazolják, hogy az oszmán propaganda valóban csak Báthory leváltását jelölte meg a hadjárat indítékeként. Az eddig ismertté vált egyetlen adat alapján azonban nem állítható, hogy Erdély teljes területére nézve küldött menedéklevelet a nagyvezír.

A tárgyalt nagyvezíri levélből vált ismertté, hogy Naszúh pasa menedéklevele az oszmán hadsereg indulásától számítva egy hónappal később keletkezett. Ha figyelembe vesszük, hogy a támadásra vonatkozó döntés már 1613. április 20-a előtt megszületett, a török sereg pedig június 28-án kelt át a Dunán, akkor az indulási parancsot legkésőbb 1613. május-június fordulóján adhatták ki. A brassóiaknak szóló nagyvezíri levél (dátum nélkül) azonban bizonyosan a támadási parancs után egy hónappal keletkezett, tehát július végén jöhetett létre. A Csukás István indulására vonatkozó adatok, melyek szerint július utolsó napján kapta meg az útlevelét, és augusztus 4-én indult Erdély felé, az egész fent vázolt kronológiai rendet megerősítik.

A török hadsereg nagy késedelmeket szenvedve csak szeptemberben érkezett meg Erdély határaihoz. Érdekes, hogy az eddig vizsgált hivatalos oszmán okmányokban Bethlen

³³ Guboglu, Mihail: *Şapte documente turceşti din Arhivele Braşovului privind relaţiile Transilvaniei cu Poarta Otomana la începutul secolului al XVII-lea*. Revista Arhivelor Vol. VIII. (1965) Nr. 1. 241–243.; Papp: *Újabb adatok*, 43.

³⁴ Lásd a mellékelt török dokumentumot. A kiadók a *telhis*-gyűjtemény megjelenéséig nem kívánják nyilvánosságra hozni a kézirat őrzésének helyét.

³⁵ Guboglu: *Şapte documente*, 239.

³⁶ BOA, KK, DH. 71. 342. 2. vesika.; Borsos: *Vásárhelytől*, 76.

Gábor neve, aki ismereteink szerint Iszkender kanizsai beglerbég táborában tartózkodott, egyáltalán nem bukkan fel. Ebből kiindulva akár arra is gondolhatnánk, hogy az erdélyi hadjárat valójában csak Báthory leváltása céljából indult volna, illetve azért, hogy az erdélyi szabad választást senki se sértse meg. Ezt erősítené az is, hogy a rövid ideig budai beglerbégységben lévő Nakkas Haszan pasának küldött parancsban, amelyben utasították, hogy a hadjáratban személyesen jelenjen meg, szintén kizárólag Báthory leváltásával magyarázták a katonai erődemonstrációt.³⁷

Egy nemrégiben megjelent tanulmányomban a fenti adatok, illetve a Bécsben fellelhető információk alapján arra a következtetésre jutottam, hogy a Porta ténylegesen úgy viselkedett, mint aki nem akarja megsérteni a szabad fejedelmválasztást. Még a hadjárat alatt is Báthoryt tekintette Erdély fejedelmének, pedig minden lépése a megbuktatását célozta. A Porta tényleges álláspontját azonban egy eddig a kutatásban figyelembe nem vett, első látásra jelentéktelen tartalmú okmány más beállításba helyezi. Körülbelül egy hónappal Bethlen tényleges erdélyi megválasztása előtt (1613. október 23.) egy Ibrahim nevű portai ajtónállót (*kapıcı*) küldtek Erdélybe, mégpedig „a jelenlegi erdélyi fejedelemhez [...] Bethlen Gáborhoz (*„bi-fi'l Erdel hakimi olan [...] Betlen Gabora”*).³⁸ Ez azt jelenti, hogy szeptemberben, az oszmán haderő erdélyi határokhoz való felvonulása idején már eldöntött tény volt Bethlen trónra ültetése. Ha erre az adatra Gökbilgin professzor nem is figyelt fel, meg kell jegyeznünk, hogy kutatásaival kitágította a Bethlen Gábor hatalomra kerüléséről szóló ismereteinket.

Tanulmányom végén vissza kívánok térni Tayyip Gökbilgin munkásságához, s a fenti esettanulmány alapján, de azon túlmenően igyekszem általános képet felrajzolni magyar vonatkozású tudományos teljesítményéről. A munkáiból levonható legfontosabb következtetés az, hogy nagyon komoly, minden esetben forrásokra építő szakmaiság jellemezte. Sajnálatos, hogy a török–magyar közös történelmünkben elért eredményeit a magyar olvasóközönség csak kis mértékben ismeri. Tayyip Gökbilgin élete és munkássága azzal az alapigazsággal szolgál, hogy a törökök és a magyarok számára a történelmi kutatás a két nemzet önismeretének egyik legfontosabb eszköze. Ugyanakkor kiderül, hogy a mindkét részről keletkezett források egyöntetű felhasználásához csak olyan szakemberek kezdhetnek hozzá, akik mindkét nyelvet megfelelő szinten elsajátították. Tayyip Gökbilgin az ilyen régi iskolához tartozó mesterek közé tartozott, s az újabb nemzedékeknek is példaképül szolgál.

³⁷ BOA, KK, DH. 71. 324.; Gökbilgin: *XVII. asır başlarında Erdel*, 23.; Gemil: *Relațiile Țărilor Române*, 158–160. Nr. 58.

³⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mühimme defteri, Nr. 80. 192. oldal 484. okmány.

MELLÉKLET

Az alábbi okmányt, Naszûh nagyvezír felterjesztését I. Ahmed szultán számára és az ural-
kodó választát egy *telhisz*-gyűjtemény tartalmazza, melynek kiadásán Mehmet Tosun és
Feridun M. Emecen dolgozik. Mivel az okmány tartalma a fenti téma szempontjából külö-
nösen fontos, a kiadók engedélyével az eredeti szöveget és magyar fordítását is közzé te-
szem.

[Ahmed szultán saját kezű válasza az alábbi nagyvezíri felterjesztésre, a lap tetejére írva:]

*Yürür gelen bu elçi bir kâfirdir, vara istimâletnâme-yi Baturî'ye götüre, „Baturi de bana
şakî oldı” deyü eyleyüb gelecek, mâzallâh kesretmeye, bir şekil ola, eğer mezkûr elçiye
i’timâd eyleyüb hılâf eylemez dersen vîresin, dahi fîkr idüüb dîn ü devlete nâfi’ ne ise Allâh
rast getire, sen de âkulsun, kâfirin âyinin yakından bilirsün, bir yola koyub ‘arz idesin.*

[Naszûh pasa felterjesztése Ahmed szultánhoz:]

‘Arz-ı bende-i bî-mikdâr budur ki,

*Benim sa’âdetlü ve ‘izzetlü ve ‘azametlü pâdişâhım, bundan akdem Erdel hâkimi olan
Bâtûrî Gâbûr tarafından elçilik ile gelen Macar, vilâyet-i Erdelin devletlü ve
ihtiyârlarından olub ve dergâh-ı ‘âlî müteferrikalarından olub sâdık kulları mülâhaza
olunmağla bu bendeleri tenhâca yanımıza da’vet idüüb Bâtûrî Gâbûr dîvâne ve zâlim olub
Erdel re’âyasını pâ-y-mâl itmekle vilâyetden çıkarılıub Erdel hükûmeti girü Erdel
‘ayânının istedikleri bir müstakîm ve re’âyâya nâfi’ kimesneye virilmesi sa’âdetlü ve
‘izzetlü ve ‘adâletlü pâdişâhımızın maksûd-ı hümayûnları olub İskender Paşa ve Maca-
roğlı Ali Paşanın ta’yîn olunmasından dahi murâd-ı şerîfleri budur deyü tefhîm
itdiğimizde mezbûr elçi kulları dahi bu husûsa rızâ virüüb Erdel ahâlisi cümle sa’âdetlü ve
şecâ’atlü ve devletlü pâdişâhımızın kullarıdır, cümlemiz hük-m-i hümayûnlarına ita’at
ideriz ve haddizâtında Bâtûrî Gâbûr zâlimden vilâyet harâb olmağa yüz tutmuşdur, beni
gönderin varub re’âyânın arasına girüüb emr-i pâdişâhîyi i’lâm ideyim lâkin Erdel
a’yânına bir istimâletnâme-i hümayûn ricâ iderim ki devletlü ve heybetlü ve şecâ’atlü
pâdişâhımızın kendülere gazabı olmaduğın, murâd-ı hümayûnları Bâtûrî Gâbûrun refî
olduğın bilsünler deyü ricâ itmekle mezbûr kulları isti’câl ile gönderilmek dîn ü
devletlerine münâsib fehm olunur, istimâletnâme-i hümayûn gönderilmek bâbında izn-i
hümayûnları ricâ olunur, ol bâbda emr ü fermân sa’âdetlü ve ‘izzetlü ve ‘azametlü
pâdişâhımızdır.*

[Ahmed szultán saját kezű válasza az alábbi nagyvezíri felterjesztésre, a lap tetejére írva:]

Az ide jövô követ egy hitetlen. Amint visszamegy, a menedéklevelet át fogja adni Bátho-
rynak! Bár azt monda, hogy „velem szemben is zsarnokoskodott”, de visszamenván az Is-
ten ne adja, hogy vissza ne térjen [hozzá]! Ilyen formában legyen: Ha az említett követnek
hitelt adsz, s azt mondog, hogy nem hazudik, akkor add oda [neki a menedéklevelet]. Még
gondolkodj, vigye sikerre Allah azt, ami a vallás és a birodalom számára hasznos! Te is ér-
telmes vagy, a hitetlenek hitét [vallását] közlőről ismered, állítsd [a dolgot] jó útra, s jelent-
sél róla!

[Naszúh pasa felterjesztése Ahmed szultánhoz:]

A jelentéktelen szolga jelentése a következő:

Boldogságos, fenséges és hatalmas padisahom! Az erdélyi fejedelemtől korábban követ-ségbe küldött magyar az erdélyi vilájet tekintélyes urai és előkelői közé tartozik, ugyanakkor a magas udvar müteferrikái közül való,³⁹ aki az Ön hű szolgája, és tiszteletet mutat. Ezért őt egyedül magamhoz (az Ön szolgájához) hívtam: „Báthory Gábor bolond és zsarnok, az erdélyi lakosokat elnyomta, s ezzel az országból kiűldözte. A boldogságos felséges és jóakarátú padisahunknak ezért az a nagyúri szándéka, hogy az erdélyi előkelők kérésére az erdélyi kormányzást ismét olyan személynek adja, aki tisztességes, és az erdélyi lakosok számára hasznos, ezért Iszkender pasát és Madzsaroglu Ali pasát kijelölte [az ügy elrendezésére], ami szintén az ő legfelsőbb döntése.” Amikor ezt hivatalosan bejelentettem neki, a követ (az Ön szolgája) is egyetértett: „Az erdélyi lakosok mind a kegyelmes, bátor és boldogságos padisahunk szolgái. Mi mindnyájan hűséget mutatunk az ő nagyúri parancsainak. Báthory Gábor zsarnoksága miatt az ország valóban megromlott, ezért az elfordult tőle. Küldjél engem vissza, hogy amint az alattvalók közé érek, hadd tudassam velük a padisah parancsát! A kérésem azonban az, hogy az erdélyi előkelők egy menedéklevelet kapjanak, hogy tudják, a boldogságos, fenséges és bátorságos padisahunk rájuk nem haragszik, s hogy nagyúri óhaja az, hogy Báthory Gábort eltávolítsák.” Bölcs dolog tehát, hogy ezen szolgáját [a követet] gyorsan visszaküldjük, ami a birodalom és a vallás számára hasznos, kérem a felséges beleegyezését a nagyúri menedéklevél kiadása tárgyban. Ez ügyben a parancs és a rendelet a kegyelmes, fenséges és hatalmas padisahunké.

³⁹ Ibrahim Pecsevi történeti művéből ismert, hogy Székely Mózes felkelése után Bethlen Gábor a Porta müteferrikájaként évi anyagi juttatásban részesült. Sudár Balázs figyelt fel rá, hogy Bethlen mellett müteferrika lett Kamuthy Farkas is, aki még 1618-ban is megpróbálta érvényesíteni valamikori kinevezését. Sudár Balázs: *Iszkender és Bethlen Gábor: a pasa és a fejedelelem*. Századok, 145. évf. (2011) 4. sz. 977. 5. lábjegyzet. A fenti *telhisz*ből megtudjuk, hogy a vele együtt kibujdosó Balassi Ferenc ugyanúgy a portai müteferrikák közé került. Székely Mózes brassói veresége után valószínűleg a teljes erdélyi menekült haderőt zsoldba vették, s az előkelők ekkor juthattak müteferrika címhez. Dávid Géza – Fodor Pál: *Magyar vonatkozású török államiratok a tizenöt éves háború korából*. Hadtörténelmi Közlemények, 30. évf. (1983) 451–453. Nr. 14.; Papp: *Török szövetség*, 63.

SÁNDOR PAPP*Gábor Bethlen's rise to power as seen in Ottoman sources and historiography. Tayyip Gökbilgin's research work and results*

The paper aims to call attention to the lifework of Tayyip Gökbilgin, who, thanks to his Hungarology studies completed in Ankara, was mostly interested in Turkish-Hungarian history. Gökbilgin's works provide an overview of almost the entire period of Turkish-Hungarian relations. But the paper discusses in detail only one of his papers, published in 1950, which gives a brief account of the 16th-century history of the Transylvanian independent state, while focusing on Gábor Bethlen's rise to power. The work is a thorough critique of the opinion of Gyula Szekfű, the leading Hungarian historian of the interwar period. Gökbilgin wrote this paper after conducting thorough research in various archives, so his results reveal novelties to Hungarian historians. But the paper goes beyond presenting how the arguments of the Turkish historian counter the views of his Hungarian colleague: it also provides additional data on the history of Gábor Bethlen's rise to power, based on the author's own research. Using the text of a memorandum from the Grand Vizier, it specifies the point from when the Sublime Porte was effectively preparing for an armed solution. (The source is being prepared for publication by Mehmet Tosun and Feridun M. Emececi, I used it and published its text in Turkish and in Hungarian translation with their permission.) At the same time, on the basis of the first Ottoman charter it was possible to substantiate the fact that the Porte already considered Gábor Bethlen the de facto ruler of Transylvania at least one month before his election.

BRANDL GERGELY

A város, a boszorkány és a kancellária

*Horváth Mátyásné esete a nagy szegedi boszorkányüldözés idején
(1728–1729)**

A mágia és boszorkányság történetére mint egy évezredek átívelő fejlődési-változási folyamatra tekinthet a modern tudományosság. A boszorkányhit és a mágikus praktikák tartalmának kutatása a klasszikus kortól a modern antropológiai vizsgálatokig sok különböző korszakot és tudományágat ölel fel. Ennek révén számos különböző szemléletmód jelent meg a boszorkányság kérdéseinek feltárásához kapcsolódóan.¹ Ezek egyike a történeti boszorkányüldözést a helyi társadalomban megjelenő gazdasági, politikai konfliktusként definiálta.² Az ilyen mikrotörténeti „konfliktusértelmezésre” leginkább a kora újkori nagy üldözések korszakától kezdődően nyílt lehetőség, elsősorban a forrásadottságoknak köszönhetően. Ebből fakadóan pedig a különböző hiedelmek kutatása nemcsak cél, hanem eszköz is lett a társadalomban meghúzódó törésvonalak feltárására. A forráskutatás szempontjai is kibővültek, és nem csupán az eljárások során keletkezett jogi források szolgáltak alapul az események rekonstrukciójához, hanem a történeti környezet számos irata is nagyobb súllyal esett latba. Az ilyen irányú kutatások az utóbbi évtizedekben hazánkban is megjelentek, és szervesen beépültek a téma legfontosabb nemzetközi irányzatai közé.³

* A tanulmány eredeti változata Ivanics Mária tiszteletére rendezett ülésen hangzott el Szegeden „Horváth Örzse” címmel 2010-ben. Ennek értelmében igyekeztünk az azóta keletkezett szakmunkákat szervesen beépíteni.

¹ A nemzetközi kutatások legutóbbi historiográfiai összefoglalói szemléletesen gyűjtik össze a legfontosabb metodológiai álláspontokat. Barry, Johnathan – Davies, Owen (ed.): *Palgrave Advances in Witchcraft Historiography*. Houndmills-New York, 2007. Ezen kívül a historiográfia tételes kiemelkedő összefoglalását adja Micheal D. Bailey és Klaniczay Gábor. Lásd még: Klaniczay Gábor: *A Cultural History of Witchcraft*. Magic, Ritual and Witchcraft, vol. 5. (2010) no. 2. 188–212.; Bailey, Michael D.: *Historical Dictionary of Witchcraft*. Lanham–Maryland–Oxford, 2003. 151–198.

² A boszorkányság társadalmi konfliktusként való értelmezése alatt a mikrotörténeti jellegű társadalmi kutatásokat értem. Ezt véleményem szerint Paul Boyer és Stephen Nissenbaum alapozta meg a salemi boszorkányperek feldolgozásával. Paul Boyer – Stephen Nissenbaum: *A documentary record of Local Conflict in Colonial New England*. Belmont, 1972.; Boyer, Paul – Nissenbaum, Stephen: *Boszorkányok Salemben. A boszorkányság társadalmi gyökerei*. Budapest, 2002.

³ E kutatási szemléletet jól ötvözi más irányokkal: Kristóf Ildikó: „Ördögi mesterséget nem cselekedtem”. *A boszorkányüldözés társadalmi és kulturális háttere a kora újkori Debrecenben és Bihar vármegyében*. Debrecen, 1998. Az utóbbi évek munkái közül kiemelkedik: Kis-Halas Judit: *Trial of an Honest Citizen in Nagybánya 1704–1705. A Tentative Microanalysis of Witchcraft Accusations*. In: Klaniczay Gábor – Pócs Éva (eds.): *Witchcraft Mythologies and Persecutions. Demons, Spirits and Witches*. Vol. 3. Budapest–New York, 2008. 213–237. A hazai szakirodalomról összefoglalóan: Sz. Kristóf Ildikó: *Boszorkányüldözés a kora újkori Magyarországon*. Kuta-

Amennyiben a korábbi kutatások tükrében kívánjuk meghatározni a jelen tanulmány kereteit, komoly kihívásokkal kell szembenéznünk. Ennek legfőbb oka talán az, hogy az egyedi eseteket bemutató mikrotörténeti feldolgozások mindig maguk után vonják a multidiszciplináris értelmezés szükségességét, ami azonban egy esettanulmány formájában aligha teljesíthető. Így ez a munka sem képes holisztikus magyarázatot adni minden, a nagy szegedi boszorkányperral kapcsolatos kérdésre, és helyenként el is hagyja a mikrovizsgálat szintjét. Ugyanakkor törekszik arra, hogy ne csak egy pontos olvasatát adja a per eseményeinek, hanem elhelyezze azt a különböző társadalmi konfliktusok és politikai törekvések rendszerében.

A téma megközelítésének fókuszpontjában csupán a vádlott, a pert lefolytató város és a vizsgálatot elrendelő kancellária hármassága áll. A tanulmány ezen keresztül mutatja be, hogy miként zajlottak a per eseményei, és miként ütköztek össze a város gazdasági és politikai érdekei a központi hatalom centralizáló reformtörekvéseivel. Különösen érdekes az az „alsó nézőpont”, ami lehetőséget ad a személyes motivációk és a társadalmi szerepek élesebb bemutatására, mivel minden elítélt vagy perbefogott személy esetében egyénileg kell megvizsgálni a perbefogás indokait. A jelen munkában egy vádlott asszony, „*Bogadusánné, Horváth Mátyásné Ilona aliter Eörsének*”⁴ esetét állítottuk a középpontba. A vele szemben folytatott eljárásról nemcsak egy hányattatott sorsú özvegyasszony perét ismerhetjük meg, hanem bemutatathatjuk azokat a társadalmi motivációkat és érdekeket is, amik a legnagyobb magyar boszorkányüldözést mozgatták. Horváth Mátyásné életútja különösen jó példa erre, mivel az események minden szakaszában jelen volt, és a rá vonatkozó források jelentős része is a rendelkezésünkre áll, ráadásul az ő esete a korábbi kutatások előtt jórészt rejtve maradt. Az egyéni nézőpontnak megfelelően a vizsgálat tárgyát csak azok az események képezik, amelyek közvetlenül szerepet játszottak Horváth Mátyásné életében is. Ennek megfelelően jelen munka négy fő témát kíván részletesen tárgyalni: a per történetét a perjogi szakaszoknak megfelelően, a város szűken vett történetét közvetlenül a pereket megelőző időszakban, Horváth Mátyásné perben betöltött szerepét és sorsát, valamint a Magyar Kancellária vizsgálatát a boszorkányperek ügyében.

Szükséges kitérni arra, hogy a társadalmi jelenségekre koncentráló mikrotörténet és a biográfia szempontjait érvényesítő történeti munkák kapcsolata nem új keletű, mégis számos buktatót hordoz magában.⁵ A legjelentősebb probléma az egyes életutak túlságosan általánosító jellegű értelmezésében rejlik, azaz egyedi eseteket tüntethetnek fel átlagosként.⁶ Ennek ellenére a szegedi üldözéshez hasonló „atipikus” események vizsgálata során számos ponton lehet tetten érni azokat a „tipikus” személyes motivációkat is, amik másként aligha lennének vizsgálhatók. Ezek alapján úgy gondoljuk, hogy a személyes nézőpont érvényesítése adhat leginkább választ az esetenként változó kérdésekre, és ezek mentén meg lehet ismerni a szegedi perhez hasonló kirakatperek távolabbra mutató hatásait.

táörténet, eredmények, teendők – 2013-ban. In: Klaniczay Gábor – Pócs Éva (szerk.): *Boszorkányok, varázslók és démonok Közép-Kelet-Európában.* Budapest, 2014. 17–63.

⁴ Teljes neve egyedül halálos ítéletének végrehajtását igazoló bejegyzésben olvasható a város tanácsülési jegyzőkönyvében. Lásd: Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL CsML) IV. A. 1003. a. 1724–1730. 506r. Nevét a későbbiekben Horváth Mátyásné alakban használom.

⁵ „The similarities between microhistory and new style of biography were clearly evident in the ways in which an individual life came to be seen as able to shed light on whole groups who has tended to be ignored by historians in the past.” Caine, Barbara: *Biography and History.* Basingstoke, 2010. 24.

⁶ Levi, Giovanni: *Az életrajz használatáról.* Korall, 1. évf. (2000) 2. sz. 81–93.

A vizsgálat sarokpontjai

A vizsgálat fő témájául választott szegedi boszorkányüldözések végigkísérték Szeged 18. századi történetének első felét. A szegedi üldözések 1726-tól egészen 1744-ig tizenkét pert és egyéb eljárást foglaltak magukba, amelyek során harmincnégy vádlottnak kellett mágiikus és boszorkányos praktikák miatt a városi bünyefenyítő törvényszék elé állnia.⁷ Annak ellenére, hogy a hazai üldözések történetéhez képest kései, igen rövid és meglehetősen forráshiányos időszakról van szó, azt állapíthatjuk meg, hogy ezek a perek beleillenek az országos üldözések statisztikai kereteibe.⁸ Ettől jelentősen eltér egy rövid, egy éves periódus, ami „a nagy szegedi boszorkányperként” vált híressé. Az 1728. június és 1729. március 9. között Szegeden lejátszódott események kétségkívül hazánk legnagyobb boszorkánypánikjának tekinthetők.⁹ Az eljárások során több száz ember járult a bíróság elé tanúként vagy vádlottként, és a kivégzések és vizsgálatok során legalább tizenharc ember lelte halálát.¹⁰ Ez a boszorkányhisztéria nemcsak nagyságrendjét és forrásadottságait, hanem jellegét tekintve is különbözik a magyar boszorkányüldözés általános képétől. Az eljárások során alkalmazott bizonyítási eszközöknek köszönhetően (tortúra, vízpróba) a vádaskodásnak olyan láncolata alakult ki, ami magával ragadta a városi polgárságot, és saját korszakának egyik legnagyobb büntetőperét eredményezte.

Ez az eseménysor nem kerülhette el a korábbi kutatások figyelmét sem, így számos munka foglalkozott az üldözések történetével.¹¹ A szegedi perek irataira sokáig meghatáro-

⁷ Az első ismert szegedi boszorkányper 1726-ból származik, amely tulajdonképpen közvetlen előzménye a „nagy üldözésnek”, az 1744-es évszám pedig az utolsó szegedi boszorkányvádát jelöli. A szegedi per első és utolsó dokumentumaira lásd: Oltvai Ferenc: *A szegedi boszorkánypörök*. Budapest, 1976. 43–52.; Reizner János: *Szeged története*. IV. köt. Szeged, 1900. 533–535.

⁸ A magyarországi boszorkányperek szakaszolásáról a források reprezentativitásának kérdéséről és a statisztikai megoszlásról: Klaniczay Gábor: *Boszorkányhit, boszorkányvád, boszorkányüldözés a XVIII. században*. Ethnographia, 97. évf. (1986) 1. sz. 257–295.; Tóth G. Péter: *Boszorkányos hagyatékok. A magyarországi boszorkányperek feltárásának kutatástörténete a kezdetektől napjainkig*. In: Vargyas Lajos (szerk.): *Párbeszéd a hagyománnyal. A néprajzi kutatás múltja és jelene*. Pécs–Budapest, 2011. 635–695.

⁹ A per az elfogatások feltételezett időpontjától (június eleje) az utolsó ezekkel összefüggő kivégzésig tart. Ehhez lásd: Reizner János: *Szeged története*. I. köt. Szeged, 1900. 339–362.

¹⁰ A halálos áldozatokkal kapcsolatban érdemes különbséget tenni a halálra ítélték (tizenöt fő) és az eljárás alatt más okból elhunyt gyanúsítottak vagy vádlottak között. Utóbbiak számát megbecsülni is alig lehet. A halálos ítéleteket lásd: Palugyai Imre: *A Magyarország történeti s állami legújabb leírása*. II. köt. Pest, 1853. 196–197.; Linzbauer, Franciscus. Xavierus: *Codex Sanitario-Medicinalis Hungariae*. II. köt. Budae, 1852–56. 791–792.; Reizner: *Szeged története*. I. 449–454.; Oltvai: *A szegedi boszorkánypörök*. 162–177.; Reizner: *Szeged története*. IV. 462–463.

¹¹ Számtalan kisebb nagyobb munka foglalkozik az eseményekkel. A teljesség igénye nélkül a korábban nem említettek: hely- és várostörténet irodalom (Árva János: *Boszorkányok Csanád vármegegyében*. Makó, 1927.; Vass Előd: *A szabad királyi jogállás visszaszerzése és érvényesítése*. In: Farkas József (szerk.): *Szeged története*. II. köt. Szeged, 1985. 83–107.; Banner János: *A szegedi boszorkányok*. Szeged, 1928.; Kovács János: *A kuruzslás és varázslás eszközei a szegedi boszorkányperekben*. Ethnographia, 21. évf. (1901) 1. sz. 204–211.; Oltvai Ferenc: *A szegedi boszorkányüldözés újabb dokumentumai*. Tiszatáj, 19. évf. (1965) 3–4. sz. 655–658.; Petrovich István: *Witch-Hunt in Szeged in the Early Eighteen Century*. In: Szeghyová, Blanka (ed.): *The Role of Magic in the Past, Learned and Popular Magic, Popular Beliefs and Diversity of Attitudes*. Bratislava, 2003. 108–117.) Kiemelt helyen szerepel a 19. századi német nyelven hazánkról megjelent művekben, a korai német összefoglaló etnográfákban és statisztikai munkákban. (Fessler, Ignaz: *Der Geschichten der Ungern in ihrer Landsassen Zehnter Theil*. Leipzig, 1825. 271.; Horst, Georg Conrad: *Zauber-Bibliothek*. IV. Theil. Mainz, 1830. 134–138.; Nork, F. [Korn, Friedrich]: *Die Sit-*

zó forráscsoportként tekintettek, a kutatás hamar felismerte a perekben rejlő lehetőségeket, és a dokumentumok meghatározó részét már a 20. század elejére közzétették.¹² Aztán a forrásanyag történeti irodalomra gyakorolt hatása nagymértékben csökkent, mivel a későbbiekben nagy számban tártak fel további boszorkánypereket.¹³ A jelentős korai kiadások hozadékaként a századforduló óta nem került sor a bevont források körének felülvizsgálatára, és az újabb összefoglaló munkák is a korábban publikált anyagra támaszkodtak.¹⁴ Ezek a közlések azonban a jelen ügy peranyagának esetében sem tekinthetők teljesnek, mivel az események vizsgálata során számos kiadatlan iratot sikerült feltárni.

ten und Gebräuche der Deutschen und ihrer Nachbarvölker. Stuttgart, 1849. 1108.; Schwartner, Martin: *Statistik des Königreichs Ungarn.* II. Band. Buda, 1811. 265–266.; Soldan, Wilhelm Gottlieb: *Geschichte der Hexenprocesse. Aus den Quellen dargestellt.* Stuttgart–Tübingen, 1843. 28.; Möstl, Franz: *Ein Szegediner Hexenprocess.* Graz, 1879.), számos jogtörténeti műben (Balogh Elemér: „Aki az ördöggel szerződést köt... tűzhalállal lakoljon” (*A nagy szegedi boszorkány-per 1728/29*). Szeged, 13. évf. (2001) 8. sz. 15–17.; Bató Szilvia: *Boszorkányok és/vagy magzatelhajtók családok, tolvajok?* Jogtörténeti szemle (2004) 1. sz. 34–38.; Koncz Ibolya Katalin: *A boszorkányüldözés jogtörténeti kérdései a Német-római Birodalomban és a Királyi Magyarországon.* Miskolc, 2007. 112–178.), számos a boszorkányság történetét tárgyaló munkában (Varga Ildikó: *A szegedi boszorkányperek (1728–44)* ELTE BTK Történelem-Néprajz Szakdolgozat. Budapest, 1988.; Molnár Éva: *Boszorkányperek Magyarországon a XVII–XVIII. században.* Budapest, 1954. 58–63.).

¹² A városi titkos levéltárban a per során keletkezett iratok nagy többségét együtt raktározták és sokáig nem is engedtek azokba betekintést. A forráskiadás történetének összefoglalását lásd: Oltvai Ferenc: *Szegedi boszorkányégetés 1728.* Somogyi-Könyvtár Műhely, 17. évf. (1978) 1–4. sz. 19–26. A forrásfeltárás mértéke a 20. század végéig nem változott. A Reizner János által 1900-ban közöltet az eddigi kutatás csak néhány irattal tudta kiegészíteni. A szövegkiadások eddigi legrészletesebb jegyzéke: Tóth, G. Péter: *A magyarországi boszorkányság forrásainak katasztere (1408–1848).* Budapest-Veszprém, 2000. 57. Jelentősebb forráskiadások: Palugyai: *A Magyarország történeti,* II. 197–208.; Linzbauer: *Codex Sanitario.* II. 786–795.; Reizner: *Szeged története.* IV. 374–535.; Árva: *Boszorkányok Csanád vármegyében.* 374–375.; Kovács János: *Szeged népe, Szeged ethnographiája.* Szeged, 1901. 353–365.; Ipolyi Arnold: *Magyar Mythologia.* Pest, 1854. 407–446.; Komáromy Andor: *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára.* Budapest, 1910. 395., 427., 435–437. A levéltárban az iratok a mai napig a Reizner könyve alapján külön-külön borítékokba vannak rendezve, és a borítékok számozása megegyezik a könyvben szereplő sorrenddel, és ezen belül kezdődik újra a lapok számozása. (MNL CsML, IV. A, 1021. b. 66. 1–81. sz.). A később előkerült iratok már számozás nélkül szerepelnek az anyagban. Ez alapján – ahol lehet – mi is ezt az eredeti számozást követjük, más esetekben pedig az s. n. jelölést adjuk meg.

¹³ A kutatásokat jelentős mértékben a forrásfeltárások léptéke határozta meg. Ez főleg négy jelentős kutató műhely munkájával fémjelezhető (Ipolyi Arnold, Komáromy Andor, Schram Ferenc, Pócs Éva és társai). Ez leginkább a feltárt perek számának folyamatos növekedésében mérhető, ami a kezdeti néhány tíz darabtól a több ezres számig emelkedett. A kiadásokkal foglalkozók közül nem csak mennyiségi (4072) hanem minőségi (teljes szövegű közlés) szempontból is kiemelkedik az MTA Néprajzi Kutatócsoportja, amely Pócs Éva vezetésével nagyszabású forrásfeltáró munkát végzett el. Ezt adatbázis formájában is rendezték (Κλειο). Az adatbázissal kapcsolatban lásd: Tóth: *Boszorkányos hagyatékok.* 657–671. A kutatócsoportról és a forrásfeltárásról: Pócs Éva: *Bevezető egy munkacsoport 15 éve.* In: Pócs Éva (szerk.): *Demonológia és boszorkányság Európában.* Budapest, 2001. 9–19.; Klaniczay, Gábor – Pócs, Éva – Wolosz, Robert: *A Κλειο-boszorkányper-adatbázis.* In: Pócs Éva (szerk.): *Demonológia és boszorkányság Európában.* Budapest, 2001. 294–337.

¹⁴ A legtöbb feldolgozás Reizner forráskiadására támaszkodik, és Oltvai Ferenc is csak az 1726-os per kapcsán közölt új forrást. Lásd: Oltvai Ferenc: *A szegedi boszorkánypörök.* 7–17. A későbbi forráskiadásokban hagyománnyá vált beidézni Reizner János művét, ahogy azt Komáromy és Schram is tették. Lásd példaként: Komáromy: *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára.* 395., 427., 435–437; Schram: *Magyarországi boszorkányperek.* I. 224–228.

Ezenfelül tovább mélyítette a forráshasználati problémát az is, hogy a feldolgozások túlnyomó többsége csupán a pertestre,¹⁵ azaz a szűken vett büntetőeljárás irataira támaszkodott. Nem vették figyelembe azt a tényt sem, hogy a per ideje alatt keletkezett iratok jelentős része a büntetőeljárás iratanyaga, így az a korabeli jogi funkciója nélkül nem értelmezhető. A jogi jellegű iratok (például tanúvallomások, önvallomások, formális perek iratai, közbenső ítéletek, szemléről készült jegyzőkönyvek, tortúra alatt tett vallomások, végítéletek) a büntetőeljárás belső logikája szerinti sorrendben és tartalommal keletkeztek, így a perjognak megfelelően akár a keltezetlen iratok is időrendbe állíthatók.¹⁶ Így pedig az is rekonstruálható, hogy mely szereplő (tanú vagy terhelt) mikor és hogyan került a hatóságok látókörébe, továbbá mikor és milyen módon „került ki” az eljárásból.

Pertörténet távolról – a nagy üldözés szakaszolása

A vizsgálat vázát az említett tíz hónapos időszak jelenti, ami szűk értelemben véve a pertörténetet foglalja magába. Ennek a további szakaszolása képes arra, hogy megteremtse a keretét a vizsgálatunk tárgyának. Az eseménysorozatot már a korábbi kutatók is periodizálták, de az új források és a merőben eltérő nézőpont alkalmazása miatt szükségesnek tűnik egy új kronológia felállítása.¹⁷ A nagy per időtartamát (1728. június–1729. március 9.) mindezek alapján négy leginkább jogilag és forrástanilag elkülönülő szakaszra osztottuk fel.

Az első szakasz az 1728. júniusától 1728. július 23-ig terjedő időszak, ami a valószínűsíthető feljelentéstől az első büntetőjogi felelősséget megállapító ítélet végrehajtásig tartott. Ennek perjogilag az első szakasza (az előkészületi perszak) június 14-től június 26-ig terjedhetett. Ebben az időszakban a vádhatóság több csoportos tanúkihallgatást végzett el (június 14., 26.), és feltételezhetően számos gyanúsított vallomását felvette, akik közül sokakat be is börtönöztek.¹⁸ Ezt követően a vádhatóság összefoglalta a megszerzett összes információt, és megnevezte az esetleges tettestársakat a *species facti*-ban.¹⁹ Ezt követően az események már a bíróságon folytatódtak, amiket a perfelvételek alapján pontosan lehet datálni. Először június 26-án indítottak eljárást négy személy ellen a tanúvallomásokban megfogalmazott vádak, majd július 3-án és 10-én a már perben lévő vádlottak önvallomásai alapján.²⁰ Ez alatt az időszak alatt legkevesebb tizenhárom személy ellen indított eljárást a

¹⁵ A pertest fogalmát az összes egy perbe tartozó forráscsoport jelezésére használom. (Bónis György–Degré Alajos–Varga Endre: *A magyar bírósági szervezet és perjog története*. Zalaegerszeg, 1996. 175.)

¹⁶ A korabeli eljárási környezethez lásd: Bónis – Degré – Varga: *A magyar bírósági szervezet*. 175–189.; Bónis: *Buda és Pest bírósági gyakorlata*. 59–97.; Meznerics Iván: *A megyei büntetőjogi igazságszolgáltatás a 16–19. században*. Budapest, 1933. 48–132.; Kállay István: *Városi bíraskodás Magyarországon 1686–1848*. Budapest, 1996. 115–143.; Béli Gábor: *Magyar Jogtörténet, a tradicionális jog*. Budapest–Pécs, 1999. 271–279.

¹⁷ Korábbi kutatók eseménytörténeti megállapításaival kapcsolatban lásd példaként: Reizner: *Szeged története*. I. 339–360. Oltvai: *A szegedi boszorkánypörök*. 7–36.; Vass: *A város önkormányzata és gazdálkodása*. 517–587.

¹⁸ Tanúvallomásokat lásd: június 14-e MNL CsML, IV. A, 1021. b. 66. 1–2. sz.; június 26-a 23. és 25. sz.

¹⁹ Az eseteírásról lásd: MNL CsML, IV. A, 1021. b. 66. 38. sz.

²⁰ A pontos elfogatások időpontjai csak a kancelláriai levéltárban őrzött pertest másolatban találhatók meg. Az iratot lásd: Magyar Nemzeti Levéltár (továbbiakban: MNL OL), A, 28. Litterae Civitatum 1728., No. 382. 4. fol.

városi büntetőbíró testület, amit ekkor legalább három különböző perben folytattak.²¹ Az ügyészi indítványhoz képest a vád folyamatosan új elemekkel bővült, majd a különböző eljárásokat peregyesítéssel összevonták, illetve két esetet elkülönítettek.²² Ebben az időszakban keletkezhetek azok a bizonyítási eszközök, amik a vádlottak fizikai bántalmazásával jártak együtt, hiszen azokhoz bírói hozzájárulásra volt szükség. Meg kell említeni azt is, hogy a város – a kancelláriának tett jelentése alapján – majdnem minden felvett per esetében kényszer alatti vallomásnak vetette alá a vádlottakat.²³ Ebben a szakaszban végezték el az istenítéleteket is (vízpróba), amibe legalább hárman belehaltak. A város később ezt el is ismerte.²⁴ Új eljárások is indultak ebben a periódusban, amelyekről már csak a későbbi önvallomási jegyzőkönyvek tesznek jelentést, hivatalos perfelvétel már nem történt, mivel ezeket teljes mértékben a folyamatban lévő perek részének tekintették. A perszak végét a tizenhárom fő elleni halálos ítélet kimondása zárta 1728. július 21-én, amit a bíróság már egyesítetten is kiadott.²⁵ Az eddigi kutatások alapján a tizenhárom vádlott esetében a perorvoslati perszakra vonatkozóan nem áll rendelkezésünkre egyetlen irat sem. Az egyesített perben a végrehajtási perszak rövid időt ölelt fel, mivel az ítéletet 1728. július 23-án végre is hajtották.²⁶ Még ezt megelőzően felvették több vádlott végrendeletét, illetve azok saját akarataik szerint rendelkezhetek vagyonuk felől.²⁷

A pertörténet második szakaszaként a kivégzésektől augusztus 27-ig terjedő időszakot adhatjuk meg, ami az események hírének az elterjedését jelentette. Ez a periódus forráshiányos ugyan, de a per jelentőségét jól demonstrálja, hogy az eljárások jelentős hírverést kaptak a korabeli viszonyok között. Nemcsak regionálisan, hanem az egész országra kiterjedő információáramlás indult meg ekkor. A perek kiemelt szerepe abban is tetten érhető, hogy a korabeli nemzetközi sajtó is felkapta az ügyeket. Legtávolabbi orgánunként egy edinburgh-i újságot említhetünk, ami meglepő pontossággal számolt be az eseményekről.²⁸

A harmadik periódusnak annak a kancelláriai vizsgálatnak az időszaka tekinthető, ami valószínűleg az uralkodó személyes utasítására indult a várossal szemben. A szakaszt egy 1728. augusztus 27-én kelt leirat nyitja meg.²⁹ Feltehetően a jelentős hírverés miatt figyelt fel a bécsi udvar a szegedi történésekre, és indította meg a korban bevettnek mondható

²¹ Erre abból következtethetünk, hogy a bíróság bűncselekmények alapján három különböző eljárást indított, amelyeket különböző formális perekben rögzítettek. A perfelvételeket lásd: MNL CsML, IV. A, 1021. b. 66. 26., 27. és 28. sz.

²² A peregyesítés bizonyítékai nemcsak az ügyész pizskozatban fennmaradt vádlevelében rejlenek, hanem önmagában abban a tényben is, hogy több vádlevelről beszélhetünk és egy összesítő ítéletről. Pizskozatot lásd: MNL CsML, IV. A, 1021. b. 66. 20. sz.

²³ A kancelláriának 1728. augusztus 27-én felterjesztett iratokhoz készült csatolmányjegyzék pontosan feltünteti a vallomások jellegét. A levelet lásd: MNL OL, A, 28., Litterae Civitatum 1728., No. 382., 7. fol.

²⁴ A város a kancelláriának küldött 1728. szeptember 23-i levelében számol be a lefolytatott eljárások menetéről. A levelet lásd: MNL OL, A, 28., Litterae Civitatum 1728., No. 382., 1. fol.

²⁵ Az egyesített ítéletet lásd: MNL CsML, IV. A, 1021. b. 66. 37. sz.

²⁶ A végső ítélet végrehajtását Reizner főleg sajtó forrásokra támaszkodva határozta meg. Reizner: *Szeged története*, I. 352–353.

²⁷ Szabályos végrendekezés kiállítására egy példánk van, éppen Horváth Mátyásné esetében (MNL CsML, IV. A, 1003. s. 96.). Azonban vagyonösszeírás készült Rósa Dániel fővádlott vagyonáról is (MNL CsML, IV. A, 1003. f., Levelezések, Sine Numero, 1728–1729 7. db. s. n.).

²⁸ The Caledonian Mercury, Edinburgh, Monday September 16, 1728. Num. 1315.

²⁹ Az irat a városi iktatás alapján majd egy két héttel később, szeptember 7-én érkezett Szegedre. MNL CsML, IV. A, 1003. e, Levelezések, 1727–1731. Lad. A. Fasc. 12–25. 1728. augusztus 27.

vizsgálatát a boszorkányok ügyében, ami a per felfüggesztésével kezdődött el.³⁰ Ezeket a történeteket a kancellária és a tanács levélváltásaiból ismerhetjük meg, amik fontos információkat tartalmaznak a per korábbi szakaszaira vonatkozóan is. A második kancelláriai leirat már erős kételyeket támasztott a város eljárásával szemben,³¹ a felküldött dokumentumok többségének megkérdőjelezte a hitelességét, és kérte az iratok kiegészítését.³² Az iratok újbóli Bécsbe küldése azonban nem szüntette meg a Szeged elleni eljárást,³³ de a kezdeti ellenséges kancelláriai álláspontot leküzdve a város végül jelentősebb retorzió nélkül zárta a vizsgálatot, ugyanis a Pozsonyban tartózkodó befolyásos főbíró elsimította az ügyet.³⁴ Így az 1729. február 21-én kelt utolsó kancelláriai leirat kisebb szankciók mellett engedélyezte, hogy a korábban már elkezdett eljárások folytatódhassanak.³⁵ A kancellária szándéka a boszorkánypert folytató hatóság „megregulázására” feltehetőleg az egyik első boszorkányüldözés elleni, politikai fellépés volt Magyarországon.

A kancelláriai engedélyt követően az utolsó szakaszként a per folytatása következett azokban az esetekben, ahol még nem hoztak végső ítéletet. Ezeket is egy pernek kell tekintenünk, mivel egyesítve tárgyalták őket. A kancelláriai iratokból értesülhetünk a még el nem ítélt vádlottak perorvoslati törekvéseiről is, amik azonban nem minden gyanúsított esetében jártak sikerrel.³⁶ Ezután következett az utolsó döntés a „nagy szegedi boszorkányperben”, amikor 1728. március 7-én még két személyt elítéltek a kancellária engedélyével, majd pedig két nappal később, március 9-én ki is végezték őket.³⁷

A város – a történeti környezet

A szegedi boszorkányperек a város történetének olyan időszakaszába engednek betekintést, amikor drasztikus változások zajlottak le Szeged társadalmában. A perek alapján is egy olyan közösség képe rajzolódik ki, amely kulturálisan, társadalmilag és gazdaságilag is jelentős mértékben megosztott volt. A boszorkányüldözések első számú okait ebben a tágabb városi környezetben kell keresnünk. A város hódoltság utáni története tárháza azoknak a konfliktusoknak, amik a boszorkányperekben manifesztálódhattak. Szegeden a 18. század első felében átalakult az oszmán fennhatóság korában rögzült társadalmi és politi-

³⁰ A tisztújításokhoz hasonlóan az abszolutista állam számos ponton avatkozott be a szabad királyi városok életébe. Ezeket mind az államhatalom irányítási és ellenőrzési gyakorlatának is betudhatjuk. Vö. H. Németh István: *Pre-Modern State Urban policy at a Turning Point in the Kingdom of Hungary. The Elections to the City Council*. In: Schlögl, Rudolf (ed.): *Urban Elections and Decision-Making in Early Modern Europe, 1500–1800*. Newcastle, 2009. 276–299.

³¹ MNL CsML, IV. A, 1003. e, Levelezések, 1727–1731. Lad. A. Fasc. 12–25. 1728. október 25.

³² A város felterjesztett iratai között szerepel minden a kancelláriától kérvényezett vizsgálati anyag, ami majd 70 foliót tesz ki. Ezek a dokumentumok majdnem azonos másolatai az eredeti iratoknak. Sok iratot csak ezekből a másolatokból ismerünk. Ez képzí a MNL OL, A 28., Litterae Civitatum 1728., No. 382. anyagát.

³³ A második kancellária leirat csupán egy összesítő tanúvallomási jegyzőkönyvvel és Makó város korábbi boszorkányságról szóló levelével egészítette ki a dokumentumokat. A levelet lásd: MNL OL, A, 28., Litterae Civitatum 1729. No. 47. 1. fol. Makó levelével kapcsolatban Árva: *Boszorkányok Csanád vármegyében*, 19–20.

³⁴ A főbíró eljárásáról a város bécsi ágense, Király Ádám értesíti a várost, részletesen lásd később a kancelláriai vizsgálat című fejezetben. Levelét lásd: MNL CsML, IV. A, 1003. f., Levelezések, Sine Numero, 1728–1729, 7. db. s. n.

³⁵ MNL CsML, IV. A, 1003. e, Levelezések, 1727–1731. Lad. A. Fasc. 293–456. 1729. február 21.

³⁶ A kilönlvasztott perekről Horváth Mátyásné esetében részletesen szólunk később.

³⁷ MNL CsML, IV. A, 1003. a., 1724–1730. 506r.

kai rendszer, a város beilleszkedett az új Habsburg viszonyok közé. A boszorkányüldözések első szakaszát közvetlenül megelőző évek politikai és társadalmi folyamatai pedig messzeemenően befolyásolták a perek alakulását. Ezeknek a folyamatoknak a jobb megértéséhez érdemes áttekinteni az események rövid lefolyását.

Szeged az 1686. évi visszafoglalását követően a többi szabad királyi városhoz hasonlóan privilégiumait nem nyerte vissza, hanem kamarai igazgatás alá került.³⁸ A Habsburg be rendezkedés stabilizálódásával a város részéről törekvések indultak korábbi státuszának visszaszerzésére. A Rákóczi szabadságharc ideje (1703–1711) alatt Szeged a többszöri orosz nyomán jelentős veszteségeket szenvedett. Rontotta a helyzetet, hogy az amúgy is romos állapotban lévő központi városrész (Palánk) leégett, ami súlyos károkat okozott az ott lakóknak és a szabadságharc után visszatérőknek.³⁹ A pusztítást követően azonban politikai és gazdasági fellendülés következett be, ami a kiváltságok visszaszerzésében is megmutatkozott. A város 1714-től önálló törvényhatósággá vált,⁴⁰ majd 1719-ben visszanyerte korábbi szabad királyi jogállását, és kikerült a kamarai igazgatás alól.⁴¹ Eközben a városvezetés a csanádi püspökkel feszült vitába keveredett a főkegyúri jogokért,⁴² és a Német Lovagrenddel is hosszú perbe bocsátkozott korábbi földterületeinek visszaszerzésért.⁴³ Szeged önállósodási törekvései sikeresek voltak, és a városi társadalomban is mélyreható változások indultak meg.

A jelentős regionális település a jó földrajzi elhelyezkedése révén fontos gazdasági útvonalak kereszteződésében feküdt, ami elősegítette a gyors gazdasági felépülését.⁴⁴ Részben emiatt is jelentős katonaság állomásozott a központjában, ami azonban számos konfliktus forrásává vált, ugyanakkor a katonák jelentős felvásárló erőt is képviseltek.⁴⁵ A konszolidációnak köszönhetően a városi társadalom teljesen átalakult. A városi népesség a szabadságharc okozta mélypontja után (9-11 000 fő) ugrásszerűen megnövekedett, és a húszas évek végére megközelítette a 15 000 főt, ami az ország egyik legjelentősebb városává tette Szegedet.⁴⁶ A be- és visszatelepülő lakosság jelentős hányada azonban nehezen illeszkedett be a helyi társadalmi viszonyokba. A változás felborította a korábban rögzült etnikai és vallási viszonyokat is, ami a városi politika szélsőséges polarizálódásához vezetett. Külö-

³⁸ Vö. H. Németh István: *Régi-új szabad királyi városok. Várospolitikai az újszerűségi területeken a 17-18. század fordulóján*. In: Csomor Erzsébet – L. Balogh Béni (szerk.): *Várospolitikai és közigazgatás*. Esztergom, 2011. 11–28.; Szakály Ferenc: *A török kiűzésétől a szatmári békéig*. In: Farkas József (szerk.): *Szeged története*. II. köt. Szeged, 1985. 15–68.

³⁹ Szakály: *A török kiűzésétől a szatmári békéig*, 46–68.; Kenéz Győző – Szakály Ferenc: *A Szegedi Palánk-városrész 1697-es telekkönyve*. Tanulmányok Csongrád megye történetéből., 8. évf. (1984) 1. sz. 29–161.

⁴⁰ Reizner: *Szeged története*, I. 265–267.

⁴¹ Szeged esete részben eltér más városoktól. Vö.: H. Németh István: *Várospolitikai új utakon: Az abszolutista jellegű várospolitikai jellemzői a magyar Királyságban a 17-18. század fordulóján*. Urbis, 7. évf. (2012) 1. sz. 283–308.; Vass Előd: *A szabad királyi jogállás visszaszerzése és érvényesítése*. In: Farkas (szerk.): *Szeged története*. II. köt. 83–107.

⁴² Reizner: *Szeged története*. I. 287–300. illetve Vö.: Takáts Endre: *Gr. Nádasdy László csanádi püspök (1662–1729)*. Szeged, 1943.

⁴³ Rákos István – Vass Előd: *A város földesúri joga és határának kialakulása*. In: Farkas (szerk.): *Szeged története*. II. köt. 173–182.; Reizner: *Szeged története*. I. 298–325.

⁴⁴ Farkas József: *A város kereskedelmi élete és kereskedő társadalma*. In: Farkas (szerk.): *Szeged története*. II. köt. 380–433.

⁴⁵ Reizner: *Szeged története*. I. 197–207.

⁴⁶ Kováts Zoltán: *Népességi viszonyok*. In: Farkas (szerk.): *Szeged története*. II. köt. 107–163.

nösen nehéz helyzetbe került az itt maradó török és délszláv lakosság, akiknek az arányát megbecsülni is nehéz.⁴⁷

A város politikai elitje nehezen tudott alkalmazkodni a gyors változásokhoz, és teljesen fragmentálódott. A korábbi kamarai igazgatás gazdasági haszonélvezői, főként a század elején betelepült német ajkú polgárság – bár elvesztette politikai pozícióit – jelentős mértékben támaszkodhatott az állami vezetés támogatására. A velük erős érdekellentétben álló „*autonomista*” városi polgárság vezető rétegét kitevő magyar lakosság azonban még saját keretein belül is megosztott volt.⁴⁸ Ez a politikai csoport nemcsak a Habsburg vezetéshez kötődő viszonyában volt ellentmondásos, hanem gazdaságilag és a bevándorló-betelepülő viszonyrendszer szempontjából is. Ezek a politikai és társadalmi konfliktusok végigkísérték a boszorkányperek történetét is.

Fokozta a feszültséget a városban az ekkor bekövetkezett nagy szárazság is, aminek következtében jelentős mértékben visszaesett a város mezőgazdasági termelése. Szeged a kereskedelem mellett jelentős kül- és belterületű földállománnyal, illetve szőlőbirtokkal is rendelkezett, ezért igen súlyosan érintette a természeti csapás.⁴⁹ A recesszió tetten érhető az adóösszeírásokban is, az adatok alapján jelentős bevételkiesést lehet tapasztalni.⁵⁰ A hirtelen adódott gazdasági nehézségek, illetve az említett politikai folyamatok a városi társadalmi elit belső harcainak felerősödéséhez vezettek. A város legkomolyabb politikai ellentétei az 1726. és az 1728. évi tisztújítások során eszkalálódtak. Az ellentét az említett udvarhű német polgárság és a kamarától való függetlenségre törekvő magyar városvezető elit között robbant ki.⁵¹ A város mindennapjait is befolyásoló események az abszolutista állam irányítási szándékának kiterjesztésével jártak együtt, és számottevő közvetlen beavatkozást jelentettek a város autonóm politikájába.⁵²

Közvetlenül két hónappal a boszorkányüldözések kezdete előtt, 1728. április 24-én is ezt tapasztaljuk. Prechtl Farkas kamarai küldött a tisztújítási szavazások elhalasztásának ellenére Podharadszky György felvidéki származású jogászt támogatta, és elősegítette a főbírói címhez jutását. A nagy támogatottsággal rendelkező Nagy Pál és Miller János szenátorok – a magyar párt jelöltjei – azonban megpróbálták a beiktatását megakadályozni. Az egymás ellen is induló képviselők összefogtak, és a szavazás helyszínéül szolgáló városháza épületét erőszakkal próbálták megszállni, hogy megakadályozzák az új bíró eskütételét. Konkrét fizikai konfrontációra is sor került, amiben a kamara jelöltje kerekedett felül. Sikertelenül a városháza egyik védett termébe menekülnie, ahol a kamarai követ és a püspök jelenlétében letette a vezetői tisztséghez szükséges esküt.⁵³ A magyar jelöltek nem voltak hajlandók ezt elfogadni, így Miller Jánost, a magyar párt egyik jelöltjét is főbírónak kiáltották ki. A kamara követe viszont szabályszerűen nyilvánította Podhradszky választását, ami végképp

⁴⁷ Gergely András – Vass, Előd: *Az egyházi és hitélet*. In: Farkas (szerk.): Szeged története. II. köt. 599–617.

⁴⁸ Ruszoly József: *Tisztújítások Szegeden a 18. század első felében*. Acta Juridica et politica Universitatis de József Attila Nominata, 46. évf. (1995) 4. sz. 3–32.

⁴⁹ Farkas: *A város kereskedelmi élete*, 380–433.

⁵⁰ Az 1728-as év adóösszeírása a város területeire lebontva: MNL CsML, XV., 15. f., 1718–1850, Szeged Város Összeírása, Ö 4–10., 1722–1741. 6. db. 1–4. cs.

⁵¹ Ruszoly: *Tisztújítások Szegeden*, 3–7.

⁵² Vö. H. Németh: *Pre-Modern State Urban policy*, 278–284.

⁵³ Az itt elmondott eseményeket a kamarai követ elmondásából ismerjük, aki a városban lejátszódó eseményekről részletes jelentést írt. Jelentését lásd: Österreichisches Staatsarchiv, Hofkammerarchiv, Hoffinanz Ungarn, r. Nr. 612. 1728. Apr., Fol 810–813.

elmélyítette az ellentétet. A helyzet mindkét párt részéről tarthatatlanná vált, mivel a város nem volt képes működni két főbíróval. Így kénytelenek voltak valamilyen politikai kompromisszumot kötni. Ennek értelmében Podharadszky megtarthatta a főbírói címet, de ki-neveztek mellé Miller János személyében egy helyettes bírót (*suffectus iudex*) az *autonomista* csoport köréből, aki az ő távollétében teljes joggal járhatott el.⁵⁴ Szükség is volt később a helyettes bíró tisztségére, mivel Podharadszky még május hónapban elhagyta a várost, és Pozsonyba utazott, hogy az országgyűlésen Szegedet képviselje.⁵⁵ Ez a nagy szegedi boszorkánypereket megelőző politikai csatározás komoly válságot vetített előre.

A város későbbi történetében eltérő folyamatokat figyelhetünk meg. A boszorkányhisteria lezárulása után Szeged nagy ívű fejlődésen ment keresztül. A politikai csatározások egyértelműen az aulikus polgárság bukásával jártak, akik elvesztették korábbi kedvezményezett szerepüket.⁵⁶ A város az Erdély felé irányuló számottevő tiszai kereskedelemnek köszönhetően nagy gazdasági fellendülésen ment keresztül.⁵⁷ Ennek következtében más típusú gazdasági és társadalmi feszültségek jelentek meg, a városi lakosságon belül megerősödő délszláv etnikai csoportok gazdasági súlyuknál fogva politikai hatalomra tartottak igényt.⁵⁸ A város későbbi krízisei, az 1738-ban kitörő pestisjárvány, a Szegedinác Pero-féle felkelés, a török háború okozta katonai jelenlét, nem torkolltak a korábbihoz fogható boszorkányüldözésekbe.⁵⁹ Az 1729 és 1744 közötti időszakban sokkal inkább hosszán elhúzódó, de szórványos boszorkányüldözésekről beszélhetünk, amelyek már kisebb arányban végződtek kivégzésekkel.

Jogosan merülhet fel a kérdés, hogy miért különleges az a rövid periódus, ami az 1728–1729-es perek eszkalálódásához vezetett, és milyen összefüggésben állhat mindez a városban lejátszódó politikai folyamatokkal. Erre a kutatás jelen állása szerint nem tudunk választ adni, de az bizonyosnak tűnik, hogy a nagy per nem oka, hanem eredménye volt a fent részletezett folyamatoknak. Ennél fogva pedig a boszorkányüldözések alkalmasak arra, hogy azokon keresztül vizsgáljuk a város válságos időszakát.

A boszorkány Horváth Mátyásné esete

Horváth Mátyásné pert megelőző életére vonatkozóan kevés biztos információ áll rendelkezésünkre, mivel a Szegedre vonatkozó kútfők a hódoltság korából szórványosak, és jelentős iratvesztéssel kell számolni a szabadságharcot követő időszakban is.⁶⁰ Így a szűkszavú vizsgálati anyagra kell támaszkodnunk. Ennek alapján elmondható, hogy a vádlott 1663 körül született Erdélyben ismeretlen szülők gyermekeként, a leánykori nevét sem ismerjük.⁶¹ Nem tudni, mikor költözött Szegedre, de arra lehet következtetni, hogy a Rákóczi-

⁵⁴ Vass: *A város önkormányzata*, 528–545.

⁵⁵ Vass: *A város önkormányzata*, 547.

⁵⁶ Vass: *A város önkormányzata*, 517–524.

⁵⁷ Farkas: *A város kereskedelmi élete*, 380–433.

⁵⁸ Ruzsoly: *Tisztújítások Szegeden*, 27–32.

⁵⁹ Reizner: *Szeged története*, I. 330–340.

⁶⁰ Szeged város levéltár megsemmisült az 1716-os tűzvész során. A tűzvésztől kizárólag a titkos levéltár anyaga menekült meg, ami leginkább az értékes kiváltságleveleket tartalmazta. Lásd: Géczi Lajos: *Szeged város titkos levéltára*, In: Berta Tibor – Géczi Lajos – G. Tóth Ilona (szerk.): *Szeged Város Levéltára 1359–1950*. Szeged, 1995. 65–66.

⁶¹ Életkorát vallomási jegyzőkönyvébe jegyezték fel. Vallomási jegyzőkönyve esetében szám nélküli iratra hivatkozom, mivel a Szegeden őrzött iratot használtam. A vallomás másolata azonban elérhető az Országos Levéltárban is. Lásd: MNL OL, A 28., Litterae Civitatum 1728., No. 382. 5. fol.).

szabadságharc előtt érkezett ide.⁶² A bírósági tárgyalása idején a háza Szeged felsővárosi negyedében állt, és a végrendeletében vagyona nagy részét az itteni katolikus templomra hagyta, ami utalhat a felekezeti hovatartozására. Testamentuma alapján arra is következtethetünk, hogy nem hagyott hátra utódokat, de olyan jelentős vagyont halmozott fel, hogy még szolgát is tarthatott.⁶³ Mivel nőként végrendelkezett, biztosak lehetünk abban, hogy korábban polgárjogot kapott, amit azonban – erdélyi születése miatt – csak házasság útján szerezhetett meg.

Többet mondhatunk el a férjéről, Bogidusa Mátyásról,⁶⁴ aki hajdúként a szegedi vár őrségéhez tartozott, nevét bejegyezték a Palánk városrész birtokviszonyait összesítő telekkönyvbe is. A „*Grundbuch*”-ban azokat a telkeket írták össze, amik katonai tulajdonba kerültek a városrész 1697. évi leéégését követően.⁶⁵ A forrás így számol be erről: „A római császári felség helybeli kamarauradalmi tisztartói ezennel tulajdonba adja Szűcs Mariannak a 452. számú házat, amelyet először Halál Gáspár hajdú kapott meg. Tőle a hivatal tudta nélkül megszerezte Boghi Dusa. 1704-ben mindketten elmentek a kurucokkal.”⁶⁶ A bejegyzés alapján egyértelmű, hogy olyan katonáról van szó, aki a kurucok közé állt, és elhagyta a Szegedet, majd emiatt a visszatérése után a palánki illetőségét nem kaphatta vissza. Más összeírásokban is szerepelt, mint aki eleget tett Rákóczi Ferenc felhívásának.⁶⁷ Másként világítja meg az átállását a város Habsburg hűségén maradása. Ahogy az a telekkönyv későbbi részéből kiderül, az átállt katonák közül többen – Bogidusa Mátyás is – nem kaphatták vissza korábbi tulajdonukat.⁶⁸ Ennek ismeretében azonban felmerül a kérdés, hogy lehetett-e szerepe a boszorkányperben a Rákóczi-mozgalom idején kibontakozó politikai eseményeknek. Források hiányában erre aligha lehet választ adni, de átfogó kutatások után feltehetően nem lenne példa nélküli az eset.⁶⁹ A perek megindulásának időszakáig további információkkal nem rendelkezünk sem a férjről, sem a feleségről. Nem tudni, hogy a fent említett katona mikor kapta meg a polgárjogot, illetve mikor halálozott el. Horváth Mátyásné 1728-ban már özvegyként állt a bíróság elé.⁷⁰

A pert ellene 1728. június 26. után vehették fel, ami egyben elfogásának és bebörtönzésének a legkorábbi időpontja is lehet. Biztosat azért nem mondhatunk, mert a neve nem

Az ismeretlen szülőkre vonatkozó kitétel („*a parentibus ignotis*”) pedig a város első kancelláriai feliratában található. Lásd: MNL OL, A 28., Litterae Civitatum 1729., No. 47. 1-2r. fol.

⁶² A férje már a szabadságharcot megelőző időszakban rendelkezett földbirtokkal a városon belül. A részleteket lásd később.

⁶³ Vagyonával kapcsolatban később fontos megállapításokat teszünk. Végrendeletét lásd: MNL CsML, IV. A, 1003, s. 96.

⁶⁴ Horváth Mátyásné neve több alakban is előfordul. Gyakorta Bogadussánnénak nevezik, amely egyértelműen utal arra, hogy az említett katona a férje.

⁶⁵ Kenéz–Szakály: *A Szegedi Palánk-városrész*, 29–161.

⁶⁶ Kenéz–Szakály: *A Szegedi Palánk-városrész*, 125.

⁶⁷ Kenéz–Szakály: *A Szegedi Palánk-városrész*, 52.

⁶⁸ Szakály: *A török kiűzésétől*, 46–68.

⁶⁹ A boszorkányperrek hosszú időintervallumokban való kutatása feltárta, hogy a háborúk alatt, illetve az azt követő politikai változások során jelentős növekedés figyelhető meg a perek számában. Monter, William: *Germany's Superhunts (1586–1639)*. In: Ankarloo, Bengt – Clark, Stuart – Monter, William (ed.): *Witchcraft and Magic in Europe. The Period of the Witch Trials* vol. 4. London, 2002. 22–29. Hasonló módon figyelhető meg a hazai üldözésekben is jelentős növekedés a szatmári békét követően. (Ezzel kapcsolatban lásd: Sz. Kristóf: *Boszorkányüldözések a kora új-kori Magyarországon*, 40.)

⁷⁰ MNL OL, A 28., Litterae Civitatum 1728., No. 382. 5. fol.

szerepel egy perfelvételen sem.⁷¹ Az eljárásának történetét külön-külön keletkezett iratokból lehet mozaikszerűen összeilleszteni. Mivel nem maradt fenn közvetlenül ellene szóló feljelentés vagy bűncselekményeit igazoló tanúkihallgatási jegyzőkönyv, azt feltételezhetjük, hogy más gyanúsítottak vallomása alapján állították össze az ellene szóló vádpontokat. Erről tanúskodik az is, hogy a perek elején indult nyomozást összefoglaló, előzetes jelentésben sem szerepelt. Azok a vádlotti vallomások, amelyekben tételesen megemlíttették, június 26. és július 14. között keletkeztek. Így legkésőbb az utolsó vallomást követő bírósági ülésnapon, július 21-én vették fel ellene az eljárást.⁷² A vallomások mint ismert boszorkányt csak felsorolásokban említik, nem árulnak el részleteket a cselekedeteiről, így pedig aligha mondhatunk biztosat perbefogásának vélt vagy valós okairól. Azért sem, mert nem rekonstruálható, milyen kapcsolatban állt az ellene valló személyekkel, akik talán önös érdekből vagy a kínzás hatására, de megemlíttették a nevét.

Az özvegyasszony perével kapcsolatos legterjedelmesebb forrásunk az elfogatása után keletkezett vallomási jegyzőkönyve.⁷³ Az irat formailag és írásképe alapján is rokonítható a per során felvett többi vallomási jegyzőkönyvvel.⁷⁴ Ennek megfelelően két hasábra lett osztva, az egyikben a korabeli jogi gyakorlatnak megfelelően az irányított kérdések, a másikban pedig a rájuk adott válaszok szerepelnek. A szegedi perekben a deutrális pontokat egytől egyig a *Praxis Criminalis* című munkából másolták ki, így egységes képet mutatnak a felvett önvallomások.⁷⁵ A jegyzőkönyvben szereplő beismerések a bíróság állítása szerint jó szándékúan, a vádlottak szabad akaratából hangzottak el.⁷⁶ A formai és tartalmi jegyek azonban ellentmondanak ennek a kijelentésnek, a vallomás egyértelműen a perben felvett,

⁷¹ MNL CsML, IV. A, 1021. b 66., 26., 28. és 29. sz.

⁷² A vallomások biztos időpontjai nehezen meghatározhatók, de perfelvételek előtt keletkeztek, mivel tartalmuk alapozta meg a pereket. Az említett vallomások: június 16. előtt Jancsó Pálné Szanda Katalin (MNL CsML, IV. A, 1021. b. 66., s. n.), július 3. Danyi Jánosné Tóth Erzsébet (MNL CsML, IV. A, 1021. b. 66., 13. sz.) és Légrádi Jánosné Malmos Katalin (MNL CsML, IV. A, 1021. b. 66., 22. sz.), július 10. Rósa Dánielné Szél Zsuzsanna (MNL CsML, IV. A, 1021. b 66., 15. sz.) és Dugonics Mihályné Barak Margaréta (MNL CsML, IV. A, 1021. b. 66., s. n.), valamint Végh Istvánné Koncz Sára (MNL CsML, IV. A, 1021. b. 66., 1. sz.).

⁷³ MNL OL, A 28., Litterae Civitatum 1728., No. 382. 5. fol.

⁷⁴ A vallomások egységes formai és tartalmi követelményekkel rendelkeztek, amit nagyban befolyásolt az alkalmazott jog. A korban elkülönült két fajta vallomás a kínzás alatti (*examen torturale*) és a jószágos vagy szabad akaratú (*benignum examen*). A 18. században még nem volt igazi szabályozása a perjogi bizonyításnak, de a szokásjog szerint érvényesültek bizonyos szabályok. A kérdés-pontok összeállítása, a kényszer és az önkéntes vallomások elkülönítése, a vallatás gyakorlati lefolytatásának mikéntje leginkább a bírón múlott. Szeged esetében három munka merül fel jogforrásként a vallomásvétel kérdésében: a *Praxis Criminalis*, Carpzow Benedek *Practica nova*-ja, illetve Kitionich János *Directio Methodica* című munkája. Vö.: Katona Géza: *Bizonyítási eszközök a XVIII–XIX. században*. Budapest, 1977. 89–213.; Koncz: *A boszorkányüldözés jogtörténeti kérdései*, 143–160.

⁷⁵ A *Praxis Criminalis* másolására először Banner János mutatott rá (Banner: *Szegedi boszorkányperek*, 23.). Magyarországon főleg a 17. században terjedt el a *Praxis Criminalis* alsó-ausztriai törvénykönyv, a *Neue peinliche Landgerichtsordnung*, amit csak szokásjogi alapon használtak. A 18. századi használatához lásd: Béli Gábor–Kajtár István: *Az osztrák (német) büntetőjog szabályok hatása a magyar jogban a 18. században (a Praxis Criminalis)*. Dolgozatok az állam és jogtudomány köréből. XIX., Pécs, 1988, 31–40. A szegedi per eseményeiben elemzi hatását: Koncz Ibolya Katalin: *A boszorkányüldözés jogtörténeti kérdései*, 164–172.

⁷⁶ A város kancelláriának írt levelében azt írja: „*fassionem [littera] E notatam crimina sua sponte et benevole confessata.*” Az idézetet lásd: MNL OL, A 28., Litterae Civitatum 1728., No. 382. 2r. fol.

kényszer alatti jegyzőkönyvekhez hasonlít, amelyek esetében a bíróság nem is tagadta a kényszer alkalmazását.⁷⁷

A dokumentum szövegének jelentős részét az úgynevezett *maleficium narratívok*, azaz a rontáselbeszélések töltik ki. Ezek a személyes konfliktusrendszer alapján tipizálható elbeszélések Horváth Mátyásné esetében sem jelentenek újdonságot.⁷⁸ A bűncselekménynek számító rontásait – főleg fiatakorúak feltételezett testi sértését – vélhetően a haragosai, ellenlábasai ellen „követte el”. Kiemelendő, hogy majdnem minden megrontottját, ahogy valotta, gyógyította vagy legalábbis törekedett meggyógyítani, amiért olykor fizetséget is kapott.⁷⁹ Ebből arra következtethetünk, hogy rendelkezett valamiféle közgyógyítást betöltő funkcióval, ami szintén nem lenne példa nélküli, ismerte a boszorkányság és a bábaság közötti összefonódásokat, amik a többi szegedi eljárásban is nagy jelentőséggel bírtak.⁸⁰ Az irat ugyancsak fontos tartalmi részét képezik azok a „mitikus” elemek, amelyek az úgynevezett diabolizált boszorkányhit részét alkotják, mint az ördögszövetség, a boszorkányszombat vagy a boszorkányszervezetben való részvétel. Ezek leírása nem különbözik jelentősen a többi vallomásban megfogalmazottaktól. Az ördögszövetség⁸¹ ábrázolásában itt is megjelentek az ördöggel való hálás,⁸² a baknak való eskütétel,⁸³ a stigmák vagy pecsétek létezé-

⁷⁷ A többi vallomás esetében áruklódó a kancelláriára felterjesztett iratok csatolmányainak jegyzéke, amelyben szinte mindegyik vallomást mint tortúra alatti vallomást tüntetnek fel. Ettől függetlenül a kísérő levélben is elismerik a tortúra alkalmazását. A kísérő levelet és a csatolmányok jegyzékét lásd: MNL OL, A 28., Litterae Civitatum 1728., No. 382. 1. és 7. sz.

⁷⁸ Rontáselbeszélések sajátosságaival kapcsolatban lásd: Klaniczay Gábor: *A rontás- és gyógyítás elbeszélések struktúrája. Maleficium és csoda*. In: Benedek Katalin–Csonka-Takács Eszter (szerk.): *Démonikus és szakrális világok határán. Mentalitástörténeti tanulmányok Pócs Éva 60. születésnapjára*. Budapest, 1999. 103–121.; Tóth G. Péter: *„Jól tudom az én testemet a tűz emészt meg, de már én arról nem tehetek.” Három történet egy 18. századi boszorkányról a bírósági eljárás tükrében*. Uo. 121–163.; Pócs Éva: *Maleficium-narratívok-konfliktusok-boszorkánytípusok (Sopron vármegye 1529–1768)*. In: Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Népi Kultúra–Népi Társadalom*. az MTA Néprajzi Kutatóintézet Évkönyve XVIII., Budapest, 1995 9–66.

⁷⁹ Ehhez lásd: „²⁴ Kis Péter fiát kezét kirántotta, kifecszamétotta azután meg gjojgétotta, él most is”. Horvát Mátyásné vallomása lásd: MNL CsML, IV. A, 1021. b. 66., s. n.

⁸⁰ Fontos megjegyezni, hogy a bábák közötti vádaskodás gyakran vezetett boszorkányüldözéshez. Bagi Zoltán mutatta be Szentes mezőváros példáján, hogy a boszorkányper könnyen lehet bábák közötti rivalizálás egyik levezetési módja. Bagi, Zoltán: „... öt boszorkánynak kiáltotta légyen...” *Boszorkányperek Szentes Város XVIII. századi büntető pereiben*. In: Lábady, Lajos (szerk.): *Tanulmányok Szentes történetéből*. Szentes, 2001. 179–195. Vö.: Kristóf Ildikó: *Boszorkányok, „Orvos asszonyok” és „Parázna Személyek” a 16–18. századi Debrecenben*. Ethnographia, 101. évf., (1990) 3–4. sz. 438–466.

⁸¹ Az ördögszövetség képzetéről lásd: Sz. Kristóf Ildikó: *How to make a (Legal) pact with the Devil? Legal Customs in Witch Confessions in Early Modern Hungary*. In: Klaniczay Gábor – Pócs Éva (ed.): *Witchcraft Mythologies and persecutions. Demons, Spirits and Witches III*. Budapest – New York, 2008. 164–184.

⁸² „Azután közpíszterű emberré vált, és mindgiárt bé vitte a pitvarb[a] és közösködöt véle, olyan volt mint az réz hidegh volt, az magva mikor el ment szintén olyan kemény volt, az teste. [...] 8 Éjjel, s nappalis járt az ördögh hozzája. ez szintén, úgy közösködöt véle, mivel hogj magánossan lakott megúnta volt magát a Fatens [...]”. Horváth Mátyásné vallomása Lásd: MNL CsML, IV. A, 1021. b. 66., s. n.

⁸³ „Vagjon és az I[ste]nt megh tagadta és az keresztet sz[ent] kersztségrül lemondott egj bak ördög [...] hűségére meg esküdött [...] 3szor körül tánczolta, és annyiszor meg csókolta és kérdezte az baktúl te vagj e az én ur[am] felelte néki az bak, én vagjok [...]”, Horváth Mátyásné vallomása. Lásd: MNL CsML, IV. A, 1021. b. 66., s. n.

sének,⁸⁴ a szentek megtagadásának,⁸⁵ az írás, azaz a szerződés rögzítésének⁸⁶ és a társaságból való lehetetlen kilépésnek a motívumai.⁸⁷ Hasonló egységes képet mutatnak a konfeszziók a boszorkányszombat képzetekkel kapcsolatban is.⁸⁸ A boszorkányszervezet kérdését illetően azonban Horváth Mátyásné vallomása a többi szegedi per tükrében érdekes kérdéseket vet fel.⁸⁹ A szervezet vezetője – hasonlóan a többi forráshoz – nála is a „kapitány”, de ez a többi vallomástól eltérően nem Rósa Dániel,⁹⁰ hanem egy „Vastagh István”-ként megnevezett személy, akinek a perben betöltött szerepéről semmit sem tudunk. A „mitikus” elemek vizsgálata komoly problémát vet föl, mivel bennük számos ponton keveredik a tanult demonológia és a népi boszorkányhit eklektikus rendszere. Eredetük kérdésére jelenleg nem tudunk pontos válaszokat adni, azonban annyi bizonyos, hogy jelentősen befolyásolták tartalmukat a szegedi perben alkalmazott jogforrások.⁹¹ Vizsgálatuk a párhuzamos vallomások elemzése nélkül nem érhet célt, így nem képezi jelen tanulmány tárgyát, mivel jelentősen túlfeszítené annak kereteit. Azt azonban le kell szögezni, hogy ezeknek a tartalmaknak a megjelenése komoly összefüggésben áll a boszorkánypánik vádaskodó jellegével, és szinte kizárólag kényszervallomásokban jelentek meg.⁹²

Külön ki kell emelni a vallomásából egy elemet, amit a bírósági eljárásában végig fő bűncselekményként jelöltek meg: „12. Szentséget kétszer ki vette, és az ládában egy iskatuláb[an] ruháczkáb[a] vagjon kötve, hatszor gjont meg és kétszer eltette 4szer ismét el nyelte, és vértis okádot, hogj ki vette a szájábúll. A Paternek meg gjonta.”⁹³ Vallomásának ezen része azért érdemel külön figyelmet, mivel a bíróság erre alapozta a majdani elmarasztaló ítéletét. Az isteni felség megsértésének (*crimen laesae maiestatis divinae*) bűncselekménye nemcsak főbenjáró bűn volt, hanem könnyebben is lehetett igazolni, mint a mágia cselek-

⁸⁴ „Vastagh István házánáll, az szemérem testén vagjon az pecsét, hűthelével nyomta az ördögh.” Horváth Mátyásné vallomása. Lásd: MNL CsML, IV. A, 1021. b. 66., s. n.

⁸⁵ „Vagjon és az I[ste]nt megh tagadta és az keresztet Sz[ent]. kersztiségrül lemondott.” Horváth Mátyásné vallomása. Lásd: MNL CsML, IV. A, 1021. b. 66., s. n.

⁸⁶ „Tizen három esztendeje szóvall esküdtette bé. Vastagh István ígérte hogj írást is fog adni új borral [...] írást magátúll nem adot.” Horváth Mátyásné vallomása. Lásd: MNL CsML, IV. A, 1021. b. 66., s. n.

⁸⁷ „Tizen három esztendeigh esküdöt bé, ki akart térti belőle de Vastagh István nem engedte, hogj tölsön még esztendőt még szolgállyon [...] akkor ad szabadságot. [...]” Horváth Mátyásné vallomása. Lásd: MNL CsML, IV. A, 1021. b. 66., s. n.

⁸⁸ A szegedi perek boszorkányszombat. képzeiteinek összehasonlító vizsgálata még várat magára. Az országos tendenciákról összefoglalóan lásd: Klaniczay Gábor: *A boszorkányszombat ördögi látomása a vádaskodók vallomásaiban*. In: Pócs Éva (szerk.): *Eksztázis, álom, látomás. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*. Budapest–Pécs, 1998. 284–306.; Pócs Éva: *A boszorkányszombat és ördögsvévetség népi alapjai Közép-Délkelet-Európában*. Ethnographia, 103. évf. (1992) 1–2. sz. 28–88.

⁸⁹ A boszorkányszervezet nem más, mint a katonai rendszerre emlékeztető felépítés, amelybe a boszorkányok hierarchikusan betagozódtak. Körner Tamás: *Boszorkányszervezetek Magyarországon*. Ethnographia, 80. évf. (1969) 2. sz., 196–211.

⁹⁰ Rósa Dániel a szegedi boszorkányperek fő vádlottja. Vele kapcsolatban lásd még a későbbi fejezetet.

⁹¹ A szakirodalomban konszenzus van abban a tekintetben, hogy a szegedi perek diabolizált boszorkányképzeteit nagymértékben befolyásolták azok a törvénykönyvek, amelyeket felhasználtak a vallomások kérdőpontjainak összeállításakor és a tortúra során. Lásd: Klaniczay: *Boszorkányhit, boszorkánypánik, boszorkányüldözés*, 264.; Koncz: *A magyarországi boszorkányperek*, 174.

⁹² Klaniczay: *Boszorkányhit, boszorkánypánik, boszorkányüldözés*, 265.

⁹³ Horváth Mátyásné vallomása. Lásd: MNL CsML, IV. A, 1021. b. 66., s. n.

ményét.⁹⁴ Ezzel magyarázható, hogy a későbbi kancelláriai vizsgálat során ez a büntett rendre visszatérő motívummá vált a magisztrátusnak a perek jogszerűségét érintő érvelésében. Ekkor derült ki, hogy a városi bíróság vezetője, Miller János (a várost vezető helyettes bíró) helyszíni szemlét is tartott az özvegy házában. A szemle során egy bizonyos Bernardus nevű piarista atya jelenlétében meg is találták Horváthné ládájában az ostya maradványait, ami aztán az egyik legfontosabb bizonyítékként szolgált a bíróság számára.⁹⁵ Nem nehéz belátni, hogy az ostya rejtegetése miért vált központi szerepűvé: attól eltekintve, hogy a valóságban tényleg sor került-e az eseményre, az ostyamaradványt valódi bizonyítéknak tekintette a testület, és ez köztudomásúvá is vált.⁹⁶ Horváth Mátyásné neve egy másik bizonyítási eszközön, az ún. stigmajegyzéken is szerepel, ami ugyancsak kapcsolatba hozható az istenkáromlás vádjával. Ez a dokumentum a szemle egy speciális változata, amely az ördögszövetség, egyúttal a keresztény hit megtagadásának legfontosabb bizonyítékát, az ördögi pecsét fizikai nyomának helyét hivatott feljegyezni.⁹⁷ A testi vizsgálat valószínűleg a börtönben történt, és sikerrel zárult, mivel az özvegy „női részén” felfedezni vélték az ördögtől kapott pecsét nyomát. Ez a vizsgálat – akárcsak a helyszíni szemle – a valóság valódiságának bizonyítására szolgálhatott, amit a bíróság így hitelesítettnek tartott.

Mindenesetre szem előtt kell tartanunk azt a tényt is, hogy a jegyzőkönyv leginkább fikatív okokról számol be, annak ellenére, hogy a beismerő vallomás a korabeli jogrendszerben is teljes bizonyítási értékkel bírt. Horváth Mátyásné megvádolásának oka feltehetően egy haragosának a feljelentése vagy tettestársként való megnevezése lehetett. A felsorolt dokumentumok alapján az eljárása a jog nézőpontjából meglehetősen szabályosnak ítéltető. Sokkal érdekesebb az a kérdés, hogy miért nem szerepelt a neve az 1728. július 21-i ítéletben, azaz, a július 23-án kivégzett tizenhárom boszorkány közé miért nem került be.⁹⁸ Az ügyében folyó eljárásnak ez a mozzanat is fontos szerepet biztosíthat. Bár jogi értelemben velük teljesen egy perben szerepelt – ahogy azt később az udvar vizsgálata is így tekintette –, mégsem végezték ki „társaival” együtt a Boszorkányszigeten. Ügyét a többi pertől különválasztották, és bár a bizonyítékok alapján bűnössége nem tűnhetett kétségesnek a bíróság számára, ítéletet sem hoztak ellene. Eddig nem sikerült kielégítő magyarázatot találni erre a késlekedésre. Felmerülhet, hogy a többi vádlott esetéhez képest esetleg túl későn indult

⁹⁴ Ezzel kapcsolatban érdemes áttekinteni Béli Gábor osztályozását és megállapításait a vallás elleni bűncselekményekről. Lásd: Béli Gábor: *Magyar Jogtörténet, a tradicionális jog*, 219–222.

⁹⁵ Ezzel kapcsolatban lásd később a kancelláriai vizsgálat című fejezetet.

⁹⁶ A város polgárai előtt is egyértelmű volt a bizonyítás, ami kiderül Szubin Beda polgárásszony kancelláriának írt panaszos leveléből. Lásd: Reizner: *Szeged története*, IV. 458–459.

⁹⁷ Ez tulajdonképpen egy testi bizonyítás, „*corporis inspectio*” ami bírósági személyek előtt a bizonyítási perszakban játszódhat le, mintegy egyszerű szemle. Katona: *Bizonyítási eszközök*, 219–221. Az így emlegetett *stigma* az a jegy, amit az ördöggel való szövetségekötés során az ördög „saját” boszorkányaira nyomott, ezzel mintegy „megpecsételve” a „szövetséget”. Ezek a nyomok a hiedelmek szerint valamely tabunak számító helyen, legtöbbször a nemi szervek környékén voltak találhatóak. (A stigmák jegyzékét lásd: Reizner: *Szeged története*, IV. 445–446.) Az ördög pecsétjéről lásd: Kristóf: *How to Make a Pact*, 168–174.; Monter, William: *Devil's Mark*. In: Golden, Richard M. (ed.): *Encyclopedia of Witchcraft. The Western Tradition*. Santa Barbara, 2006. 275–277.

⁹⁸ Reizner: *Szeged története*, IV. 449–454.

ellene az eljárása. Ezt azonban a város a később keletkezett kancelláriai feliratokban igyekezett cáfolni.⁹⁹

Egy sajnálatos eset furcsa megoldása

Horváth Mátyásné nem végezték ki 1728. július 23-án, és ügyében szokatlan módon egészen augusztus végéig nem is történt komolyabb fejlemény. Az ítéletre váró özvegyet ekkor már hetek óta tartották börtönben, ami különösen hosszú időszaknak számított hajlott kora miatt. Ennek okát leginkább abban kereshetjük, hogy igen kétséges híresztelések indultak meg a város eljárásaival kapcsolatban, amik gátolhatták a bírák döntéshozatalát.¹⁰⁰

Részben ezeknek a híradásoknak tudható be az is, hogy a Magyar Kancellária vizsgálatot indított az eljárások jogszerűségének ügyében, ami a folyamatban lévő perek felfüggesztését eredményezte. A vizsgálat hivatalosan csak a következő év februárjában ért véget, és részleges megszorításokkal, de újra engedélyezték a boszorkányperek lebonyolítását. A kancelláriai záró leirat megpecsételte az asszony sorsát, ugyanis a minősített ítéleten, azaz a máglyán élve elégetésen kívül jóváhagyta a város által előterjesztett indítványt is. A város vádjai, amikben az isteni felség súlyos megsértésére hivatkoztak (*crimen laese maiestatis divinae*), így *de facto* bizonyítást nyertek. Ezt követően csak néhány napot kellett várni, hogy a bíróság kiadja 1729. március 7-én a még börtönben lévő boszorkányok hivatalos végzését.¹⁰¹ Ennek az iratnak a kivonatát a tanácsülési jegyzőkönyvben is rögzítették, ami Horváthné ítéletét is magában foglalja: „1729. év március 7-én közönséges tanácsülésen ő legszentebb királyi felségének jószágos rendeletét örök hűség köteleességével és az alázatosság és kegyesség megbecsülésével elfogadtuk és kihirdettük [...] Horváth Mátyás özvegye Ilona, másképpen Bogadussánné, méregkeverőnek és boszorkánynak bizonyult. [Ő felsége] veleszületett és természetes jószágából [elrendeli, hogy], először fejezzék le, majd vessék tűzre és égessék el.”¹⁰²

Másnap, március 8-án azonban szokatlan dologra adott lehetőséget a bíróság. Majd egy évnyi raboskodás és többször elrendelt kínzás után feljegyezték Horváth Mátyásné testamentumát, amiben gondosan rendezhette vagyonának további sorsát. Ezt a következő módon vették írásba: „Kevés javacskaimból ilyen dispositio¹⁰³ tések. Fadgyasnének tartozom 40 f[orin]t[tok]kal, Pápista Jankónak 30 f[orin]t[tok]kal, egy aranyosgyűrű, Györöth adóssak az fatens[nek] tizen két mariassal.¹⁰⁴ Bujdosó Kis Kanics ados kilencz forinttal, Vargha János egy mente árával tartozik, mely mente három forintokath meghért volna. Karoli Koczás¹⁰⁵ ados hét f[orin]ttal ételért. Az házamath hagyom, és legálom az feléth felső Városinak, felét Palánki templomnak lelkiem könyebségéért, ha pedig az p[ater]

⁹⁹ Mivel ügyében nem keletkezett új perfelvétel, ezért egységes perben helyezték el a többi vádlottal. Ez sarkalatos pontjává vált a város érvelésének a kivizsgálás során. Ezt hangsúlyozta a második feliratában is. Lásd: MNL OL, A 28., Litterae Civitatum 1728., No. 382. 9. fol.

¹⁰⁰ A nemzetközi sajtó visszhangjával és a hazai reakciókkal kapcsolatban lásd a későbbi fejezetet.

¹⁰¹ MNL CsML, IV. A, 1021. b. 66., 46. sz.

¹⁰² MNL CsML, IV. A, 1003. a., 1724–1730. 506r.

¹⁰³ Latin szóból jelentése intézkedés.

¹⁰⁴ Szűz Máriát ábrázoló régi ezüst pénzérme. Általában értéke 17 illetve 20 krajcár értékű. Vö. Szabó T. Attila (szerk.): *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*. Bukarest, 1996–2009. 188–189. (továbbiakban: EMSZT)

¹⁰⁵ A szöveghely értelmezése bizonytalan. Akár egy Koczás Károly nevezetű személyről, akár valamilyen kockajátékra is utalhat.

Franciskanusok¹⁰⁶ valami p[rae]tensiojokat akarnák mozdítani, azokh huszon nyolcz f[orin]tokat, és még ados volnék tizen két forintokkal, melly is az házbúl ki fogh telni. Az égetborfőző kazánt is felső Városi Templomra hagyom, és két vas fazék egy tepsi, két serpenyő azokath is, azon templomra hagjom, és más ingatlan jószágok is, úgy mint rostél, nyárs, és más konyhára való eszközök, Három szoknyám vagjon, aztat három városi templom három oltárjára hagjom. Egj selyem övet, és zobonyt,¹⁰⁷ selyem kötöm, fejez rokolám két fejez kötő megh nyolcz lepedő, egy hosszú ruha, egj ibrik,¹⁰⁸ az egész ágyoth, huszonöt véka búza,¹⁰⁹ egy fedeles ágy, tizen két akós üres hordó¹¹⁰ Öth font bors ládáb[an]¹¹¹ ezeket is az Sz[ent] Mise szolgálatjára hagjom. Öth fejsze. Melyek nagyobb bizonyosságára adom ezen testamentális levellem. Item Szunyogh háló, Réz mozsár is vagyon.”¹¹² A felsorolt vagyontárgyak vizsgálata meglehetősen jómódra utal. Kiemelkedő az „égetbor főző kazán” (pálinkafőző), amiből egész Szegeden csupán néhány darab működhetett. Az öt font bors is jelentős, mivel hasonlóval csak a 18. század végétől találkozunk a város gazdagabb kereskedőpolgárainak hagyatéki leltárában.¹¹³ Külön megjegyzendő, hogy a ház birtoklása nemcsak a polgárjogot látszik megerősíteni, hanem egyértelműen cáfolja azt a megállapítást, miszerint koldusasszonyról lenne szó.¹¹⁴ Megfontolva mindezeket, és látva az özvegyasszony érték tárgyait, meg kell állapítanunk, hogy a város tehetősebb polgárai közé tartozhatott. De az ítélet végrehajtása alól ő sem mentesülhetett, március 9-én kivégezték. A végrehajtásról a tanácsülési jegyzőkönyvekből értesülhetünk.¹¹⁵

Korábban a szegedi eseteket kutatók társadalmi eredőkre vonatkozó megállapításai főleg azt hangsúlyozták, hogy a boszorkányság csak a társadalom periferiáit érintette. Az anyagi kiszolgáltatottságot emelték ki, ami a mi olvasatunkban a leszakadó társadalmi rétegek sajátossága volt.¹¹⁶ Jóllehet nem tudjuk, milyen kapcsolatban állt az özvegy az öt „ki-

¹⁰⁶ Latin elnevezése a ferences szerzeteseknek. Szeged esetében egyértelmű, hogy az alsóvárosi ferences templomra és rendházra, illetve az abban lakó szerzetesekre gondol.

¹⁰⁷ Ing fölött viselt a felső testet takaró férfi ruha. Vö. B. Lőrinczy Éva (szerk.): *Új Magyar Tájszótár*. V. Budapest, 1979–2010. 803–804. (a továbbiakban: ÚMTSZ)

¹⁰⁸ Általános jelentése éjjeliedény. ÚMTSZ III. 1052. Máshol kanna fajta, hordót, mosdó tálat is jelent. Időnként nemesfémből készült vagy azzal díszítették EMSZT V. 407.

¹⁰⁹ Űrmérték, értéke körülbelül Csongrádi vékával számolva 23,28 kg. Lásd: Bogdán István: *Magyarországi úr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig*. Budapest, 1991. 360–362.

¹¹⁰ A szöveg központozása miatt nem eldönthető, hogy egy darab 12 akós hordóról vagy tizenkét darab egy akós hordóról van szó. Az akó hígűrmérték és térfogatmértéket is jelent. A csongrádi akó mértéke (megyei mérték) 67,14 liter volt. (Bogdán: *Magyarországi úr-, térfogat*, 136–137.) Így valószínűsíthetjük, hogy 12 darab hordóról van szó.

¹¹¹ A font a latin kultúrából megmaradt súlymérték hazánkba német közvetítéssel érkezett. Körülbelüli értéke 0,4–0,6 kg (eredeti középértékei 0,4675–0,5612 kg). Bogdán: *Magyarországi úr-, térfogat*, 442–448.

¹¹² Az eredeti forrást lásd: MNL CsML IV. A. 1003, s. 96.

¹¹³ A tárgyi eszközökkel és végrendeletekkel kapcsolatban lásd: Rákos István: *Gazdasági és társadalmi viszonyok Szegeden a testamentumok tükrében (1720–1848)*. Tanulmányok Csongrád megye történetéből, 6. évf., (1982) 97–129.; Juhász Antal: *Életmód és tárgyi ellátottság*. In: Farkas (szerk.): *Szeged története*, II. köt. 439–484.

¹¹⁴ Vö.: Reizner *Szeged története*. I. 343–347., illetve 117. jegyzet.

¹¹⁵ MNL CsML, IV. A, 1003. a., 1724–1730. 506r.

¹¹⁶ A szegények ellen lefolytatott per koncepciója egységes volt. Vö. Reizner *Szeged története*, I. 343–362.; Oltvai: *A szegedi boszorkánypörök*, 7–10.; Banner János: *Szegedi boszorkányok*, Szeged, 1928. 8–15.; Vass Előd: *A városi bíraskodás, Boszorkányperek és jogalkalmazás*. In: Farkas

végeztető” társadalmi elittel, amelybe talán maga is beletartozott, vagyona és végrendeleti leltára alapján mindenképpen megkérdőjelezhető a perifériára helyezni őt. Kiszorulását a magasabb társadalmi rétegből nem vagyoni helyzetében kell keresni, hanem más tényezőkkel kell magyarázni. Ezeket az okokat a kutatás még nem tudta biztosan felderíteni, de sikerült egy párhuzamos ügyet is feltárni, ami segíthet az értelmezésben.

Horváth Mátyásné országosan is egyedülálló esetéhez érdekes módon jó párhuzamot nyújthat a szegedi perben fővádlottként megjelenő Rósa Dániel ügye.¹¹⁷ Vagyonát abból a vallomásból ismerjük, amit mostohafia, Hódi Gergely tett, aki nevelőapja mellett az édesanyját is elveszítette a perek során.¹¹⁸ Az írástudatlan mostoha *fassionális* levelét egy tanácstag jegyezte le, valószínűleg a bíróság előtt. Az írás a kivégzett mostoha vagyonának részletes leltárát rögzítette. Rósa Dániellel, a volt főbíróval kapcsolatban korábban is tényként kezelte a történeti irodalom, hogy Szeged tíz leggazdagabb polgárának egyike volt, bár a részletes hagyatéki leltára nem volt ismert.¹¹⁹ A két leltár összehasonlítása árnyalhatja az özvegy Horváth Mátyásné vagyoni helyzetének és a város eljárásának sajátosságait is. A mostoha vallomása a következőképpen hangzik: „En alab meg irt fassiom szerent assecuralvan¹²⁰ es meg bizonyittvan lelkem ismereti szerint, hogy igazam az miket tudom láttam és halottam meg vallom tudni illik. Előben is hogy Szarkany Janos fiat Ferenczet¹²¹ az mustoham Rósa Daniel vallotta hogy ő rontotta megh. 2do: hogy említett mustohamnak valo negy szaz öttven forintya az maga reszerül. 3tio: száz öttven juhot olvastam meg el mulo Sz[ent] Györgyi napon. 4to: hogy oly usgtag szenaja vagyon, hogy mostani üdökhöz kepest száz forintot meg ér. 5to: negy tinajat ketej harmadfű, ketej negyedfű es három borjas tehenet és három tavaj borjat tudok. és harmicz hatott kereszt¹²² buzajat kett pusztá szőlőjét és három sörteset olbelit három lovat kocsiját es fel malom részét. Egy öltösere

(szerk.): Szeged története, II. köt. 555–567.; Molnár: *A boszorkányperek Magyarországon*, 42.; Kovács: *Szeged népe*, 300–345. Balogh Elemér: „Aki az ördöggel szerződést köt...” 15–17.

¹¹⁷ Rósa Dániel a Szegedhez közeli Martonoson született, halálos ítélete 1728. július 21-ére szól, boszorkányság vádja miatt, amit két nappal később hajtottak végre. A város korábbi főbírója és több mint húsz évig a belső tanács tagja volt. Vö. Reizner: *Szeged története*. IV. 429–433., Vallomását lásd: Reizner: *Szeged története*, IV. 407–411. Az ítéletet lásd: Reizner: *Szeged története*, IV. 449–454.

¹¹⁸ Hódi Gergely édesanyja Rósa Dánielné Széll Zsuzsanna, ugyancsak a boszorkányperek áldozata lett. Vallomását lásd: MNL CsML, IV. A, 1021. b 66., 15. sz. Ítéletét lásd: Reizner: *Szeged története*, IV. 449–454.

¹¹⁹ Reizner: *Szeged története*, I. 234–267. és 340–362.; Vass: *A városi bíraskodás*, 559–564.

¹²⁰ Latin szóból származik jelentése biztosít.

¹²¹ Szárkány János e levelet lejegyző és azt így hitelesítő tanácstag. Érdemes megjegyezni, hogy Rósa Dániel ellen tesz vallomást fia megrontásának ügyében. (Lásd: MNL CsML, IV. A, 1021. b 66., 1. sz.) Ezt a vádpontot Rósa Dániel is elismeri kétes eredetű kényszervallomásában. Vallomását lásd: Reizner: *Szeged története*, IV. 408–411., Oltvai: *A szegedi boszorkányperek*, 122–132.

¹²² A kereszt száraz űrmértékegységnek számít. A Duna-Tisza közén általában 13–26 kéve közötti érték (leggyakrabban 15 kéve). A kéve ugyanebben az időben 5–17 kg-os értéket jelölt általában. Gabona vagy szemes takarmány mérésére szolgált. Lásd: Bogdán: *Magyarországi űr-, térfogat*, 406.

valo ezüst gombjait és három par gyöngyös tűt egy selyem köczölejet¹²³ ket mentejet¹²⁴ egy dolmányat.¹²⁵ Utolszor mind az ket szallasz része volt.¹²⁶

A két vagyont összehasonlítva megállapítható, hogy nincs akkora eltérés a két személy anyagi helyzetében, ami indokoltá tenné, hogy Horváth Mátyásné periférián lévőknek tekintsük. Arról nincs biztos értesülésünk, hogy a város bármilyen tisztségviselője megszerezte volna a teljes vagyonukat, azonban az árulkodó tény, hogy a városi vezetés szokatlan módon leltárba vette azokat. Jóllehet a végrendelkezés joga általánosságban része volt a városi polgárjognak, mégis igen szokatlan, hogy ez ilyen formában következzen be.

A korrupció vádja ténylegesen felmerülhet az özvegyasszonnyal szembeni eljárás esetében. Jelentős gyanúra ad okot, hogy a város egy feszült politikai időszakban ilyen magas rangú személyt vont megkérdőjelezhető eljárás alá. Különösen érdekes politikai szálát feltételezni annak tükrében, hogy a város kinevezett „udvarhű” bírása is alig volt képes elsimítani a kancellária vizsgálatát. Azonban ezen feltételezéseken túl a jelenlegi ismereteink alapján azt már nem lehet ténylegesen megragadni, hogy milyen politikai, gazdasági vagy éppen személyes okok tették szükségessé egy ilyen eljárás lefolytatását. Mindenesetre figyelemre méltó, hogy már a korszak emberei is – gondolok itt a kancelláriai vizsgálatra – kétes értékűnek ítélték meg egy ilyen tárgyban lefolytatott eljárást. Bár Magyarországon a boszorkányüldözés ekkor még nem érte el csúcspontját, már erőteljesek voltak azok a vélemények, amelyek megkérdőjelezték a szegedi boszorkányperek jogalapját.

A kancelláriai vizsgálat – kétség és korrupció

Horváth Mátyásné esetének tükrében is érdemes visszatérni a kancelláriai vizsgálat időszakához, ami más fényben világítja meg a pert. A Magyar Kancellária vizsgálatát annak tükrében elemezzük, hogy miként jelent meg a kétely a városi bíróság által lefolytatott perekkel kapcsolatban. Egyértelmű, hogy a központi hatóság csak az események csúcspontját jelentő kivégzések után értesült az eljárásokról. A vizsgálatuk oka pedig nem lehetett más, mint azok kétes híre. Az irat szerzője nem is rejtette véka alá véleményét, és azonnali hatállyal elrendelte a perek felfüggesztését és az iratok Bécsbe küldését.¹²⁷

Mindezek fényében érdemes megvizsgálni azt is, milyen mértékű volt a hírek áramlása. A perekről szóló beszámolók hamar bejárták a világsajtót, amit érdemes felsorolás szinten áttekinteni. Német nyelvterületen a „nagy perről” szóló első írás már 1728 júliusában Lipcseben napvilágot látott. Az itt közölt értesülések pontosak voltak, mivel közvetlenül Szegedről érkeztek.¹²⁸ Bécsbe augusztusban jutott el a hír, ahol ezt a *Wienerisches Diarium*

¹²³ Általában széles bő szabású kötény, de lehet csíkkal díszített szőttes, ponyvaféle, jelent férfi kabátot is. ÚMTSZ. III. 161–162.

¹²⁴ Általános értelemben férfi és női felsőkabátot is jelent. Általában drága prémből készült és láncsal oldalra vetve hordták. EMSZT IX., 100–104.

¹²⁵ Gazdagok felső ruhadarabja általában kabátja. Sokszor ékkövekkel, drágakövekkel díszítették gombjait. EMSZT II. 448–449.

¹²⁶ MNL CsML, IV. A, 1003. f., Levelezés, Sine Numero, 1728–1729 7. db. s. n.

¹²⁷ „Mivel hogy, a közhírek [tkp. újságok] által elterjedt, hogy [...] elmúlt hónap 23. napján 13 személyt főbenjáró ügy révén, boszorkányság miatt, a halálra ítéletetek [...] a befejezett perek anyagát a mi Magyar Királyi Udvari Kancelláriánkhoz haladéktalanul küldjétek meg. Egyebekben pedig [...] vizsgálat elvégzését tartoztok teljesen mellőzni [a még fogva tartottak ellen]” MNL CsML, IV. A, 1003. e, Levelezések, 1727–1731. Ld. A. Fasc. 12 –25. 1728. augusztus 27. 1r.

¹²⁸ Az újság gyors és pontos hírei annak tudhatók be, hogy információi közvetlenül Szegedről származnak. A cikk ismeretlen szerzője így fogalmaz: „so man den 26. july aus Segedin überschreib”,

című hetilap közölte, ami pontos számadatok és dátumok feltüntetésével számolt be a boszorkányok kivégzéséről.¹²⁹ Kiemelendő, hogy még a szigetországi lapokban is említést tettek az eseményekről. A tekintélyes edinburgh-i *The Caledonian Mercury* a Habsburg Birodalom belpolitikáját tárgyalva tért ki a boszorkányok ügyére.¹³⁰ Jelzés értékű az is, hogy a londoni sajtóban alig három héttel a csoportos kivégzést követően, már augusztus 15-én megjelent a hír.¹³¹

A nemzetközi értesülések fényében nem lehet kétséges, hogy a hírek a Magyar Királyság területén is gyorsan terjedtek. A számos értesülés közül érdemes kiemelni egy, az ügyben személyesen is érintett, szegedi hivatalnoknak a városi tanácshoz szóló levelét. A nagy perek folyamán személyesen eljáró és a vádat képviselő ügyész, Szlovenics Mihály meglehetősen nagy felháborodásról számolt be írásban a városi magisztrátusnak: „A midőn Pesten es Budán által jüttem volna, sok ismiretes és jo uram hozzám jűvin, sok rendbeli kerdiseket vetnek vala elömbbe. Holmi bal itillettel léven; mint ha mi valami törvinyes uton kívül való rendetlen processusokat vittük volna vighez az nyilvánosággal valo ördönsiggel tettes szemillek ellen. De telles informationnal az ollatin rosz nyelveknek csácsogását heles informationnal meg ellözvin, confu[n]dáltam, és azon heltelenül informált szemilleknek elmijeket meg nyugtottam. Csudalkoznak mindnek ezek a szörnyü ördönsiges mester-sigen.”¹³² Levele 1728. augusztus 2-án Udvardról (Komárom vármegye) érkezett, tehát elég hamar elterjedt a kivégzések és az elfogatások híre. Csak tetézhette Szeged város problémáit, hogy akadtak, akik egyenesen a bécsi udvarhoz fordultak panasszal az eljárások miatt.¹³³

A városi tanács csupán szeptember végén válaszolt Szlovenics levelére, és igyekezett pontosan reagálni a sajtóban megfogalmazottakra. Cáfolták, hogy jelentős számú vádlottat tartának fogva, és röviden részletezték az eljárásokat. Levelükben kiemelték, hogy összesen három személyt tartanak fogva, akik között ott találjuk Horváth Mátyásné is.¹³⁴ Az özvegy és néhány még ki nem végzett boszorkány ügye ekkor a városi tanács és a kancellária vitájának középpontjába került. Annak ellenére, hogy a város felterjesztette az iratokat, a kancellária komoly kétségeket támasztott a perek jogszerűségével szemben.

Nem ok nélküli, hogy a kancellária ismételten negatív hangvételű levelet küldött a következő év októberében is, amelyben súlyos kérdéseket vetett fel. A számos vitás pont között nagy jelentőséggel bírt Horváth Mátyásné befejezetlen eljárása is. Különösen érdekes, hogy a kancellária azokat a bizonyítékokat vonta kétségbe, amiket a jogi normáknak megfelelően kapott meg írásban. Megkérdőjelezte a vallomásokban szereplő beismeréseket, a hitelesítésként végrehajtott vizsgálatokat pedig erőtlennek ítélte. Különös kétkedéssel fordult a stigmajegyzék felé is, aminek az újbóli megerősítését kérte.¹³⁵ A legnagyobb fenntartással

amiből egyértelmű az előbbi megállapítás. *Miscellanea physico-medico-mathematica* 1728. Juli IV. Class. 9. articel.

¹²⁹ A *Wienerisches Diarium* 1728. August 21. Vö. I. S. *Egykorú leírás a szegedi boszorkányégetésről*. Történelmi és Régészeti Értesítő, 16. évf. (1900) 19. sz. 108–110.

¹³⁰ *The Caledonian Mercury*, *Edinborough*, *Monday September 16, 1728*. Num. 1315.

¹³¹ *The London Evning Post*, 15th August 1728.

¹³² MNL CsML, IV. A, 1003. f., Levelezés, Sine Numero, 1728–1729, 7. db. s. n.

¹³³ Az említett személy Mihalovity Györgyné Szubin Beda (Czincárné), aki panaszlevélben kéri az uralkodót, hogy vonja felelősségre a vele szemben jogtalanul eljáró szegedi tanácsot, az oktalan boszorkányvád miatt. Az iratot lásd: Reizner: *Szeged története*, IV. 458–459.

¹³⁴ MNL OL, A 28., *Litterae Civitatum* 1728., No. 382., 1. fol. 1728. szeptember 23.

¹³⁵ „Mégsem közöltek, azt hogy, azoknál akik magukat stigmázottnak vallották, vajon jelöltek is voltak-e? Testük korábbi vizsgálata alkalmával valóban stigmázottak és tényleg megpecsételtettek voltak-e? Továbbá, ahogy az előbb említett boszorkányok vallották magukról mindenen előtt, hogy

pedig éppen az özvegy esetét kezelte, akit a levélben férje után Bogadusánné néven emlegettek. Pontosán az eljárás sarokkövét jelentő elemet, a szent ostya használatát emelték ki a következőképpen: „Különösképpen özvegy Bogadusánné mivel, a 12. pontban azt vallotta, hogy istentelenül kétszer a szájából kivette a szent ostyát és a kötényébe rejtve egy ládában tartotta. Vajon ez így kiderült-e? Komolyan vizsgáljátok ki és nekünk igazán és körültekintően jelentsétek, hogy ezt a vallomást a többi ellen hozott ítélet végrehajtásakor tette vagy azt követően vallotta, hogy az ítélete először felfüggesztésre került.”¹³⁶ A leiratból egyértelműen kiderül, hogy a kancellária azt feltételezte, hogy az özvegy vallomása már azután született, hogy megindították a vizsgálatot a perekkel szemben. Erre utal az is, hogy az özvegy eljárását a bíróság ténylegesen csak ekkor függesztette fel. Az irat így azt sugallja, hogy a testület már a kancellária feltett kérdéseinek az ismeretében vette volna fel az özvegy kényszervallomását, és így a tartalmát ennek a fényében tudta befolyásolni.

A magisztrátus 1729. január 10-i válaszában tagadta ezeket a vádakokat, és kiállt amellett, hogy az özvegy jó szándékúan tette meg a vallomását, és az még a korábbi nagy per részeként hangzott el.¹³⁷ Bár nem tértek ki arra, hogy ha Horváthné eljárása a nagy per időszakában kezdődött, és ha bűnössége valóban fennállt, akkor miért nem végezték ki a többi vádlottal együtt. A kancellária feltételezését nem lehet iratokkal alátámasztani, a szóban forgó vallomás és eljárás pedig beleillik a korábbi perek iratainak rendszerébe, különösen az egymásra hivatkozó vádlottak miatt. Ugyanakkor kétkedésre adhat okot, hogy az iratokat kiállító hatóság könnyen meg is hamisíthatta azokat, hogy ezzel elkerülje a vizsgálat negatív következményeit. A hamisítás gyanúját a város sem volt képes eloszlatni, mivel magyarázatként csak a korábbi érveit sorolta fel azzal kiegészítve, hogy a bíróság tagjai személyesen is tanúsították a bizonyítékok hitelességét.¹³⁸ Nem könnyíti meg a vizsgálat értékelését az sem, hogy a magisztrátus az ügy támogatására más, kevésbé hivatalos utat is megjárt annak érdekében, hogy választ elfogadják. A városi tanács a főbíró közbenjárásával lefizette a kancelláriai tanácstagokat, akik Szegedet megkímélték az elmarasztalástól. Erről Szeged bécsi ágense, Király Ádám¹³⁹ és az országgyűlési követek levelei pontosan beszámolnak. Az ágens február 2-i keltezésű levelében így számol be az eseményekről: „Podhráczki biro uram ez előtt egynehány nappal elérkezvén azonnal el menvén mélt[óságos] cancellarius uramhoz eő excellentiájához, ugy az többi urakhoz is, az t[ekintetes]: n[emes] város boszorkányok cassusáról adott választ exhibeálván¹⁴⁰ s informálván eő excellentiájukat, s eő n[agy]ságokat. Jól attá az Isten, hogy az eő k[e]g[ye]lmét fel kütte k[e]g[ye]lmetek mert eő k[e]g[ye]lme annyira hímezte hámozta á dolgot, hogy még his láczatnak egykevéssé az urak conncuráltatni máskint nem csak nem helyesnek tartják azon k[e]g[ye]lmetek prae-

másokat egészségükben károsítottak, azután pedig másokat ismét egészségessé tettek, megint másokat pedig azután a halálnak szántak. Vajon ez meg is vizsgálatott és be is bizonyosodott-e valójában?” MNL CsML, IV. A, 1003. e, Levelezések, 1727–1731. Lad. A. Fasc. 12–25. 1728. október 25. 1r.

¹³⁶ MNL CsML, IV. A, 1003. e, Levelezések, 1727–1731. Lad. A. Fasc. 12–25. 1728. október 25. 1r.

¹³⁷ MNL OL A 28, Litterae Civitatum, 1729. No. 47. 1. fol.

¹³⁸ „Azokat is szemre vételeztük és először is azon az oldalon felül, ahol nemüket mutatják stigmázottak voltak. [...] Özvegy Bugadussánné ládájából pedig a szent ostya maradványait a piarista iskolabeli tisztelendő atya Bernardus kerítette elő vászon ruhába csomagolva, Joannes Miller helyettes bíró urunk jelenlétében.” MNL OL A 28, Litterae Civitatum, 1729. No. 47. 1. sz. 1v.

¹³⁹ Király Ádám a város bécsi szóvivője, már az 1712-es évből felbukkannak adataink róla, de tevékenységéről mégis keveset tudunk. Lásd: Vass: *A város önkormányzata*, 87., 175.

¹⁴⁰ Latin szóból származik, jelentése előad.

cipitantiáját,¹⁴¹ de az *ius gladiom*nak amissiojára¹⁴² is elegendőnek ílték. Mindazonáltal talán másként fognak gondolkodni azon *k[e]g[ye]lmetek* adot válaszával. Á mint hogy ha érthetők *k[e]g[ye]lmetek*nek azonnal kívánom megh írnom. Az halat Á mint legjobban íltúk elosztánk, de az kevés vala mássalis tottuk az kedveskedés melly eránt remélem Podhráczki ura[m], ki is tegnap előtt Posunb[a] le sietett az quantumra¹⁴³ való nézve *k[e]g[ye]lmetek* fogja informálni. Az hordócska halat illetlen lett volna rész szerint osztani; azt egészen mélt[óságos]: cancellarius uramnak attuk, Á többit más helyekre.[...]”¹⁴⁴ A „kedveskedésre” mindenképpen szüksége volt a városnak, ugyanis nemcsak azt kockáztatták, hogy a kancellária elmarasztalja őket a helytelen eljárás miatt, hanem még a visszaszerzett privilégiumaik is veszélybe kerülhettek. Mint az kitűnt Szeged történetének áttekintéséből, ez egy igen hányattatott és sok belső társadalmi-gazdasági konfliktussal bíró periódus volt a Tisza-parti település életében. Ekkor folyt a város pere a kun pusztákért a Német Lovagrenddel, és tartott még a vita a csanádi püspökkel a főkegyúri jogokért. Eközben a Magyar Kamara és a bécsi *Hofkriegsrat* is rossz szemmel nézte Szeged szabad királyi városi státuszát, és a per miatt még a város pallosjoga is kockán foroghatott.¹⁴⁵ A nehézségek ellenére a kancelláriai vizsgálat nem kívánt következményeit végül sikerült a szegedi városatyáknak elhárítaniuk. Ennek köszönhetően a börtönben lévő „boszorkányok” ellen folytatódhatott az eljárás. 1729. február 10-én született meg a kancellária utolsó leirata, ami egyúttal le is zárta a vizsgálatot: „Ami tehát a jelenleg is börtönben lévő asszonyokat illeti, [...] és Ilona, özvegy Bogadusianné [...]. ezáltal igazán a szabad akaratú vallomásukban [benignum examen] azt vallották, hogy a mindenható Istent és annak Szentségeit megtagadták. [...] Továbbá ezáltal testükre stigmákat pecsételtek, fajtalan tetteket követtek el, és ezen kívül embereknek sok kárt okoztak. Mi szörnyűbb özvegy Bogadusianné két alkalommal a szájából kivette és saját ládájába zárta a Szent Ostyát. [...] Nektek levelünkkel komolyan kegyesen megparancsoljuk és meghagyjuk, hogy mindkét említett vádlottat, [...] előbb fejezzétek le, majd azután vessétek őket máglyára. [...] Ezt kevés szóval a velünk született jóindulatunkból, császári-királyi kegyünkől a törvényesség útját követve tesszük. A ti tanácsi ítéleteketek által kellett volna élve tűzre vetni és elégetni őket.”¹⁴⁶ A leiratból tehát világosan kiderül, hogy a város felterjesztett iratainak hitelességét és azon keresztül a per bizonyítékait a kancellária elfogadta, és Szeged különösebb retorzió nélkül zárhatta le a per ezen időszakát.

Értékelés – a kancellária, a város és a boszorkány

Ezen a végső ponton ragadható meg talán leginkább Horváth Mátyásné és a szegedi boszorkányperек különleges jelentősége. Végigkövetve az asszony életét, kirajzolódott egy olyan folyamat, amely eljuttatta a polgárasszony esetét a személyes keretektől a kancellária szintjéig. Befejezésként érdemes fordított sorrendben értékelni ezt a folyamatot a hármas „viszonyrendszer” alapján.

¹⁴¹ Latin szóból származik, jelentése hirtelenség.

¹⁴² A „*Ius Gladiom amissiojára*” kifejezés magyar fordítása: a pallosjog elvételére. Vö.: Szakály: *A török kiűzésétől*, 25–68.; Vass: *A szabad királyi jogállás*, 103–107.

¹⁴³ Nagy valószínűség szerint, a szerző a „*quantum*” kifejezés alatt az adóra utal, amelyről ekkor szavaztak Pozsonyban az országgyűlési követek.

¹⁴⁴ MNL CsML IV. A 1003. e. Levelezések, Sine Numero. 1728–1729. 7. db.

¹⁴⁵ Reizner: *Szeged története*, I. 249–325.; Vass: *A szabad királyi jogállás*, 83–107.

¹⁴⁶ MNL CsML, IV. A, 1003. e. Levelezések, 1727–1731. Lad. A. Fasc. 295–456. 1729 február 21. 1r.

Az állami vizsgálat végső soron megkérdőjelezte az eljárások jogszerűségét, még ha nem is volt képes arra, hogy megakadályozza azokat. Ebből a szemszögből látszódhat leginkább az események tágabb kontextusa, mivel a korszakból számos büntetőjogi reformjavaslat ismert.¹⁴⁷ Továbbá az államigazgatás hajlott arra, hogy az egyéni esetekből alakítson ki országos szintű szabályozásokat. Talán ezt a vizsgálatot lehet az egyik első, a boszorkányperek elleni szkeptikus kormányzati hozzáállásként értelmezni. De éppen emiatt merül fel a kérdés, hogy mi akadályozta meg azt, hogy a szegedi perek esetében lefolytatott vizsgálatnak is országos szintű kihatásai legyenek. Nem feltételezhetjük, hogy ennek egyedüli oka a város korrupt fellépése volt, mert az állami szándék sem volt annyira erőteljes, és hozzá kell tennünk, hogy az üldözések országos tendenciái is másfelé mutattak.¹⁴⁸ Különösen érdekes ez a kérdés annak fényében, hogy a boszorkányperek megszüntetésének jogi folyamata alig több mint tíz évvel később kezdődött el, aminek középpontjában hasonlóan „hírhedt” perek álltak.¹⁴⁹ Ennek a folyamatnak a lezárásaképpen akadályozta meg később Mária Terézia rendeleti úton a boszorkánypereket.¹⁵⁰ Jóllehet a szegedi perek vizsgálata eddigi kutatásunk tükrében nem kapcsolódott be közvetlenül ebbe a folyamatba, de a kormányzati szándék csírái megmutatkoznak bennük. Ettől függetlenül a kancellária vizsgálatának elemzése valamelyest megvilágítja az ilyen típusú eljárások funkcióját, menetét, városi és az egyéni szinthez kötődő hatásait.

Szeged esetében vizsgálatunk legfontosabb eredménye talán az eljárások visszaszárításának követése volt. Bár a korrupció gyanúja beigazolódott a kancellária megvesztegetése útján, a perek lefolytatásának jogszerűtlenségével kapcsolatban csak feltételezésekre tá-

¹⁴⁷ Az 1712-es büntetőjogi reformjavaslat talán a legismertebb, amelyben külön kitérnek a boszorkányság kérdéseire. Vö.: Bónis György: *A magyar büntetőtörvénykönyv első javaslata 1712-ben*. Budapest, 1934. 169–171. A javaslat szövegében még a tűzhalál minősített büntetését is enyhíthetőnek ítélik lefejezés utáni elégetésre. Vö. Koncz: *A boszorkányüldözés jogtörténeti háttere*, 157–160.

¹⁴⁸ Az ország területén ekkor még nagy számban folytak boszorkányperek, amelyek arra utalhatnak, hogy az üldözésekkel kapcsolatos szkeptikus álláspont még nem terjedt el sem a törvényalkotói, sem a törvény alkalmazói szinten. Tóth G. Péter kutatásai világítanak rá részletesen arra, hogy a „dekriminalizációs folyamat” csak több mint egy évtizeddel később válik meghatározóvá. Lásd Tóth G. Péter: *A mágia dekriminalizációja és a babona elleni küzdelem Magyarországon*. In: Klaniczay Gábor – Pócs Éva (szerk.): *Boszorkányok, varázslók és démonok Közép-Kelet-Európában*. Budapest, 2014. 63–85.

¹⁴⁹ A boszorkányperek korlátozásának történetében igen fontos szerep jutott az európai szégyenfolt-nak számító morvaországi és délvidéki vámpírpereknek, valamint a horvátországi boszorkánypereknek. Klaniczay Gábor mutatott rá az üldözések betiltásának intellektuális hátterének kutatása során, hogy a híres német orvos van Swieten játszott ebben központi szerepet. Lásd: Klaniczay Gábor: *Gerard van Swieten és a boszorkányok elleni harc kezdetei a Habsburg Monarchiában*. In: Klaniczay Gábor – Poór János – Ring Éva (szerk.): *Tanulmányok H. Balázs Éva tiszteletére*. Budapest, 1985. 33–69.

¹⁵⁰ Mária Terézia a birodalmának tartományaiban különbözően tiltotta be a boszorkányság üldözését. Örökös tartományaiban a *Constitutio Criminalis Theresiana* büntető törvénykönyv vonatkozó része rendelkezett erről, Magyarországon törvényi úton nem, csupán rendeletekkel próbálta meg visszaszorítani a boszorkánypereket. A rendelet (a későbbi „*Lex caesaro-regia ad extirpandum superstitionem*”) 1766-ban született és két évvel később kerül be a törvényi szabályozásba. A rendeleteket, a hozzájuk fűződő hatályossági eseteket és a kancelláriának megírt tiltakozó leveleket közli: Komáromy: *A magyarországi boszorkányperek*, 600–716. Részben ezeket dolgozta fel: R. Várkonyi Ágnes: *Közgyógyítás és boszorkányhit (Mária Terézia boszorkánypereket beszüntető rendeleteinek újragondolásához)*. Ethnographia, 101. évf. (1990) 3–4. sz. 384–428. Vö.: Koncz: *A boszorkányüldözés jogtörténeti háttere*, 158.

maszkodhatunk. Erre a jogi környezet vizsgálata sem tudott választ adni, mivel a bíraskodási gyakorlat szűk metszetén keresztül nem volt lehetőség a teljes büntetőgyakorlat felvázolására. Ugyanakkor ezen vizsgálat hozadékaként a perek perjogi szakaszolásán keresztül pontosabban lehetett felvázolni az eljárásjogi rendszer működését. Ezt egészítette ki a város politikai és társadalmi viszonyainak vizsgálata, ami bár közvetlen összefüggéseket nem mutatott a boszorkányperekkel, mégis több vádlottról bizonyította, hogy a városi elithez tartoztak, és esetükben felmerülhet a politikai perifériára szorulás kérdése, illetve esetlegesen a korrupt eljárások vádja. Annak ellenére, hogy széleskörű általánosságokat nem lehet levonni az említett esetekből, mégis rávilágítanak a további kutatás lehetséges útjaira. A perben elítélt többi boszorkány társadalmi hátterének összehasonlító vizsgálatát kell előmozdítani, ami talán tágabb keretű következtetések levonását is lehetővé teszi majd.

Horváth Mátyásné esete csupán egy szűk metszete egy olyan ágas-bogas történetnek, amely teljes körű bemutatására nem volt lehetőség. A gazdag özvegyasszony elhúzódozó eljárása és az általa beismert kétes értékű vádak mind arra utalhatnak, hogy a kancellária feltételezése, miszerint az özvegy elleni eljárás jogszerűtlen, valós értékkel bírhatnak. Eddigi forrásaink alapján azonban ezt bizonyítani aligha lehet. Nehéz lenne a városi tanács irathamisítását is igazolni. Az özvegy a kancelláriai vizsgálat és a per elhúzódoása miatt közel egy évet töltött börtönben, ami azzal a kétes reménnyel is kecsegtethette, hogy eljárása felmentéssel ér véget. A kancellária a bíróság vádjainak megkérdőjelezésével közel járhatott a felmentő ítélethez. Mindenesetre a város helyi folyamatainak udvari-birodalmi szintre emelkedése kiragadhatja személyét a többi boszorkány közül. Esete mindenképpen közelebb visz bennünket annak megismeréséhez, hogy milyen társadalmi változások és ebből fakadóan milyen feszültségek játszódhattak le Szegeden a nagy boszorkányper időszakában.

GERGELY BRANDL

*The city, the witch and the chancellery.
The case of Mrs. Mátyás Horváth during the great Szeged witch-hunt
(1728–1729)*

The Szeged witch trials held between 1728 and 1744 included several proceedings, the most prominent period of which was the witch-craze of 1728–1729. This latter can be regarded not only one of the biggest but also well researched legal proceeding of the kind. The events have been thoroughly studied and we have a significant amount of literature and source publications at our disposal, but historians have not provided comprehensive explanations yet. Not even this paper can answer all the questions related to the great Szeged witch trial. Accordingly, it focuses on the triple relationship between a single defendant, the city conducting the trial and the chancellery that ordered the witchcraft investigation. Through this, it attempts to present how the events of the trial unfolded and how the economic and political interests of the city came into conflict with the centralizing reform efforts of the central government. It is especially interesting that it does so from a “low viewpoint” to let personal motivations and social roles manifest more sharply. In accordance with this, it explores the case of an accused woman: “Bogadussánné, Horváth Mátyásné Ilona aliter Eörse”. Through her trial we can also examine those social motivations and interests that were the driving force behind the largest Hungarian witch hunt. The life of Mrs. Mátyás Horváth is suitable for such an analysis as she was present at all the stages of the events and the vast majority of sources related her are available. Accordingly, the paper intends to discuss four topics in detail: the history of the trial according to the stages of the legal proceedings, the history of the town in the period preceding the trials, Mrs. Mátyás Horváth's role in the trial and her fate, as well as the investigation of the Hungarian Chancellery in the witch hunt case. Her case does not only raise the possibility of corrupt legal proceedings, which were a consequence of the city's internal discord, but it also pinpoints the reasons for the failure of the investigation by the court.

WOJTILLA GYULA

Volt-e Indiának története?

Létezett-e történeti tudat és történetírás a korai Indiában?

A főcímben szereplő kérdésre egy szóval azt válaszolhatnám, hogy igen, és itt be is fejezhetném mondanivalómat, de akkor a második kérdés megválaszolatlan maradna. Erre az izgalmas kérdésre pedig sok, eltérő válasz született.

Kezdjük az ókori indiaiak történeti tudatát tagadó és történetírásuk hiányát hangoztató válaszokkal.

Dzsavaharlál Nehru *India fölfedezése* című könyvében azt írja, hogy „eltérően a görögöktől és eltérően a kínaiaktól és az araboktól, az indiaiak a múltban nem voltak történeteszek”. A történelmi szemlélet hiányát a mítoszokból és történetekből felépített múltkép helyettesítette. Ez az „elképzelt történelem” a „népnek erős és tartós kulturális alapot biztosított. De a történelem figyelmen kívül hagyásának voltak káros következményei is, melyeknek ma is rabjai vagyunk.”¹

Időrendi sorrendben az első nemleges válasz a zseniális Albirunitól származik. Albiruni, Ázsia Leonardo da Vincije, a csillagászat, matematika és kronológia kiváló szakértője Indiáról szóló könyvében, amelyet eredeti szanszkrit források figyelembevételével 1030 körül írt, a következőket állapítja meg: „A hinduk nem szentelnek nagy figyelmet a dolgok történeti rendjének. Nagyon hanyagok a dolgok időrendi egymásutániségének a közlésében, és amikor információért noszogatják őket, és zavarban vannak, hogy mit mondjanak, akkor mindig mesemondásba fognak.”²

Hermann Oldenberg, az európai indológia egyik legnagyobb egyénisége szerint a történelmet az indiaiak nem tekintették tudománynak, mivel számukra csak az számított tudománynak, ahol „a szabályok rendszerében művészt kellett alkotni”. Így náluk tudomány volt a művelt beszéd, a filozófia, az erotika és a matematika.³ Az sem tartozott az indiai szellem erősségei közé, hogy a különböző dolgokat még „csíra állapotukban, a szellemi alkotás során még el nem különült formájukban” egymástól elválasszák, például a jogtudomány is későn alakult ki, és sohasem vált el tökéletesen a szokásjogtól vagy a vallástól. Hasonlóképpen a történelem, „ami egyedül történelem, és nem valami más, nem gyakorlati teológia és nem költészet, nem tudott Indiában kifejlődni”.⁴

Ulrich Schneider egykori freiburgi professzor ugyanezt a gondolatot még tömörebben így fogalmazza meg. „Az indiai gondolkodás erősen ragaszkodik az absztrakcióhoz és az elméletgyártáshoz, lényegében történetietlen.” „Ezzel nem egyenesen azt akarom mondani,

¹ Nehru, Dzsavaharlál: *India fölfedezése*. Ford. Gáthy Vera. Budapest, 1981. 133–134.

² Sachau, Edward C. (ed.): *Alberuni's India*. Vol. 2. Delhi, 1993. 10–11.

³ Oldenberg, Hermann: *Aus dem alten Indien. Drei Aufsätze*. Berlin, 1910. 99., 107.

⁴ Oldenberg: *Aus dem alten Indien*, 107.

hogy az indiaiaknak semmi érzéke nem volt a történelem iránt. Az nyilván túlzás volna. De a görögökkel és a kínaiakkal összehasonlítva ez a helyzet.”⁵

A kiváló japán professzor, Hajime Nakamura a keleti népek gondolkodásáról írt, ma már klasszikusnak számító munkájában kijelenti, hogy az indiaiak, akik nem törekedtek arra, hogy az idő fogalmát mennyiségileg megragadják, ritkán írtak történeti munkákat, amelyekben pontos időpontok szerepelnek. Ez a tény az indiai kultúra jellegzetes vonása.⁶ Összes, történelemről szóló könyvüket – kevés ilyen van – a fantasztikum és a legendák jellemzik. Ezek nem a történelemtudomány, hanem inkább a művészet termékei.⁷

Arthur Llewellyn Basham, egykori londoni, majd canberrai professzor, akinél a 20. század legjobb indiai történészei doktoráltak, először 1954-ben megjelent klasszikus monográfiájában úgy látja, hogy „igazságtalan volna azt állítani, hogy India semmiféle történeti érzékel nem rendelkezett, de az indiaiak saját múltjuk iránt megnyilvánuló érdeklődése inkább a legendás aranykor mesés királyaira összpontosul, mintsem a nagy birodalmakra, amelyek felemelkedtek, majd lehanyatlottak a történeti időkben”.⁸ Jellemző, hogy 1967-ben a második kiadás előszavában szükségesnek találta leírni, hogy a helyzet nem javult, teljes a bizonytalanság Kaniska datálása körül, továbbra is megmaradtak a sötét korszakok, jelesül a Buddha és a Maurják közötti, valamint a kusánok és a Gupták közötti időszakok.⁹ Mit is tehetnénk ehhez hozzá? A helyzet azóta nem változott, sőt romlott, hiszen Buddha datálása, amely sokáig az ókori indiai kronológia egyik sarkköve volt, napjainkra teljesen cseppfolyóssá vált.¹⁰

Nirad C. Chaudhuri közíró, aik a nyelvi finomságokra kényes angol kritika „született írónak” nevezett, és aki írásaiban India társadalmát és kultúráját az indiaiaktól szokatlan öniróniával ábrázolja, jellemzőnek tartja, hogy még a legnagyobb szanszkrit költőnek, Kálidásznak a korát sem lehet meghatározni az indiai hagyományból, arról nem is beszélve, hogy a modern Indiában legnépszerűbb vallási könyvnek, a *Bhagavadgítának* a datálásával mennyit küszködött a nagyhírű filozófus, később államelnök, S. Radhakrishnan vagy Franklin Edgerton, az egyik legkiválóbb amerikai indológus professzor.¹¹

Most lássunk néhány olyan nézetet – vagy legalábbis ahhoz közelálló véleményt –, amely elfogadja, hogy az ókori Indiában létezett történeti tudat és történetírás. Michael Witzel, a Harvard egyetem német származású professzora általánosságban elhamarkodott állításnak nevezi azt a kijelentést, hogy Indiának nem volt történelme, és hogy a történetírás – nem számítva a koraközépkori kasmíri királykrónikát, a *Rádzsatarangini*-t – nem volt jelen. „Az ilyen kijelentés szerinte azon az első látásra elfogadható megfigyelésen nyugszik, hogy a Hérodotoséhoz hasonló egybefüggő munkák hiányoznak Dél-Ázsiában.”¹²

⁵ Schneider, Ulrich: *Indisches Denken und sein Verhältnis zur Geschichte*. Saeculum, Jg. 9. (1958) Heft 2. 158.

⁶ Nakamura, Hajime: *Ways of Thinking of Eastern People: India-China-Tibet-Japan*. Honolulu, 1964. 81.

⁷ Nakamura: *Ways of Thinking of Eastern People: India-China-Tibet-Japan*, 145.

⁸ Basham, Arthur Llewellyn: *The Wonder that was India*. Calcutta–Allahabad–Bombay, 1981. 45. (Az 1967-es kiadás szövegét változatlanul közlő indiai paperback kiadás)

⁹ Basham: *The Wonder that was India*, VIII.

¹⁰ Wojtilla Gyula: *A Buddha élete és tanítása*. In: Szilágyi Zsolt – Hidas Gergely (szerk.): *Buddhizmus*. Budapest, 2013. 13.

¹¹ Chaudhuri, Nirad C.: *Hinduism. A Religion to Live by*. Oxford – New York – Toronto, 1980. 35.

¹² Witzel, Michael: *On Indian Historical Writing. The Role of the Vamcavalis*. PDF version. Journal of the Japanese Association of South Asian Studies, vol. 2. (1990) 1. A letöltés helye:

Sheldon Pollock, a Columbia egyetem professzora, aki tudományelméleti és ideológia-történeti témájú írásaival az utóbbi két évtizedben sok vitát gerjesztett, a tőle megszokott, érzelmileg túlfűtött, némileg mesterkéltnak, de ugyanakkor provokatív stílusban a következőket írja: „Bárhogy is ítéljük meg a történetiség helyzetét az indiai gondolkodás világában, az orientalisták engedelmevel, létezett történelem Indiában, a brit gyarmatosítást és hatásait mint az egyik legjelentősebb eseményt mindenképpen figyelembe kell venni ahhoz, hogy az indiai gondolkodást megkíséreljük megérteni. [...] Azt kérdezni [...], hogy vajon léteztek-e a történeti tudat formái, annyi, mint egy külső értékeket előtérbe helyező perspektívából feltenni egy csaknem nonszensz kérdést [...] Mindenféle, a »hagyományos indiai észről« és »a kulturális jelenségek ciklikus megújulásában való nem változó hiteről« szóló blablának bírsággal büntetendőnek kellene lennie.”¹³

Azt hiszem, jobb, ha egy időre felhagyunk a sommás és egymással élesen szembenálló válaszok ütköztetésével, és inkább megpróbálunk olyan szempontokat keresni, amelyekből a lehetséges válaszok tényszerű elemei megállapíthatók.

Romila Thapar professzornő, a korai indiai történelem ma élő elsőszámú tudósa a történeti tudat „beágyazott” (*embedded*) és „külsődlegessé tett” (*externalized*) formáiról beszél. Azt maga is elismeri, hogy nehéz a történeti tudat mibenlétét meghatározni. Szerinte ez a múlt egyszerű érzékelése és a történetiség között mozog. A „beágyazott” forma legmélyebb rétege, a mítosz az indiai történelem azon korai szakaszára jellemző, amikor még nem létezett állam.¹⁴ Később a történeti tudat fontosságának növekedése az *itihásza-purána* műfaj megszületéséhez vezetett. Az *itihásza-purána* kifejezést nehéz definiálni, jelentése „az érzékelt múlt és a történetiség között mozog”.¹⁵ A történetiség további fejlődését azután a feliratokon megjelenő, történeti időpontokat jelölő dátumokkal látja igazolhatónak. A dátumok feltüntetésének szokása a Nap naptár elterjedéséből eredhet a Kr. u. 1. évezredben, de ez a szokás összefügghet az egyénnek a hatalomban történő legitimációjával is. A dátum feltüntetését az a hiedelem is szükségessé tette, hogy minden cselekedetet annak a pillanatnak a szerencsés volta befolyásol, amikor azokat végrehajtják.¹⁶ A „beágyazott” és „külsődlegessé tett” forma közötti végleges átmenetet azután az idézte elő, hogy a harcosok rendje, amely korábban eredetének legitimálására a „beágyazott” formát használta, fokozatosan igényt tartott nemzeti genealógiák felállítására. Ez a múltból kilépést jelentí, és már kimutatható történeti mag.¹⁷ A történelmi hagyományokról írt legújabb terjedelmes könyvében ezt tovább gondolva azt hangoztatja, hogy a szerzők szándékától, a hallgatóságtól és a tárgysorozattól függően a történeti hagyománynak három fajtája különböztethető meg. A *bráhmána* szerzőknek tulajdonított *itihásza-purána* van túlsúlyban. Egy másik fajta az, amelyet bárdköltészetnek lehet nevezni, noha ennek a műfajnak a korai alkotásait a *bráhmanák* olyan erősen átírták, hogy a ránk maradt művekből nehéz kihámoz-

www.infinityfoundation.com/vamsa.pdf . Letöltés ideje: 2014. április 3. Eredeti megjelenési hely: Journal of the Japanese Association for South Asian Studies, vol. 2. (1990) 1–57.

¹³ Pollock, Sheldon: *Is There an Indian Intellectual History? Introduction to „Theory and Method in Indian Intellectual History”*. Journal of Indian Philosophy, vol. 36. (2008) No. 5-6. 535. A letöltés helye: www.columbia.edu/cu/mesaas/faculty/directory/pollock_pub A letöltés ideje: 2014. április 3.

¹⁴ Thapar, Romila: *Society and Historical Consciousness: The Itihasa-purana Tradition*. In: Thapar, Romila: *Essays in Early Indian History*. Oxford, 2000. 123–125. (A tanulmány először 1986-ban jelent meg.)

¹⁵ Thapar: *Society and Historical Consciousness...* 133.

¹⁶ Thapar: *Society and Historical Consciousness...* 143.

¹⁷ Thapar: *Society and Historical Consciousness...* 148.

ni az eredeti tartalmat. Mindezekhez képest ellenpont a *dzsaina* és buddhista szerzőktől származó irodalom, amelyben az egyes uralkodókról szóló tudósítások a megfelelő egyházak tanításának történetéhez kötődik.¹⁸ Ugyanebben a könyvében világos különbséget fogalmaz meg Thapar a történeti tudat, a történeti hagyományok és a történetírás között. A történeti tudat minden társadalom alapvető jellemvonása, és ebből származnak a történelmi hagyományok.¹⁹

A számunkra fontos kérdésre, hogy létezett-e történetírás a korai Indiában, Thapar a nevezett könyvben nem keres választ. Kijelenti, hogy nem állt szándékában bizonyítani annak hitelességét, ami a korai indiai szövegekben elbeszélésre került, „ennélfogva, hogy vajon a korai indiai társadalom megteremtette-e a történetírás számunkra ma ismert formáját, nem az én kérdésem”.²⁰

A Thapar által felvázolt gondolatmenet egyes pontjai nem problémamentesek. Az első kérdés az, hogy mit is jelent az *itihásza* az indiai tudós hagyományban. A késővédikus szövegekben semmiféle különbség nem mutatkozik az *itihásza* és a *purána* jelentése között. Mindkettő jelentése „monda”, „legenda”, és a két fogalom gyakran mint összetétel jelenik meg.²¹ A *Cshándógja upanisadban* az *itihásza* jelentése „mondakincs” (*Sagengut*), és a puránával együtt az ötödik Védának számít.²² Az *Arthasásztrában*, az ókori India egyik legfontosabb szövegében a fogalom háromszor fordul elő. Az első helyen (1,3,2) ez áll: „Az Atharva-véda és az Itihásza-véda a Védák.”²³ Patrick Olivelle szerint „az itihásza kategória (narratívák, amelyeket a hagyományon belül történetieknek tekintenek) általában a két nagy szanszkrit eposzra, a Mahábháratára és a Rámájánára vonatkozik, de az, hogy itt mit jelent, nem világos.”²⁴ A másik helyen (1, 5, 13) a szó jelentése Olivelle szerint „isme, tan” (*lore*), amit a király a nappal második felében köteles tanulmányozni. A harmadik (1, 5, 14) helyen ezt olvassuk: „Az isme/tan (*itihásza*) a puránákból, a beszámolókból (*itivrítta*), elbeszélésekből (*ákhjájiká*), kiragadott példákkal történő illusztrációkból (*udáharana*), jogi tankönyvekből (*dharmasásztra*) és a haszon tankönyveiből (*arthasásztra*) áll.” Olivelle szerint a szöveg helye egy glossza, amely később csúsztatott be a szövegbe az *itihásza* fogalom magyarázatára. A beszámolók (*itivrítta*) jelentése nem világos, noha egy kommentár a *Mahábháratára* és a *Rámájána* eposzokkal azonosítja. Lehet, hogy ez olyan eseményekről szól, amelyekről azt gondolták, hogy a múltban történtek, ami történelemnek nevezhető. Az nem világos, hogy az elbeszélések (*ákhjájiká*) és a kiragadott példákkal történő illusztrációk (*udáharana*) mire vonatkoznak. Egyesek olyan mesékre és történetekre gondolnak, mint amelyek a *Pancsatantrában* olvashatók.²⁵ A Kr. e. 1. és Kr. u. 2. század között összeállított *Manu* törvénykönyv 3, 232-ben az *itihásza* szó „epikus elbeszélés” (*epic narrative*)²⁶

¹⁸ Thapar, Romila: *The Past Before us. Historical Traditions of Early North India*. Ranikhet, 2013. 684.

¹⁹ Thapar: *Society and Historical Consciousness...* 82–83.

²⁰ Thapar: *Society and Historical Consciousness...* 8.

²¹ Mylius, Klaus: *Sanskritischer Index der jungvedischen Names und Sachen*. Ethnographisch-Archäologische Zeitung, Jg. 17. (1976) 357.

²² Slaje, Walter (Hrsg. und Übers.): *Upanischaden. Arkanum des Veda*. Berlin, 2009. 318.

²³ Wojtilla Gyula – Illés Imre Áron – Zentai György (szerk.): *Ókori indiai történeti szöveggyűjtemény*. Szeged, 2012. 71. Ford. Wojtilla Gyula.

²⁴ Olivelle, Patrick (trans.): *King, Governance and Law in Ancient India. Kautilya's Arthasāstra*. Oxford, 2013. 468.

²⁵ Olivelle: *King, Governance and Law*, 471.

²⁶ Olivelle, Patrick (trans.): *The Law Code of Manu*. Oxford, 2004. 60.

vagy „történet” (*tale*)²⁷ jelentésű. Az egyetlen indiai tudományokat osztályozó mű, ami fennmaradt, a nem sokkal 1653 előtt élt Madhuszúdana Szaraszvati *Prasztjánabhéda* (A mód-szerek fajtái) című könyve, 2, 7, 4 azt állítja, hogy a *Mahábhárata* és a Válmiki-féle *Rámájana* a *dharmasásztra* (jogtudomány) kategóriába tartoznak, és mint *itihászák* nevezetese-²⁸

Mindezekből az látszik, hogy az indiai hagyomány az *itihász*a műfajt leginkább a Thapar által „beágyazott” történeti tudatnak nevezett kategóriába sorolja. A fogalom hagyományosan nem jelent történelmet. A modern indoárja nyelvekben, például a hindiben (*itihász*) vagy a bengáliban (*itihás*) a „történelem” jelentés a legújabb kori nyelvújítás gyümölcse.²⁹

A *puránák* történeti forrásértékének megítélésében a kutatók két nagy táborra oszlanak. Frederick Eden Pargiter, Vincent Arthur Smith, Vishnampet R. Ramachandra Dikshitar, Ramesh Chandra Majumdar, később Roger Morton Smith, részben Romila Thapar a *puránákat* értékes történeti forrásoknak tartják. Nem kevésbé rangos tudósok ennek ellenkezőjét állítják. Arthur Berriardale Keith, a kiváló szanszkritista és irodalomtörténész, hosszú cikksorozatban cáfolta Pargiter állításait. Basham kételkedik abban, hogy a *puránák* felhasználhatók volnának az indiai történelem rekonstruálásában. A zseniális Damodar Dharmanand Kosambi egyenesen a középkori szanszkrit *puránák* „vég nélküli unalmas fecsegéséről” beszél.³⁰ Michael Witzel szerint a *puránák* sok legendás anyagot tartalmaznak, adataik szedett-vedettek, ráadásul más forrásokból, elsősorban a védákból és az eposzokból lettek összegyűjtve. Sajnálatosnak találja, hogy Romila Thapar és egyes modern indiai régészek kritikátlanul használják azokat.³¹ Ez a kritika Thapar 1990 előtti írásaira valóban érvényes, később a professzornő maga módosította álláspontját. Egy 1997-es tanulmányában már azt írja, hogy „a listák nyilvánvalóan nem szükségszerűen arra irányultak, hogy autentikus történeti tudósítások legyenek”.³²

A *puránák* „történeti” forrásként leggyakrabban idézett részei a királylisták. Ezekre azonban az jellemző, hogy a bennük szereplő nevek többségükben azonosíthatatlanok, és a más forrásokból igazolható adatokban is jó adag fantasztikum rejlik. Erre jó példa a *Visnu-purána* 4, 24, 3-9-ben olvasható nevezetes királylistája.³³ Ebben az Adzsátasatrut megelőző királyok sora teljesen mitikus, Adzsátasatru magadhai király tévesen mint Sisunága uralkodó szerepel, a Sisunága dinasztia tíz királya háromszázhatvan évig volt uralmon, a modern kutatás által kalkulált ötvenegy évvel szemben; a kilenc Nanda király száz évig uralkodott, a modern kutatás szerint viszont a Nandák – pontosan nem tudjuk, hányan – csupán negyvenegy éven át voltak hatalmon. Meglepően pontos értesülés viszont az, hogy a *bráhma*na származású Kautilja fosztja meg őket a hatalomtól, és utána felkeni királynak Csandraguptát, akit fia, Binduszára, majd annak fia, Asóka követ. Az Asókat követő királyok nevei ismét csak problematikusak, a Maurja-dinasztia százharmincöt évig tartó ural-

²⁷ Bühler, Georg (trans.): *The Laws of Manu*. Oxford, 1882. 118.

²⁸ Weber, Albrecht (Hrsg.): *Madhusudana Sarasvati's encyclopädische Übersicht der orthodoxen brahmanischen Literatur (Text und Paraphrase)*. Indische Studien, Jg. 1. (1850) 1–24.

²⁹ Mc Gregor, Ronald Stuart: *Oxford Hindi-English Dictionary*. New Delhi, 2010. 104.; Biswas, Sailendra: *Samsad Bengali-English Dictionary*. Calcutta, 1980. 167.

³⁰ Minderről jó összefoglalást ad Rocher, Ludo: *The Puranas*. Wiesbaden, 1986. 118–121.

³¹ Witzel: *On Indian Historical Writing...* 2.

³² Thapar, Romila: *Linear Time in Historical texts of Early India*. In: Dick van der Maij (ed.): *India and Beyond. Essays in Honour of Frits Staal*. Leiden–Amsterdam, 1997. 568.

³³ *Ókori indiai történeti szöveggyűjtemény*, 13–14.

ma viszont meglepően pontos, és az a megállapítás, hogy az utolsó Maurját a hadvezér Pusjmitra, a Sunga-dinasztia megalapítója taszítja le trónjáról, teljesen megfelel a valóságnak.

Érdekes szempontnak tartjuk Ludo Rocher amerikai professzor hipotézisét, miszerint a görög Megasthenés és a római idősebb Plinius utalásai a Nagy Sándor előtti indiai királyok számáról és uralkodási éveik összességéről azt sejtetik, hogy az indiaiaknak voltak királylistáik, és ezek az Indiába látogató idegenek tudomására juthattak.³⁴ Ha ezt elfogadnánk, akkor ennek a hagyománynak az időkereteit több évszázaddal kitágíthatnánk, és nem abból kellene kiindulnunk, hogy a *puránákat* a bennük található királylisták alapján, amelyek a Gupta-korig, Kr. u. 320-ig futnak, nem tekinthetjük korai ókori alkotásoknak.

Az ősi indiai királylistáknak az antik szerzőkhöz kerülésének lehetőségéről Klaus Karttunen helsinki professzor, a problémakör elsőszámú szakértője úgy vélekedik, hogy elvben elképzelhető *puránák* vagy *purána* jellegű tudósítások meglétének feltételezése, amelyek az Arrhianosnál ránk maradt beszámoló eredetét képezhetnék. Maga a beszámoló a tolmácsok félreértéseinek és a Megaszthenésznél is működő *interpretatio graeca* hatásának köszönhetően nyert formát. De mindezt „talán soha nem fogjuk tudni”.³⁵

Ezt a hipotézist véve alapul és a középkori regionális genealógiai jegyzékek meglétére hivatkozva Witzel egyenesen azt állítja, hogy az ókori történeti források és a történeti tudat állítólagos hiánya nagymértékben inkább a középkor véletlenjeinek köszönhető, és nem vallási vagy filozófiai nézeteknek. A legfőbb „véletlent” a muszlim hódításban látja, mivel azokban a régiókban, ahol ez kevésbé érvényesült: Nepálban, Orisszában és Srí-lankán történeti írások valóban születtek.³⁶ Ami Witzel gondolatmenetét illeti, azt elfogadhatónak tartom, hogy a muszlim politikai hatalom belépésével India központi területein megszűnt az a politikai milió, amely a *puránákból* ismert hagyományt táplálta. Az a tény viszont, hogy a szanszkrit irodalom minden korábbi műfaja virágzott, és ezzel együtt a hinduizmus is változatlan erővel élt tovább, amelyben az emlékezet sokféle fajtája erőteljesen jelen volt, véleményem szerint ellentmond Witzel felfogásának. Végezetül fontosnak tartjuk megemlíteni, hogy a *puránikus* királylisták feltűnő hasonlóságokat mutatnak az ókori kelet más területeiről, így Egyiptomból vagy Mezopotámiából előkerült királylistákkal és évkönyvekkel. Az újabb historiográfiai kutatásokban általános az a vélemény, hogy ezek „a történetírást gátló és nem serkentő tényezőknek bizonyultak”. E források „a történelemnek nem a jelentőségét, hanem éppen ellenkezőleg, a trivialitását bizonyítják”, és azt mutatják, „hogy semmi elbeszélésre érdemes nem történt”.³⁷

A *puránákról* értekezve külön kell szólnom egy érdekes szövegről, amely címében viseli a *purána* elnevezést, de műfajilag nem tartozik ebbe a kategóriába. A *Jugapurána*, amely egy nagyobb asztrológiai mű része, egyfajta „történeti” prófécia, amely Magadha királyság fénykorától (Kr. e. 6–5. század) nagyjából a Kr. u. 1. századig tartó időszak krónikája. Ezt a forrást, amelynek a sok kézirat alapján két korai szövegváltozatát lehet megállapítani, a kutatók a legkorábbra, a Kr. u. 1. századra datálják, de egyes szövegrészek, ha ezeket összevetjük a *Manu* törvénykönyv, a *Mahábhárata* és a *puránák* megfelelő szövegrészeivel, egy ké-

³⁴ Rocher: *The Puranas*, 123.

³⁵ Karttunen, Klaus: *India and the Hellenistic World*. Helsinki, 1997. 90.

³⁶ Witzel: *On Indian Historical Writing...* 48.

³⁷ Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Ford. Hidas Zoltán. Budapest, 1999. 74–75.

sőbbi időpontot is megengednek.³⁸ A baktriai görögök egészen Pátaliputráig vezetett hadjáratáról a következőképpen tudósít: „A veszekedettten vitéz görögök, miután elfoglalták Szákétát, a panycsalákkal és a mathurákkal együtt el fogják foglalni Kuszumadhadzsát. Miután a kiterjedt vizesárok közé helyezett Pátaliputrát elérték, valamennyi körzet zűrzavaros lesz, nem kétséges. Azután a fegyverek és fák végső nagy csatája következik. A városban a görögök és a fejedelmek fogják tanítani a népet(?). A háborúba keveredett görögök nem maradnak a Középső országban. Nem kétséges, hogy köztük kölcsönös megegyezés születik [a távozásra, ami annak köszönhető], hogy saját királyságukban félelmetes és szerfelett borzalmas háború tört ki.”³⁹

A királylistáktól eltérően, ahol csak nevek és dinasztiák egymás utáni felsorolását olvashatjuk, itt egy konkrét eseménysor leírását és arról a feltűnő jelzőkbe sűrítve egyfajta értéktételeket is találunk. Az események itt felvázolt menete más írott forrásokból, illetve a régészeti feltárások alapján nagy valószínűséggel rekonstruálhatók.⁴⁰ A szöveg műfaji besorolása, a prófécia irodalomból kölcsönzött stílusjegyei alapján a *Jugapurána* formailag mégsem tekinthető valódi történeti forrásnak. Ugyanakkor tartalmilag sem az, mert üzenete ugyanaz, mint a *Mahábhárata* megfelelő könyveié vagy a korai *puránáké*, nevezetesen az, hogy az időszámításunkat közvetlenül megelőző és követő századokban az egymást követő hullámokban Indiába érkező idegen népek és eddig ismeretlen helyi dinasztiák a feje tetejére állították Észak-India hagyományos bráhmanista társadalmát.⁴¹ Ráadásul ez az üzenet az Indiára oly jellemző ciklikus időfogalomba – erről később még szó lesz – illeszkedik, ha a *Jugapuránában* elmondott események a hagyomány szerint Kr. e. 3102-ben elkezdődött *kalijugát* illusztrálják.⁴²

Sok tudós az indiaiak sajátos indiai idő felfogásával magyarázza a történeti tudat esetleges hiányát. Mircea Eliade, a nagy híréllő vallástörténész az egyedi indiai ciklikus időszemléletet és az ettől elválaszthatatlan, újjászületésekről szóló tant tartja a történetiség kifejlődését legfőképpen akadályozó tényezőnek, mert a hinduizmusban az utóbbi választ adott az emberi sorsra, és el tudott számolni a történelmi tapasztalattal. Ez a felfogás „élteti és vigasztalja azt, aki a történelem rémületében él”.⁴³ Ez a két tényező kizárja egy lineáris időfogalom meglétét.

Az idő fogalmáról alkotott ókori indiai elképzelések ismertetése messze túlmutatna jelen vizsgálódásunk határain, több önálló tanulmány tárgya lehetne. Itt most elégedjünk meg azzal, hogy elmondjuk, mit is jelent a ciklikus időszemléletben egy ciklus, és akkor közelebb jutunk az előbbi kérdésfelvetés lényegéhez. Az indiaiak szerint a világ örök, de ciklusokból áll. Az alapciklus neve *kalpa* vagy Brahmá teremtetőisten egy napja, ami 4320 millió földi évnél felel meg. Háromszázhatvan Brahmá nap alkot egy Brahmá évet, és magának Brahmának az élete száz év. Ha ezt végigszámoljuk, kiderül, hogy Brahmá élete 311 040 000 millió évig tart. Utána a világmindenség visszatér a Világszellembe, és ott marad addig, amíg egy új teremtető meg nem születik. Minden egyes *kalpa* tizennégy *manvantarából* áll,

³⁸ Wojtilla, Gyula: *Did the Indo-Greeks Occupy Pátaliputra?* Acta Antiqua Hung., vol. 40. (2000) 498–499.

³⁹ Ókori indiai történeti szöveggyűjtemény, 95. Ford. Wojtilla Gyula.

⁴⁰ Wojtilla: *Did the Indo-Greeks Occupy Pátaliputra?* 498–499.

⁴¹ Sharma, Ram Sharan: *Early Medieval Society*. Kolkata, 2003. 66–68.

⁴² Vö. Stietencron, Heinrich von: *Kalkulierter Religionsverfall: Das Kaliyuga in Indien*. In: Zinser, Hartmut (Hrsg.): *Untergang von Religionen*. Berlin, 1986. 135–150.

⁴³ Eliade, Mircea: *Az örök visszatérés mítosza avagy a mindenség és története*. Budapest, 1998. 173. Ford. Pásztor Péter.

ezek egyenként 306 720 000 évig tartanak. Az egyes *manvantarák* hetvenegy *mahájuga*-ra oszlanak, és ezekből ezer alkot egy *kalpát*. Minden egyes *mahájuga* négy *jugából* áll, és ezek közül az utolsó a 432 000 évig tartó *kalijuga*, amelyben összekeverednek a társadalmi osztályok, felborul a vallási rend.⁴⁴ Egy ilyen világképben, amely egyedülálló az ókori kultúrákban, a történeti időnek, az egyéni életnek egyáltalán nincs jelentősége. Ehhez még hozzátehetjük, hogy a buddhizmus, a *szánkhja* és a *védánta* filozófiai iskolák követői tagadják az idő abszolút realitását.⁴⁵

Fontos azt is tudni, hogy az „idő” fogalomra leggyakrabban használt *kála* szónak is sajátos jelentésmezeje van: egy meghatározott időpont, idő általában, időtartam, a valamire megfelelő idő, étkezési idő, időmérték (a *verstanban*), rész, vég, sors, végzet, a halál és a halál ideje.⁴⁶ A buddhizmussal és dzsainizmussal egykorú *ádzsivika* irányzat képviselői abban hittek, hogy az újjászületések láncolatából csak a Sors, a Fátum hozhat végső megszabadulást. A Mahábháratában egy ehhez közelálló doktrína a *kálaváda*, „az időről mint sorsról szóló tan”. A világmindenséget a cselekvés hajtja, amely az időhöz/sorshoz van kapcsolva.⁴⁷

Romila Thapar hevesen bírálja Eliadét, akinek a véleményében a korai orientalizmus történészeinek felfogását látja újra felbukkanni. Thapar a ciklikus időszemléletet, sőt az azzal kölcsönös viszonyban álló filozófiai eszmét – miszerint a világmindenség léte illuzórikus – sem tartja elégséges oknak a történeti „idő” fogalom hiányának a feltételezésére az ókori Indiában, mivel a lineáris időfelfogás jelen van a *puránákban*, az egyes dinasztiák fémjelezte érákban és a feliratokban.⁴⁸ Alex Michaels heidelbergi professzor a hinduizmusról írt, multidiszciplináris kutatásokból született könyvében úgy vélekedik, hogy a hinduizmusra és az indiai kultúrára jellemző „azonosító magatartás” (*identifikatorische Habitus*) úgy fogja fel a történelmet, mint ugyanaz megismétlődése és kitágítása (*Ausdehnung*), és ezért kevésbé érdekelt a cezúrákban és a korszakhatárok meghúzásában, és szívesen kerüli azt, amit Eliade a „történelem rémületé”-nek nevez.⁴⁹

A történeti források hiányának magyarázatában ismét csak más felfogást képvisel Hermann Kulke német professzor, az India ókori és középkori történetével foglalkozó egyik legismertebb szakember és a sok vitát kiváltó nézeteiről ismert amerikai Burton Stein professzor. Ők ennek fő okát a kasztrendszerben vélik megtalálni, amely semmivé tette a legfelsőbb kasztot képviselő tanult *bráhma*nák és az alacsonyabb kasztú, udvari vagy tempomi írnokok közötti „üdvös együttműködést”.⁵⁰ Véleményünk szerint ezzel a jól hangzó hi-

⁴⁴ Basham: *The Wonder that was India*, 323.

⁴⁵ Bose, Debendra Mohan – Sen, Samarendre Nam – Subbarayappa, B. V. (eds.) *A Concise History of Science in India*. New Delhi, 1971. 477.

⁴⁶ Monier-Williams, Monier: *A Sanskrit-English Dictionary*. Oxford, 1960. 278.

⁴⁷ Bronkhorst, Johannes: *Greater Magadha. Studies in the Culture of Early India*. Leiden–Boston, 2007. 105–106.

⁴⁸ Thapar, Romila: *Linear Time in Historical Texts of Early India*. In: Dick van der Meij (ed.): *India and Beyond: Aspects of Literature, Meaning, Ritual, and Thought. Essays in Honour of Frits Staal*. London, 1997. 562. 566–569.

⁴⁹ Michaels, Alex: *Der Hinduismus. Geschichte und Gegenwart*. München, 1998. 46.

⁵⁰ Kulke, Hermann: *Geschichtsschreibung als Heilung eines Traditionsbruchs?* In: Report Nr 2/94 der Forschungsgruppe *Historische Sinnbildung. Interdisziplinäre Untersuchungen zur Struktur, Logik und Funktion des Geschichtsbewusstseins im interkulturellen Vergleich* am Zentrum für interdisziplinäre Forschung der Universität Bielefeld (1994/95) 2.; Stein, Burton: *Early Indian Historiography: A Conspiracy Hypothesis*. *Indian Economic and Social History Review*, vol. 6. (1969) 41–59.

potézzissal kapcsolatban azonban több nehézség merül fel. Legelőször is nem látom, hogy a hipotézist milyen történelmi konkrétumok igazolják. Georg Bühler és Stein Aurél a 19. század utolsó évtizedeiben végzett nagy kéziratgyűjtő expedícióikon azt látták, és magam is azt tapasztaltam az 1970–1980-as években, hogy a *bráhmanák* voltak a régi szanszkrit kéziratok gondozói, sokszor tulajdonosai, és a másolókkal vagy a segédszeméllyel jól együttműködtek. Az összeeskiűvés-elméletektől különben is óvakodni kell. Mint Richard Gombrich professzor bölcsen mondja, a kasztrendszer eredetét társadalmi összeeskiűvéssel magyarázni naiv dolog volna.⁵¹ A történetírás hiánya és a kasztrendszer kifejlődése sokrétű jelenségek. Tovább gyengíti ezt az álláspontot, hogy mint Romila Thapar is hangoztatja, a történeti tudat és az ezzel esetleg velejáró történetírás *ksatrija* körökben szökkent szárba. A ciklikus időelmélet és az ezzel szorosan összefüggő, újjászületésekről szóló tan kialakulását pedig Johannes Bronkhorst lausanne-i professzor hatalmas forrásanyag alapján és elgondolkodtató érveléssel a Gangesz medencének egy olyan őseredeti hagyományából származtatja, amely nem a bráhmanista kultúra része.⁵²

Ismét más tényező lehet az a jelenség, amelyet összefoglalóan az egyén hangsúlytalanságának nevezhetünk. A szakirodalomban először Nakamura vetette fel, hogy a régi indiaiak kevés személyes életrajzt hagytak ránk.⁵³ Ide vonható Basham nézete, mely szerint „a hindu India történetéből, amennyire azt rekonstruálni tudjuk, csaknem teljesen hiányzanak az érdekes anekdoták és az életszerű személyiségek, amelyek a múlt tanulmányozását élettellel töltik meg a hivatásos és az amatőr történész számára egyaránt”.⁵⁴ Mindezt más oldalról világítja meg Heinrich von Stietencron tübingeni professzor megfigyelése, miszerint a képzőművészetben is kimutatható ahistorikus tendencia, mert portrékat és felismerhetően egyéni vonásokat a hindu szobrokon alig lehet felfedezni.⁵⁵ Romila Thapar is elismeri, hogy amíg az Északnyugat Indiában egy ideig jelentős politikai szerepet játszó baktriai görögök uralkodói érmein magas esztétikai értékű portréábrázolás jelenik meg, Indiában ez különös módon sohasem vált divattá. Ezt ő azért tartja különösnek, mert szerinte a szobrászatban királyok korlátozott ábrázolásával találkozhatunk, és irodalmi portréfestés előfordul a feliratokban megjelenő életrajzokban.⁵⁶

Mostani vizsgálódásaim lezárása előtt fontosnak tartom még röviden bemutatni korunk két kiemelkedő indológusának egymásra épülő véleményét.

Van abban valami különös, hogy a félelmetes vitázó hírében álló Walter Slaje professzor miért veszi át és csiszolja tovább Sheldon Pollock idevágó gondolatát, miközben számos tudományos kérdéshez való viszonyuk leginkább a tűz és víz viszonyához hasonlítható. Pollocknak az a véleménye, hogy a hagyományos Indiában „tudatában voltak az emberi létezés történelmi valóságának”, azt magukévá is tették, és fel is dolgozták, mint máshol a világban. De ez a feldolgozás speciális módzatoknak és a hagyományos, „Indiára jellemző jellegzetes kategóriáknak, eszméknek és megszorításoknak volt alávetve”, ami azzal járt, hogy a „historiográfiai” végtermékek gyakran különböznek attól, amivel máshol az antikvitásban

⁵¹ Gombrich, Richard: *Theravada Buddhism. A Social History from Ancient Benares to Modern Colombo*. London – New York, 1988. 17.

⁵² Bronkhorst: *Greater Magadha. Studies in the Culture of Early India*, 69–72.

⁵³ Nakamura: *Ways of Thinking of Eastern People: India-China-Tibet-Japan*, 128.

⁵⁴ Basham: *The Wonder that was India*, 45.

⁵⁵ Stietencron, Heinrich von: *Das Kunstwerk als politisches Manifest*. Saeculum, Jg. 28. (1977) Heft 4. 366.

⁵⁶ Thapar, Romila: *The Penguin History of Early India. From the Origins to A. D. 1300*. London, 2002. 215–216.

találkozunk.⁵⁷ Slaje a történeti tudat és vele együtt a történetírás állítólagos hiányát a modernkor előtti Indiában olyan elterjedt klisének tartja, amelyet egyedül a Kasmírban megmaradt történeti forrásanyag is cáfol, márpedig Kasmírt nem lehet elkülöníteni az indiai kulturális térségtől. Ennek megfelelően – véleményünk szerint bizonyos mai nemzetközi elvárásoknak túlságosan eleget kívánva tenni – azt hangoztatja, hogy az általánosító sablon, miszerint Indiában sohasem fejlődött történeti tudat, egy európai, eleve meglévő feltevésen (*Vorverständnis*) alapul. Ez az eleve meglévő feltevés pontos irodalmi formákat feltételez, amelyekben az igazi történeti tudatnak vissza kellene tükröződnie.⁵⁸

Mindkét vélemény pedáns, mértékletes, talán túlságosan is körültekintő. De mi van mögöttük? Az igazság az, hogy egyik kiváló indológus sem történész. Pollockról köztudott, hogy az orientalizmus vita egyik élharcosa és a mindenkori imperializmus elszánt bírálója. Emellett egy olyan nemzetközi kutatási projekt vezetője, amelynek fő célja megmutatni, hogy az indiai tudomány az angol gyarmatosítás előtt milyen fejlett volt, és hogy az utóbbi az előbbi elsorvasztotta. Ezzel itt nem kívánok vitatkozni, annyit azonban gyorsan megjegyeznék, hogy ha ez az állítás a 16–17. századra érvényes is volna, ebből nem következik az, hogy az ókori Indiában a történeti tudat és a történetírás igazán kifejlődött, és a probléma csak formai jellegű. Ami Slajét illeti, róla elmondható, hogy hosszú évek óta kiemelkedő eredményeket ért el a kasmíri történetírás és hagyomány feltárásában, ennek a hagyománynak az automatikus visszavetítése az ókorba azonban – éppen a források hiányában – nem megalapozott.

A végső szó kimondásának igénye nélkül, ha mégis tartható véleményt kell formálnom, akkor ezt úgy teszem, hogy néhány, általam nagyra becsült tudós idevágó gondolatát idézem, amelyekkel teljes mértékben azonosulni tudok. Oldenberg 1910-ben így ír: „De korholnunk kell-e az indiaiakat azért, hogy indiaiak? Ez a néplélek nem volna ő maga történetetlen vonása nélkül. Számára más dolgok a meghatározók, mint a történeti értékek. Egy történet görög stílusban, egy Thuküdidész az indiai irodalomban ugyanúgy lehetetlen volna, mint egy Apolló figura Siva szentélyében.”⁵⁹ Michaels a hinduizmus és az indiai kultúra vizsgálatában és értelmezésében egyenesen azt írja, hogy itt is érvényesülni kell Hans-Georg Gadamer azon megállapításának, miszerint megérteni annyi, mint másként megérteni.⁶⁰ Miklós Pál kedves mesterére, Felvinczi Takács Zoltánra hivatkozva, akinek „Nagy Ázsia” gondolatában éppen a kultúrák egyenrangúságának értékítélete fogalmazódott meg, Kína vonatkozásában azt írja, hogy „a nem-európai kultúrák nem minőségben (értékben), hanem minőségben különböznek a – még mindig mércének tekintett – európai kultúráktól, magyarázatra szólva, mások, mint a miénk”.⁶¹

Ram Sharan Sharma professzor, aki egyedülálló képességekkel rendelkezett, hiszen nemcsak kiválóan képzett volt, de józan paraszti ésszel is bírt, és akkor volt doktorandusz Londonban, amikor Basham és a világhírű marxista régész, Gordon Childe ott tanítottak, hosszú évtizedekig szellemi mentorom volt. Három Delhiben eltöltött évem alatt pedig házsomszédom, akivel gyakran együtt sétáltunk naplemente után, amikor a perzselő forráság enyhült, és az utcákon az élet felpetéződött. Felejthetetlen barátom az autók, motorok,

⁵⁷ Pollock, Sheldon: *Mimamsa and the Problem of History in Traditional India*. Journal of the American Oriental Society, vol. 109. (1989) no. 4. 606.

⁵⁸ Slaje, Walter: *Kaschmir im Mittelalter und die Quellen der Geschichtswissenschaft*. Indo-Iranian Journal, vol. 48. (2005) 3.

⁵⁹ Oldenberg: *Aus dem alten Indien. Drei Aufsätze*, 107.

⁶⁰ Michaels: *Der Hinduismus. Geschichte und Gegenwart*, 18.

⁶¹ Miklós Pál: *Tus és ecset. Kínai művelődéstörténeti tanulmányok*. Budapest, 1996. 23–24.

kerékpárok, lovak, tevék és elefántok szűnni nem akaró áradatára mutatva ilyenkor azt mondta: „Nyisd ki a szemedet. Ez India. India örök, és állandóan mozgásban van. Az India történetével foglalkozó tudósoknak ezt a mozgást kell tanulmányozniuk, és ebben a fix időpontoknak nincs igazi jelentősége.”⁶² Megfogadtam a tanácsát.

⁶² Vö. Thapar: *The Past Before Us: Historical Traditions of Early North India*, 43.

SZÉKELY MELINDA

Szemelvények Pacatus Theodosius császár dicsőítése című művéből

Latinus Drepanius Pacatus, a gall származású római szónok és költő Burdigalában (ma Bordeaux) vagy annak környékén született a 4. században. Kora legjelesebb emberei, az ugyancsak burdigalai származású, keresztény Decimus Magnus Ausonius és a pogány hagyományokat követő L. Aurelius Avianus Symmachus baráti köréhez tartozott.¹ Egyetlen fennmaradt műve az a *panegyricus* (dicsőítő beszéd),² amelyet a gall provinciák küldöttéként 389-ben mondott el Rómában Theodosius előtt a császár Maximus *usurpator* felett aratott győzelme alkalmából. A beszéd után Theodosius halála jeleként 390-ben *proconsul Africae*-nek nevezte ki Pacatust, majd 392/393-ban *comes rerum privatarum* címet kapott a császári udvarban.

A hispaniai származású Theodosius már fiatal korában részt vett apja, Flavius Theodosius hadvezér hadjárataiban.³ 374-ben Moesia helytartójaként győzte le a szarmatákat, majd apja halála után visszavonult hispaniai családi birtokára. Közvetlenül a birodalom hatalmas vereségével végződött hadrianopolisi csata (378. augusztus 9.) után, ahol Valens keletrómai császár is elesett, Gratianus nyugatrómai uralkodó váratlanul az udvarába hívatta, és katonai parancsnokká, majd társuralkodóvá nyilvánította Theodosiust (uralkodási ideje: 379–395).⁴ Amikor az ugyancsak hispaniai Magnus Maximust, a piktek és skótok ellen harcoló britanniai hadak parancsnokát katonái 383 tavaszán császárrá kiáltották ki,⁵ a trónbitorló azonnal átkelt a kontinensre, hogy szembeszálljon Gratianusszal. Maximus elpártolásra bírta Gratianus csapatait, a menekülő császárt pedig utolérték és megölték (383.

¹ Lásd ehhez: Galletier, E.: *Panegyriques Latins*. Paris, 1955. 48–63.; Nixon, C. E. V. – Rodgers, B. S.: In Praise of Later Roman Emperors: *The Panegyrici Latini*. Berkeley, 1994. 437–447.

² A görög *panegyrikos*, ünnepi, dicsőítő szóból származik. Eredetileg ókori ünnepi gyülekezet előtt elmondott beszéd, amelynek nem volt gyakorlati célja, csak a hallgatóságot kívánta vele lelkesíteni vagy gyönyörködtetni. Rómában a műfaj eredetét a *laudatio funebris*ben kell keresnünk. Cicero bővítette ki az elhunyt dicséretét az élők magasztalásával. Igazi divatja a császárkorban jött el, amikor a korábban a *senatus*nak és a népnek kijáró beszéd immár a császárt illette meg, és minden ünnepi beszéd kötelező témája az uralkodó dicsérete lett.

³ 368–369-ben Britanniában a piktek és skótok, 370-ben Galliában az alemannok, 372–373-ban a Balkánon a szarmaták ellen harcolt. Demandt, A.: *Die Feldzüge des älteren Theodosius*. Hermes, vol. 100. (1972) 81–113.

⁴ Demandt, A.: *Die Spätantike. Römische Geschichte von Diocletian bis Justinian (284–565 n. Chr.)*. München, 1989. 124–137; Williams, St. – Friell, G.: *Theodosius: The Empire at Bay*. London, 1998.

⁵ Flavius Magnus Maximus Augustus (kb. 335. – 388. aug. 28.), a nyugati birodalomrész uralkodója 383–388 között. Baldus, H. R.: *Theodosius der Grosse und die Revolte des Magnus Maximus*. Chiron, vol. 14. (1984) 175–192.; Elbern, S.: *Usurpationen im spätrömischen Reich*. Bonn, 1984.

augusztus 25.). A Britanniát, Galliát és Hispaniát is hatalmába kerítő Maximus Augusta Treverorumban (ma Trier) üttötte fel főhadiszállását, és tárgyalásokba kezdett Theodosiuszal. A keletrómai császár nem nézte jó szemmel az *usurpator* felemelkedését, de mivel a keleti határon háború fenyegetett, kénytelen volt kiegyezni. 387-ben Maximus betört Itáliába, ezért a fiatal II. Valentinianus, a néhai Gratianus féltestvére és társcsászára, elmenekült. Theodosius, aki ekkorra már meg tudta erősíteni katonai pozícióját, és békét kötött keleten, 388-ban Maximus ellen vonult. Miután Siscianál és Poetovionál szétverte a trónbitorló seregét, Maximus Aquileiába menekült. Üldözői vele együtt hatoltak be a város kapuján, és 388. augusztus 28-án meggyilkolták. Ezen győzelem alkalmából mondta el Pacatus *Panegyricus*-át.

Pacatus képzett szerző, munkájához felhasználta a klasszikus *auctorokat*, így Cicero, Livius, Horatius, Vergilius és Ovidius műveit is. Egyetlen fennmaradt műve a *Panegyricus Theodosio dictus*, a műfaj egyik legjobb alkotása, mely fontos történeti forrásként is szolgál. A mű a *Panegyrici Latini* gyűjtemény legkésőbbi és legbővebb beszéde.⁶ Fő témája a császár dicsérete és a szerző által elképzelt uralkodói ideál felvázolása Theodosius számára. A szónok a beszédben – valószínűleg szándékosan – olykor pontatlanul fejezi ki magát, kiszínezi az eseményeket, esetleg elhallgat dolgokat.⁷

A mű három egyenlőtlen hosszúságú részre oszlik. A rövid első rész (1–7. fejezet) tartalmazza az előszót és a *panegyricusok* szokásos elemeit, így például a szerző szabadkozását hiányosságai miatt.

Paneg. 12. 1:

Ha volt valaha bárki, Imperator Augustus, aki a jelenlétedben beszédre készülve jogosan reszketett, az bizonyosan én vagyok; magam is érzem, és úgy látom, hogy ez azok számára is feltűnhet, akik a tanácsodban részt vesznek. Hiszen – bár te mindig, minden korábbi császárnál jobban megérdemelted a dicséretet – most még a szokottnál is inkább felmagasztaltak. Ráadásul abban a városban kell a beszédemmel ünnepelnem téged, amelynek a szabadságát megvédted háborúban, méltóságát pedig öregbítetted békeidőben. Hogyan is tudnék hát megfelelni kettőtök méltóságának,⁸ különösen ebben az időben, amikor mindketten egyaránt akkora tekintélyre tettetek szert, hogy te sem voltál még hatalmasabb, és a város sem boldogabb? Ehhez járul még, hogy a *senatus* a hallgatóságom, akiknek igen nehéz annak a szeretetnek megfelelően beszélni rólad, amelyet irántad éreznek; de még nehezebb az ékesszólás veleszületett és öröklött tehetsége miatt, hogy ne keltsen bennük visszatekintést az Alpokon túli beszédem nyers és csiszolatlan durvasága. Annál is inkább, mivel fonák és szerencsétlen dicsekvésnek tűnhet azt az ékesszólást fitogtatni előtt-

⁶ A *Panegyrici Latini* (latin *panegyricusok*, dicsőítő költemények) 12 beszédet tartalmazó gyűjtemény, amely a Kr. u. 4. század végén Galliában nyerte el ma ismert formáját. A 15. században előkerült antik válogatás élén mintegy modellként az ifjabb Plinius Traianus római császárhoz írott híres beszéde áll. A többi beszédet gall szónokok írták különböző császárokhöz: Mamertinus Maximianushoz (291), Nazarius Constantinusához (321), Claudius Mamertinus Iulianushoz (362) és Pacatus Theodosiusához (389). A 289-ben, 297-ben, 298-ban, 307-ben, 310-ben, 311-ben és 313-ban írt beszédek szerzőit nem ismerjük név szerint. E beszédek trónra lépési évfordulókra, uralkodói kegyek megköszönésére és hasonló alkalmakra készültek.

⁷ Lippold, A.: *Herrscherideal und Traditionsverbundenheit im Panegyricus des Pacatus*. Historia, vol. 17. (1968) 228–250., 229–230.

⁸ A császárra és a városra egyaránt vonatkozik.

tük, amely az ő forrásukból, kései folyamat által szivárgott át a mi használatunkba. Ezeket átgondolva bizony annyira nyugtalan vagyok, hogy úgy gondolom, nemcsak azok vannak most köztünk, akiket látok, hanem úgy képzelem, hogy miközben beszélni készülök, itt állnak előttem a Catók, a Cicerók, a Hortensiusok és az összes többi szónok is, akik az utódaik között hallgatnak engem. Így sokféle félelem szorongat: mintha nem lenne elég attól félnem, amit látok, olyat is látok, amitől félnem kell.

Pacatus tudatosan elferdíti a tényeket a Panegyricus elején, amikor arról beszél, hogy a császár megválasztása a nép által történt. Ezzel az a célja, hogy Theodosius uralmát a nép által teljes mértékben elfogadottnak tüntesse fel.⁹

Paneg. 12. 4. 1:

Tehát vegyük át az egészet az elejétől, a megfelelő rendben, így nyilvánvaló lesz, hogy azt nevezték ki császárrá, akit mindenki által és mindenki közül ki kellett választani.

Pacatus a hízélgések sorát Hispania, Theodosius szülőhazájának dicséretével kezdi.¹⁰ Kiemeli, hogy két nagy császár, Traianus és Hadrianus is e földről származott.

Paneg. 12. 4. 2:

Először is, a te szülőhazád Hispania, mely minden földnél termékenyebb föld: minden dolgok alkotója az ő felékesítéséről és gazdagításáról sokkal bőkezűbben gondoskodott, mint más népeknél. Sem dél melegének, sem észak hidegének nincs kitéve, egyfajta középső tengelyként mindkét éghajlat mérsékelt hőmérsékletét élvezi. Innen a Pireneusok csúcsai,¹¹ arról az óceán hullámai, erről a Tyrrhén-tenger partjai koszorúzzák, mintha a gondos természet igyekezete zárta volna el, mint egy másik világot. Vedd még hozzá a számtalan jeles várost, a szántókat és a legelőket, amelyek gyümölcsökben és nyájokban gazdagok; vedd hozzá a folyók aranyat hozó gazdagságát, vedd hozzá a ragyogó drágakövekkel teli bányákat. Tudom, hogy a költők meséi, amelyek a fülek gyönyörködtetésére születtek, jó néhány népnek tulajdonítottak egyéb csodákat is. Hogy ezekben külön-külön mennyi a való, azzal kapcsolatban nem firtatom az igazságot. Legyen úgy, ahogy írják: Gargarának legyen színültig búzatermése, Mevania legyen híres az állatsordáiról, Campania nevezetes a Gaurus-hegy miatt, Lydia nagyhírű a Pactolus folyóról; Hispaniának azonban *egy-magában* rendelkezésére áll minden, amit bárhol is dicsérnek. Ő az, aki a legbátrabb katonákat, a legtapasztaltabb hadvezéreket, a legékesebben szóló szónokokat, a leghíresebb költőket adja,¹² ő a szülőanyja bírának és császároknak.¹³ Ő küldte a birodalomnak Traianust, azután Hadrianust, s érted is neki tartozik köszönettel a birodalom. Átengedi az elsőséget Hispaniának Kréta földje, mely a gyermek Iuppiter bölcsőjéről híres, Délos, ahol az isteni ikrek tanultak járni,¹⁴ és Théba, mely az itt

⁹ Lásd még: 3, 6. Lippold: *Herrscherideal und Traditionsverbundenheit im Panegyricus des Pacatus*, 230.

¹⁰ Hispania dicséretét lásd még: Mart. 1. 49. 2; Claudian. *Carm. Min.* 30, 50–69.; Isid. *Hisp. HG* 1.

¹¹ Gallia, Pacatus szülőhazája felől.

¹² Szónokok az idősebb Seneca és Quintilianus, költők Lucanus és Martialis.

¹³ A bírák alatt valószínűleg híres jogászokra gondol.

¹⁴ Apollo és Artemis.

nevelkedett Herculesről nevezetes. A mendemondáknak nem tudunk hitelt adni; Hispania azonban olyan istent adott nekünk, akit láthatunk.

Pacatus is alkalmazta a *panegyricusok* általános eszközét, hogy visszaemlékezik az uralkodó családjára, elődeire. De amíg más művekben ez csak egy rövid részt foglal el, addig Pacatus az idősebb Theodosiusról szóló részt kiemeli, előtérbe helyezi, mivel tudta, hogy az uralkodónak nagyon fontos az apja tisztelete.¹⁵ A császár apjában a leírtak szerint minden erény egyesült (5, 3).¹⁶

Pacatus műve második részben (8–20. fejezet) felsorolja Theodosius császársága és felnőttkora előtti cselekedeteit, valamint bemutatja erényeit, egyszerűségét, mértékletességét, barátai iránt tanúsított hűségét, ígéreteinek betartását, nyájasságát.¹⁷ Dicséri, hogy a császár gyermekkorában milyen nagyszerű katonai neveltetésben részesült, a fiatal Africanushoz hasonlóan. Theodosius valóban már fiatal korában az apja seregében harcolt, császárként azonban nem követte ezt a hagyományt: fiait nem vitte magával a hadjáratokba, ellenben már gyermekkorukban a legmagasabb tisztségeket juttatta nekik. Ezeknek a megjegyzéseknek a kapcsán Pacatus kritikát is megfogalmaz az uralkodóval szemben.

A harmadik rész (21–46. fejezet) a legbővebb: a császár közéleti tetteiről beszél, és hangsúlyozza Theodosius birodalomért teljesített katonai szolgálatait. Az utóbbiak közül kiemelt jelentőséget kap a műben Gallia és a Nyugat Magnus Maximus uralma alól való felszabadítása.

Paneg. 12. 30–32:

30 Végül Isten újra felénk fordította tekintetét, és bár a Kelet boldogulásán fáradozott, a mi bajaink felé fordult.¹⁸ Az átkozott fejből ugyanis ez az örület pattant ki, mely nem félt attól, hogy megszegje a szerződést, megsértse a *fetialis* jogot, és hadat üzenjen.¹⁹ Azt gondoljam talán, hogy isteni akarat nélkül történt, hogy aki a béke látszatát keltve gúnyt űzhetett volna belőled, és első gaztettének büntetését nyugodtan maradva elkerülhette volna, másodszorra és harmadszorra is magasba emelte a polgárháború zászlaját, és átkelve a Cotti-Alpokon megnyitotta a Júliai-Alpok szorosait, és arra kényszerített, téged, Imperator, aki kegyelmet szántál neki, hogy legyőzd őt? Az állam, amelyet – úgy hiszem – már meg kellett szabadítania egy közeli bosszúállónak, űzte őt, hogy meggondolatlanul cselekedjék, és a nyilvánvaló gaztettel megölt ura követelte az általa kiérdemelt büntetést.²⁰ Ez nem bátorság, hanem esztelenség, nem véletlen, hanem szükségszerűség volt. Nem önszántából hívott háborúba téged, de nem tudta tovább visszatartani magát a büntetéstől. Máskülönben hogyan vetemedhetett volna akkora vakmerőségre, hogy legyen bátorsága kard elé rohanni, és a halállal szembenézni, ő, aki annyira gyáva volt, és annyira félt a haláltól, hogy később még a vereség után sem volt képes megölni magát? Neked,

¹⁵ Az idősebb Theodosius halálának körülményeihez lásd: Demandt, A.: *Der Tod des älteren Theodosius*. Historia, vol. 18. (1969) 598–626.

¹⁶ Vö. 23. 1.

¹⁷ Galletier: *Panegyriques Latins*, 59.

¹⁸ Theodosius a keleti birodalomrészt irányította 379-től. Pacatus Gallia és a Nyugat nevében beszél.

¹⁹ Theodosius és Magnus Maximus között létezett egy szerződés. Amikor 383-ban Maximus lerohan-ta Galliát, és meggyilkoltatta a nyugati császárt, Gratianust, Theodosius kénytelen volt hivatalosan elismerni az *usurpatort*. 387-ben azonban Maximus váratlanul betört Italiába, ezzel megszegte a szerződést.

²⁰ Gratianus meggyilkolására utal Pacatus.

Imperator Augustus, az állam megóvására és a győzelem megszerzésére elég lett volna pusztán belekezdened háborúba. Mert, ha az urak egykor lázadó rabszolgáik ellen korbáccsal vették fel a küzdelmet,²¹ és az öntudatnak oly nagy ereje volt, hogy a fegyvertelen urak menekülésre kényszerítették a felfegyverkezett szolgákat, és akik addig a halállal szembenéztek, az ütlegetéstől menekülni kezdtek; neked is *legióid* közbelépése nélkül, csak megjelenéseddel nem lett volna elég, hogy az egész ügyet megoldjad?

31 Vajon eltűrhetted volna jelenlétedet, elviselhette volna pillantásodat az, aki egykor házad leghanyagabb rabszolgája volt, egy szolgák asztalánál álló markotányos?²² Nem kerítette volna hatalmába testestül-lelkestül ezt az embert múltja és múltad? Ne lett volna számára nyilvánvaló, hogy te győzedelmes férfi fia vagy, ő pedig bizonytalan származású; hogy te igen előkelő család örököse, ő ennek kliense; hogy te egész idő alatt a római sereg parancsnoka és a szabadság védelmezője voltál, ő pedig világ száműzöttje, hazájának katonaszökevénye? Majd pedig, hogy te az állam központi részén *princeps* lettél, az összes sereg és a tartományok egyetértése választott meg, maga az uralkodó támogatott, míg ő a földkerekség félreeső helyén, a *legiók* tudta nélkül, a tartományok akarata ellenére, sőt kifejezetten baljós előjelekkel áhítozott a *tyrannus* címet bitorolni?²³ Végül ne látta volna, hogy veled a hűség, vele a hitszegés, veled a törvény, vele a bűn, veled az igazság, vele az igazságtalanság; veled a kímélet, tisztaság, vallásosság, vele a kegyetlenség, kéjvágy, könyörtelenség és minden gaztett s leghitványabb vétkek társulata áll? Kérdezzük hát magukat az eseményeket, és ami a legbiztosabb feltételezés, következtessünk abból, ami történt, arra, aminek történnie kellett. Kétkelkedhetünk-e abban végül, hogy mit készült tenni az ő jelenlétében, akit nem látott, és aki elől menekült?

32 Bár ilyen ellenséggel kellett szembeszállnod, Imperator, és bár nem annyira egy csata megvívására, mint inkább egy elvetemült ember megbüntetésére indultál harcba, olyan gondos körültekintéssel szerveztél a hadjáratot, hogy úgy tűnt, egy Persésszel vagy egy Pyrrhossal, vagy magával Hanniballal akarsz megküzdeni.²⁴ Először is a keleti határoknál uralkodó királyok kölcsönös hűségvállalásával biztosítod magad,²⁵ hogy minden külső veszélytől biztonságban légy, eltávolítva minden aggodalmat és gyanúra való okot otthon. Majd csapataidat három részre osztod, hogy növeld a rémületet, és legyőzd az ellenség bátorságát, majd bekerítsd őket, és elvágd a visszavonulás útját. Végül elfogadod, hogy barbár népek, akik önszántukból járultak eléd, átálljanak hozzád, és harcoljanak seregedben, hogy így egyrészt eltávolítsd a határokról a kiszámíthatatlan csapatokat, másrészt szövetségesekkel erő-

²¹ Vö. Hdt. 4. 1-4; Iustin. 2. 5. Pacatus után: Claudian. In *Eutr.* 1. 505–513.

²² Pacatus itt túloz. Maximus valóban hispaniai volt, és Theodosius köréhez tartozott, de nem rabszolgaként. Az idősebb Theodosiusszal harcolt együtt Britanniában.

²³ Pacatus túloz. Maximus érdemeire utal, hogy Theodosius négy-öt éven át együtt tudott működni vele mint legitim nyugati uralkodóval.

²⁴ Persés Macedonia utolsó királya; Pyrrhos Épeiros királya, Italiában viselt háborút (Kr. e. 280–275.); Hannibal karthagói hadvezér, a rómaiak egyik legnagyobb ellenfele.

²⁵ Galletier szerint Pacatus szaracén fejedelemségekre utalhat, amelyek a határokhoz közel, az Euphrates és Arabia Petraea között terültek el. Lehetséges azonban, hogy a Szászánida Birodalomról van szó, ahonnan 386-ban vagy 387-ben követség érkezett, hogy megújítsák a 384-es szerződést. Nixon–Rodgers: In Praise of Later Roman Emperors... 496.

sítsd seregedet. Jóindulatodat megtapasztalva Scythia minden népe összesereglett hozzád, olyan nagy számban, hogy úgy tűnt, mintha sorozást rendeltél volna el, pedig ez alól mentesítetted barbárjaidat. Ó, emlékezetre méltó esemény! Róma egykori ellenségei római vezérek és zászlók alatt vonultak, azokat a jelvényeket követték, melyekkel korábban szembenálltak, és Pannonia városait, melyeket azelőtt kíméletlen pusztítással kiürítettek, most katonák töltik meg. A gótok, hunok és alánok hadiszolgálatra jöttek, és felváltva álltak őr félve a megtorlástól, ha elhagyják őrhelyeiket. Semmiféle lázadás, zavargás, semmi rablás, ahogy a barbároknál szokás volt.²⁶ Sőt, ha akadozott a gabonaellátás, türelmesen viselték a nélkülözést,²⁷ és az élelmet, ami a nagy létszám miatt igen csak csökkent, takarékossgal egészítették ki, és fizetségül nem kértek mást, csak hogy követőid lehessenek. Mily nagy az erény ragyogása! Visszakapod azt a jótéteményt, amellyel [korábban] te láttad el őket.

Pacatus az utolsó fejezetekben részletesen ír a Theodosius és Maximus közötti fegyveres harcról, egészen Maximus bukásáig és 388 augusztusában bekövetkező haláláig. Pacatus galliai származása miatt különös figyelmet fordít a Galliában hatalomra jutó Maximus trónbitorlásának, ez a rész a *Panegyricus* több mint felét teszi ki, s a szerző személyes tapasztalatait is érzékeltük. Ez a részletesen leírt harmadik rész adja a dicsőítő beszéd értékét a történészek számára: Theodosius és Maximus több éves harcához a *Panegyricus* a legfontosabb kortörténeti forrás. Pacatus személyes konklúzióval zárja művét: másnak hagyja a Rómába való győzelmi bevonulás elbeszélésének gondját, és örvendezik, hogy visszatérhet Galliába, honfitársaihoz, akiknek elmesélheti, hogy látta Rómát és Theodosiust (*Paneg.* 12. 47).

²⁶ Theodosius barbár politikájához lásd: Székely M.: „*Theodosius amator pacis generisque Gothorum*” (*Theodosius gót politikájáról*). *Aetas*, 18. évf. (2003) 3-4. sz. 24–32.

²⁷ Ambrosius szerint Theodosius serege éhezett. Galletier: *Panegyriques Latins*, 99.

HOFFMANN ZSUZSANNA

Asinius Pollio politikai pályafutása

Asinius Pollio¹ a Kr. e. első század egyik kétségkívül sokoldalú, érdekes egyénisége. Kr. e. 76-ban született Rómában. Ósei feltehetően Teate Marrucinumból származtak, ilyen módon – mint „idegen” – fokozottan érzékeny volt a Róma és az itáliai népek közötti ellentétekre. Nagypapa az itáliai szövetség vezetőinek egyike volt, azonban római polgárjoggal még nem rendelkezett. Asinius Pollio politikai pályafutását *homo novus*ként kezdte, s az tehetségének köszönhetően sikeresen alakult: ismert mint költő és történetíró, továbbá aktív politikus és szónok, és kemény kritikus is. A jelen tanulmány politikai pályafutására és történetírói működésére koncentrálok.

Politikai állásfoglalását illetően egyértelműen a köztársaság mellett foglalt állást, álláspontját rendkívüli következetességgel képviselte, nem állt be például az Augustus propagandáját támogatók sorába, mint Horatius vagy Vergilius. Különleges módon ragaszkodott függetlenségéhez és a hagyományokhoz, szívügye volt a kultúra, ez utóbbit igazolja, hogy ő alapította Rómában az első nyilvános könyvtárat, továbbá létrehozott egy művészeti galériát is.

Asinius Pollio kora (Kr. e. 76. – Kr. u. 5.) a köztársaság utolsó, illetőleg a *principatus* létrejöttének kezdeti időszaka is volt. A politikai viszonyokat tekintve a korszakot zavaros, anarchikus – szinte minden törvényességet mellőző – állapotok jellemezték, amikor a gyakori változások miatt nehéz volt tisztán látni. Pollio szerepének jobb megvilágításához idézzük fel pályafutásának néhány epizódját.

Az aktív politizálást Kr. e. 56-ban kezdte, amikor védelmébe vette P. Lentulust, akit az egyiptomi uralkodó, Ptolemaios Aulétés uralmának visszaállításával bíztak meg.² Ez a felépítés – Cn. Pompeius és C. Porcius Cato erélyes közbelépése miatt – sikertelennek bizonyult,³ viszont további következményekkel járt, ugyanis Pollio a figyelem középpontjába került, és a két említett politikust ellenségévé tette. Ezt követően elhagyta a politika szín-

¹ Tevékenységéről bővebben lásd: Cserép József: *Asinius Pollio*. Egyetemes Philológiai Közlöny, 15. köt. (1891) 861–878.; André, Jacques: *Le vie et l'œuvre d'Asinius Pollio*. Paris, 1949.; Kornemann, Ernst: *Die historische Schriftstellerei des C. Asinius Pollio*. Jahrbuch für klassische Philologie, Supplementband 22. Leipzig, 1896. 557–662.; Havas László: *Asinius Pollio és a római köztársaság bukása*. Antik Tanulmányok, 27. köt. (1980) 241–257.; Llewelyn, Morgan: *The Autopsy of C. Asinius Pollio*. Journal of Roman Studies, vol. 90. (2000) 51–69.

² Ezt a feladatot Cn. Pompeius szerette volna megvalósítani C. Porcius Cato terve alapján és L. Crassus támogatásával, ezért visszahívták Lentulust. Asinius Pollio emiatt lépett fel Lentulus érdekében és vette védelmébe, lásd, Cicero: *Ad fam.* 1, 5, 2.

³ Lásd: Tacitus, *Dialogus*. 34, 7; Cicero, *Ad fam.* 1, 2, 1.

padát, és – feltehetően tanulmányai folytatása céljából – Görögországba utazott. Onnan Kr. e. 54-ben tért vissza, és folytatta megkezdett politikai tevékenységét.⁴

Kr. e. 49-ben – a polgárháború kirobbanásának évében – ismét feltűnt, és a két rivalizáló fél között Caesar oldalára állt.⁵ Iulius Caesar és Asinius Pollio kölcsönösen nagyra tartották egymást, rokonítja őket kivételes műveltségük, továbbá ambícióik, intelligenciájuk és irodalmi tevékenységük is. Pollio együtt volt Caesarral – mint egyik alvezére – a sorsdöntő Rubicon-átlépésnél, majd ezt követően Corfinium bevételénél, a szicíliai⁶ és afrikai hadműveleteknél.⁷ Ezután ismét Caesart követi, és részt vesz a szintén döntő pharsalusi ütközetben (Kr. e. 48.).⁸ Kr. e. 47-ben ismét Rómában találjuk, ahol néptribunusi tisztséget is betölt, és elfojtja a Dolabella-féle szociális lázadást.⁹ A következő évben Caesarral tartott a pompeianus centrumok ellen vezetett afrikai hadjáratában.¹⁰ Természetesen jelen van Caesar utolsó, hispániai hadjáratában is, ahogy a végleges döntést hozó Munda melletti csatában is.¹¹ Rómába visszatérve Caesar Polliót és még tizenhárom társát *praetori* tisztséggel jutalmazta. A következő évtől *Hispania Ulterior* tartományban *propraetor*, ahová Kr. e. 44. március *Idusa* előtt indult el.¹² Caesar halálhírére Sextus Pompeius visszatért Rómába, Pollio pedig három légiójával¹³ továbbra is a tartományában maradt.

A Caesar halálát követő zűrzavaros időszakban – ragaszkodva addigi beállítottságához, ahogyan a mellékelt levelek is igazolják – ismét szeretett volna semleges maradni, de mivel gazdag és jelentős tartomány élén állt, továbbá rendelkezett három légióval, kénytelen volt színt vallani. Rómában Caesarhoz fűződő barátsága miatt voltak ellenségei, és szemben állt vele a *senatus* egy része is, illetőleg Pompeius volt hívei. Eleinte Pollio hűségnyilatkozato-

⁴ Kr. e. 55-ben Crassus és Pompeius *consulok* lettek, mégpedig a hivatalos pályázati határidő lejártá előtt, Cato támogatásával. Pollio bevádolta Catót (Senec: *Rhet. Contr.* 7, 4, 7; Tacitus: *Dialagus.* 34, 7), de két per után – Pompeius támogatásának köszönhetően – Catót felmentették (Cicero: *Ad Att.* 4, 15, 4). Az 54. és 53. évekből nincsenek pontos értesüléseink Pollio tevékenységéről.

⁵ Már a felmenői, így például a nagyapja is a *Gens Iulia* szolgálatában állt, továbbá a fentebb említett affér miatt tartott Pompeiustól, de abban a táborban volt egy másik ellensége is, Cato. Lásd még: Cicero: *Ad fam.* 10, 31, 2.

⁶ Itt azt a feladatot kapta, hogy őrizzék el Szicília Pompeius-párti helytartóját, Catót, erről lásd: Iulius Caesar: *Gall háborúk* 1, 25, 1. Sikeres tárgyalások eredményeként Cato önként visszavonult; lásd: Plutarchos: *Párhuzamos életrajzok: Cato Minor*, 53, 1-2; Appianos: *Római polgárháborúk*, 2, 40.

⁷ Afrikában sikerrel mentette meg a *Castra Corneliában* maradt hadsereg maradványait; lásd: Appianos: *Római polgárháborúk*, 2, 45.

⁸ Appianos: *Római polgárháborúk*, 2, 82; Plutarchos: *Párhuzamos életrajzok: Pompeius*, 72; Suetonius: *Caesarok élete: Caesar*, 30.

⁹ Plutarchos: *Párhuzamos életrajzok: Antonius*, 9.

¹⁰ Ide azért vitte magával Caesar, mert már korábban jól ismerte a helyi viszonyokat, és parancsnoki tisztséget töltött be, lásd: Plutarchos: *Párhuzamos életrajzok: Caesar*, 52.

¹¹ Az eseményekhez lásd: Cicero: *Ad fam.* 12, 38, 2; Velleius Paterculus: *Róma története*, 2 73, 2 (magyar kiadása Szeged, 2007. Ford. Hoffmann Zsuzsanna). Caesar utolsó hadjáratáról ismeretlen szerzők számolnak be, magyarul lásd: *Caesar utolsó hadjáratai*. Szeged, 1999. Ford. Hoffmann Zsuzsanna; vö. Hoffmann Zsuzsanna: *A hispániai hadjárat és a Munda melletti csata*. Belvedere Meridionale, 18. évf. (2006) 24–28.

¹² Caesar meggyilkolásakor tehát nem tartózkodott Rómában. Tartományában három légióval rendelkezett, amíg a szomszédos Hispania Citerior helytartója, Lepidus négy légióval. Légióikat nem egyesítették, ilyen módon Pollio egyedül találta szembe magát Sextus Pompeiusszal. Ehhez lásd: Appianos: *Római polgárháborúk*, 4, 84; Cassius Dio 45, 10; Velleius Paterculus: *Róma története*, 2, 73, 2.

¹³ Lásd: Cicero: *Ad fam.* 10, 32, 4.

kat írt a *senatus*nak, amelyekben bizonygatta, hogy elkötelezett a köztársaság, annak alkotmánya és törvényeinek megvédése mellett, továbbá hangot adott azon óhajának, hogy szeretne hazatérni. Ajánlatára a *senatus* nem reagált. A mutinai háborút (Kr. e. 43. január–április) követően, amikor Lepidus előkészítette az Antoniushoz való csatlakozását, Octavianus elfoglalta Rómát, és *consul* lett, Pollio nyíltan állást foglalt a *senatus* ellen.¹⁴ A Kr. e. 43. év nyarát – az események további alakulása szempontjából döntő – aktív tárgyalásokkal töltötte: a két későbbi triumvirrel, Antoniuszal és Lepidusszal tanácskozott, és légióit szeptember elején egyesítette Antoniuséval,¹⁵ és ugyanerre beszélt rá barátját, Munatius Plancust is, aki *Gallia Narbonensis* helytartója volt. Gyakorlatilag ezek a lépések készítettek elő a második *triumviratus* néven ismert hármasszövetség megalakulását. A *triumviratus* megalakulása – 43. november¹⁶ – után Pollio *Gallia Cisalpinába* ment hét légióval Antonius *legatusaként*.¹⁷ A Kr. e. 41-ben kirott perusiai háborút helytelenítette, de utána ismét döntő szerepet kapott, ugyanis Itáliában ő rendelkezett az egyetlen szervezett Antonius-párti hadsereggel.

A két triumvir – Antonius és Octavianus – haderői Brundisium közelében találkoztak, de nem tört ki az általánosan várt háború, hanem megkezdődtek a tárgyalások. Pollio itt – jó diplomáciai érzékének köszönhetően – ismét fontos szerephez jutott, ugyanis a tárgyalásokon (Kr. e. 41.) ő képviselte Antonius, Cilnius Maecenas¹⁸ pedig Octavianust. A tárgyalások eredménye a brundisiumi megegyezés lett, amely biztosította a békét. A triumvirek visszatértek Rómába, Pollio a közvetítésért a következő évre elnyerte a *consuli* tisztséget.¹⁹ Kr. e. 39-ben – pályafutása csúcán – azonban meglepő módon visszavonult a politikától.

Történeti munkájában a köztársaság végnapjait és a *principatus* kezdetét örökölte meg. A polgárháborúk által veszélyeztetve látta a hagyományos római köztársaság rendjét és intézményeit, valószínűleg ezért kívánta éppen ezeket az éveket dokumentálni.²⁰ Közeli kapcsolatban állt a korszak vezető politikusával: Iulius Caesarrel, M. Antoniuszal és M. Plancusszal²¹ is, továbbá határozott véleménye volt mind a politikai harcokról, mind a katonai hadműveletekről, amelyekben ő maga is részt vett. Jelen volt – ahogyan fentebb is említettük – a nevezetes és sorsdöntő Rubicon-átlépésnél, Pharsalosnál úgyszintén, tovább-

¹⁴ Lásd: Cicero: *Ad fam.* 10, 32, 4; Appianos: *Római polgárháborúk*, 3, 97, Velleius Paterculus: *Róma története*, 2, 63.

¹⁵ Pollio a béke és a szabadság elkötelezettjének vallotta magát, de ebben a helyzetben logikusnak látta, hogy Caesar volt tisztátára, Antonius mellé álljon. Később, látva Antonius megváltozott magatartását és keleti tevékenységét, ő is megváltoztatta a véleményét.

¹⁶ Ennek a szövetségnek a megalakulását a *Lex Titia* néven ismert, egyébként szabálytalan gyorsasággal beterveztett törvény dokumentálja. A törvényről bővebben lásd: Rotondi, G.: *Leges publicae populi Romani II.* Hildesheim, 1962. 434.

¹⁷ A philippi csatát követően provinciáját semlegesnek nyilvánították, és hadseregét a Pó völgyében szállásolták el, ahol gyakorlatilag ő parancsnokolt, így döntő szerep jutott neki Antonius és Octavianus konfliktusában.

¹⁸ Maecenas szerepéről bővebben lásd: Avallone, R: *Mecenate, com. ed dei frammenti.* Napoli, 1962.; Jacques, André: *Mécène. Essai de biographie spirituelle.* Paris, 1967.; Franco, Paturzo: *Mecenate. Il ministro d'Augusto.* Calosci-Cortona, 1999.

¹⁹ Lásd: Appianos: *Római polgárháborúk*, 5, 64; Cassius Dio 48, 15; Velleius Paterculus: *Róma története*, 2, 76.

²⁰ Abban a kérdésben eltér a kutatók álláspontja, hogy melyik évvel kezdhette a beszámolóját, lásd Havas László fentebb idézett tanulmányát.

²¹ L. Munatius Plancus Iulius Caesar egyik hadvezére, Kr. e. 44-ben *Hispania Ulterior* és *Gallia Transalpina* helytartója, 42-ben elnyerte a *consuli* tisztséget.

bá az azt követő afrikai és hispániai harcokban. Tehát kortársként maga is közvetlen szemtanúja és aktív részese az eseményeknek, másrészt mint igényes tudós számos és sokféle forrást is felhasználhatott: ismerhette a hivatalos iratokat, a senatusi jegyzőkönyveket, a Caesar által elindított *Acta Diurna* híradásait, Caesar és Cicero leveleit, beszédekét, pamfleteket, emlékiratokat.²²

Pollio történeti munkája – amelyet Kr. e. 30. körül írhatott – a *Historiae* címet kapta, amit Horatius külön költeményben üdvözölt.²³ A terjedelmes írásból sajnálatos módon csupán töredékek maradtak ránk. Vitatott kérdés a kutatók között, hogy Pollio melyik évtől kezdte a beszámolóját. Jacques André feltételezése szerint a munka kezdő éve a Kr. e. 60. esztendő – az első *triumviratus* létrejöttének éve – lehetett. Ezt támasztja alá Horatius hivatkozása is, miszerint a kérdéses munka Metellus consuli évével kezdődött.²⁴ Felmerülhet a kérdés, hogy miért éppen ezzel az évvel. Feltehetően a polgárháború kirobbanásának okait kutatva nyúlt vissza a korábbi eseményekhez, így az ominózus hármas szövetség megkötéséhez. A *Historiae* cím magyarázatához Gellius véleményét idézem: „Egyesek szerint a *historia* (történelem) fogalma abban különbözik az *annalestől* (évkönyvek), hogy bár mindkettő megtörtént eseményekről számol be, azonban a *historia* olyan tények elbeszélése, amelyeknek maga a szerző is részese volt.”²⁵ Ez a műfaj választási lehetőséget adott Asiniusnak arra is, hogy az események okait és a résztvevők céljait alaposabban elemezze. A *triumviratus* létrejöttének körülményei már magukban rejtették a további konfliktusokat, mivel attól kezdve senki sem volt képes ezzel a hatalmi szövetséggel dacolni. Ilyen módon a köztársaság vezetése – a hatalom hagyományos képviselője, a *senatus* – tehetetlen volt a hadsereggel is rendelkező hadvezér-politikusokkal szemben.

Havas László véleménye szerint a történeti eseményekről szóló beszámoló kezdő évét korábbra, a Kr. e. 69–68. évekre kell tenni.²⁶ Havas azzal is érvel, hogy Horatius utalásai szerint Pollio az első *triumviratust* megelőzően bizonyos *motus civicus*ról (polgári mozgolódás, lázadás) beszél, sőt fegyveres konfliktusra is utal. Havas véleménye szerint ez a hivatkozás a Catilina-féle összeesküvésre és annak előzményeire vonatkozik, továbbá feltételezi – jóllehet ezt többen vitatják –, hogy erre az időszakra vonatkozóan Appianos forrása is Asinius Pollio lehetett.

Havas további indoklása szerint az egyes annalisták – ámbár nézeteik különböztek – szorosan kapcsolódtak egy korábbi munkához, mintegy folytatták azt. Szerinte Pollio Sallustius *Historiae* című munkájához kapcsolódott, amely az eseményeket Kr. e. 67-ig tárgyalta. Pollio ehhez viszonyítva is visszanyúlt néhány évvel.

Hasonlóan vitatott a munka lezárásának az éve is. Tacitus²⁷ Brutus és Cassius dicséretére hivatkozik, ez zárta le ugyanis a Philippi csatáról szóló beszámolót. Ez azt igazolná, hogy a történeti munka legalább Kr. e. 42-ig tárgyalta az eseményeket, ami logikus is lett volna, minthogy ezzel egy szakasz lezárult. Más szerzők ellenben úgy látják következetesnek a beszámolót és lezártak az eseménysort, ha azok befejezése Actium.²⁸ Ezt alátámasz-

²² Például Caesar, Dellius, Messala emlékiratokat.

²³ *Carm.* II 1, 10–11.

²⁴ Horatius: *Carm.* 2, 1, 1–2: *Motum ex Metello consule civicum bellique causas*. A kérdéses évhez lásd: Broughton, T. Robert S.: *The Magistrates of the Roman Republic II*. New York, 1952. 182.

²⁵ A. Gellius: *Attikai éjszakák*, 5, 18, 1 (ford. Hoffmann Zsuzsanna). Les nuits Attiques/Aulu-Gelle; texte établi, traduit par René Marache. Paris, 1967.

²⁶ Havas: *Asinius Pollio és a római köztársaság bukása*, 241.

²⁷ Tacitus: *Annales*, 4, 34.

²⁸ Kornemann: *Die historische Schriftstellerei des Asinius Pollio*, 662–664.

taná az a szempont is, hogy Asinius Pollio nem tartott Octavianustól, így nyugodtan végigvihette a beszámolóját.²⁹ Otto Seeck a mű befejező évének a Kr. e. 36. esztendő – Sextus Pompeius halálának évét – gondolja.³⁰ Talán az utolsó kemény ellenfélnek, Cn. Pompeius fiának a halála lezárta egy eseménysort, de a továbbiak alakulására már nem volt döntő befolyása. Kérdés azonban, hogy ha Pollio Kr. e. 31-ig tárgyalta az eseményeket, akkor miért nem tett említést az általa – Kr. e. 39-ben Antonius megbízásából – vezetett, parthinusok³¹ elleni hadjáratáról.

Edward D. Pierce szerint Pollio beszámolójának a vége a 40. év, amikor ő *consuli* tisztséget töltött be.³² Ennek az évnek azonban nem volt különösebb jelentősége, ezért nem látszik megalapozottnak ez a vélemény. Továbbá Pollio nem volt öndicsérő alkat, aki szereti saját magát a középpontba helyezni, nem beszélt például a *triumphus*áról sem.³³ Ennek kapcsán érdemes újra megjegyezni, hogy a politika színpadát éppen karrierje csúcán hagyta el. André érveit vizsgálva elfogadhatónak tűnik az az állásfoglalás, miszerint Pollio valószínűleg Kr. e. 60-tól 42-ig követte végig az eseményeket. Sajnos munkája nem maradt ránk, de André a töredékekből összeállított egy listát azokról az eseményekről, amelyeket a munka biztosan tárgyalt. Ezek a következők:

1. A Kr. e. 60-ban létrejött *triumviratus*.³⁴
2. Egy etnográfiai kitérő a gall háború kapcsán, amelyben szó esik a druidákról is.³⁵
3. Egy földrajzi kitérő, amely a Rajna folyó hosszáról és torkolatáról szól.³⁶
4. A Rubicon folyón való átkelés Kr. e. 50. január 12-én.³⁷
5. A szicíliai hadjárat Kr. e. 49. március végén: ebben saját katonai és diplomáciai tevékenységéről is szól.³⁸
6. A Kr. e. 49-ben lezajlott afrikai hadjárat: akkor mentette meg Pollio a caesari csapatok *Castra Corneliá*ban maradt részét, és partra szállt velük együtt Szicíliában.³⁹
7. Egy *fragmentum*, amely említést tesz a Gadesben hosszán uralkodó Arganthoniosról, továbbá feltehetően ennek a városnak a Kr. e. 49. augusztus–szeptemberben lezajlott ostromáról.⁴⁰
8. A thesszaliai Pharsalos mellett lezajlott csata: ennek kapcsán Asinius Pollio adatokat is közöl mind a Caesar, mind pedig a Pompeius-pártiak veszteségeiről.⁴¹

²⁹ Gondoljunk csak arra, hogy Augustus tudomásul vette Livius eltérő véleményét és Pompeius-párti álláspontját is. André szerint Asinius Pollio hosszú időn át Antonius megbízható híve volt; lásd: André: *Mecéne*, 19.

³⁰ Seeck, O.: *Horaz an Pollio*. Wiener Studien, 1902. 499–510.

³¹ Dalmata népcsoport, Dyrrachium környékén éltek. Az ellenük folyó háborúról beszámolt Appianos (*Római polgárháborúk*, 5, 75) és Dio Cassius (48, 41) is. Asinius Pollio célja ebben a hadjáratban részben a zsákmányszerzés volt, részben pedig büntetőhadjáratot vezetett ez ellen a harcos, hegyi népcsoport ellen, akik nagyon sok nehézséget okoztak Rómának.

³² Pierce, E. D.: *A roman man of Letters: C. Asinius Pollio*. Diss. Columbia University. New York, 1922.

³³ Ámbár Iulius Caesarra neheztelt azért, mert az ő érdemeiről nem tett említést.

³⁴ Vö. még Hor. *Carm.* 2, 1, 1-8.

³⁵ Lásd még: Strabón, *Geogr.* 269, 32.

³⁶ Strabón: *Geogr.* 193, 2.

³⁷ Appianos: *Római polgárháborúk*, 2, 35; Plutarchos: *Caesar*, 32, 4; Suetonius: *Augustus*, 32, 3.

³⁸ Appianos: *Római polgárháborúk*, 2, 40; Plutarchos: *Párhuzamos életrajzok: Cato Minor*, 53, 1.

³⁹ Appianos: *Római polgárháborúk*, 2, 46.

⁴⁰ Caesar: *Polgárháború*, 2, 18, 20; 21.

9. Josephus Flavius egyik részlete, amelyben azt említi, hogy Mithridatés és Hyrcanos zsidó főpap szövetségre léptek a Kr. e. 47. február–március táján Alexandriából távozó Caesarral.⁴²
10. A Dolabella által szított belső lázadás Kr. e. 47-ben.⁴³
11. Az afrikai hadjárat Kr. e. 47-46-ban: ebben arról történik említés, hogyan mentette meg Pollio és Caesar a római lovasokat, akikre rátámadtak a numidák, miközben egy bennszülött táncát nézték.⁴⁴
12. A hispániai Munda mellett Kr. e. 45. március 17-én lezajlott sorsdöntő csata, amikor Caesar maga is beavatkozott a harcba, sőt beszédet is tartott a katonáknak, miután látta, hogy azok hátrálnak. Pollio úgy véli, hogy a Pompeius-pártiak váratlan és heves támadása közepette erre nem igen lehetett ideje.⁴⁵
13. Brutus és Cassius dicsérete.⁴⁶
14. A Kr. e. 43-ban indított *proscriptiók*, C. Verres és Cicero halála.⁴⁷
15. Véleménye Ciceróról, amelyben a szónok idősebb Seneca szerint elégtételt szolgáltat a kiváló rhétornak.⁴⁸
16. Kifejti a véleményét Ciceróról, és szemére veti, hogy eltorzítja az igazságot.⁴⁹

A felsorakoztatott *fragmentumok* alapján nehezen vázolható, hogy mi is lehetett Asinius Pollio történetírói felfogása és célja. Az eseményeket Kr. e. 60–42-ig tárgyalta – de nem az annalista módszereket követve, pusztán csak felsorolva a tényeket. Szándékosan választotta a polgárháborúk éveit, tehát feltehetően arra keresett magyarázatot, hogyan zajlott a köztársaság híveinek – az alkotmányosság és törvényesség képviselőinek – a küzdelme a hatalomra törekvő, hadsereggel rendelkező hadvezérek ellenében. Végigköveti az eseményeket a hatalmi szövetségtől (*triumviratus*) a kormányzás megosztásán át egészen a köztársaságkori intézményesség megszűnéséig.

Asinius Pollio hangvételét pesszimistának szokták minősíteni, ami érthető, ha tekintetbe vesszük, hogy – mint a *res publica* és a *libertas* elkötelezettje – kifejezetten ellenezte a polgárháborút. Továbbá elkeserítették a zavaros, anarchikus állapotok, amikor nehéz volt tisztán látni, annyira gyorsan változtak az események. Hispániai helytartósága idején levélben arról panaszkodik Cicerónak, hogy mire egy-egy levél elérkezik hozzá, addigra már aktualitását veszti a benne közölt híradás. Hangot kap a levelekben az a dilemmája is, hogy visszatérjen-e Rómába, de nem szeretné, ha azt feltételeznék róla, hogy Antonius támogatására készül. Nagyon fontos szempont viszont Pollio esetében, hogy részletesen beszámol olyan eseményekről, amelyeknek maga is aktív részese, szemtanúja volt. Ernst Kornemann véleménye szerint a részletek taglalásával saját személyét akarta előtérbe helyezni.⁵⁰ Jac-

⁴¹ Lásd még: Suetonius: *Caesarok élete: Iulius Caesar*, 30, 5; Appianos: *Római polgárháborúk*, 2, 12; Plutarchos: *Párhuzamos életrajzok: Pompeius*, 72, 3; Caesar: *Polgárháború*, 46, 2.

⁴² Josephus Flavius, *Ant. Jud.* 14, 8, 3.

⁴³ Cassius Dio 42, 32–33; Plutarchos: *Párhuzamos életrajzok: Antonius*, 9, 1.

⁴⁴ Plutarchos: *Párhuzamos életrajzok: Caesar*, 52, 3.

⁴⁵ Appianos: *Római polgárháborúk*, 2, 104; Plutarchos: *Párhuzamos életrajzok: Caesar*, 56, 2; Suetonius: *Caesarok élete: Iulius Caesar*, 55, 7.

⁴⁶ Tacitus: *Annales* 4, 34.

⁴⁷ Idősebb Seneca: *Rhet. suas.* 6, 24.

⁴⁸ Idősebb Seneca: *Rhet. suas.* 6, 24.

⁴⁹ Lásd Suetonius: *Caesarok élete: Iulius Caesar*, 56, 4. Egyébként maga Cicero a történetírás kapcsán megjegyzi, hogy a történetíró akkor is vét az hitelesség ellen, ha valamit elhallgat.

⁵⁰ Kornemann: *Die historische Schriftstelleri des Asinius Pollio*, 601–602.

ques André értékelésében a részletek közreadása éppen művének hitelességét támasztja alá.⁵¹ Plutarchos is előnynek minősíti a személyes részvételt, ez szerinte is a hitelesség garanciája lehet. Mivel az eredeti szövegek nem állnak rendelkezésünkre, óvatosságra, a tévedések kiküszöbölésére törekedett, éppen emiatt marasztalta el még magát Caesart is.

Természetesen maga Pollio is követett el hibákat, tévedett például a földrajzi kérdésekben, így a Rajna hosszára vonatkozó adatát már Strabón is cáfolta. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy tájékozatlan lett volna, ugyanis bizonyos vonatkozásokban még maguk a geográfusok sem láttak egészen tisztán.

Asinius Pollio történetírói szemléletét illetően ránk maradt levelei is szolgálnak bizonyos információkkal. Cicero levelei között megőrződött három Polliótól származó levél is, melyek dátuma éppen az ominózus 43. esztendő, amikor politikai szerepvállalása különösen aktív volt. E levelek is azt bizonyítják, hogy valóban a béke és szabadság eszméje vezette. Megítélése szerint ugyanis az államnak mint élő organizmusnak a legfőbb életető eleme éppen a *pax* és a *libertas*.⁵² Suetoniustól tudjuk,⁵³ hogy Pollio történeti művéhez Ateius Praetextatus⁵⁴ készített egy stilisztikai kézikönyvet, ugyanez a szerző állította össze a történetíró Sallustius számára is egy római történeti breviáriumot. Megjegyzendő, hogy Pollio és Sallustius történelemfelfogása rokonságot mutat, Pollio talán merített Sallustiusból, avagy mindkettőjüknek közös forrása lehetett. Ez a közös forrás feltehetően éppen az említett Ateius Praetextatus Philologus.⁵⁵ Pollio egyébként kritikát is megfogalmaz az általa kitűnően ismert Sallustius írásaival szemben, éppenséggel archaizmusát bírálja, ez azonban nem zárja ki, hogy a történelemről hasonló felfogással nyilatkozzanak. Mindenesetre műveik címe megegyezik: *Historiae*.⁵⁶

Hogyan értékelték a kortársak és a későbbi szerzők Polliót? Horatius, Vergilius és néhány más antik szerző szerint a saját korában elismert tekintélynek számított, és utána nagyjából még egy évszázadon át. Később feledésbe merült. Idősebb Seneca szerint csupán azért kell olvasni, mert dicséri Cicerót.⁵⁷ Nyilvánvalóan akad pozitívabb minősítés is, ugyanis tény, hogy a kérdéses munka a második század végéig alapvető fontosságú mind a görög, mind a római történetírók számára. Plutarchos maga is elismerte, hogy irányadónak tekintette, tehát felhasználta.⁵⁸ Ugyanez elmondható Appianusról is, akinek a közlései nagyon is szinkronban állnak Plutarchossal, tehát feltehetően mindketten azonos forrást, vagyis Polliót használhatták. Ugyancsak feltételezhetjük, hogy Cassius Dio és Livius is merített Polliótól. Szintén ismerte Pollio munkáját Tacitus, aki hivatkozik is rá Cassius és Brutus dicsőítése kapcsán.⁵⁹ Suetonius egyik forrásaként említi Polliót. Felhasználta Valerius

⁵¹ André: *Mécène*, 62.

⁵² Havas: *Asinius Pollio és a római köztársaság bukása*, 245–247.

⁵³ *De grammaticis* 10, 1, 4; vö. André: *Mécène*, 88–89.

⁵⁴ Athéni születésű filológus, széleskörű műveltséggel rendelkező tudós, aki kiválóan ismerte mind a görög, mind pedig a római szerzőket.

⁵⁵ A római császárkor középső és kései időszakában kezdtek divatba jönni a rövidebb terjedelmű történeti munkák, ilyenek az *epitomé*, *chronica* és a *breviarium*. A *breviarium* rövid, tömör összefoglalás a történeti eseményekről a kezdetektől a szerző saját koráig, esetleg valamilyen sajátos szempont kiemelésével. A kifejezést először Suetonius használja a Sallustius számára készült történeti összefoglaló kapcsán.

⁵⁶ Lásd még: Havas: *Asinius Pollio és a római köztársaság bukása*, 249.

⁵⁷ Idősebb Seneca: *Rhet. suas.* 6, 25.

⁵⁸ Plutarchos: *Párhuzamos életrajzok: Caesar*, 46, 2; Pompeius 72, 3.

⁵⁹ Lásd fentebb a 26. jegyzetet.

Maximus is, aki a *Historiae* harmadik könyvéből idéz is egy részt,⁶⁰ amit Velleius Paterculus is ismert, továbbá idősebb Plinius enciklopédiája hetedik könyvének forrásai között szintén megnevezi Polliót.⁶¹ Láthatjuk tehát, hogy idézték, használták, elismerő méltatást azonban nem ismerünk róla. Stílusát archaikusnak tartották; igaz, hogy rendkívül zavaros időszakot választott témájául, ugyanakkor számos fontos esemény részese és szemtanúja volt. Az természetesen tény, hogy Pollio munkája eltörpült Livius monumentális vállalkozása mellett,⁶² feltehetően ezért tűnt el a feledés homályába. Felmerült Pollio neve a Caesar-corporusban fennmaradt „Alexandriai háború” szerzőjeként, illetőleg Caesar és Hirtius írásainak kiadójaként is, de ez a hipotézis nem igazolható.⁶³

Mellékletként közlöm a fennmaradt három Pollio-levél magyar fordítását, ugyanis ezek jelentős kordokumentumok, továbbá fontos információkkal szolgálnak Asinius Pollio felfogásáról és a köztársaság iránti felelősségérzetéről.⁶⁴

Asinius Pollio levelei Ciceróhoz

Ad familiares 10, 31.

Ne lepődj meg túlságosan, hogy – miután kitört a fegyveres harc – a közügyekről semmit sem írtam. A castulói erdőség⁶⁵ – amely a mi hírnökeinket mindig hátráltatta – még veszélyesebbé lett a gyakori rablások miatt, ennek ellenére korántsem okoz akkora késlekedést, mint azok, akiket mindkét fél mindenhova kiállított, s akik lesik és feltartóztatják a hírvívókat. Ilyen módon – hacsak nem hajón érkezne a levél – semmit sem tudnék arról, ami ott [vagyis Rómában] történik.⁶⁶ Most, miután a hajózási idény kezdete erre lehetőséget biztosít, nagyon szívesen és igen gyakran fogok írni. 2. Nem fenyeget az a veszély, hogy én annak a szavaira [azaz Antoniuséra]⁶⁷ hajlanék, akit senki sem kíván látni, viszont mégsem gyűlölök annyira, mint ahogyan megérdemelné. Oly mértékben gyűlölöm ugyanis, hogy mindent kiábrándítónak tartok, amit vele együtt kell tenni. Engem természetem és jellemem a béke és a szabadság felé hajt. Így gyakorta panaszkodtam már a polgárháború kitörése miatt is. Nem maradhattam semleges, ugyanis mindkét oldalon nagyhatalmú és befolyásos ellenségeim vannak, elmenekültem abból a táborból [ti. Pompeiuséból], ahol számomra egyértelművé vált, hogy ellenségeim⁶⁸ fondorlatai miatt a jövőben nem lehetek biztonságban.⁶⁹ Nem akartam a szélsőségek közé kerülni, odakényszerültem viszont, ahová legkevésbé

⁶⁰ Valerius Maximus 8, 13, 4.

⁶¹ *Naturalis historia*, 1, 7.

⁶² Ahogyan szónokként is nehéz volt kitűnni Cicero mellett.

⁶³ Landgraf, G: *Untersuchungen zu Caesar und seinen Fortsetzern insbesondere Autorschaft und Komposition des Bellum Alexandrinum und Africum*. Erlangen, 1888. 11–20., 31–32., 38–39., 40., 43., 46.

⁶⁴ A levelek fordításához a Loeb-féle szövegkiadást vettem alapul (Cicero: *Letters to his Friends*. London, 1983).

⁶⁵ Ez a hely *Hispania Tarracensis*ben, Castulo városa, ma Sierra de Cazlona közelében, a Baetis folyó partján található.

⁶⁶ Pollio Kr. e. 44-től helytartó Hispániában, ahová már március *Idusa* előtt elindult.

⁶⁷ Jól ismerte Caesart és Antoniust is, nem hagyta magát könnyen befolyásolni. Egy ideig valóban támogatta is Antoniust mint Caesar volt vezértársát és barátját, de amikor átlátta annak valódi terveit, megváltozott Antonius irányában.

⁶⁸ Ezek egyike az ifjabb Cato volt, akit Pollio korábban bevádolt, ellenséges volt iránta továbbá Labienus is.

⁶⁹ Pollio Caesar és Pompeius konfliktusában az előző mellé állt, felmenői is Caesar-pártiak voltak.

akartam, a veszélyekkel habozás nélkül szembeszálltam. 3. Caesar iránt viszont – aki nagyon szerencsés helyzetében ismert csak meg engem, és régi barátjaként kezelt – a legnagyobb szeretettel és hűséggel viseltettem.⁷⁰ Amit a saját döntésem szerint tehettem, azt úgy alakítottam, hogy azzal minden derék polgár messzemenően egyetértett. Amire viszont parancsot kaptam, azt úgy teljesítettem, hogy derüljön ki, hogy parancsra cselekedtem. Ezen tett miatti igazságtalan gyűlöletből megtanulhattam, milyen kellemes a szabadság, és mennyire nyomorúságos az élet zsarnokság idején. Így tehát ha arról van szó, hogy a továbbiakban ismét egyetlen ember uralma alá kerüljön minden – bárki legyen is az –, ellenségemnek fogom tekinteni. Nincs az a veszedelem, amitől én a szabadság védelme érdekében visszariadnék, vagy ki akarnám kerülni. 4. Ellenben a *consulok*⁷¹ sem *senatusi* határozat, sem levél által nem adtak nekem tanácsot arról, mit tegyek. Március *Idusát* követően végre levelet kaptam Pansától,⁷² amelyben arra bízta meg, hogy írjak a *senatus*nak, ajánljam fel a szolgálataimat, valamint bocsássam rendelkezésére a hadseregemet.⁷³ Ez a tény – mivel Lepidus közzétette és mindenkinek megírta, hogy ő Antonius mellett áll – rendkívül ellentmondásos helyzetbe hozott volna engem.⁷⁴ Vajon milyen úton vezethetném át provinciáján a hadseregemet az ő akarata ellenére? Vagy ha a többi akadályt le is győzném, átjuthatnék-e vajon az Alpokon is, amit az ő őrsége ellenőriz? Vedd hozzá továbbá, hogy a levél semmiképpen nem juthatott el a célba, ugyanis Lepidus száz hajója figyelteti és elfogja a hírvivőket. 5. Nem kétséges senki számára – ahogyan én Cordubában a gyűlés előtt kimondtam –, senkinek sem adom át a tartományt, kivéve annak, aki a *senatus* küldöttként érkezik oda. Minek is írjak róla, micsoda vitáim támadtak a harmincadik légión átadása kapcsán? Ki ne tudná, hogy ennek [a légiónak] átadása után mennyivel lennének gyengébb a köztársaság érdekében? Ennél a légiónál elszántabbat és harciasabbat el sem lehet képzelni. Ezért úgy nézz rám, mint aki a béke elsősorú és legfőbb óhajója vagyok (valamennyi polgárt épségben akarom megtartani), ezért készen állok küzdeni a szabadságért mind a magam, mind a köztársaság érdekében.

6. Hogy barátomat⁷⁵ a tied közé számítod, kedvesebb számomra, mint gondolnád. Mégis irigy vagyok rá, amiért veled sétálgathat és beszélgethet. Azt kérdezed, mennyire értékelném? Ha valaha megadatik békességben élnem, meg fogod tapasztalni, ugyanis egyetlen lépést sem fogok tágítani mellőled. Az ellenben nagyon meglepett, miért nem írtál nekem arról, hogy azzal lehetek-e inkább az állam hasznára, ha a tartományomban maradok, vagy ha hadseregemet Itáliába vezetem. Számomra biztonságosabb és kevésbé fáradságos a maradás, mivel az a véleményem, hogy az ilyen időkben sokkal inkább szükség van a hadseregre, mint a provinciákra, főképpen mivel az utóbbiak könnyedén visszaszerezhetők. Tekintettel a jelen körülményekre, elhatároztam, hogy hadsereggel együtt útra kelek.

⁷⁰ Lásd még Plutarchos: *Párhuzamos életrajzok: Caesar*, 32, eszerint Caesar konzultált Pollióval a Rubiconon való átkelés előtt.

⁷¹ Antonius és Dolabella.

⁷² C. Vibius Pansa római politikus és hadvezér, Kr. e. 44-ben A. Hirtiusszal együtt jelölték őket *consuli* tisztségre, 43-ban *consulok*.

⁷³ Polliónak akkor három légióna volt *Hispania Ulterior*-ban.

⁷⁴ Lepidusnak, *Hispania Citerior* helytartójának négy légióna volt, de nem egyesítette azokat Pollióval, így az utóbbi egyedül találta magát szemben Sextus Pompeius méretes hadseregével. Pollio helyzetén az könnyített, hogy Caesar meggyilkolásának hírére Sex. Pompeius Rómában szeretett volna szerepet kapni, ezért távozott Hispániából.

⁷⁵ Az utalás a költő Cornelius Gallusra vonatkozik, akit egy másik levél (*Ad fam.* 10, 32) ugyanezzel a minősítéssel említi. Gallus Vergilius és Ovidius barátja is volt, később a római fennhatóság alá került Egyiptom első helytartója.

Egyébként a Pansának küldött levélből mindent megtudhatsz, ugyanis a másolatát neked is elküldöm.

Corduba, Kr. 43. március 16.

Ad Atticum 10, 33.

Ha jól vagy, örülök, magam is jól vagyok. Lepidus elérte, hogy a Mutina mellett lezajlott küzdelemről minél később értesüljek, ő ugyanis kilenc napon át visszatartotta az én hírvivőimet. Mégis egy ekkora, a köztársaságot ért súlyos csapásról jobb minél később hírt kapni, de csupán azoknak, akik sem használni, sem segíteni nem képesek. Bárcsak azzal a *senatusi* határozattal, amellyel Plancust⁷⁶ és Lepidust Itáliába hívták, engem is ide parancsoltatok volna! Nem érte volna a köztársaságot ekkora csapás. Ha akadnak olyanok, akik jelenleg örülnek ennek, mivel úgy tűnik, a Caesar pártján álló régi hadvezérek elesetek, utólag majd – látva Itália pusztulását – sajnálkozni kényszerülnek. Ugyanis a katonák harci ereje és utánpótlása is elveszett, ha a híresztelésekből valami is igaz. 2. Nagyon is jól láttam, mennyire hasznára lehetnék a köztársaságnak, ha átmennék Lepidushoz, minden képtelt eloszlathattam volna, főként Plancus segítségével. Azonban ahhoz hasonló hangvételű levelet írt nekem – amint majd olvashatod –, ahogyan – amint hírlík – Narbóban [is] beszélt a népgyűlésen; hízelegnem kellett volna neki, ha a provinciáján átvonultatva, élelmezni akartam volna a hadseregemet. Továbbá tartottam attól is, hogy ha az összecsapásra még a vállalkozásom⁷⁷ megkezdése előtt kerülne sor, ellenségeim nemes szándékomat az ellenkezőjére fordítanák, azon barátság miatt, amely engem Antoniushoz fűz, ami nem elmélyültebb, mint a Plancus iránti.

Ezért április hónapban Gades körzetében két hírvivőt két hajóra ültettem, és írtam neked, valamint a *consulok*nak és Octavianusnak, közöljétek velem, milyen módon tehetek legtöbbet a köztársaság érdekében. Ellenben – ahogyan számolom – a hajók éppen azon a napon indultak el Gadesből, amelyik napon Pansa elvesztette a csatát. A tél miatt ugyanis ennél korábban nem lehetett hajózni. Herculesre, távol állt tőlem minden jövőbeni polgári lázadás gyanúja, amikor légióimat téli szállásra Lusitania⁷⁸ belsejében helyeztem el. Továbbá mindkét hadvezér annyira siettetett az összecsapást, mintha nagyobb rossztól nem tartottak volna, mint hogy a háború az állam jelentős vesztesége nélkül érjen véget. Azonban ha a sietség indokolt volt, számomra úgy tűnik, hogy Hirtius mindent a legnagyobb hadvezéri megfontoltsággal intézett.

4. Most kaptam meg Galliából⁷⁹ Lepidus levelét és szóbeli üzenetét, eszerint Pansa seregét lemészárolták, maga Pansa is belehalt a sebeibe, ugyanebben a csatában megsemmisült a *Martia* légió, L. Fabatus⁸⁰ és C. Peducaeus, valamint D. Carfulenus; Hirtius csatájában pedig a negyedik légió és vele együtt Antonius valamennyi embere, Hirtiusé úgyszintén. A negyedik légiót – miután már elfoglalta Antonius táborát – az ötödik légió kaszabol-

⁷⁶ L. Munatius Plancusról lásd fentebb a 21. jegyzetet.

⁷⁷ Vagyis, hogy a légióit Hispániából Itáliába vezetné a köztársaság támogatására, amit magyarázhatnának úgyis, hogy nem az állam, hanem Antonius megerősítése volt a cél.

⁷⁸ A mai Portugália területe.

⁷⁹ Lepidus tartománya *Gallia Narbonensis* és *Hispania Citerior* volt, Plancusé *Gallia Comata*, D. Brutusé pedig *Gallia Cisalpina*.

⁸⁰ Cicero: *Ad Att.* 8, 41, 1 említi L. Roscius Fabatust L. Caesar kíséretében, miszerint ő vitte Caesar békeajánlatát Pompeiushoz.

ta le, ott pusztult el Hirtius is, továbbá Pontius Aquila.⁸¹ Azt híresztelik, hogy Octavianus is elesett – ha ezek igazak, amitől az istenek óvjanak, erősen fájlalom. Azt mondják, Antonius szégyenletes módon felhagyott Mutina ostromával,⁸² ellenben van ötezer lovasa és három felfegyverzett légiója, és egy a Bagiennusokból,⁸³ Popilius vezetése alatt. Meglehetősen sok fegyvertelen embere volt, továbbá csatlakozott hozzá Ventidius a hetedik, nyolcadik és kilencedik légióval, hogyha már Lepidusban egyáltalán nem reménykedhet, elmegy a legvég-sőkig, és nem csupán a nemzeteket, hanem a rabszolgákat is fel fogja lázítani.

5. Ha mindez igaz, közülünk senki ne késlekedjen és várakozzon, hogy mit határoz a *senatus*. A helyzet arra kényszerít, hogy mindenki – aki a birodalmat és végtére is a római nép nevét meg akarja menteni – siessen ennek a hatalmas tűzvésznek az eloltására. Úgy hallom, Brutusnak a kezén mindössze tizenkét *cohors*, valamint az Antonius által összeírt két nem teljes létszámú légió van. Azonban nincsenek kétségeim afelől, hogy akik Hirtius hadseregéből megmaradtak, mindannyian hozzá fognak gyülekezni. A toborzáshoz nem főzők sok reményt, főként mivel semmi sem veszélyesebb, mint időt hagyni Antoniusnak az erőgyűjtésre. Továbbá nagyobb szabadságot ad nekem az évszak is, mivel beszerezhető a gabona mind a földeken, mind a *villa*-gazdaságokban.⁸⁴ A következő levelemben ismertetni fogom veled a tervemet, ugyanis én a köztársaságot sem túlélni, sem pedig cserbenhagyni nem akarom. Azt viszont rendkívüli módon fájlalom, hogy hozzám annyira hosszadalmas és veszélyes úton lehet eljutni, továbbá minden megtörtént eseményről negyven vagy [még] több nap múlva értesülök.⁸⁵

Corduba, Kr. e. 43. május vége

Ad familiares 10, 32.

A *quaestor* Balbus⁸⁶ az állami jövedelmekből⁸⁷ nagy mennyiségű pénzt, nagy súlyú aranyat és még több ezüstöt harácsolt össze, a katonáknak nem fizette ki a zsoldjukat, és távozott Gadesből. A vihar miatt három napig Calpénál⁸⁸ vesztegelt, június elsején – pénzzel nagyon jól ellátva – átkelt Bogud⁸⁹ országába. Ezeket a híreszteléseket hallva, még nem tudom – ugyanis minden egyes hírnöknél a legaljasabb módon változtatgatta a terveit –, vajon visszatér-e Gadesba, vagy Rómába megy.

⁸¹ Caesar ellensége, az összeesküvők egyike, jelentős összeget bocsátott Brutus rendelkezésére a hadviseléshez.

⁸² Antonius Kr. e. 44 decemberében észak felé vonult, seregével körülfárta Mutina városát, a célja az volt, hogy D. Brutustól elvegye Gallia Cisalpina tartományt, amit az nem volt hajlandó átadni. Caesar hadvezérei Asinius Pollio, Munatius Plancus, valamint Lepidus várakozó álláspontra helyezkedtek. Kr. e. 43. április 15-én és 21-én Antonius vereséget szenvedett, akkor esett el a két *consul*, Hirtius és Pansa, így a vezetés Octavianus kezébe került. Az utóbbit ugyanis a 44. január 1–3. között tartott *senatusi* ülésen kinevezték a hadsereg parancsnokának, továbbá lehetőséget kapott arra, hogy a két *consullal* együtt szólalhasson fel.

⁸³ A Pó forrásvidékén élő népcsoport.

⁸⁴ Nyilvánvalóan aratási időszak volt.

⁸⁵ Rómától meglehetősen távol esik a tartománya, az említett *Hispania Ulterior*.

⁸⁶ Balbus a Cicero által védett Balbus unokatestvére, de jellemében nagyon különbözött rokonától. Ő közvetített Kr.e. 49-ben Caesar és a *consul*, L. Lentulus Crus között. A pharsalusi csata előtt átment Caesar táborából Pompeiuséba, hogy átállásra bírja a pompeianus Lentulus *proconsult*. Kr. e. 32-ben *consul suffectus*, 19-ben *triumphus*t tartott afrikai győzelme után.

⁸⁷ A közpénzek begyűjtése is a *quaestor* feladatkörébe tartozott.

⁸⁸ A mai Gibraltár.

⁸⁹ Bogudes vagy Bogus, Mauretánia királya, Caesar híve.

Azonban a lopásokon, rablásokon és a szövetségesek megvesszőztatésén kívül még a következőket is keresztülvitte, mégpedig – ahogyan ő kérkedni szokott vele – Caesar példájára. A játékok alkalmával, amelyeket Gadesban rendezett, a színész Herrenius Gallust a játékok utolsó napján aranygyűrűvel ajándékozta meg, és a tizennégy soros⁹⁰ ülőrézbe vezette be, ennyit készített elő ugyanis a lovagrendiek számára. A maga számára meghosszabbította a *quatuorviratust*,⁹¹ a két utolsó napon két évre szóló választásokat tartott,⁹² és kinevezte azokat, akiket ő jónak látott; a száműzötteket visszahozatta, nem csupán a közelmúltban elküldötteket, hanem azokat is, akiket Sextus Varus⁹³ *proconsul*sága idején a tanács⁹⁴ részben kivégzésre, részben száműzésre ítélte.⁹⁵ 3. A továbbiakban már Caesar eljárásán is túlmént: L. Lentulus⁹⁶ *proconsul* megvesztegetése céljából tett utazását ugyanis előadatta római dráma (*praetextata*)⁹⁷ formájában. A játékok alatt – régi viselt dolgain meghatódva – még könnyezett is. A gladiátorok játéka közben egy bizonyos Pompeius-párti katona, Fadius, mivel két ízben is ingyen kényszerítették a küzdelemre, többször az ő parancsára sem volt hajlandó, a néphez menekült. Először gall lovasokat küldött a nép ellen – őellene ugyanis kövekkel támadtak, amikor Fadiust megragadták –, azután elővezettette és földbe ásatva a játék helyszínén elevenen elégettette. Eközben ő maga jóllakottan, mezítláb, megoldott *tunicában*, hátratett kézzel sétálgatott, és az így könyörgőnek: „Róma polgára vagyok,” azt felelte, „most menj, és kérj a néptől irgalmat”.⁹⁸ Ezután római polgárokat – köztük egy Hispalisban⁹⁹ árverésekre járó, a nép által jól ismert embert, mivel torz volt – vadállatok elé vettetett. Egy ilyen szörnyszülöttel volt dolgom. Róla azonban többet nem beszélek.

4. Most viszont az a legfontosabb, hogy döntések el, mit vártok tőlem. Három erős légióm van, közülük egyet, a huszonnyolcadikat – mivel a háború kezdetén Antonius azzal az ígérettel bírt rá a hozzá való csatlakozásra, hogy a táborba érkezésük napján fejenként ötszáz *denaraiust* fog adni a katonáknak, győzelem esetén pedig ugyanolyan jutalmat, mint a saját katonáinak. Ugyan ki feltételezett volna bármiféle határt vagy mértéket? Így feltűzelve tartottam meg őket – Herculesre, nehezen –, nem is tudtam volna féken tartani, ha egy helyen állomásoztatom azokat, minthogy bizonyos különálló *cohorsok* még fel is lázadtak. Nem hagyott fel azzal, hogy a többi *cohorsok*at is levelekkel és eltűzött ígérekkel izgassa. Nem kevésbé zaklatott engem Lepidus a saját és Antonius leveleivel, miszerint küldjem el hozzá a harmincadik légiót.

⁹⁰ Roscius Otho – lásd Suetonius: *Párhuzamos életrajzok: Caesar*, 39; Macrobius: *Sat.* 2, 7 – Kr. e. 67-ben hozott törvénye alapján a lovagrendieket 14 sorülés illette meg a nyilvános játékokon. Balbus egy ehhez hasonló törvényt vezetett be Gadesban. Az aranygyűrű viselése szintén a lovagrend kiváltságai közé tartozott.

⁹¹ Mivel Gades városa *municipium* volt, négytagú testület (*quattuorviri*) kormányozta, melyek jogköre a római *consulok*éhoz volt hasonló. Választásokat évenként tartottak, tehát a két évre szóló megbízatás szintén szabálytalan.

⁹² Ahogyan Caesar is tette *dictators*sága idején.

⁹³ Feltehetően Sextus Quintilius Varos, aki Kr. e. 57-ben *consul* volt, 56-ban pedig *Hispania Ulterior proconsul*ja lett.

⁹⁴ Ez a Gades városi *decuri*ókat jelenti.

⁹⁵ Ahogyan Caesar is tette, aki a *Lex Pompeia* alapján száműzöttekkel hasonlóan járt el; lásd még: *Bell. Gall.* 1, 1, 1.

⁹⁶ Balbusról fentebb már esett szó, lásd továbbá a 86. jegyzetet.

⁹⁷ A *fabula praetexta* vagy *praetextata* római történelmi tárgyú színpadi mű.

⁹⁸ Főbenjáró ügyekben a római polgárnak joga volt a néphez fellebbezni, ez volt a *ius provocationis*.

⁹⁹ Hispániai város, ma Sevilla.

5. Így tehát a hadsereget, amit semmiféle jutalmakért nem voltam hajlandó áruba bocsájtani, sem pedig az ő győzelmük esetén fenyegető veszedelmektől félve¹⁰⁰ kiszolgáltatni, értékelnetek kell tehát, hogy azt megőriztem és megtartottam a köztársaság számára. Ilyen módon higgyétek el, hogy meg fogom tenni, parancsoljatok bármit is, ha azt parancs nélkül megtettem. A provinciát békében, a hadsereget parancsnokságom alatt megtartottam; a tartományom határain soha nem léptem túl. Nemcsak egyetlen legionáriust, de még segédcsoportbéli katonát sem küldtem sehová; és ha szökni készülő lovasokat fogtam el, halállal büntettem őket.

Ezen tettek elegendő és nagy eredményének tekintem, ha a haza megmenekül. Azonban ha a köztársaság és a *senatus* zöme eléggé ismert volna [engem], nagyobb előnyöket élvezhettek volna általam.

A levelet, amit a provinciában tartózkodó Balbusnak írtam, elolvasásra neked is elküldöm. Ha a római tárgyú darabot (*praetextata*) is el akarod olvasni, barátomtól, Cornelius Gallustól kérd.

Corduba, Kr. e. 43. június 8.

¹⁰⁰ Vagyis ha Antonius és Lepidus győzne.

KELEMEN ZOLTÁN

Antik demokrácia és középkori joguralom

Benjamin Constant 19. századi szabadságeszméjének kritikája és a középkor

Bevezetés

A 19. századi európai történetírásban az 1820-as évektől vízválasztót jelentett a felvilágosodás megítélése. Ha a „hosszú 19. század” történésze elfogadta a felvilágosodás és a francia forradalom értékeit, úgy jellemzően kárhoztatta a középkort és az annak univerzalitását igénylő barokk és romantika kultúráját. A középkori vallási egység és rend pártolói éppen ezt a szemléletet megfordítva elutasították a pogány antikvitás és az ahhoz visszatérő reneszánsz értékeit, valamint a felvilágosult gondolkodás túlzott racionalizmusát. Ghislain Lafont mindezt egyszerűen úgy fogalmazta meg, hogy „a XVIII. században már zárt szellemi alakulatként áll szemben egymással a felvilágosodás és a katolicizmus”.¹ Ez az „ellenpontoszerű” történelemszemlélet sokáig gátat jelentett az európai civilizáció alapvető történeti összefüggéseinek megértésében.² Marc Bloch *A történész mestersége* című munkájában „azt az arab mondást idézi, miszerint »Az ember jobban hasonlít a korra, amelyben él, mint az apjára«, ami még az igazán nagyokra is érvényes.”³ Benjamin Constant a szabadság eszméjének legnagyobb 19. századi francia teoretikusa volt, mégis tetten érhető munkáiban a fent vázolt ellenpontoszerűség. A mai olvasó számára a liberális szerző észrevételeinek élet tovább csorbítja, hogy kora politikai filozófiájának szinte minden korlátja megjelenik műveiben, így például a cenzusos választójog fenntartásának csökönyös szorgalmazása. Az alábbiakban mindezt tudatosítva nem ismeretelméleti szkepszistól vezérelve nézünk Constant tanulmánya mögé, hanem időtálló észrevételeit keressük. Ezt követően Benjamin Constant ókori és modern demokráciát érintő megállapításainak érvénye kapcsán mutatunk rá a 19. századi történelemszemlélet korlátaira, és egyben kísérletet teszünk ezek keresztény humanista szemléletű átlépésére a szabadságeszme területén.

Dolgozatomban azzal a hipotézissel élek, hogy az egyéni jogok és a joguralom megerősödése sokkal inkább a római jog középkori recepciójából adódó szerves fejlődés eredménye volt, mint egy középkort meghaladó újkori fejlemény. Nem tagadjuk tehát, hogy ne lett volna jelentős szerepe az újkornak és a felvilágosodásnak a magánjogi autonómia kiterjesztésében, azonban mindez nem lehetett középkori előzmények nélkül való, és így nem tekinthetünk az újkor ellentétéként a középkori fejlődésre.

¹ Lafont, Ghislain: *A katolikus egyház teológiatörténete*. Budapest, 1998. 46.

² Az „ellenpontoszerű történelemszemlélet” kifejezés Zsinka Lászlótól származik: Zsinka László: *Az európai történelem eszméje*. Budapest, 2011. 71. A 19. századi Európa-képről bővebben: Zsinka: *Az európai történelem eszméje*, 31–72.

³ Bloch, Marc: *Gyógyító királyok*. Budapest, 2005. 34. (Jacques le Goff előszava)

Egyén és közösség viszonya

Constant *A régiek és modernnek szabadsága* című művében az antik görögök demokráciájának értékeit és korlátait mutatta be és vetette össze a francia polgári forradalom eredményeivel. A szerző az 1815 és 1830 közötti restaurációs időszak vezető liberális értelmiségi alakja volt Franciaországban. Bourbon-ellenessége ellenzéki politizálásra szorította. Ezek a körülmények nagymértékben segíthetik az általa elfoglalt álláspont megértését és magyarázását. Constant idézett alkotásában elismeri a széles tulajdonosi középosztályon nyugvó, közvetlen részvételű athéni demokrácia erőit. Itt valósult meg először az önkény helyett nyilvános érdekegyeztetéssel létrejövő társadalmi akaratnyilvánítás. A népgyűlési határozatok elolvasásának képessége és a közügyek iránt való érdeklődés alapvető elvárás volt a polgárokkal szemben. A szerző ezek után rátér az antik szabadságintézmények modern nemzetállamokban történő alkalmazásának kérdésére. Ezzel kapcsolatban Constant már az ajánlásban kifejti aggályait: „Vannak dolgok, melyek csupán bizonyos korokban lehetségesek, s azután soha többé. Gyakran megfélemeznek e közhelynek látszó igazságról, s ez bizony veszélyekkel jár. Nagy baj, ha a földi sorsok kormányzói tévesen ítélik meg a lehetőségeket. Ez esetben nem válik hasznukra a tapasztalat, sőt, inkább ártalmukra és félrevezetésükre szolgál.”⁴ Constant szerint voltak olyan karaktervonásai a „régiek szabadságának”, amelyek a modernnek zsarnoksághoz vezetnek. A legsúlyosabb elvi ellentmondást a politikum és a magánélet kapcsolatában mutatta ki. Constant szerint az antik demokrácia a közügyekben való részvétel szabadságát jelenti.⁵ Pontosabban fogalmazva még az egyéni létnek legnagyobb teret engedő ókori poliszban, Athénban is a polgár erkölcsi kötelezettsége volt, hogy részt vegyen a közéletben. Furcsa módon azonban, míg az antikvitásban „az egyén [...] a közügyekben mindig szuverén, minden magánviszonylatában rabszolga”.⁶ Condorcet egyik munkájára hivatkozva Constant úgy fogalmaz, hogy „az ókoriaknak [...] fogalmuk sem volt az egyéni jogokról”.⁷ Az ókori görög polgár, aki bármilyen kérdésben szavazhatott a népgyűlésen, ugyanolyan könnyen válhatott az *osztrakizmosz* áldozatává. Érdekes felidézni, hogy a görög–perzsa háború nagy görög hőseit később vitatható tetteikért milyen büntetésekkel sújtották. Themisztoklész száműzetésben, Miltiádész börtönben halt meg, Pauszaniaszt pedig kivégezték.⁸ Benjamin Constant az arginuszi csata példáját idézi ezzel összefüggésben. Ez az ütközet a peloponnészoszi háború utolsó athéni tengeri győzelmét hozta a spártaiak felett. A népgyűlés szerint ugyanakkor az anyagi áldozatok meghaladták a győzelem jelentőségét, ezért kivégezték a hazatérő hadvezéreket.⁹ A peloponnészoszi háború végére az athéni népgyűlés az egymással való leszámolás színterévé vált. E példák alapján Constant arra a következtetésre jutott, hogy az ókori demokráciák a döntésben való részvétel szabadságát jelentették csupán, és hiányzott az egyén védelme a közhatalommal szemben. A magánélet autonómiájának semmibe vételét a szilárd jogi formákkal orvosolta volna Constant, s a törvényeket és az oltalmazó formákat az emberi társulások két istenségének nevezte.¹⁰ Később Max Weber is megfogalmazta, hogy az önké-

⁴ Constant, Benjamin: *A régiek és modernnek szabadsága*. Budapest, 1997. 37.

⁵ Constant: *A régiek és modernnek szabadsága*, 246.

⁶ Constant: *A régiek és modernnek szabadsága*, 240.

⁷ Constant: *A régiek és modernnek szabadsága*, 241. hivatkozik: J. A. N. Caritat de Condorcet: *Mémoire sur l'instruction publique; in: Oeuvres complètes*. Paris (1847–1849) 7. köt. 202.

⁸ Pontosabban egy templomba zárva éhezették halálra Pauszaniaszt.

⁹ Constant: *A régiek és modernnek szabadsága*, 245., 272.; Ritoók Zsigmond (szerk.): *Görög történetírók*. Budapest, 1988. 400–406.

¹⁰ Constant: *A régiek és modernnek szabadsága*, 48.

nyes görög esküdtbíráskodás teljességgel nélkülözte a formákat. Ez különösen szembeötlő, ha összevetjük a római jog formalizmusával, ahol a *praetor* által kijelölt *iudex* az előbbi formai utasításai szerint volt köteles eljárni.¹¹ Weber szerint a felsőbb bírói kontroll nélküli, népgyűlésből sorsolt, fizetett esküdtbíráskodás maga volt a megvesztegethetőség, és leginkább a keleties kádi igazságszolgáltatáshoz volt hasonlítható.¹² A római jog formalizmusa azután óriási hatást gyakorolt az európai jogfejlődésre és így a modernnek szabadságára, aminek vizsgálata során Benjamin Constant szeme előtt elsősorban a brit példa lebegett,¹³ amely először terjesztette ki minden polgárra a magánélet autonómiáját. A 17. századi polgári forradalom következtében megindult alkotmányfejlődés eredményeként II. Károly 1679-ben elfogadta a *Habeas Corpus* törvényt. A törvény a királyi önkény fontos gátját jelentette, mivel megtiltotta, hogy bárkit törvénytelenül őrizetbe vegyenek.¹⁴ Ezzel Constant szerint létrejött a modernnek szabadsága, ami a döntésben való (közvetett) részvétel mellett megvalósította az egyén közhatalommal szembeni védelmét is.

Bár Constant nem az athéni demokrácia apoteózisát írta meg, mint általában a felvilágosodás közírói, mégis fontos látnunk, hogy nem kárhoztatta az antik demokráciákat az egyéni szabadság hiánya miatt. Az ókori poliszok miliójében nem is jöhetett volna létre a „modernnek szabadsága”. A modern nemzetállamban pedig nem járhat sikerrel az, aki a „régiek szabadságát” kívánja meggyökereztetni. Constant ezt a két kijelentést a felvilágosodásban nagy hagyománnyal bíró háború–kereskedelem szembeállításával igazolja. „A háború korábbi jelenség, mint a kereskedelem. A háború és a kereskedelem csupán két különböző eszköz egyazon cél érdekében: birtokolni azt, amit kívánunk. A kereskedelem nem egyéb, mint a birtoklásra vágyó tiszteletadása a birtokló előtt.» A különbség azonban szinte történelemfilozófiai dimenziót nyer: a szükségleteiket csupán háború útján kielégíteni képes népek csak a közösség erejében bízhattak, ezért a hazafias erények és a kollektív gyakorolható politikai jogok alkotják a régiek szabadságának politico-morális bázisát. Az egyes csupán az egész részeként létezik, szuverén részese a kollektív politikai szuverenitásnak, ám rabja is a politikai közösségnek...”¹⁵ Az ókorban, ahol a háborús helyzet volt a szabály és a kereskedelem a kivétel,¹⁶ a társadalom fennmaradásának feltétele volt az „egyéni” a „közösségi” oltárán való feláldozása. A modern kori kereskedő államoknál azonban ez megváltozott. „Az ókoriak ugyanis, amikor ezt [az egyéni] függetlenséget feláldozták a politikai jogokért, a kevesebbet áldozták fel a többért, de mi ha hasonló áldozatot hoznánk, a többet adnánk oda a kevesebbért.”¹⁷ Constant szerint Rousseau, „ez a fenséges szellem” nem ismerte fel ezt a különbséget, és a modern korba változatlanul akarta átemelni az antik de-

¹¹ A *praetor edictumában* kihirdetett „formula két mondatból áll: szövegét a) a bíró kinevezése és b) egy összetett feltételes mondat alkotja. A bírókinevezés és a második mondat egyes tagmondatai képezik a formula ún. alkatrészeit. A különböző formulákat, amelyek a peres felek és a pertárgy megjelölését, valamint az ügy érdemi elbírálására vonatkozó utasításokat tartalmazták, a praetor állandó (blanketta) szövegbe foglalta és közzétette az edictumban.” A *praetori formula* részletes bemutatását lásd: Földi András – Hamza Gábor: *A római jog története és intézményei*. Budapest, 2003. 172–174.

¹² Weber, Max: *Gazdaság és társadalom – A megértő szociológia alapvonalai – A gazdaság, a társadalmi rend és a társadalmi hatalom formái (Jogszociológia)*. Budapest, 1995. 130–151.

¹³ Nagy-Britanniának különösen hálás volt Constant, amiért befogadta, valahányszor hazájából távoznia kellett.

¹⁴ Maga a *habeas corpus* kifejezés jelentése: bírjad a tested!, rendelkezézzél szabadon a testeddel!

¹⁵ Constant: *A régiek és modernnek szabadsága*, 24–25. Ludassy Mária előszava

¹⁶ Constant: *A régiek és modernnek szabadsága*, 242.

¹⁷ Constant: *A régiek és modernnek szabadsága*, 246.

mokráciát a „Társadalmi szerződésben”.¹⁸ Ebből adódóan válhatott ez a munka a jakobinus többségi zsarnokság ideológiai alapjává.¹⁹ Így Benjamin Constant sem az őseredeti, athéni demokráciát kritizálta, hanem annak anakronisztikus utódját, a jakobinus terrort.

„A modernnek szabadsága” és a keresztény kultúra

A fentiekből kitűnik, hogy Constant az antik demokráciából a joguralom és a jogszerűség eszméjét hiányolta. Figyelmeztetett, hogy ennek híján képtelen volt a régiek szabadsága megvédeni az egyént a közhatalommal szemben. Az antik görög demokrácia kritika nélküli átvétele azért problematikus Rousseau-nál, mert nem számolt azzal, hogy időközben a római jog formakényszerével megjelent az egyén védelmének lehetősége. Constant szerint márpedig feltétlenül élni kell ezzel a lehetőséggel a kereskedőállamok korában, ahol az egyéni jogok feláldozása anakronisztikus módon a többség zsarnokságához vezetne. Constant tehát az egyéni jogok térnyerését az emberi társulások két istenségének, a törvényeknek és a formáknak római jogi megjelenéséhez, valamint a háborúk jelentőségét csökkentő kereskedőállamokhoz kötötte.²⁰ Látnunk kell azonban, hogy az ókori római jog csupán az egyén védelmének a lehetőségét teremtette meg, míg a kereskedőállamok megjelenése az újkor hajnalához köthető. Constant magyarázatából tehát kimaradt „Európa ezer éve”:²¹ a középkor. Ebben az ezer esztendőben született meg egy olyan kötőanyag, amely nélkül a római jog és az egyéni szabadság fogalmai nem találtak volna egymásra. Az ókori görög filozófia és római jog után az európai civilizáció harmadik, keresztény kulturális alaprétegének szemléletformálására volt szükség ahhoz, hogy ez végül megtörténhessen.

Érdemes látnunk, hogy az ellentétpontszerű történetírást megkérdőjelező 20. századi polgári és keresztény humanista gondolkodók (Thomas Mann, Jacques Maritain etc.) is elsősorban a magánautonómiát védő joguralmat féltették a totalitarizmusoktól. A polgári humanistáknál azonban érezhető, hogy az egyéni jogok és a joguralom eszméjének területén sok esetben továbbra is a felvilágosodás ellentétéként és nem előzményeként tekintettek a középkorra. Az óriási hatású Thomas Mannra is igaz ez, aki a következőképpen mutatja be a nemzeti szocializmusnak megágyazó értelmiségi lelkületet Doktor Faustus című regényében. „Régi módon új, forradalmian retrográd volt ez a világ, az egyén ideájához kötött értékek, igazság, szabadság, jog és ész érvényüket veszítik benne, kirekesztetnek belőle, helyesebben egészen más, az utóbbi évszázadokétól egészen eltérő tartalmat kapnak, tudniillik kiragadtatnak a sápadt elmélet karjából, és vérbő viszonylagosságot nyernek, erőszak, tekintély, vakhít-diktatúra hasonlíthatatlanul magasabb fórumától függnék ezután, nem holmi tegnapi vagy tegnapelőtti reakciós módon, hanem úgy, hogy az emberiség igencsak

¹⁸ Noha Rousseau az athéni demokráciát magasztalja, és annak az erényeit plántálná jelenébe, Pierre Chaunu arra hívja fel a figyelmet, hogy modellje valójában Genf volt: „[Rousseau-nak] is van ki-mondatlan modellje, mégpedig Genf városa. Felületes összehasonlításban Rousseau ugyanúgy viszonylik Genfhez, ahogyan Locke a hagyományos angol alkotmányhoz, Voltaire a XIV. Lajos századához vagy Montesquieu a régenskor ellenforradalmához. Az analógia azonban tényleg felületes: Locke, Montesquieu és Voltaire implicit modelljei, ha úgy tetszik, operatív modellek, a direkt demokrácia genfi modellje viszont archaizmushoz kötődik: túlélő maradvány egy olyan szektorban, ahol a történelem esetlegességei a kiterjedt vagy közepes területi állam kudarcát okozták. Ebből következőleg, a XVIII. század második felének konkrét Európájára alkalmazva, Rousseau modellje irreális, forradalmi.” Chaunu, Pierre: *Felvilágosodás*. Budapest, 1998. 144–145.

¹⁹ Constant: *A régiek és modernnek szabadsága*, 247–248.

²⁰ Constant: *A régiek és modernnek szabadsága*, 246–248.

²¹ A kifejezés utalás Klaniczay Gábor könyvére: Klaniczay Gábor (szerk.): *Európa ezer éve – A középkor I-II*. Budapest, 2005.

újfélé módon egyenesen a középkor teokratikus állapotába csöppen. [...] Az elfogulatlan kutatás, a szabad gondolkodás korántsem képviseli a haladást, hanem ellenkezőleg, az elmaradottság és az unalom világába tartozik. A gondolatnak megadatik az a szabadság, hogy igazolja az erőszakot, mint ahogy hét évszázaddal ezelőtt is szabad volt az észnek igazolnia a dogmát, alátámasztania a vallást: akkor arra volt való a gondolkodás, ma erre való, vagy legkésőbb holnap erre való lesz.”²² A teokratikus középkor joguralmi eszmével való szembeállítás egyértelműen az aufklérista antiklerikalizmus öröksége Mann-nál. Ezt mutatják Settembrini és Naphta párbeszédei is a Varázshegyben, ahol Mann világosan a haladáspárti Settembrini oldalára áll. A 20. század közepétől azonban az európai középkort kutató történészek eredményei nemcsak azt cáfolják, hogy a keresztény középkor teokratikus lett volna, hanem sok esetben a joguralom és az egyéni jogok hajszálgökeit fedezték fel benne.²³

A kereszténységben a páli fordulattal jött létre egy lényeges közvetítő láncszem a római jogi formalizmus és a modern individuum fogalma között. Azzal, hogy a zsidó származású keresztényekkel rituális asztalközösségre léphettek nem zsidó származásúak is, Pál apostol lényegében eltörölte a vallás és etnikum közötti szoros kapcsolatot. Innentől fogva a keresztény evangéliumot minden nép számára hirdetni kellett. Korábban a vallási-kultikus képzetek az etnikumok közötti megkülönböztető jegyként jelentek meg Európában. Az egymással szembenálló csoportokon belül a közösségi ügyek fajsúlyosabbak voltak az egyénnél. Ezen a helyzeten azonban nem csupán a kereskedőállamok kialakulása változtatott, mint Constant állítja, hanem a keresztény vallás univerzális küldetéstudata is. Az európai eszmetörténetre kétségtelenül nagy hatással volt a keresztény vallás, amely a törzsi-nemzeti korlátok áttörésével megalapozta az univerzális-individuális fogalompárt.²⁴ Ez a megkülönböztetés tette lehetővé olyan újkori eszmék születését, amelyek minden egyénre és az emberiség egészére is vonatkoznak. Ilyen például az individuum és az emberi méltóság fogalma és így a modern liberális demokrácia.

²² Mann, Thomas: *Doktor Faustus*. Budapest, 1977. 447. Thomas Mann egyébként munkájában allegorikus módon a zeneelmélet területén adott választ korának kihívásaira és így a joguralom visszaszorulására. Schönberg zeneszerzési módszerét (dodekafónia) „bizonyos eszmei összefüggésben” vitte át regénye hősére. Adrian Leverkühn és Serenus Zeitblom regénybeli beszélgetésének következő részlete szépen megvilágítja a módszer lényegét:

„- Ahogy leírod ezt az egészet, olyasminek látszik, mint a komponálást megelőző komponálás egy neme. Hiszen az anyagnak készen elrendezve, megszervezve kell előtted feküdnie, mire a zeneszerzés igazi munkájába belevágasz, csak az a kérdés, hogy melyiket nevezzük igazinak. Mert az anyag előkészítése variáció útján történik, és így a variálás munkája, amelyet a zeneszerzés igazi munkájának nevezhetnénk, visszahelyeződik az anyagba... a zeneszerző szabadságával együtt. Mire neki fogna a komponálásnak már nem szabad.

- Maga vállalta rend kényszere kötné: tehát igenis szabad.” Mann: *Doktor Faustus*, 235–236. A beszélgetésekből kiderül, hogy a zeneszerző Leverkühn a szigorú szabályok által megzabolázott szabadságot tartja csak igazán szabadságnak. A Thomas Mann által vágyott joguralom zeneelméleti allegóriájaként is tekinthetünk minderre.

²³ Ide sorolható kiemelkedő munkák: Le Goff, Jacques: *Értelmiség a középkorban*. Budapest, 1979. Le Goff, Jacques: *Európa születése a középkorban*. Budapest, 2008.; Duby, Georges: *A katedrálisok kora*. Budapest, 1984.; Brown, Peter: *Az európai kereszténység kialakulása*. Budapest, 1999. Az egyén és a középkor vonatkozásában mértékadónak számít Aron Gurevics munkája: Gurevics, Aron: *Individuum a középkorban*. Budapest, 2003.

²⁴ Erről bővebben: Gloviczki Zoltán – Zsinka László [2014]: *Nevelés és iskola az antik és középkori Európában*. Máriabesnyő, 2014. 112–113.

Fareed Zakaria a nyugati demokrácia-export visszasságait vizsgálva kimutatta,²⁵ hogy az újonnan születő demokráciákból éppen azok a karaktervonások hiányoznak, amelyek Constant szerint megkülönböztetik a régiek és a modernek szabadságát. Egyszerű és látványos bevezetni általános és titkos választásokat bizonyos országokban, annál nehezebb azonban az egyéni szabadságjogokat és a jogszerűséget számon kérni rajtuk. Mivel a cselekvőképes közhatalom és a magánautonómia védelme közötti fékek és ellensúlyok rendszere mélyen gyökerezik a nyugati politikai gondolkodásban, ezért azt hajlamosak vagyunk a demokrácia automatikus velejárójának tekinteni. Holott valójában ez a hatás a római jog középkori recepciója és a keresztény kultúra révén folyamatosabbnak tekinthető, mint a széles antik népképviselő eszményének kései felélése. Indokoltnak tűnik tehát, hogy a demokrácia egyszerű népuralomként való definiálása helyett a közhatalom és a magánautonómia közötti illetén egyensúlykeresésként tekintsünk a demokratikus fejlődésre. A következőkben e fejlődési utat a latin kereszténység hatásaira összpontosítva fogjuk tárgyalni, kidomborítva a politikai-társadalmi és a teológiai kulcspontokat.

Kereszténység és egyensúlykeresés a nyugat-európai középkorban

A keresztény teológia szempontjából több központi jelentőségű zsinatra került sor a Nyugat-Római Birodalom összeomlása előtti évszázadban. A kereszténységet érő egyik kihívásra született meg válaszként a szentháromságtan kidolgozása a 4. században. E század elején egy Areiosz vagy Arius nevű alexandriai presbitert a szigorú monoteizmus következetes végigvitele sarkallta arra az állításra, hogy Jézus Istennel hasonló lényegű, de nem azonos vele. Az arianusokkal szemben Athanasius, alexandriai püspök feltette a kérdést, hogy értelmezhető-e a megváltás gondolata, ha Jézus nem egyenértékű az Atyával.²⁶ Ezt a paradoxont oldották fel a Kappadókiai egyházatyák (Nüsszai Szent Gergely, Nazianzoszi Szent Gergely és Nagy Szent Baszileiosz), amikor az arisztotelészi logikának ellentmondva megalkották a szentháromság fogalmát. Eszerint Isten maga is közösség, s így egyszerre három és egy. A niceai zsinat mondta ki az Atya és a Fiú egylényegűségét 325-ben. A Szentlélek istenségét pedig a 381-es konstantinápolyi zsinat dogmaként állapította meg. Látnunk kell tehát, hogy az arianizmus törekvéseivel szemben a keresztény ortodoxia elutasította az isteni személyek (*hüposztaszisz*) közötti hierarchiát, és a Szentháromság fogalmát megalkotva egyensúlyt teremtett közöttük. Társadalomtudományi szempontból is figyelemreméltó John Wycliff angol skolasztikus (1320–1384) meglátása, aki az érett középkorban a három rend (papi, katonáskodó, dolgozó rend) tükröződését vélte látni a szentháromságban. Wycliff az Atyát a második, katonáskodó, a Fiút az első, papi, a Szentlelket pedig a harmadik, dolgozó rendnek feleltette meg. A mai középkorkutatás szoros kapcsolatot feltételez a három rend és a Georges Dumézil által megfogalmazott háromfunkciós indoeurópai társadalmak között is.²⁷

²⁵ Zakaria, Fareed: *The Rise of Illiberal Democracies. Foreign Affairs*, vol. 76. (1997) No. 6. 22–43.

²⁶ Erről bővebben: Lafont: *A katolikus egyház teológiai története*, 73–78.; Brown, Peter [1999]: *Az Európai kereszténység kialakulása*. Budapest, 1999. 48–49. A Fiúnak az Atyával való egylényegűsége vagy hasonló lényegűsége (*homousion-homoiousion*) Madách Imre „Az ember tragédiája” című drámájának hetedik konstantinápolyi színében is bemutatásra kerül. Madách Imre: *Az ember tragédiája*. Budapest, 1993. 58.

²⁷ A vázolt analógiákról bővebben: Dane, Joseph A. [1981]: *The Three Estates and Other Medieval Trinities. Florilegium*, vol. 3. (1981) 283–309.; (Carleton University Annual Papers on Classical Antiquity and the Middle Ages)

A Szentháromság tan kidolgozásának előzményeihez hasonló tendenciák kibontakozását láthatjuk a 400 után megkezdődő krisztológiai vitákban, ahol a teológia folyamatosan reagált a felmerülő kérdésekre. Miután az efezusi zsinat kimondta, hogy Máriát nem csupán a Krisztotoktosz (Krisztusszülő), hanem a Theotoktosz (Istenszülő) név is megilleti, felmerült a kérdés, hogy Jézus istensége mellett hogyan fér meg az emberi oldala. Míg a nesztoriánusok (Nesztoriosz követői) Krisztus emberi oldalát hangsúlyozták, addig a monofiziták (*monophüisos* – egytermészetű) szerint Krisztusban az isteni természet dominál. A kérdéssel foglalkozó 451-es khalkhedóni zsinaton Nagy Leó pápa és Markianosz császár közösen léptek fel, és sem a nesztoriánus, sem a monofizita nézetet nem támogatták. Ehelyett a zsinat úgy tartotta, hogy Krisztusban az isteni és emberi természet egyensúlyban van, és keveredés nélkül egyesült (hüposztatikus egység tana). Itt tehát ismét a teológia egyensúlykeresésének példáját láthatjuk, most az isteni és az emberi princípium között.

A latin kereszténység Nyugat-Római Birodalom széthullását követő időszakában nem a teológia elmélyítésére, hanem a barbarikumban zajló térítómunkára és a hit egységének a fenntartására törekedett az egyház.²⁸ Az 5–6. század népvándorlásainak viharában Nyugat-Európának egyedül a törzsi-nemzetségi korlátokat az univerzális-individuális eszmék jegyében áthidaló kereszténység kölcsönzött egységet. Számos akadályba ütközött kezdetben a kereszténység valódi térnyerése, ezek közül elsősorban a pogány rítusok szívós kitartása érdemel említést. „Hiba volna alábecsülni annak a szakrális tájnak a kiterjedését és összetettségét, amelyben a nyugat-európai keresztény egyházak megtelepedtek. A római Britanniától Dél-Itáliáig elhagyott templomok és időrágta bálványok tüntettek baljós, fenyegető jelenlétükkel: »erejük nem gyengül [...] külsejük éppoly rút, tekintetük éppoly kegyetlen«. S e szentélyek nem voltak mindig tétlenségre kárhoztatva. A 690-es években Spanyolország egyes részein a bálványoknak tett fogadalmi ajándékokat nyilvánosan át kellett helyezni keresztény templomokba. Ott aztán közszemlére tették őket, hogy meggyőzzék a lakosságot: egyszer és mindenkorra véget ért a bálványimádás kora (három évszázaddal I. Theodosius törvényei után!), s az ex voto táblácskák helye a keresztény templomok oltárai körül van, nem pedig fákon, forrásokban, útkeresztelkedésekben és dombtetőkön.”²⁹ A 6. század első felében nagyon hamar a pejoratív *rusticus* jelzővel illették mindazokat, akik pogány szertartásoknak hódoltak. Ez a folyamat nagymértékben azonosítható a Max Weber által megalkotott deszakralizáció fogalmával, mely szerint a kereszténység nagy erénye, hogy a világot feloldotta a varázslat alól, és így lehetővé tette az ember számára annak racionális felhasználását.³⁰ Azzal, hogy nagy természeti csapások esetén a kereszténység nem távoli szent helyek látogatására ösztönözte a parasztokat, mint bizonyos pogány hiedelmek, hanem a kitartóbb munkára, megindulhatott a gazdálkodás racionalizálása. Érdemes azonban megjegyeznünk, hogy a folyamat nem ennyire egyértelmű, a latin keresztény egyház számára ugyanis a 6. század második felére világossá vált, hogy a pogány kultuszok kiirtása nem vezethet sikerre ilyen mértékben frontális módszerekkel. A mágikus töltésű világ keresztény szellemű átfarmálása tehát a tilalomfák helyett a szentkultusz felerősítésével és így nem a szakrális terek felszámolásával, hanem szabályozásával ment végbe. „A szentkultusz

²⁸ A térítés és a hit egységének fenntartását egyesítő tevékenységről tett bizonyosságot a 8. század első felében Szent Bonifác, „Germánia apostola”. A Nyugat-Germániában levő állapotokat jól szemlélteti, hogy olyan esettel is találkozott Bonifác, ahol „egy bajor pap »in nomine Patria et Filia« keresztelt, összekeverve nemeket és eseteket egyaránt”. A helyes forma *in nomine Patris, et Filii, et Spiritus Sancti* lett volna. Brown: *Az európai kereszténység kialakulása*, 260.

²⁹ Brown: *Az európai kereszténység kialakulása*, 100–101.

³⁰ Erről bővebben: Weber, Max [1979]: *Gazdaságtörténet*. Budapest, 1979. 286–287.

ugyanis tartós vallási szokásokat teremtett, amelyekhez a katolikus reverentia társult – a szentek iránti tiszteletteljes figyelem, mely leginkább az ekkoriban zarándokhellyé váló nagyobb szentélyekhez kötődött, de tetszőleges számú helyre és helyzetre volt alkalmazható. A reverentia volt a rusticitásra adható egyetlen biztos válasz.” A szentek Istennél való beavatkozásai „új minőséggel tölthették meg a természeti világnak azokat a jelenségeit és helyeit, amelyekben az emberek mindig is keresték a szentséget”.³¹ A latin kereszténység tehát a germán törzsi-nemzetségi szóbeli kultúrába történő behatolásakor a kihívásokhoz szabott válaszkísérletekkel próbált egyensúlyt találni a „szakrális táj” és a maga hitigazságai között, ahelyett, hogy felülről kényszerített volna egy testidegen vallást Európa új népeire.

Hasonló folyamat rajzolódott ki a nyugati kereszténység és az antik hagyomány vonatkozásában. A Kelet-Római Birodalom területén a kereszténységet sikertörténetként élte meg a korabeli társadalmi elit tekintélyes része, és úgy gondolták, hogy az ókori pogány rítusokat és tudományokat végül ki fogja szorítani a *scientia sacra*, a teológia. A „...keleti egyházak vezetőit nyugati kollégáiknál kevésbé foglalkoztatta a saját gyülekezeteik kebelén belül továbbélő pogány múlt. A pusztán tény, hogy még mindig egy sikeres és harsány keresztény birodalomban élnek, az őket körülvevő világ alapvetően keresztény jellegéről győzte meg őket.”³² Ezzel szemben a Nyugat-Római Birodalom bukásával és a barbár inváziókkal olyan törés következett be a keresztény Nyugaton, amivel az ott formálódó társadalom saját kicsinységének a tudatára is ráébredt. A nyugati kereszténységben tehát az antikvitás olyan valóságot jelentett, amelyhez vissza kellene térni. A nyugati keresztény egyháznak ilyen módon egészen más volt a viszonya az ókori örökséghez, mint a keleti keresztényeknek. Nyugaton úgy tartották, hogy az antik kultúrának vannak olyan elemei, amelyek befogadhatók, holott a keresztényüldözések után a természetes reakció az lett volna, ha elutasítják a pogány-antik tradíciót. Így válhatott Platón „attikai Mózesse”, és így születhetett meg jóval később, a 13. században a skolasztika Arisztotelész tanainak az átvételével. A keresztény nyugat tehát fájdalmas törést élt át az antikvitáshoz képest, és ez arra sarkallta az itteni értelmiséget, hogy visszanyúljon az antik értékekhez, és egy olyan középkori kultúrát hozzon létre, ami reneszánszok sorozataként is leírható.³³ Ehhez képest érdemes látnunk, hogy az egykori Kelet-Római Birodalom területén Nagy Károly, de még Aquinói Szent Tamás kortársai is úgy tekintettek az ókorra, „mintha közben mi sem történt volna”.³⁴ Annak felismerése a Nyugaton, hogy egy történelmi örökség nem vehető semmibe, arra ösztönözte a latin kereszténységet, hogy a pogány és az antik hagyomány beidegződései és értékei, valamint a keresztény vallás között kompromisszumot és egyensúlyt teremtsen, legalábbis azokon a pontokon, ahol erre lehetőség volt.

³¹ Az idézetek forrása: Brown: *Az európai kereszténység kialakulása*, 105–106.

³² Brown: *Az európai kereszténység kialakulása*, 102.

³³ Erről bővebben: Haskins, Charles Homer: *Renaissance and Renewal in the Twelfth Century*. Oxford, 1982.

³⁴ Brown: *Az európai kereszténység kialakulása*, 188–189. Az antik világias hagyomány kezdetben a Nyugat-Római Birodalom romjain és a Kelet-Római Birodalomban is együtt élt a kereszténységgel, míg az e területeken kívüli világ (például Mezopotámia) csak a pártatlan, „technokrata” ismereteket tartotta összeférhetőnek a keresztény hittel: „A görög és latin világ kultúráját olyan irodalmi művek uralták – Vergilius és Cicero nyugaton, Homérosz és Démoszthenész keleten –, amelyek tagadhatatlanul megőrizték pogány zamatukat. [...] A kelet felé terjeszkedő szír világban más volt a helyzet: itt a logika és az orvostudomány szigorúan semleges eszközei biztosították a vallási vitához és a bibliamagyarázathoz szükséges »világi« tudást.” Brown: *Az európai kereszténység kialakulása*, 171.

A koraközépkori Nyugat-Európa politikatörténetének formálói jobbra keresztény püspökök köréből kerültek ki, és ez számos esetben nyomot hagyott az általuk hozott döntéseken. A korai középkort nyugaton két hajlam határozta meg. Egyrészt a Nyugat-Római Birodalom bukása után sokáig megmaradt a *renovatio*t célzó birodalmi reflex,³⁵ másrészt megjelent a germán törzsi szabadharcos réteg. A birodalom helyreállításának két legfontosabb kísérlete Iustinianus császár és Nagy Károly nevéhez köthető. A latin kereszténység története szempontjából fontosabb lehet számunkra a frank kísérlet bemutatása.³⁶ Annak ellenére, hogy Károly a régi birodalmi elvekhez való visszatérésben gondolkodott, figyelembe kell vennünk, hogy egy rusztikus, agrárjellegű, de nem feudális állam élén állt. Károly a közigazgatás területén központosításra törekedett, mégis rendre összehívta a szabad parasztok májusi hadiszemléjét (májusi mezők), hogy szemlézzék fegyvereik minőségét. Emellett Károly körül kialakult egy olyan földbirtokos arisztokrácia, amely tagjainak személyes szolgálatában katonák álltak egy hűbéres viszony keretein belül. A germán törzsi arany szabadsággal bíró harcosok és a magánjogias hűbéri jogviszonyban álló katonák, valamint a központosító államigazgatás közötti egyensúlyra törekedett Nagy Károly. Az ő uralma alatti kegyelmi állapotban erre volt is lehetőség, ezt követően azonban a hűbéres viszonyok terjedése szétrombolta a törzsi arany szabadságot, valamint az egymást érő szaracén, viking és magyar támadások felmorzsolták a közhatalmat. A 10. század az egyháztörténetben is a *saeculum obscurum* (sötét világ) nevet viseli, a társadalom pedig egészen egyedülálló módon kizárólag magánjogias kapcsolatokra épült. Csupán a 11. századra vált lehetségessé a feudális anarchia mértékének csökkentése,³⁷ amikor Európában a birodalmi eszme elvetésével és a felónia szabályozásával³⁸ az új, rendi szabadságjogokra épülő államok rendszere kezdett kialakulni. A birodalmi egység helyett egymás mellett létrejövő államok együttesének kialakulása tehát olyan politikai átalakulás volt az ezredforduló körüli évszázadokban, amely átmenetileg visszavetette a közjogi és magánjogi intézmények egyensúlyba kerülését, hogy aztán a rendi monarchiákba kidolgozottabb formában épüljön be ez az egyensúly. Látnunk kell, hogy a jelzett átmeneti időszak több évszázadon át tartott a középkorban.

Az ezredforduló időszaka a teológiatörténetben hasonlóan nagy horderejű változásokhoz vezetett. Dolgozatunk szempontjából két mozzanatra érdemes felhívni a figyelmet: az 1054-es nagy egyházszakadásra, valamint a pápaság és a császárság küzdelmeire. Ochrida érseke, Leo már 1053-ban számos dolgot kritizált a nyugati liturgiában (1. kovásztalan kenyér használata az Eucharishtiában; 2. szombati böjt; 3. fojtott állatok húsának fogyasztása; 4. Nagyböjt alatt az alleluja elhagyása a liturgiából), de a skizma közvetlen okozója

³⁵ A késő-császárkori római birodalom rendkívüli mértékben központosított formában működött, így a birodalmi reflex ehhez való visszatérést jelentett elsősorban.

³⁶ Nem véletlen, hogy a frank nép volt képes először egységet teremteni Nyugat-Európában. Amellett, hogy ők voltak a legszámosabbak, szintén egyedül ők választották eredetileg is a katolikus kereszténységet az arianizmussal szemben.

³⁷ Ennek során ismét a hétköznapi gyakorlat iránti fogékonyságról tett tanúbizonyságot az Egyház, amikor a *Treuga Dei* mozgalommal csupán bizonyos időszakokra nézve korlátozták az emberölést, és nem általában tiltották. Az Egyház számára világos volt, hogy a feudális anarchia világában nem lehetne komolyan venni a teljes tilalmat.

³⁸ A „felónia” a hűbéri kötelezettség elmulasztását, a hűbéreskü megszegését jelenti. „Az úr a vazallusától [...] csak a felónia esetén veheti vissza a hűbért. Az úr azonban csak akkor tud fellépni a hűségeskijét megszegő vazallussal szemben [...], ha számíthat a többi vazallus segítségére.” Erre „csak akkor számíthat, ha vazallusai [...] szintén elítélik azt, amit társuk uruk ellen [...] elkövetett.” Weber: *Gazdaság és társadalom...* 262.

Niketasz Sztetatosz vádirata volt, és az ún. „filioque vita”. Ennek során a keletiek kifogásolták, hogy nyugaton bevezették a Szentlélekkel kapcsolatban az *ex Patre Filioque procedit* formulát. Eszerint a Szentlélek az Atya és a Fiú közötti tökéletes szeretetkapcsolatból származik, míg a nicea-konstantinápolyi hitvallás *ex Patre* formulája szerint egyedül az Atya leheli a Szentleket. Az ortodox keletiek tiltakoztak a nyugati betoldás ellen, továbbá a cölibátus bevezetését is a természet törvénye elleni erőszaknak tekintették. 1054-ben IX. Leo pápasága idején ezért elkerülhetetlenné vált a szakadás.³⁹ Az eset jól mutatja, hogy a latin kereszténység az isteni személyek közötti hierarchiát következetesen tagadva nem egyedül az Atya kreációjának tekintette a Szentleket, hanem az Atya és a Fiú közötti kapcsolat megszemélyesüléseként gondolt rá. Történelemfilozófiai szempontból a három hatalmi ág elválasztása és egyensúlya, valamint az autokratikus berendezkedés közötti különbség előképként is tekinthetünk e két szentháromság-felfogásra.

Annak ellenére, hogy Gelasius pápa az 5. század végén megfogalmazta a két kard-elméletet,⁴⁰ Nyugaton a Karoling időszaktól kezdve két egymásnak feszülő szemlélet tette szükségsszerűvé az egyház és az állam összeütközését. Már Kis Pippin is részben azért adta II. István pápa kezébe néhány város (Ravenna és környéke, Pentapolis, Patrimonium Petri) kulcsát, tehát világi hatalmát, mert tudósai felolvasták neki az ún. konstantini adománylevél (*donatio constantini*) szövegét. E hagyomány szerint, amikor Nagy Konstantin áthelyezte a birodalom székhelyét Konstantinápolyba, az adománylevéllel a pápára hagyományozta a nyugati birodalom rész világi hatalmát is. Mielőtt Lorenzo Valla és Nicolaus Cusanus bizonyította a dokumentum hamisságát, szövege alapján a pápa világi hatalmasként is értelmezhető volt. Ezzel a lehetőséggel a Karoling-korban kacérkodott is Adrianus pápa.⁴¹ Másrészt a középkori királyok úgy utaltak magukra, mint *rex et sacerdos*, azaz mint királyra és főpapra egyszerre. Kétségtelen, hogy a királynak joga volt beleszólni a frank püspöki kollégium döntéseibe. Míg tehát a koraközépkor kitermelt egy olyan pápaképet, amely szerint a pápa világi uralkodó is, addig a frank király (és így a későbbi császárok) vonatkozásában pedig olyan elképzelés fogalmazódott meg, hogy ő nem csupán világi uralkodó. A világi és vallási hatalom közötti ütközés tehát előre programozottnak tűnt, annak ellenére is, hogy nem minden pápa és császár értelmezte ennyire kiterjesztően a szerepét.⁴² A 11. század második felétől játszódnó investitúra-harcok ezt a konfliktust eszkalálták, majd feloldották. A harcokat ideiglenesen lezáró wormszi konkordátummal teokrácia vagy cesaropapizmus helyett szent és profán elválasztására és jogász szemléletű kiegyen-

³⁹ Forrás: Magyar Katolikus Lexikon *keleti egyházszakadás és filioque* szócikk. <http://lexikon.katolikus.hu/>

⁴⁰ A két kard elmélet szerint elkülönül egymástól a világot kormányzó két hatalom: az *auctoritas sancta pontificium* (pápák szent tekintélye) és a *regalis potestas* (királyi hatalom). A témáról bővebben lásd a Magyar Katolikus Lexikon vonatkozó szócikkét: <http://lexikon.katolikus.hu/>

⁴¹ A pápa világi szuverénként való önértelmezése az Adrianus pápa által veretett érméken ikonográfia látható. Erről bővebben: Grierson, Philip: *The Coronation of Charlemagne and the Coinage of Pope Leo III*. *Revue belge de philologie et d'histoire*, vol. 30. (1952) no. 3-4. 825–833.

⁴² III. Leó például világos utasítást adott egy olyan ábrázolás elkészítésére a lateráni Tricliniumban, ahol Szent Péter áll középen, és a pápának átadja azt a palliumot, amely Krisztus földi helytartójának mint a lelki hatalom örökösének jár, és a császárnak átadja azt a lándzsát, amely a világi hatalom kormányzására hívja fel. Másfelől Nagy Károly fia Jámbor Lajos sem avatkozott be az első olyan pápaválasztásba, amelyre már a Karoling császárság intézménye mellett került sor. Erről: Hóman Bálint – Szekfű Gyula – Kerényi Károly: *Egyetemes történet*. 2. kötet: *A középkor története*. Budapest, 1935. Második könyv, második rész, 5-6. fejezet.

súlyozására került sor.⁴³ Az investitúra-harc után beállt egyensúly jelentőségét szépen fogalmazza meg Tomka Miklós: „Isten: abszolút, kimondhatatlan, egészen más. Ám a világ autonóm létező, mégpedig evilágiságában öntörvényű. Végül: a végtelen Isten megtestesült, s elfogadta a tökéletesen profán világot, egyúttal kizárva annak istenítését. Ezek a tettek lehetővé tették az evilág–túlvilág, a profán–szakrális, az immanens–transzcendens vagy gyakorlatiasabban a politika és a vallás, az állam és az egyház megkülönböztetéseket. Úgy is mondhatjuk, hogy ez volt az az innováció, ami megnyitotta a zsilipet az európai típusú modernizáció előtt. Társadalomszervezeti kategóriákban mérve e modernizáció első látványos lépése az investitúra-harc, pontosabban a vallási és a politikai hatalom különválása volt, amit szinte szükségszerűen követett az egyházi és a világi rend elkülönülése, a vallási és a profán tudományok elválása, a társadalom legújabb-kori differenciálódása.”⁴⁴

Az érett középkor talán legfontosabb teológiai fejleménye a skolasztika megszületése volt, amellyel a kereszténység a pogány hagyományok után az ókori görög filozófiát is „át-szűrte magán”. Az arisztotelészi logikára adott keresztény válaszreakciók között éppúgy megtalálható volt a teljes elutasítás (ferences spirituálisok mozgalma) és a misztika jegyében való meghaladás (Szent Bonaventura), mint a hit és az ész párbeszédére törekvő irányzatok. A latin kereszténység teológiatörténetében mégis ez utóbbiak bírtak nagyobb hatással. Siger de Brabant és a latin averroisták köre rendkívül markáns válaszkísérlettel élt, amennyiben a teológia és a filozófia autonómiáját hirdette, sőt eredményeik egyidejű elentettségét is kimondhatónak tartotta. A párhuzamosan meglelt igazságokat nevezték *duplex veritas*-nak. Úgy vélték, hogy a szintézisreemtés képtelensége csupán a tudomány korabeli állásának korlátaiból fakad. Ennél is merészebbet lépett Aquinói Szent Tamás, aki úgy ítélte meg, hogy a latin averroisták szintézise a skolasztikus módszerekkel is megtehető, legfeljebb az értelem nem megfelelő használata vezethet ellentmondásokhoz. A *Summa Theologica* ennek a törekvésnek lett az eredménye, és az ebben megjelenő tomista megközelítés vált a legfontosabb katolikus teológiai irányzattá egészen a huszadik századig.⁴⁵ A nyugati tudományosságra és társadalomfejlődésre leginkább hatást gyakorló érett középkori teológiai irányzatok tehát egyértelműen és elfogulatlanul hit és értelem egyensúlyát hangsúlyozták.

Újkori fejlemények: abszolutizmus és reformáció

Az érett középkorban virágba boruló rendi monarchiákat a korai újkorban csiráiban megjelenő nemzetállam és az abszolutizmus váltotta fel. Ez a kellően nagymérvű társadalmi-politikai változás a koraközépkor végén lezajló eseményekhez hasonlóan visszavetette a kezdetleges demokratikus fejlődést. Például „azáltal, hogy az abszolutista uralkodók a kora

⁴³ „A császár lemondott a főpapok kinevezési jogáról, a gyűrű és a bot átadásáról (investitúra), s megengedte, hogy a püspökségeket és az apátságokat az egyház törvényei értelmében választással töltsék be; a pápa megengedte, hogy a választás a császár jelenlétében történjen erőszak vagy simónia nélkül, a megválasztott a regáliákat a király kezéből vegye át, és teljesítse a velük járó kötelezettségeket.” Magyar Katolikus Lexikon wormszi konkordátum szócikk: <http://lexikon.katolikus.hu/W/wormsi%20konkord%C3%A1tum.html>

⁴⁴ Tomka Miklós: *Az állam és az egyház elválasztása. Nemzetközi tapasztalatok*. In: Keresztények és a szabadság. Katolikus Szemle, Róma, 1992. 129.

⁴⁵ A hit és az ész párbeszédéről és az e területen kialakuló irányzatokról: Lafont: *A katolikus egyház teológiatörténete*, 178–179. Siger de Brabant munkásságához továbbá: <http://nyitottegyetem.phil-inst.hu/teol/brabant.htm> Siger de Brabant és a latin averroisták szerepére a következő munka hívta fel a figyelmet: Glóviczki–Zsinka: *Nevelés és iskola*, 267–268.

újkor során felszámoltak vagy egységesítettek középkori privilégiumokat, immunitásokat, és addig nem látott mértékben összpontosítottak a kezükben hatalmi eszközöket, azt a félelmet keltették, hogy aláássák a társadalom régóta kialakult középkori szabadságintézményeit. Ennek a folyamatnak negatív végpontja a rendi monarchia zsarnoksággá silányulása lehetett volna...”⁴⁶ Hogy erre végül nem került sor, azt részben annak köszönhetjük, hogy az abszolutista állam hatékonyságát elemző vagy azt kritizáló politikai gondolkodók számára az abszolutizmus olyan ingereket jelentett, amire mintegy válaszként fogalmazták meg gondolataikat a jogszerűségeen alapuló kormányzatról. Ezt a törekvést szépen fejezi ki Spinoza *Tractatus politicus* című írásának alcíme. „[M]intha a felvilágosodásnak a XVIII. század első felére jellemző politikai programját foglalná össze; az individualista tisztázás programja ez, mely egyszerre szerény és ambiciózus: »A közhatalomról szóló traktátus, melynek célja megmutatni, miféle intézményekre van szükség egy monarchikus társadalomformában – továbbá olyanban, ahol egy elit kormányoz – ha azt akarjuk, hogy a rendszer ne züljön zsarnoksággá, hanem, hogy az állampolgárok békéje és szabadsága minden támadástól meg legyen védve...”⁴⁷ A túlzottan megerősödő közhatalomra adott válaszként jelenik meg tehát a magánjogi autonómia értékének hangsúlyozása, paradox módon azonban az egyénért folytatott harc céltáblája, az abszolutista állam vezeti be az anyakönyvezést, amely minden állampolgárnak név szerinti emléket állít.⁴⁸

Hasonlóan ellentmondásos fejlődést látunk a teológia területén, ahol az emberi szabadságot radikálisan megkérdőjelező protestáns antropológiára adott válaszok emelték fel végül az egyént, illetve egyes értelmezések szerint maga a protestáns etika szolgált később az individualizmus egyik legfontosabb táptalajává. Noha egyetérthetünk Ghislain Lafont-nal abban, hogy a katolikus teológia viszonylag terméketlen volt 1274 (Szent Tamás és Szent Bonaventura halálának éve) és 1878 (XIII. Leó pápa megválasztásának és trónra lépésének éve) között,⁴⁹ mégsem hagyhatjuk egészen figyelmen kívül az újkort és a reformáció időszakát. A protestantizmus kapcsán felmerülő legfontosabb teológiai vita az emberi szabadság és az isteni kegyelem viszonyával foglalkozott. Pierre Chaunu szerint a mikroszkóp és a távcső megjelenésével a végtelen parány és a végtelen nagy fájdalmasan növelte Isten hatalmát és fensőbbiségét. „Akik rádöbbennek Isten nagyságára [...] a legcsekélyebb lehetőséget sem látják annak, hogy az ember valamiképpen közreműködhesen saját üdvözülésében.”⁵⁰ Rotterdami Erasmus számára elfogadhatatlan volt, hogy a protestánsok hitében az

⁴⁶ Zsinka: *Az európai történelem eszméje*, 22.

⁴⁷ Idézi: Chaunu: *Felvilágosodás*, 140.

⁴⁸ „A felvilágosodás Európájában 1680 és 1780 között egymilliárd 100 millió volt a keresztelesek, házasságok, elhalálozások száma. Ezek 90-95 százalékát az igazi felvilágosodás kori Európában, a Baltikum-Fekete-tenger vonaltól nyugatra anyakönyvezték. Ettől keletre az anyakönyvezés fokozatosan terjed. Európát az anyakönyvezés is jelenti, mindazzal együtt, amit ez a szerény vívmány képvisel az ember értékének elismerése szempontjából. Az Egyesült Nemzetek statisztikai hivatalának megállapítása szerint 1968-ban a halálesetek teljes nyilvántartását a latin-amerikai népességre vonatkozólag csupán 36,6 százalékban, az ázsiai népesség esetén 6,9 százalékban, Afrikában pedig 3,3 százalékban végezték el. Lám, a mi bizonyosságunk innen származik: 600-700 millió anyakönyvi bejegyzés maradt ránk.” Chaunu: *Felvilágosodás*, 80.

⁴⁹ Lafont: *A katolikus egyház teológiatörténete*, 18.

⁵⁰ Chaunu, Pierre: *A klasszikus Európa*. Budapest, 1971. 276., vö. 202. Pierre Teilhard de Chardin ezt nevezi modern nyugtalanságnak, karteziánus aggodalomnak: „A »Tér-Idő betegség« első és leggyakoribb tünete abban nyilvánul meg, hogy az óriási kozmikus terekkel szembe tekintve szétmorzsolódnak és haszontalannak, feleslegesnek érezzük magunkat.” Teilhard de Chardin, Pierre: *Az emberi jelenség*. Budapest, 1980. 280–281.

áteredő bűn oly mértékben megrontotta az embert, hogy tettei által nem, csupán hite által és Isten kegyelméből üdvözülhet. Kálvin már csak a kegyelem általi üdvözülést (*sola gratia*) és a predestinációt hirdette.⁵¹ Ugyan a protestantizmussal szemben a katolicizmus az emberi szabadság és az isteni kegyelem egyensúlyát tartotta elfogadhatónak, mégsem került sor hosszú ideig e tétel alapos teológiai kidolgozására. Ugyanakkor a kálvinizmus is törekedett bizonyos egyensúlyra. Kálvin követői úgy gondolták, hogy ha Isten egyeseket eleve üdvözülésre, másokat bizonyára eredendően kárhozatra rendel (pozitív reprobáció tana). Max Weber hangsúlyozta ugyanakkor, hogy a protestantizmus bizonyos etikai összefüggései a kapitalizmus kialakulása irányába hatottak. Az a gondolat, hogy Isten a földi élet során jelekkel hozza az egyén tudomására, hogy kárhozat vagy üdvözülés-e jussa a túlvilágon, olyan attitűdöt szült, amely a földi sikerekért való megküzdést komoly aszkézissel párosította. Weber szerint ez a hozzáállás vezetett az eredeti tőkefelhalmozáshoz az atlanti polgárság esetében. Elmélete alapján tehát furcsa módon az egyéni szabadságot zárójelbe tevő protestantizmus vezetett volna el a kapitalizmus individualista és versengő társadalmához.⁵² Mind a protestáns, mind a katolikus teológiának csak a 20. századra sikerült feloldania az elkárhozás és üdvözülés, kegyelem és szabadság, isteni irgalmasság és igazságosság között feszülő ellentéteket. „Egyetlen teológus – protestáns vagy katolikus – sem mutatott rá egyfelől a szükségtelen reciprok ítélet durva antropomorfizmusára, másfelől az ebben rejlő álokoskodásra. Karl Barth előtt senki sem tisztította meg a teológiai gondolkodást ettől a tizenhét évszázados problémától...” Látnunk kell azonban, hogy a reformáció korának nagy alakjai „Descartes kortársai, Karl Barth pedig Einstein kortársa. A kettő között van a riemanni geometria. A gondolat mélységes egysége.”⁵³ Az isteni irgalmasság (üdvözülés bizonyossága) és igazságosság (elkárhozás lehetősége) közötti ellentmondást a katolikus teológia is a 20. századra szüntette meg. „A teológiai reményben úgyszólván »megőrződve megszűnik« az isteni igazságosság és az isteni irgalmasság »antitézise«, elsősorban nem »elméleti síkon«, hanem egzisztenciálisan: az ember a természetfeletti reménnyel ad megfelelő egzisztenciális választ arra a tényre, hogy ezek a teremtmény szempontjából ellentétes tulajdonságok léteznek Istenben. Aki csakis Isten igazságosságára van tekintettel, az éppúgy nem tud reményt táplálni, mint aki csakis irgalmasságát látja: mindkettőjükön reménytelenség lesz úrrá, az egyikben a kétségbeesés, a másikban az elbizakodottság. Csak a remény van összhangban Isten minden ellentétén túl levő valóságával, akinek irgalmassága nem más, mint igazságossága, és igazságossága nem más, mint irgalmassága.”⁵⁴

Összefoglaló gondolatok és következtetések

Amint láttuk, a latin keresztény teológia folyamatosan egyensúlyt és kompromisszumot keresett az isteni kinyilatkoztatás és a társadalmi-politikai valóság között. Ha a változatlan is-

⁵¹ Bővebben fejti ki ezt Jacques Maritain, aki szerint a protestáns antropológia veleje, hogy „az ősbűn miatt az ember lényegileg megromlott”. Tehát a „kegyelem és szabadság problémáját [...] nagyon egyszerűen, szinte primitíven oldják meg: nincs többé szabad akarat, mert az ősbűn megölte. Röviden ez a predestináció és a reprobáció tana a protestáns iskolák értelmezésében, ez a szabadság nélküli kegyelem teológiája...” Maritain, Jacques: *Az igazi humanizmus*. Sárospatak–Budapest, 1996. 26–27.

⁵² Weber, Max: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest, 1982.

⁵³ Az idézetek forrása: Chaunu: *Felvilágosodás*, 278.

⁵⁴ Josef Pieper szövegét idézi: von Balthasar, Hans Urs: *Mit szabad remélnünk?* Budapest, 2006. 114.

teni kinyilatkoztatást nevezük a mindenkire vonatkozó közösségi elemnek, akkor a folyamatosan változó társadalmi valóság az a szubjektív (tér- és időbeli) elem, amelynek fényében fáradhatatlanul újra kell értelmezni az előbbit. Ez a kinyilatkoztatás legjobb megismerésének is módja, és egyben a szerves egyházi működés fenntartásának egyetlen lehetősége. Ez vált a keresztény teológusok legfőbb tanulságává a nyugati világban.⁵⁵ Márpedig a 18. századig minden politikát a keresztény teológia ismerői formáltak Európában, akik tovább keresték az egyensúlyt a közhatalom és a magánautonómia között. Az egyéni szabadságra éppúgy egyre nagyobb hangsúly került a világi szférában, mint a teológiában. Ghislain Lafont szerint „az egyháznak sokkal több időre volt szüksége ahhoz, hogy elismerje Krisztus teljes emberségét, mint ahhoz, hogy kimondja egylényegű istenségét”.⁵⁶ „Az emberi természetnek a koraközépkorban elterjedt pesszimista felfogását [...] a későbbiekben optimistább értékelés váltotta föl. Ez utóbbi a Teremtő képére és hasonlatosságára megalkotott ember gondolatából és abból az elképzelésből következett, hogy az ember képessé vált a teremtés folyamatának továbbvitelére a földön, és ezáltal saját lelkének megmentésére.”⁵⁷ Talán nem véletlen, hogy a Nyugat ezzel párhuzamosan fokozatosan felfedezte a magánautonómia tiszteletbetartását és jogi formákkal való védelmét. Valószínűbbnek tűnik tehát, hogy az oltalmazó formulák egyéni szabadság védelmére fogását nem egyszerűen a felvilágosult kereskedőállamok találták fel, amint Constant állítja, hanem a római jog és a modern kereskedőállam között szerves kapcsolatot képezett a latin keresztény teológia fejlődése. Ilyen irányú sejtéseinket igazolni látszik a nyugati keresztény teológia rövid áttekintő elemzése. A középkorban a teológia egyensúlyi mechanizmusa mellett valóban észrevehető a közhatalom és a magánautonómia közötti egyensúlykeresés. Két kilengést érzékelhetünk, egyet a magánjog javára a 10–11. században, és egy másikat a közhatalom javára az abszolutizmus idején. Tendenciaszerűen azonban inkább a kettő közötti lassú egyensúlykeresésként írhatjuk le a középkori fejlődést. Ennek kiindulópontja az uralkodói hatalom korlátozása volt az olyan dokumentumokkal, mint a *Magna Charta Libertatum* vagy az Aranybulla. Utóbbi jelzi, hogy mindez nem csupán Nyugat-Európában, hanem Kelet-Közép-Európában is érzékelhető volt. Ezt jelzi számunkra néhány közép-európai dokumentum a középkor végéről és az újkor hajnaláról. Werbőczy Tripartitumában az igazságszolgáltatás területén a jogi formalizmus mellett teszi le voksát, amennyiben különbséget tesz a „természet-szerént” és a „törvény-szerént-való igazság” között, és megállapítja, hogy a bírónak nem lelkiismerete alapján, hanem „törvény-szerént” kell ítélnie.⁵⁸ Emellett a nemesség vonatkozásában „kodifikálták” a magánszemélyek védelmét a közhatalommal szemben. A *neminem captivabimus nisi iure victum* elve szerint 1430-tól tilos volt a nemeseket jogerős bírsági ítélet nélkül bebörtönözni Lengyelországban.⁵⁹ Mindez a joguralom és a magánau-

⁵⁵ Szépen fogalmazza meg ezt Ghislain Lafont: „... a teológia nem más, mint a hit sohasem lezáruló megértése a kultúra eszköztárának segítségével, továbbá lehetőség arra, hogy a hit fényében meg-történjék a kultúra színváltozása...” Lafont: *A katolikus egyház teológiatörténete*, 17–18.

⁵⁶ Lafont: *A katolikus egyház teológiatörténete*, 79.

⁵⁷ Gurevics: *Az individuum a középkorban*, 20.

⁵⁸ Werbőczy István [1745]: *Az Magyar, és Erdély Országának Törvénykönyve* 1514; Nicolai Endes, de Csík Sz. Simón, Prologi, Titulus I. és Titulus XV. A könyv elérhető a kolozsvári könyvtár honlapján: http://documente.bcucluj.ro/web/bibdigit/patrimoniu/BCUCLUJ_FCS_RARE755_1.pdf A fenti megállapítások jelenkori jelentőségét vizsgálja: Éless Tamás – Farkas Zsolt: *A polgári perről a tárgyalási elv megközelítésének változásai tükrében*. Magyar Jog (szerk. Németh János), 57. évf (2010) 1. sz. 1–12.

⁵⁹ Davies, Norman: *Lengyelország története*. Budapest, 2006. 1009.; Ráduly Zuzsanna: *A lengyelek története*; elérhető: http://szlavintezet.elte.hu/szlavtsz/slav_civil/lengyel-tortenelem.htm

tonómia erősödésének az irányába mutat, ami a fentiek alapján párhuzamba állítható az emberi és egyéni értékek keresztény gondolkodásban való hangsúlyossá válásával. Érdekes megjegyezni, hogy a fenti példák segítségével jóval folyamatosabb képet rajzolhatunk a magánjogi autonómia fejlődéséről Constant-nál, aki az ókori görög demokrácia korlátainak bemutatása után közvetlenül az 1679-es *Habeas Corpus Actre* tért át. E példák is a középkori fejlődés jelentőségére hívják fel a figyelmet.

További következtetésként levonható, hogy az európai civilizációtörténetben valóban szerveesebb a közhatalom és magánautonómia közötti egyensúlykeresés, mint a közvetlen képviselő vagy az általános választójog. Míg ez utóbbi a görög demokráciaeszmény 24. századdal későbbi felelevenítéseként értelmezhető, addig az előbbi mintázatát számos ponton kimutathatjuk a 2. évezredes keresztény teológia- és társadalomtörténetben. Egyetértünk tehát Fareed Zakariával, aki szerint Európát hosszú évszázadokon keresztül nem a széles választói réteg különböztette meg a világ többi részétől, hanem a tények köz- és magánügyekben egyaránt pártatlan mérlegelése.⁶⁰

⁶⁰ Zakaria: *The Rise of Liberal Democracies*, 25–26.

„Volt egy kis történelmi hangulat...”

Beszélgetés Sipos Gábor kolozsvári történész-levéltárossal

Sipos Gábor 1951. október 30-án született Érszodorón, középiskolai tanulmányai után a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetemen szerzett történelem szakos tanári diplomát (1974). 1977 óta az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltárának levéltárosa, 1995-től egyidejűleg a Babeş-Bolyai Tudományegyetem oktatója előbb a Középkortörténeti Tanszéken, majd a Magyar Történeti Intézetben, habilitált egyetemi docens, 2010-től az Erdélyi Múzeum-Egyesület elnöke.

Kedves Gábor, arra szeretnék kérni, hogy a gyerekkorodtól kezdve mutasd be nekünk tudományos pályádat, származásodat, családi kötődéseidet, iskoláidat, mestereidet! Majd pedig a karrieredet, amit itt, Kolozsváron meg tudtál valósítani.

Úgy gondolom, hogy már a családom története is eléggé érdekes. Gyerekkoromban nyilván ezt nem érzékeltem, csak később gondolkoztam el rajta. Szilágyságinak valloam magam, az édesapám családja, a Siposok hadadnásodasdi származásúak. Az őseim becsületes szilágysági jobbágyemberek voltak, 1848 után pedig kiscgazdák. Azért tudok az édesapám családjáról többet, mert nagyapám idősebb korában szép, szálkás betűkkel, mártogatós tollal egy füzetbe összeírta, amit ő tudott a famíliáról. Ebből a környezetből elsőként a dédapám, Sipos Márton emelkedett ki a magánúton folytatott tanulás révén, és Kusalyban lett kántor, a két fiát pedig papnak nevelte. Az egyik volt a nagyapám, Sipos Endre, a másik pedig Sipos Béla. Béla bácsi Szatmár mellett, Nagykolcson volt sokáig lelkész. Én még őt is ismertem. A két ág leszármazottai ma is ismerik egymást. Mindkét oldalon máig elég sok református lelkész van a famíliában.

Nagyapám az 1913-ban végezte a teológiát itt, Kolozsváron, aztán egy kicsit a Székelyföldön, Homoródszentmártonban lelkészkedett, majd hazament a Szilágyságba, Kusalyba, ami akkoriban egy erősen sáros világ volt. Nagyanyám, szerette a Székelyföldet, de nem bírt a nagyapámmal, aki nagyon vágyott a maga szilágysági népe közé. Nagyanyám Felső-Maros menti származású volt, disznajói, Béres Rozáliának hívták. Van egy érdekes történet a családjukban: nagyanyám testvére, Béres János tanító volt, és az I. világháborúban elment a keleti frontra. Ott aztán eltűnt, senki sem tudott róla semmit: fogságba esett-e vagy mi lett vele. Aztán a II. világháború vége felé, amikor már átvonult az orosz front, valaki ült benn egy marosvásárhelyi vendéglőben, ahol előfordultak orosz tisztek is. Ez az illető az egyik oroszban felismerte Béres Jancsit, és meg is szólította. Az meg csak annyit válaszolt összeszorított szájjal, hogy Béres Jancsi meghalt. Ezt a történetet mindenki ismerte aztán a famíliában.

Az Ország-Világ nevű hetilapnak volt egy olyan akciója, hogy felderítették az Oroszországba szakadt rokonokat. Mit ad Isten, ez az akció nagyapáméknak is sikert hozott: Alma-Atából írt Béres Jancsi cirill betűkkel, de magyarul. Ez a hatvanas évek második felében történt. Megházasodott, gyerekei és unokái lettek. Azóta persze megszakadt a kapcsolat, de

remélem, ezek a levelek még megvannak. Hogy ezek a Béresek léteznek-e még Alma-Atában, nem tudom.

A nagyapámék négy gyermeket neveltek Kusalyban, akik ott kezdték az elemít, aztán a Zilahi Református Wesselényi Kollégiumba jártak ők is, akárcsak a nagyapám. A nagybátyám, Endre is református lelkész lett, de korán meghalt, 1968-ban. Margit néném tanítónő volt. Másik néném szintén tanítónőnek tanult, és őt visszatartották tanárnak a székelyudvarhelyi Református Kollégium tanítónő-képezdjében. Nagyon szerették őt Udvarhelyen. Sajnos, a háború után meghalt tüdőgyulladásban, nem volt penicillin. A legkisebb gyerek, az édesapám, Jancsi. Feltételezem, hogy az Oroszországban akkor eltűntnek és halottnak gondolt Béres János emlékére kaphatta ezt a nevet.

Édesapám szintén a Református Wesselényi Kollégiumba járt, ahol 1943-ban érettségizett, és ott ismerkedett össze egy Bihar széli, Bályokról származó Virág Károly nevű fiatal-emberrel. Egy jó kis gyerekes összekapásból egy életre szóló barátság alakult ki köztük, az érettségi után együtt iratkoztak be a teológiára.

Melyik teológiára?

Ide a kolozsvárra. Jól tartott ez a barátság, 1956-ban édesapámat Krasznára hívták, a Szilágyságba. Akkor már Virág Károly is bejött a Szilágyságba lelkésznek, korábban Köbölkúton szolgált. Mivel aránylag közel kerültek egymáshoz, felélénkült a barátság, a gyerekekkel mi is összejártunk, fiúk a fiúkkal, a lányok a lányokkal. Virág Károly egyik leányának én kezdtem el udvarolni, ami elég sikeresnek bizonyult, mert össze is házasodtunk. Tehát ilyen barátság alakult ki a Wesselényi Kollégiumban. Nagyon szerették és becsülték azt a kollégiumot, annak igazi jó, református, rebellis, kemény magyar hangulata volt örökké. Onnét kevés pecsovics került ki a későbbiekben is, talán csak egyet tudnék mondani, Papp Lászlót, a későbbi váradi püspököt, akit 1989-ben üldöztek el.¹

Zilahnál és a Wesselényi Kollégiumnál maradván: édesapámnak az osztálytársa volt Dobai István is, vele is tart a jó barátság. A triumvirátusból, ebből a jó baráti társaságból ma már csak Dobai István él. Ő az 1956-os „ENSZ memorandum”-pernek az egyik fő elítélte volt, kiváló nemzetközi jogász. „Joghölcsész”, ahogy ő mondja magáról. A Dobai gyerekekkel is folyton összejártunk, ez a baráti kör is él ma, ami áldás volt számomra.

Édesapám, Sipos János 1947-ben elvégezte a teológiát, és Kolozsváron tartották szeniorának. Élt a teológián akkor egy özvegy hölgy, Tanka Károlynénak hívták, tisztviselő volt, aki az Ifjú Erdély című folyóiratot meg egyéb egyházi kiadványok ügyeit intézte. Volt neki egy Gizella nevű lánya, aki nem sokkal azelőtt érettségizett. A budapesti Amizoni Intézetben tanult,² aztán Kolozsváron tette le végül az érettségét, mert éppen németországi fogásból került vissza. A háború alatt az egyik vöröskeresztes hadikórházban dolgozott mint gépíró és zöldkeresztes nővér, és amikor SAS behívót kapott, mennie kellett, és végül egy Holzminden melletti táborba került, ami szerencsére amerikai fogolytábor volt. Így élelemben nem szenvedtek hiányt. Sipos szénior aztán összeházasodott ezzel a világlátott leánnyal, aki közben beiratkozott a Zeneakadémiára, 1950-ben összeházasodtak, és együtt mentek ki Érszodoróra. Az is egy jó sáros falu az Érmelléken, Tasnádszántó mellett van, Közép-Szolnoknak a legszéle. Nem a klasszikus Szilágyság, inkább Érmellék. De ha Érmindszentre gondolunk, Ady is örökké szilágyságinak tartotta magát. Persze az ő családjára is a belső-szilágysági Diósadról való.

¹ Papp László 1967–1989 között volt Nagyváradon református püspök.

² Amizoni Országos Magyar Nőnevelő Intézet (1909–1948)

Édesanyám családja, a Tanka is érdekes família volt. Aranyosszéki birtokos nemes család. Ha jól emlékszem, I. Rákóczi Györgytől kapták a nemességet, megvan a nemeslevél is, vagy legalábbis remélem, hogy megvan. Én a hetvenes években láttam. Oklevéltanilag is nagyon édes példány, mert a nevek ki vannak belőle vágva. Volt valami vita, és akkor az egyik ág úgy akart kitolni a másikkal, hogy a nemeslevélből kivágta a neveket. De fennmaradtak mellette más 17. századi iratok is, legalábbis voltak abban a cipős dobozban, amit nekem mutattak 1973-ban. Érdekes volna, ha előkerülne, és érdemes lenne közölni is, mert ép oklevelet rengetegen látunk, de ilyen kivágottat én is akkor láttam életemben először, és azóta is utoljára. Homoródszentpáli az előneve a familiának, de már a 18. században Aranyosszéken éltek, még pontosabban Kövenden. Unitáriusok természetesen. Élték a széki nemesség szokott életét, a tisztí címtárakban is szerepelnek. Az egyik Tanka a 19. század elején a szegények ügyvédje volt, azért fizette a Szék, hogy ingyen jogsegélyt nyújtson annak, akinek nincs pénze ügyvédre. Egy-két könyv került is a családi könyvtárba tőle, például egy *Approbatæ Constitutiones regni Transylvaniae et partium Hungariae eidem annexarum* című, ami, gondolom, az övé lehetett.

Ez még az eredeti kiadás?

Igen, az 1653-as. Most azért nincs meg, mert a nyolcvanas években elvitte a Securitate egy házkutatás alkalmával. Ha igaz, akkor most a zilahi állami levéltár kézikönyvtárában van. Majd egyszer megnézem. A Tanka família tagjai adott pillanatban, a 19. század második felében értelmiségivé váltak. Megvolt a birtok, de nem olyan nagy, körülbelül 400 hold, erdő és kaszáló, szép udvarház. Űkapám, Tanka Sámuel főerdész volt, dédapám, Tanka Sándor meg főállatorvos lett, leánytestvérei nem mentek férjhez. A dédapám a fiát is állatorvosnak taníttatta. Aztán mind a kettő mint főállatorvos állami szolgálatba lépett, felügyelők voltak. Tanka dédapám mint állatorvosi felügyelő jártában-keltében, Alsókubinyban ismerkedett meg egy Adler Teréz nevű hölggyel, aki zsidó vallású volt. Dédapám testvérei közül Judit néném meg is látogatta az alsókubinyiakat, és elhűlve mesélte otthon, hogy hát azok igazi pajeszes zsidók. Gondolom, a 19. század végén Erdélyben inkább neológ zsidókkal lehetett találkozni, akiket az utcán járva nem nagyon lehetett megkülönböztetni másoktól. Hozzánk lehetett inkább szokva Judit nagy-nagynéném. Mindenesetre Teréz mama férjhez menetele előtt áttért az unitárius vallásra, és szült is három fiút: Dezsőt, Gyulát és Károlyt. Dezsőből orvos lett, és a szombathelyi elmeorvóintézetnek volt a vezetője. Még a kilencvenes években is találkoztam olyan öreg szombathelyiekkel, akik emlékeztek reá. Az ő felesége is erdélyi volt. Nekik egy fiuk van, Dezső bácsi. Ő Pesten él, korboncnok főorvos volt. Neki is egy fia van, aki velem nagyjából egykorú, kicsi Dezső. Az ő házasságából pedig már két leány született. Így azon az oldalon a Tanka família fiúágon megszakadt. Gyula bátyám is megházasodott, náluk nem volt gyermek. Károly nagyapám, a legkisebb valamennyit tanult Kolozsváron a jogon, aztán jött az I. világháború, úgyhogy berukkolt, és hadnagyi rangban szerelt le. Utána nem is folytatta a tanulmányait, hanem a nagynénjei birtokain ő gazdálkodott, ő maradt itthon. A másik kettő Magyarországra szakadt. Aztán közbejött Trianon. Nagyapám itt maradt, bekapcsolódott az unitárius egyház életébe, és egyházköri főgondnoknak is megválasztották. Balázs Ferenc lelkiésszel nagyon jó barátságba került, szomszédos falukban szolgáltak, Mészkon és Kövenden. Károly nagyapám és Balázs Ferenc az unitárius egyháznak a reformer ágához tartoztak. Boros György püspök a nemrég kiadott nap-

lójában elég mérgesen írt róluk: mindig újítni akarnak ezek az „ifjú törökök”.³ Nagypám benne volt a vidékfejlesztő szövetkezetben is, egy ideig ő vezette a szövetkezet tordai boltját. Volt Tordán egy darabig boltja ennek a vidékfejlesztőnek. Torda a két világháború között is nagyon fejlett ipari város volt. A zöldséget, tejet, vaját, amit az aranyosszékiek megtermeltek, azt nem kellett túl messzire vinni, a tordai piacon és boltokban el lehetett adni. Így jól éltek a kövendiek is. A Tanka-család 400 holdja úgy oszlott meg, hogy minden testvér nevén volt 50 hold, így 1949-ben megúszták a kitelepítést. Persze az udvarházat el kellett hagyniuk.

Nagypám a magyar világban ájtott ide, Kolozsvárra, és itt a MÁV üzletvezetőségénél dolgozott. Aztán valamilyen oknál fogva 1941 januárjában öngyilkos lett. Nem derült ki, hogy miért. Némelyek azt rebesgették, hogy nem tudta igazolni a származását. Ugye, az ő édesanyja születésileg zsidó volt. Vagy talán valami pénzügyi manőverbe is beletáncoltak. Úgy hallottam, eléggé jóhiszemű volt. Nem tudjuk. De talán mégsem lehetett olyan nagy a vétsége, mert a Tűzharcos Szövetség temette innen, a Majális utcai székházból. Abban a világban eléggé sokat adtak a jó hírnévre, hogy ha olyan nagy sikkasztás lett volna, nem adtak volna neki ilyen tisztességet. A fejfáját is ők csináltatták. Így édesanyám meg az öccse, Géza félárvaként nőttek fel. Édesanyám a németországi fogságból hazakerülve érettségizett, majd beiratkozott a Zeneakadémiára, ahol csak három félévet végzett, mert aztán férjhez ment. Géza bátyám pedig átment Magyarországra, amikor még lehetett. Ott tanult a Gazdamérnöki Akadémián, és egy pesti lányt vett feleségül, Marton Irént.

Az itteni rokonok nem mehettek ki az esküvőre, ők pedig először 1955-ben jártak itthon. Irén néném benne volt eléggé az '56-os eseményekben. Nem tudom, hogy milyen szinten, de mindig követték. Végül 1956 decemberében átlépték a határt Ausztria felé, aztán Hollandiában telepedtek le, öt gyermekük született. De a hollandiai Tankák közül is csak András házasodott meg, két leánya született, úgyhogy fiágon kihalással fenyeget a helyzet.

Jó kanyargós és változatos életű, kis család az, amibe én beleszülettem 1951-ben, utánam még egy lány és két fiú következett. Érszodorón a parókián mindig laktak nálunk idős rokonok. Az anyai nagyanyám oldaláról egy öreg mama, Eszter mama, aztán a nagyanyám is, és amikor már Krasznán voltunk, akkor a Kövendén maradt mamák közül az egyedül élő Irma néni is elhoztuk magunkhoz. Édesapámnak valahogy természetes volt, hogy ezeket a szegény, öreg rokonokat befogadta. Irma tánti paszulyt fejtett, olvasott, amíg még bírta a szeme, beszélgetett. Ő is ott halt meg nálunk kilencvenvalahány éves korában. Ez mindig nagy család volt, három nemzedék élt folyton együtt.

Érszodoróra én magam nem nagyon emlékszem. A krasznai parókia egy öreg épület volt, az 1900-as évek legelején épült, az akkori kényelmi szempontoknak teljesen megfelelt. Egy L alakú nagy veranda, magas szobák. Fával fűtöttünk, és volt egy fürdőszoba is, ahol szombat esténként nagy fürdést rendeztünk. Ez volt a parókia. A falu polgári házai is nagyjából ilyen szintű kényelemmel voltak berendezve. A zilahi parókián is ez volt a helyzet. Az 1960-as évek elején még nem volt rendes városi csatornázás Zilahon sem. De a krasznai ebédlőben ott volt az édesanyám zongorája, meg jó néhány régi bútor is, két-három könyvespolc, megrakva mindkét ágról hozott könyvekkel, szóval volt egy kis történelmi hangulat, és a család két oldaláról könyvek. Ez a környezet vett körül.

Kraszna is érdekes képlet, ha jól meggondoljuk. Járási székhely volt 1944-ben, korábban pedig mezőváros, két uradalom volt itt: az egyik a lozsádi báró Győrffyéké, ami a 18.

³ Boros György 1928–1938 között unitárius püspök. Az említett napló: *Boros György unitárius püspök naplója 1926–941*. Sajtó alá rendezte Kovács Sándor – Molnár B. Lehel. Kolozsvár, 2001. (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 1.)

századig, azt hiszem, Teleki és Vay birtok volt, a másik pedig a Lengyel uradalom. Ez a 19. század elejéig Cserey Farkasé volt, aki Kazinczy Ferencsel tartotta a levélbéli kapcsolatot, és Kazinczy járt is Krasznán, és megismerkedett Cserey Farkas ott berendezett botanikus kertjével, a kolozsvári Erdélyi Múzeumot is támogatta. Tehát volt két nagyobb uradalom meg persze jobbágyságok, illetve '48 után kisgazdák, béresek, emez-amaz, napszámosok. Voltak helyi kisnemesek is, mint a Bereyek. Az ő Mester utcai igényes házukban volt egy kis kézzel működtethető szivattyú is. A pincében volt a kút, és fel lehetett húzni a padlásra a vizet, és ott volt a hatvanas években az egyetlen angol vécé az egész faluban. Kisnemesek voltak a Pentekek is. Az utolsó Pentekek, akit én is ismerek, kovácsok voltak. Általában a kisnemesek valamilyen ipart is űztek. Jó vegyes társadalom élt Krasznán. Különböző krasznaiak mindig is városiaknak tartották magukat, elkülönültek a környező magyar és román falvaktól. Volt egy mozi is itt, annak is épült valamikor a húszas-harmincas években, egy polgárház hátsó részét direkt mozinak alakították át, és működött a hatvanas években is, immár államosítva. Igazi ipari műemlék. Egy mozigépész volt, Ecsedi bácsi, és amikor cserélte a tekercset, generál sötét volt, és azt persze az ifjúság nagyon élvezte. Ott láttam például egy híres némafilmet: Buster Keatonnal A generálist. Persze akkor nem jegyeztem meg sem a címét, sem a főszereplő nevét, de azt igen, hogy Ecsedi bácsi valahonnan egy német nyelvű kópiát szerzett. Nem tudom, honnan lőtte, mindenesetre nagy siker volt.

Olyan szempontból is városias jellegű volt Kraszna, a lakosság túlnyomó része, a földműves réteg a református vallást követte. Az értelmiség egy része, a kereskedők, a hivatalnokok és hasonlóak voltak katolikusok. A katolikus templomot még a Cserey-uradalom építtette az 1860-as években. Az én időmben még plébánosa is volt a falunak, akit én nagyon kedveltem. Budai Ernő egy premontrei atya. Tőle tanultam franciául, és később latinul is, amikor már tudtam, hogy szükségem lesz rá. Márton volt a rendi neve, úgyhogy a névnapját mindig november 11-én tartotta. Jó barátságba is került édesapámmal, mert a legelején megegyeztek, hogy dogmatikáról nem vitatkoznak, és azon túl az életnek mindenféle problémáit nyugodtan meg lehetett vele tárgyalni. Ernő bácsi vagy Márton atya ilyen-olyan családi alkalmainkon is részt vett. Később Váradra került, majd Érmihályfalván is volt. Kraszna zsidó lakosai, már akik hazakerültek a pusztulásból, kihasználták az alkalmat, és az 1950–60-as évek fordulóján mind kivándoroltak Izraelbe. Még emlékszem a zsidó iskolatársaimra: magyar kultúrájuk volt, de román tagozatra jártak. Egyikőjünkkel, egy helyes kislánnyal együtt jártunk németórára Csoma tanító nénihez. Sajnos a zsinagógát még az 1960-as évek végén elbontották, de két jellegzetes, többlakásos zsidó ház még ma is látható. Ilyen faluban nőttem föl, ahol persze kollektív működött, de mindenkinek megvolt a 60 árnyalattal háztájija meg a háztáji szőlője, 5 ár.

Mekkora terület az az ár?

100 m² egy ár, tehát 5 ár 500 m². Nagyjából 500 tőke szőlő fért el rajta. Ha az ember egy nap alatt meg akarja kapálni, annak jól meg kell húzni. Én egyszer megcsináltam. Kellemebb volt, amikor többen végeztük. Édesapám szeretett kertészkedni, jó nagy kertje volt a parókiának. Egy-egy nagy munkába még a bibliakörös asszonyok is besegítettek, és utána volt egy kis „kínálmációs” beszélgetés, amit én is megszerettem. Az egyik öcsém, Zoltánnal máig mind a ketten kertészkedünk. Ő Sepsiszentgyörgy mellett, Bikfalván. András öcsém viszont, aki református lelkész lett, és a parókiájának elég nagy kertje van, nem olyan nagyon szereti. Csinálja-csinálja, de nem az a szenvedelmes kertész. Gyermekkoromban tehenet és juhokat tartottunk. Én is sok mindent megtanultam ebben a falusi világban. Hogyha az osztálytársaim azzal dicsekedtek, hogy ők szőlőt préseltek éjjel, meg juhot tartottak, meg ez-az, én is ambicionáltam, hogy ilyesféle munkákban benne legyek. Persze

bosszantottak, hogy én nem tudok ásni, meg ezt nem tudom, azt nem tudom. Tudtam én azt, csak nekik jól esett, hogy ezzel cukkoljanak egy kicsit.

Az volt a szerencsénk, hogy mire középiskolába mentem volna, '66-ban, akkor már működött helyben egy egészen jó kis középiskola, és nem kellett Zilahra menni. Akkoriban volt egy olyan program Romániában, hogy Erdőszentgyörgyön, Szovátán, tehát kisebb helységeken is létesítettek középiskolát. Nagyon szerettem abba az iskolába járni, a testvéreim is ott végeztek. A tanári kar is jó volt. Egyik történelemtanárom, Obernoszter István, különösen jó emlékeket hagyott maga után. Nem volt szép ember, a rossz fogaira is emlékszem, de nagyon jól tudott mesélni, kiváló órákat tartott. Azt hiszem, részben neki is köszönhetem, hogy a végén történelemmel foglalkozó ember lett belőlem. Aztán vonzott a műemléktempлом is. Persze a történetét azonnal megtanultuk, mert azzal lépten-nyomon találkoztunk. A toronyban volt letéve két faragott, 19. századi Szent Mihály lova, lehoztuk az irodába, leporoltuk, lemostuk. A régi, barokk szószekekronának egy részlete is megvolt, arról is óvatosan letisztítottuk a port, és kiállítottuk az irodában a páncélszekrény tetejére.

Azt már gyerekkorunktól fogva tudtuk, mert felolvasta édesapám az egyházi jegyzőkönyvből, hogy az egyik úrasztali pohár a Rákóczi-emigrációból került haza. Rákóczi Ferenc egyik diplomatája, Pápai János használta a szent edényeket. Ő utoljára Bukarestben élt, és ott is halt meg. A dolgait rábízta egy Makai Györgyné Vincze Erzsébet nevű hölgyre, hogy ha jön be Erdélybe, akkor hozza be a klenódiumokat, és valamelyik egyházközségnek adja oda. Kerekedett is egy kis vita arról, hogy hova kerüljön. Szerencse, mert ahol vita van, annak írásos nyoma marad. A lényeg az, hogy ez a Vincze Erzsébet Krasznán telepedett le, és a kelyhet a krasznai egyházközségre hagyta.

Ez a Vincze Erzsébet kintről jött?

Bukarestből, azt ottani emigrációból. Annak én nem néztem utána, hogy a férje, Makai György ki volt, mi volt. Erzsébet asszony igazából a futár szerepét játszotta az ügyben. Egy 1660-as dátumot viselő kókuszdió-kehellyel és egy paténával meg egy szkófiomos hímzésű terítővel gazdagodott az eklézsia. Amikor 1919-ben ott mozgott a front a Meszesen, a román katonák ellopták a paténát is, meg a kelyhet is. A paténa kenyérszító tányér, amit nem sikerült visszaszerezni, a kelyhet szerencsére egy liter borért igen. A mi időnkben már nem volt használatban a kehely, mert a belseje nem tartotta a folyadékot. Muzeális tárgyként állt ott a páncélszekrényben, megvan most is. Az egyházi jegyzőkönyvek, amelyek a 18. század közepén kezdődnek, ezt az egész történetet szépen megőrizték. Katona Tamás nevű lelkész volt az, aki fölfektette ezeket a jegyzőkönyveket. A templomnak nagyon szép festett fa mennyezete van, annak is tudni kellett a történetét. Később kiderítettem, hogy a krasznai presbitérium létrejöttét is ő kezdeményezte igen korán, 1747-ben. Én is, amikor már akkorácska voltam, szívesen vezettem az idegeneket, akik ott megálltak. Talán ez is egy kicsit irányított a jövődő foglalkozásom felé. Bár volt egy adott pillanat, amikor az édesapám kifakadt. Azt hitte, nem hallom, de hallottam. „Hát ez a fiú mind csak irodalmat olvas, nem látok semmi történelmet. Miért akar ez történelemre menni?” Tényleg sokat olvastam, de nem vált káromra. Édesapám sosem biztatta egyikünket sem, hogy menjünk teológiára. Amúgy az igehirdetői munka vagy a lekipásztori munka nem lett volna tőlem idegen. Csak egyet nem tudtam volna megvalósítani, amit édesapám igen, hogy mind a 3700 hívőt, vagy amennyien voltak akkor Krasznán reformátusok, mind név szerint ismerjem. Ő végig tudta sorolni az alszegtől a felszegig, meg a kis országútig, hogy ki hol lakik, meg ki kinek a rokona. Nekem olyan rossz az arc- és névmemóriám, mindmáig kacagnak rajtam a tanítványaim. Én az első előadás előtt elmondom, hogy az utólagos vigyorgásnak egy kicsit az elejét vegyem. Talán a kilencedik osztály vége felé merült fel egy családi beszélgetésben, hogy is-

merősök közvetítésével egy kolozsvári történész professzor szívesen fogadna egy beszélgetésre. Felkaptam a kerékpárra, Kolozsvár–Kraszna egy napi út volt. Szállóvendégként pedig édesanyám atyai jó barátai, Nagy András nyugalmazott teológiai tanár és felesége szívesen láttak.

Jakó Zsigmondnak hívták azt a professzort. Akkor még a Mikó utcában lakott egy sajátos házban, ami még a negyvenes évek végének, az ötvenes évek elejének a társbérletes hangulatát idézte. Egy nagy hatalmas szoba volt, ahol engem fogadott, ott volt az íróasztala, a háta mögött egy kefefrizurás, ősz hajú úriembert ábrázoló kép (később tudtam meg, hogy Kelemen Lajos nézett le rám a falról). De ott volt még egy gyerekágy is, mert Klári akkor lehetett úgy öt éves körül. Zsúfolt volt minden. A folyosón kellett végigmenni a konyhájukba. De közben még egyéb lakók is éltek más szobákban. Jakó professzor akkor tudomásul vette, hogy nekem milyen szándékaim vannak.

Akkor még nem jártál ide Kolozsvárra, hanem még középiskolás voltál?

Középiskolás voltam, de azért Kolozsváron előfordultam korábban is. Ha volt valami baj a lábammal, akkor ide hoztak a klinikára, az ötvenes–hatvanas években látogatóba jártunk Kolozsvárra, ismertem a belvárost, nem kellett kíséretet. Jakó mindjárt megbízott egy feladattal. Szilágyság? Református lelkész? Ó, a diósadi lelkipásztornak van három középkori oklevele, azt meg kéne nézni. El is irányított, hogy a részletekről mit kell tudni, mit kellene megfigyelnem. El is mentem, becsöngettem a Tonk famíliához, Sándor jól lenézett rám (a magassága miatt), hogy ki is vagyok. Ott volt vele Kovács András is. Ha jól tudom, akkor együtt is laktak, és akkor ott beszélgettünk egy kicsit a történelemről. Még inkább fölbuzdult bennem a vágy, hogy ezek a nagy diákok milyen okosak és fölkészültek, valami hasonlót kellene nekem is megvalósítanom. Nagyon vonzó jelenségek voltak egy kis középiskolás gyereknek. Aztán visszamentem a Szilágyságba, és a nyáron alkalmat is kerítettem rá, hogy elmenjek a diósadi lelkészhez. Fogadott is, mert akkor éppen jó barátságban volt édesapámmal, és elő is rántott három keskeny hárttyát. Persze sejtheted, hogy én nulla paleográfiai felkészültséggel mit tudtam abból kiolvasni! Talán valamicskét, mert emlékezetem szerint elég szép írásúak voltak. 1350–1360, valami ilyesmi volt az évszám. Akkor valamiféle leírást is készítettem, és elküldtem Jakónak. Utólag egyszer meg is mutatta a kis cédukáimat, megőrizte őket. Később egyetemista koromban is meg akartam nézni az okleveleket, de akkor éppen rossz viszonyban volt a lelkész az édesapámmal, és nem mutatta meg. Aztán 1974-ben az állami levéltár begyűjtötte Zilahra az okleveleket, ott megvannak. Azt már levéltárosként néztem meg, hogy szerepelnek azok az oklevelek a régebbi egyházi, pontosabban a diósadi egyházközség leltárában. Mindezek után be is kellett jutni az egyetemre. Elég nagy volt akkoriban a túljelentkezés, rá kellett tehát hajtani a román és az egyetemes történelemre.

Miből volt a felvételi?

Románia története románul és egyetemes történelem, ami lehetett magyarul is. Én elég jól tudtam románul olvasni, meg tudtam a nyelvtant, de a beszédgyakorlatom – hogy is mondjam – nagyon gyér volt. Krasznán voltak őshonos románok, öt-hat család. Onnan lehetett tudni, hogy ők románok, hogy Ács, Pap, Hegedűs és Ghile névre hallgattak. Mindegyik tökéletesen tudott magyarul, és nyilván görög katolikusok voltak. Aztán később még települtek be a környező falvakból, még most is, de nem voltak túl sokan. Ezek az őshonos krasznai román családok most is tudnak magyarul. Szóval, ott nem igazán lehetett gyakorolni a román társalgást. De sikerült jól felkészülni a felvételire. Édesapámnak a másik kedves, jó

barátja volt ifj. Nagy Géza, az irodalomtörténész, aki a Pápai Páriz-féle kötetet is sajtó alá rendezte.⁴ Nagyon szerettük Géza bácsit, kiváló tanárember volt. Ő ajánlotta, hogy van Kolozsváron egy történész professzor, Cselényi Béla, aki nagyon jól tud románul, és vállal felkészítést. Tizenkettedikben kétszer is feljöttem Kolozsvárra egy-két napra, írtam dolgozatokat, ő azokat kijavította, megbeszéltük. Ma is emlékszem az egyik jelenetre, amikor a kisebbik fia, Béla, a költő nyitott ajtót farmerben. Nadrágszíj helyett láncsal volt körbe kötve a farmer, és azon csüngött egy lakat. Gondoltam magamban, hát ez érdekes városi divat, de adott esetben gondot okozhat, ha elvész a lakat kulcsa.

A felvételinél tíz és felen vagy tizenegyen voltunk egy helyre, elég nagy volt a hajtás. Akkoriban az volt a rendszer, hogy ha a közös felvételi során – ahol, ugye, nincs diszkrimináció, külön magyar helyek, ilyesmi – bejutottak magyarok, akkor azok külön kérvényezhettek, hogy bizonyos tárgyakat magyarul hallgathassanak, és ezt jóvá is hagyták. Így alakult ki az a bizonyos magyar „A” csoport. A felsőbb éves diákok általában mindig figyelték, hogy kik jutnak be, és akkor azoknak továbbadták az információt, mert hivatalosan nem mondta meg senki az egyetemen, de a kérvényt elfogadták. Ami nem Románia történelme volt vagy párttörténet, vagy ilyesmi, azt mi magyarul hallgathattuk: egyetemes történelmet, a történelem segédtudományait, filozófiát, politikai gazdaságtant meg hasonló tárgyakat. Így működött az 1959. évi egyesülés után itt maradt magyar tanárokat a Babeş-Bolyai Tudományegyetemen. Új embert nem vettek föl, meg nem is lépett előre senki. Már az első évben találkoztunk Jakó professzorral, aki a Történelem segédtudományai című két féléves előadást tartotta: oklevéltant, levéltártant. Volt latin paleográfia opcionálisan, és azt is mindenki felvette a magyar csoportból. Volt magyar paleográfia is, de az csak fakultatívan, azt még csak be sem írták az indexbe. Azt is mindenki felvette, és lendületesen jártunk Jakó professzor óráira. A latin paleográfia kezdődött a viaszablátskák kurzív vakarásaival, hát, az nehezen ment, de már az oklevelek, azok egy kicsivel jobbak. Nagyon megszerettük ezeket a tárgyakat. Kemény vizsgákat tartott a professzor úr, de ezt mindenki természetesen tartotta. Másodéven a művészettörténet volt az egyik kedvenc tárgyam, az is két féléves tárgy volt, a Propyläen Kunstgeschichte köteteiből készültem a vizsgára. Már a felvételikor összebarátkoztunk egy mezőtelegi református fiúval, Varga Árpáddal. Földműves családból származott, de talán már az édesapja valamilyen mesterséget folytatott. Jakó Zsigmond mindegyik évben kihalászgatta azokat a diákokat, akikről úgy gondolta, hogy beválnak, nemcsak tanárnak, hanem kutatónak is. A korábbi évfolyamokból így választotta ki Tonk Sándort vagy Kovács Andrást. A mi évfolyamunkból hármat választott, Varga Árpádot, Miklósik Ilonát meg engem. Elkezdett belőlünk medievistát faragni, és mindjárt volt is szakdolgozati témánk, nekem a kolozsmonostori konvent oklevéladó működése, Árpinak pedig, lévén bihari, a váradai káptalan. Meg is írtuk a dolgozatokat rendesen. Még Magyarországra is elmentünk 1973 nyarán Varga Árpival, kint kutattunk az Országos Levéltárban több mint egy hónapig. Jakó még arról is gondoskodott, hogy az egyik barátja vigyen el minket egy kis tanulmányi kirándulásra. Király László töki református lelkész vállalkozott a feladatra, meghordozott minket Egerben, Sárospatakon. Akkor láttam először nemes penészt valamelyik hegyaljai plébános pincéjében. Ma is szívesen idézem fel a jó kis kirándulás emlékeit. Árpi igen alapos, jó dolgozatot írt, és az egyetem végén sikerült elrendeznie, hogy a székelyudvarhelyi múzeumhoz⁵ kerüljön, mert Székelyföldön azért még lehetett mozogni ilyen szinten. Romániában akkor az volt a szabály, hogy aki egyetemet végzett, kötelezően három évet kellett tanítania ott, ahova központilag kinevezték. Ez Árpi esetében

⁴ Pápai Páriz Ferenc: *Békességet magamnak, másoknak*. Bukarest, 1977.

⁵ Székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum

Oroszhegy volt, és megyei szinten elrendezték, hogy a múzeumba kerüljön. Ugyanezt Kolozs megyében nem lehetett elrendezni. Amikor én negyedéves voltam, 1974 tavaszán, sajnos meghalt az Erdélyi Református Egyházkerület kolozsvári levéltárának a vezetője, Markos András. Jakó az egyetemen összefutott velem, és közölte, hogy ő nagyon örülne, ha az a munkahely továbbra is megfelelő szakemberrel lenne betöltve, mint amilyen Markos is volt, meg László Dezső. Mit szólnék hozzá? Én úgyis egyházi körökben nőttem fel, már ismerem ezt a gettósorsot. Nagyon tetszett nekem az ötlet, a kutatást jobban szerettem volna, mint a tanítást. Csak hát itt, Kolozs megyében nem lehetett elrendezni a dolgot, úgyhogy három évig várt reám az egyház. Ahogy Nagy Géza bácsi mondta, Jakó Zsigmond mint egy kicsi buldog kapaszkodott bele ebbe az állásba, nehogy valaki alkalmatlant vegyenek fel. Géza bácsi akkor már az egyetemen tanított, de korábban ő is évtizedekig dolgozott az egyházkerületnél. Többek között ezt a levéltárat is rendezte, amikor 1957-ben létrejött. Azt mondta, Jakónak vitathatatlan tekintélye volt Nagy Gyula püspök előtt is, aki számon tartotta, hogy a zsinat világi tagságát vállalta az ötvenes években, és a levéltáros továbbképzésben is részt vett. Sikeres volt tehát ez a fent említett belekapaszkodás. Mihelyt lehetett, gyorsan felmondtam a tanári állást, és 1977 szeptemberében eljöttem Kolozsvárra levéltárosnak. Mondták is az egyházkerületnél, hogy ilyen sokat még senkire se vártak.

Azt a három éves közjátékot azért én nem bántam meg. Valahogy úgy éreztem, hogy bele kellene már végre ugorni a mélyvízbe. Itt, Kolozsváron Jakó tanítványaként ismertek, az egyháznál meg Sipos János fiaként szerepelhettem. Ha kimegyek oda Noszolyba, ami Szamosújvártól keletre van a Mezőségen, akkor nem az apám fia leszek, hanem a saját lábamon kell megállnom. Sikerült is. Noszoly nagyobb részt román falu, egyötöd részben magyar a lakossága. Fogadtam egy-egy szobát, sokszor kosztal együtt vagy legalábbis egy meleg ebéddel, a vacsorát én álltam. A fűtéssel nem sokat bajlódtam, vettem egy villanykályhát. Akkor már villamosítva volt a falu, azelőtt két évvel vezették be a villanyt, és ez a megoldás jónak bizonyult. Délelőtt letanítottam az iskolában, délután meg olvastam, tanultam, sétáltam, kirándultam. Még sajnálom is, hogy nem kerékpároztam többet, elmehettem volna például Vasasszentegyre is.

Román családnál laktál?

Két évig román családnál, utoljára egy magyar néninél. Az első román család is édes volt, Mihái bácsi és Mariuca néni. Tudni kell, hogy Noszoly Észak-Erdély. Mihái bácsi a magyar honvédeknél szolgált, és nagy csodálója volt Horthynak. „Horthy! Az igen! Hogy az hogy szerette a katonáit!” Csak jóra tudott emlékezni. Különben nem egyedül gondolkozott így, a kortársai szintén megélték többé-kevésbé felnőtt fejjel a magyar világot. Közülük az egyik az ortodox egyházközség kántora volt, a diák, tekintélyes ember, korábban nagygazda. Egyszer bementünk a kollégáimmal a kocsmába fizetés után, hogy öblítsük le valami folyadékkal a gazdagodást. Persze tudták rólam, hogy magyar vagyok. A kántor és a barátai már korábban ott iddögáltak, úgyhogy jókedv volt. Hívtak: „Jaj, jöjjön, professzor!” A kántor elkezdett énekelni egy magyar nótát: „Hej Rebeka, Rebeka, dróton jár a dereka...” Én tőle tanultam meg ezt az örökbecsű, ősi magyar népdalt. A többiek meg: „Mit énekelsz Te magyarul?” „Én ezt levente koromban tanultam” – felelte a kántor románul. „Az volt a jó világ, amikor én levente voltam. Hej, Rebeka, Rebeka...” Persze én is énekeltem vele utána. Nem volt semmi baj. Volt egy ilyen hangulat a faluban, és általában Észak-Erdélyben. Erre van is egy jellemző történetem. Egy kötelendi öreg néni férje a közösöknél szolgált, és meghalt az I. világháborúban a fronton. Ott maradt két-három árva leánnyal, és hát a román világ a hadiözvegyre nem sok gondot fordított. Amikor Kötelend is Észak-Erdélyhez esett, rendezkedett a jegyző, összeírták a hadiözvegyeket, és a mama kapott ajándékba egy tehenet. Ad-

dig a gyerekei már felnőttek, de a tehén az jól jött. Na, aztán az öregasszony mondta: „Csókolom a Horthynak a lábát”, merthogy Horthytól kapott egy tehenet ajándékba. Vagy amikor tárgyalták, hogy a beszolgáltatásra mit kell adni, hogy van, mint van, mennyi marad: „Emlékezzetek vissza, a futurás időben mi volt!” – mondogatták. A Futura gabona-beszolgáltató vállalat volt, kötött gabonaforgalom volt a háborútól, '41-től kezdve. Szabott áron lehetett eladni a búzafölösleget, de ha nem termett annyi búzád, amennyi kellett a vetésre és a család ellátására – két mázsát számítottak fejenként a felnőtteknek –, akkor ugyanolyan szabott áron azt meg is vehetted a Futurától. Így megvolt a plusz, megvolt a kenyér, el lehetett látni a frontot is meg a várost is, meg mindent. Általában a jobb gazdák vállalkoztak arra, hogy ezt intézik. Kellott raktárjegyzéket csinálni, ami írásos munka volt, és becsületesnek is kellett lenni. Noszolyon különben a Schilling család volt birtokos a 19. század közepétől, laktam is egyszer az udvarházukkal szemben. Akkor már romos épület volt, de róluk is jó emlékeket őriztek. Ez az a família, akik kitalálták a nevezetes noszolyi sajtot, ami camembertszerű, pincében érlelt tehénsajt.

Én Noszolyon románul tanítottam. Az 1-4. osztályban volt magyartanítás, az összevont osztályban mindig volt egy-egy magyar tanítónő. Egyszer próbálkoztam azzal is, hogy az 5-8. osztályban is legyen fakultatív magyartanítás. Volt rá lehetőség, csak a szülőknek kellett volna kérvényezni, de ezt az egy akciómat a helyi igazgató elutasította. Igaz, hogy a szülők se kérték. Persze a magyar gyerekekkel magyarul beszélgettem. Benne voltam mindenben, amit kellett csinálni az iskolában, őszi közmunkák, ezek-azok. Látták, hogy nem ijedek meg a munkától. Adott pillanatban kapott az iskola egy légpuskát. Nagy durranás volt, mindenki löni akart, amit persze meg kellett szervezni. Gyakran jártam Kolozsvárra, mert ide udvaroltam, a jövődő feleségem még egyetemista volt. Megbíztak, hogy szerezzek be légpuskalövedéket. De azt is ki kellett találni, hogy valahogy visszaszerezzük a kilőtt lövedékeket. Csináltam egy olyan dobozt, amibe több réteg rongyot raktam, előtte volt a céltábla, és akkor a golyók 80%-át vissza lehetett szerezni, újrahasznosítani. Sorban mindenki lőhetett, a lányok is. Nagy élvezet volt, és időről időre volt ilyen gyakorlatozás légpuskával.

Jó hangulatú, fiatal társaság volt a tanári kar, egy-két középkorú tanárral. Ott tanultam meg például, hogy a románok milyen nehezen tegeződnek. A román nyelvben van egy ún. átmeneti tegezés is, amikor azt mondja, hogy „Domnule” ('Uram'), de tulajdonképpen a nyelvtani formula tegezés. Az udvariasabb forma pedig a „Domnavoastre” ('Ön, Uraságod'), ami már igazi magázódás. A magyarban ilyen nincs. Viszont a magyarban az idősebb kolléga nyugodtan összetegeződhet a fiatalal. Legalább egy-másfél évnek kellett eltelnie, amíg a volt igazgató, aki akkor már tanítóként dolgozott, ötven év körüli ember, nagy nehezen rávette magát valamilyen húsvéti koccintás alkalmával, hogy összetegeződjünk. Én akkor huszonéves voltam. Megünnepeltük egymás születésnapját is időnként, szóval befogadtak, és segítettek is. Az egyik ház tulajdonosa, amelyiknél laktam, a falu felcsere volt, Varga Mircea. Az ő fiát is tanítottam, osztályfőnöke is voltam a kicsi Mirceanak. Azért is fogadott oda a második évben, hogy egy kicsit foglalkozzak a fiúval, magyart tanítsak neki. Hát az nem olyan nagyon ment, nekem se voltak se könyveim, se módszereim hozzá, de lehet, hogy a gyereknek se olyan nagyon fűlt a foga hozzá. De egy értelmes, jó eszű gyerek volt.

Ez volt a neve, hogy Varga Mircea?

Igen. Voltak ilyenek a faluban, például egy egy Cizmadi Nicu nevű, nyílt, kék szemű gyerek, akinek a nagyapját még Csizmadiának hívták, a magyarok még emlékeztek reá. Mirceára visszatérve, Zoltán öcsémnek, aki Sepsiszentgyörgyön tanár, a szemét kellett megvizsgálni. Brassóból járt ki egy orvos Szentgyörgyre, és elment ahhoz. Beköszönt: „Jó napot, doktor úr!” S azt kérdezte tőle a doktor: „Magának nem volt valami testvére Noszolyban tanár?”

Zoltán mondja: „Dehogynem”. Kiderült, hogy ez az én Mircea tanítványom, aki elvégezte az orvosit, és szemorvosira specializálódott, most Brassóban praktizál.

Visszakerültél Kolozsvárra.

Noszolynak a mérlegét megvonva: nagyon hasznos volt nekem, egy csomó társadalmi tapasztalatot is szereztem, meg a helytállás, egyebek. Rossz lett volna, ha bekerülök az egyetemre, egy egyházi gettóba, amibe be volt szorítva. Hát azért a gettó szögesdrótja persze véd is bizonyos szempontból. Elszigetel és véd is. Az egyetemen is ez működött többé-kevésbé. Ha rögtön belecsöppentem volna az egyházi szolgálatba, akkor nem mászom ki soha a való világba. Így viszont rendesen megtanultam románul is, gyakoroltam a nyelvet, a beszédet. Különben az egyetem végére, sőt már harmadévre élvezettel olvastam egy-egy regényt.

Fölkerültem Kolozsvárra a református levéltárba, ahol Kiss Ágnes fogadott. Ő akkor még az irattárban dolgozott, de 1968 és 1974 között Markossal együtt dolgozott a levéltárban, és utána is még ő volt a levéltár felelőse, amíg énreám vártak. Nagyon szerette ezt a munkát. Ő amúgy biológia tanárnő volt, tehát a gyakorlatban tanult bele a levéltárosságba, de érzéke is volt hozzá. A levéltárosság eléggé gyakorlati jellegű mesterség, amit csak elméletben nem lehet elsajátítani. A levéltári anyaggal való ismerkedéssel kezdődött a munkám, és intenzív olvasással, a kutatók kiszolgálásával. Lassan mindenbe beletanultam. Talán már a legelején elkezdhettem volna olyan adattárakat gyűjteni, történeti sematizmust csinálni, amit igazából csak később kezdtem. Jakó megörült, hogy még egy munkatársa lett Kolozsváron. Tonk Sándor akkor Marosvásárhelyen dolgozott, Kovács András meg Egeresen. Később akkor, 1979–1980-ban egy tanulmánykötet, kicsit az Erdélyi Múzeumot pótlandó, a Művelődéstörténeti Tanulmányok. A Kritérium vállalkozott rá, hogy kiadja. Persze elvárás volt, hogy legyen benne mindig nagy román téma is, mert másképp nem ment volna át a cenzúrán. Engel Karcsi bácsi szállította a román témákat. Jöttek szépen a vaskos, alapos történelmi tanulmányok is. Már az első kötetnek a névmutatóját én csináltam, a másodiknál pedig a szerkesztőbizottságba is bevettek. Beleszagoltam kicsit ebbe a könyvcsinálásba, amit azóta is nagyon szeretek, Bálint Lajos szerkesztőtől akkoriban kezdtem tanulni. Más szövegeivel bíbelődni, úgy érzem, hogy hasznos, főleg, ha jó a szöveg, és nem olyan sokat kell vele dolgozni.

Szerencsére lakást is kaptunk a teológián. Egyházi tulajdonú bérlakás volt, ma is ilyenben lakunk. A történethez hozzá tartozik, hogy még noszolyi tanár koromban megtartottuk az esküvőt, amikor a menyasszony végzett, és én is letudtam a katonaságot. Amúgy Zilahon katonáskodtam, úgyhogy nekem nagyon kényelmes volt, könnyen haza lehetett ruccanni. Édesapámnak volt rossz, mert túl gyakran kellett pálinkát vinnem a kollégáknak. Úgyhogy 1976-ban megvolt az esküvő, a feleségem Szilágyosmlyóra került, ott húzott le három évet, távházasságban éltünk az elején. 1978-ban megszületett az első fiunk, Géza, s a felségem fizetés nélküli szabadságot vett ki. Ez volt a román GYES, ahogy a magyarországi barátoknak elmagyaráztam. Az a joga megvolt, hogy bármikor visszamehetett a tanügybe, mert ő még ezt a bizonyos véglegesítő vizsgát is letette, csak fizetés nélküli szabadságon volt, úgyhogy a nyugdíjjárulék nem ketyegett. Ebben az állapotban volt egészen '88-ig, mert 1981-ben született a középső fiú, Áron, két évre rá pedig a legkisebb, Dávid. Mire a legkisebb is ötéves lett, már itt volt az ideje, hogy menjen ő is dolgozni, és maga is vágyott vissza. Egy Kolozsvár melletti faluban, Györgyfalván kapott állást, ahova ingázni tudott a család mellett is. Ez volt a családi háttér. Én dolgoztam a levéltárban, három óra körül hazamentem, és jött a család, meg egyebek. Még otthon is egy kicsi olvasás. Akkoriban még több időnk volt arra, hogy barátilag is összejárjunk. Nem volt olyan futós világ a nyolcvanas években, meg hát

bizonyos időt a beszerzésre is rá kellett fordítani. Érdekes, hogy a nyolcvanas évek közepén olyan körülmények között, amilyenek voltak – hogy vajhoz vagy húshoz, vagy akár sima tejhez csak nehezen lehetett hozzájutni –, mégis meg tudtunk élni egy nem túl nagy fizetésből. Persze mind a két oldalról jött anyagiakban a szülői segítség alma, krumpli, kopaszott tyúk és hasonló formájában. Nyaranta hazaküldtük a gyerekeket falura, ami nekünk is nagyon jó volt, meg nekik is.

Itt elég jó, békés és csendes élet volt a levéltárban, nagyon meg is szerették az emberek. Kovács András, amikor már bekerült ide a művészettörténeti kutatócsoportba, elég gyakran előfordult nálam. Mindig volt jó kávé, nemcsak ez a csicszeriborsós kávépótlék. Aztán egy nyugdíjas történelem tanár, Kiss István ráharapott arra a történelmi sematizmusra, amit akkor már én is elkezdtem gyűjtögetni, elég rendszeresen jegyzetelte az egyházmegyei protocollumokat. El is készítette a hunyad-zarándi és a dési traktus történeti névtárát, a kilencvenes években Dáné Veronkával rendeztük sajtó alá a kéziratát, ami a Református Szemlében jelent meg. Ő „alsegédőlevéltáros”-nak hívta magát, és szívesen helyettesített, ha éppen haza kellett szaladnom ebédeltetni a gyermekeket. Nagyon szép történelmi helyen volt akkoriban a levéltár, 1961 óta a Farkas utcai templom déli csonkatornyában és a kerengőben működött. Pontosabban a kerengőbe 1988–1989-ben költöztünk le, mert a nehezen fűthető emeleti termet raktárrá kellett átalakítani. Ez a kétszintes raktár, ami persze mostanára már megtelt.

Hogyan indult a tudományos munkásságod?

Igazából az először tapogatózás volt erre-arra. Az első komoly dolog, ami megjelent nyomtatásban, az a szakdolgozat egy kicsit kipofozva, azaz egy medievista tanulmány.⁶ Felmerült, hogy kellene egy iskolatörténész, Marosszék református és unitárius népiskoláinak történetét kellene feldolgoznom. Kalotaszeg már megvolt. Akkor arra is rászántam vagy jó két évet, és kijött a második Művelődéstörténeti Tanulmányokban.⁷ Még mindig ingadoztam, mert azt azért láttam, hogy nekem a középkorkutatás nem nagyon megy, nem vagyok valami Jakó vagy Engel Pál, vagy Fügedi, vagy Zsoldos Attila, hogy a maiak közül is mondjak valakit. Jönnek a száraz okleveles adatok, jogi szövegek, bizonyítványok, és ezekből kell rekonstruálni egy színes, középkori életet. Ez nekem nem ment. A magyar forrásadottságok még rosszabbak, itt jóval kevesebb a krónika, az elbeszélő forrás. Láttam, hogy ez nem nekem való. Ha már amúgy is itt vagyok a levéltárban, akkor leginkább kora újkorral kéne foglalkoznom.

Jó kora újkori anyag volt a levéltárban?

Nemcsak volt, hanem van is. Igazából a 17. század elejétől kezdte az Erdélyi Református Egyház a belső iratait írni és megőrizni. Van is anyag, de én is úgy éreztem, hogy a tágabb kora újkor, a 16. század vége és a 17–18. század lesz a kedvencem. Aránylag korán írtam meg Cserey Farkas történetét, először elsütöttem románul.⁸ Kiderült a főkonzisztórium mutatóból, hogy Cserey Kolozsváron is akart botanikus kertet csinálni. Nem is csak akart, hanem létesített is. Gondoltam, hogy ezt érdemes megírni. Akkor derült ki az is, hogy a

⁶ *A kolozsmonostori konvent hiteleshelyi működése. Művelődéstörténeti Tanulmányok 1.* Szerk.: Csetri Elek – Jakó Zsigmond – Tonk Sándor. Bukarest, 1979. 33–50.

⁷ *Marosszéki népoktatás a XV. századtól 1848-ig. Művelődéstörténeti Tanulmányok 2.* Szerk.: Csetri Elek – Jakó Zsigmond – Sipos Gábor – Tonk Sándor. Bukarest, 1980. 107–135.

⁸ *Wolfgang Cserey ca botanist și grădina sa botanică din Crasna.* Acta Musei Porolissensis, vol. 12. (1988) 801–806.

debreceni fűvészkertet is ő alapította. Sárospatakon is akart, de az nem jött össze, sőt Enyeden is ugyanúgy alakult a helyzet. Nagyon pártolta ezeket a kollégiumokat. A kolozsvári működött is vagy tíz évig. A *Guberniumot* is arra akarta rávenni, hogy a Királyi Líceum mellett is csináljanak egy *hortus academicust*, de azok nem támogatták. Gyerekkoromból ismertem a krasznai kehely történetét is, és akkor azt is megírtam románul.⁹ A zilahi múzeum időnként rendezett tudományos ülésszakokat, és lehetett a múzeum évkönyvében közölni az írásokat. Egyébként történelmet nem nagyon volt hol, csak a Református Szemlében, de ott is csak módjával. Ezek a szösszenetek már jelezték, hogy a 17–18. század lesz az én kedvenc időszakom. 1986-ban volt a Farkas utcai templom építésének a négyszázadik évfordulója, és akkor készült egy emlékszám is a Református Szemlében, amibe én is beledolgoztam. A jegyzeteket azonban a cenzúra kivágta.

A legtudatosabb adatgyűjtögetés a részemről az erdélyi református lelkészek történeti névtára volt, amit reméljük, 2017-re, a reformáció évfordulójára le is tudunk tenni az asztalra. A dunántúliak már megcsinálták. Sokan dolgoztunk rajta. Ez is egy régi téma volt.

A nyolcvanas évek legelején ismertetett meg engem Jakó Monok Istvánnal, aki akkor még tán végzős egyetemista volt vagy doktorandusz, ő is még nagyon a pályája kezdetén. Mihelyt megtudta, hogy hol dolgozom, találkoztunk a templomban. Mindjárt elküldött a szegedi egyetem kéziratárából egy jegyzéket a Főkonzisztóriumban őrzött iratokról, amik 1903-ban még megvoltak, amikor Iványi Béla kutatott itt. Úgy emlékszem, 1981-ben indult ez a barátkozás, és akkor engem is elvárásolt a régi nyomtatványok, főként könyvjegyzékek irányába. Úgyhogy akkor másoltunk, fényképeztünk, kutattunk. Elannyira, hogy amikor '83-ban kint voltunk a feleségemmel Magyarországon, és lementünk Szegedre, nagy örömmel fogadtak, tejből-vajból fürösztöttek minket. A nyolcvanas évek elejére már kialakult a bukaresti magyar követséggel is a kapcsolat, úgyhogy a mikrofilmeket úgy lehetett kiküldeni, hogy ne lássa a vámos. Erről nem is mondanék többet, mert nem biztos, hogy ez az akkori diplomatának jó pont. Szent volt a cél, és az meg szentesítette az eszközt is. Úgyhogy könyvtörténeti kutatásokkal is elég intenzíven kezdtem foglalkozni.

Szegeden az Adattárban is jelent meg írásod?

Az a kicsi dolgozat, amit eredetileg Jakó hetvenedik születésnapjára írtam. Pontosabban, én akkor kezdeményeztem, hogy csináljunk egy kéziratot neki. Szép házi vászon borítással egy példányban átnyújtottuk neki, 1986-ban, illetőleg '88-ban, mert valójában akkorára lett kész. Később, '90 után mindenki közölte ezeket a szövegeket. Én is kibővítettem a cikkemet egy kicsi könyvvé, és az lett az Olvasmánytörténeti Dolgozatok első darabja Szegeden 1991-ben.¹⁰ Monoknak köszönhetem, hogy könyv- és nyomdatörténeti, illetve könyvtártörténeti dolgokkal szórakozom. Persze azért Jakónak is, mert Jakó Zsigmond munkásságának nem elhanyagolandó része az, amit a középkori és kora újkori erdélyi könyvtörténethez, könyvtártörténethez hozzászámított. Segített is, amikor megtudta, hogy a református kollégium könyvtárával foglalkozom. Van neki egy kézirat, nagy *possessor* katalógusa, ami igazából egy adatgyűjtésre emlékeztet. Nem teljes szövegű kijegyzések, csak annyi, hogy egy-egy könyvtár történeti anyagában a helyrajzi számok sorrendjében mit kell megnézni. Annak a kolozsvári kollégium füzetét tartalmazó részét ideadta, és én lefényképeztem még 1990-ben, és azóta is használom, használjuk. S persze mindig megjegyezzük, hogy Jakó Zsigmond kézirat *possessor* katalógusa. Az eredetit visszaadtam.

⁹ *Pocalul de la Crasna. Date privind emigratia curuilor in Tara Romaneasca si Moldova. Acta Musei Porolissensis*, vol. 7. (1983) 213–217.

¹⁰ *A Kolozsvári Református Kollégium könyvtára a XVII. században*. Szeged, 1991.

Talán ennek a kutatási ágnak az egyik kézzel foghatóan vaskos eredménye az a bizonyos RMK katalógus kötet, amit 2004-ben hoztunk ki.¹¹ A 2000-es évek elején sokszor beszélgettünk Jakó Zsigmonddal, hogy igazából a múzeum-egyesületi könyvtár és levéltár vagy a múzeumi gyűjtemények visszaadása nagyon vontatottan halad, az ingatlanoké is, de aztán az ingóságé gyakorlatilag egyáltalán nem. A gyűjtemény meg azé, aki használja, és ha a mostani könyvtárosok nem csinálnak egy ilyen RMK katalógust, akkor csináljuk meg mi. Akkoriban olyan tanítványaim voltak a könyvtár szakon, akik hajlamosak voltak az ilyen külön munkára, és a Sapientia Egyetem Kutatási Programok Intézetének kutatási ösztöndíja segített, úgyhogy egy kicsi pénzt is láttak a munkájuk után. Szépen megcsináltuk mind a hat történelmi gyűjteménynek az RMK anyagát: a Református Kollégium, a katolikus líceum, az unitárius kollégium, a balázsfalvi görög katolikus érsekség, a kolozsvári ferences zárda könyvtárát és a szatmári püspökségi könyvtár töredékét, ami ide került. A többi szétszóródott: az egyetemi könyvtárban is van, és Szatmáron is maradt. Ebből jött ki egy vaskos kötet. Monok mindig morgott, hogy hat mutató van benne, és mindig hatfelé kell keresni. De én tudatosan nem ömlesztettem egybe, hanem a történelmi gyűjteményeknek külön-külön mutatót készítettünk. Amúgy is különböző a jelzetük is, és mindegyiknek külön cédulakatalógusa van. Ezt az egykori különállást be akartuk mutatni a kötetben.

Az egyetemi karrier is ehhez a könyves kutatáshoz kötődik. Ugyanis 1995-ben a történelem szak egy hároméves főiskolai szintű könyvtáros képzést indított. Akkor már az volt a rend, hogy ha román képzés indul, akkor párhuzamosan magyar is, volt 25 román hely és 5 vagy 10 magyar. Egy kedves román professzorom, Teodor Pompiliu hívott, hogy menjek óraadónak a könyvtár szakra. A román tanáraink közül ő volt a legszimpatikusabb nekem, Románia középkorát adta elő nekünk magas irodalmi stílusban. Lehet, hogy már ő is meglátott bennem valamit, mert másodéves koromban megbízott egy az erdélyi felvilágosodásról szóló szemináriummal dolgozat megírásával, amit románul kellett előadni a kollégáknak. Arra is rádolgoztam magam, ami három hónap könyvtárazást jelentett. Óraadónak lenni akkor egyszerűen ment, egy géppel írott publikációs listát, meg egy önéletrajzot kellett benyújtani. Mikor Teodor professzor meglátta, hogy milyen könyvtáros közleményeim vannak, nagyon sűrűn bólogatott. Három évig voltam óraadó, és mielőtt az első év végzett volna, főállású lettem. Volt rá lehetőség, hogy két állást töltssek be egyszerre, az egyetem is elfogadta ezt és az egyházkerület is. Utóbbinak az volt a kérése, hogy délelőtt legyek levéltáros. Addigra a gyermekek is már elég nagyok voltak, hogy nem kellett segídkeznem az esti fektetésnél.

Ki azok, akik Jakó Zsigmond mellett még hatással voltak rád az egyetemen vagy mint tudós?

Jakó professzor haláláig rajtam tartotta a szemét. Ha kellett, jól leszidott, hogy nem haladok eléggé, vagy megmondta, mit kéne csinálni, ami például nekem nagyon is szükséges. Mindezt természetesen nagyon kedvesen és nagy tudással tette. Nagy tudományszervező volt. Nem is tudtam meghálálni soha. A másik, aki nagy hatással volt rám, a már említett Teodor Pompiliu, aki velem együtt másokat is elvarázsolt. Diákkoromban pedig még Imreh István volt az, aki igazán hatott rám. Kiváló előadó volt, őt tekintettük a legjobbnak a magyar tanárok közül. Hivatalosan egyetemes jelenkort adott elő nekünk, tehát a 20. század történetét. Elég lazán csinálta, sokat beszélgettünk. Akkoriban Dobai István hatására nagy pártolója voltam a harmadik útnak, meg édesapámék is örökké ezt emlegették. Különben

¹¹ A Kolozsvári Akadémiai Könyvtár régi magyar könyvtárgyűjteményeinek katalógusa. Szerk.: Sipos Gábor. Kolozsvár, 2004.

már diákkorukban is ilyenek voltak: a baloldaliaknak jobboldaliak, a jobboldaliaknak pedig túl vörösök. Sehol se voltak. Vagy középen. Harmadik út, felcsillant az Imreh Pista szeme: „Olvasták Röpkét?”¹² Persze nem olvastuk. Mindjárt hozta a könyvet. Ez volt 1973-ban.

Nem volt indexen?

Hát dehogynem! A könyvtárból nem tudtuk volna kivenni, ő meg laza mozdulattal átadta nekünk. Elolvastuk, és utána megvitattuk. Ez volt Imreh István. Azt se felejtsük el, hogy ő nem történésznek készült, a közgazdász oldalról jött. Nagyon hasznos is, ha egy másik szakmát is ismer az ember komoly szinten. Igazából a többi tanáromra se mondhatok semmi rosszat. Bodor András, aki ókori történelmet tanított, egy kicsit régiesen adta elő, azaz olvasta föl az anyagot, de amikor kitekintett a kurzusból, látszott a nagy tudású antikvitás kutató. Római történettel, irodalommal és latin nyelvvel foglalkozott. Két évig tanultunk tőle latint, később meg Bitay Ilonától, és nagyon hasznosnak bizonyult ez az alapvetés. Magyar András: ő volt az örök, tisztességben megőszült adjunktus az egyetemen, ahol az egyesülés óta nem lépett senki előre. Nagyon jó volt a közgazdász tanárunk, Furdek Mátyás is. Nem ölt minket a szocializmussal, meg egyéb marhaságokkal, hanem minket érdeklő dolgokat, gazdaságtörténetet adott elő, és azt nagyon élvezetes formában. Nagyon gyakran mentem fel a Dobai házba, és hallgattam Dobai István előadásait, elbeszéléseit a gazdaságról, a börtönvilágról, történelemről. Az egy második szabad egyetem volt, ami persze később is megmaradt.

Az egyetemen a történészképzésben is benne vagy, ugye? Erről is meséljél egy kicsit!

Ahogy már említettem, 1995–1998-tól vagyok az egyetemen. Eleinte csak a könyvtárszakosokat tanítottam. Később, amikor már lehetett magyar történelmet tanítani 6-7. osztályban, akkor nyilván a jövőbeli történelemtanárokat erre is ki kellett képezni. Azaz be kellett venni a tanrendbe a magyar történelem tanítását. Kis húzódozás után ez eleinte fakultatívként indult, én már akkor tanítottam. Aztán egy-két évnyi kísérletezés után kialakult a rendje, hogy négy féléven keresztül tanítjuk. Nekem jutott a kora újkor: a mohácsi vésztől a szatmári békéig terjedő korszakot tekintem át előadáson, politikatörténet, gazdaság és művelődés. Bízattva a közönséget, hogy olvassanak, mert ezt nem egy heti két órás előadásban kell megtanulni, hanem a magyar történelemre vonatkozó, bőséggel rendelkezésre álló könyvek. A világhálón is egyre több a jól használható anyag, csak az nem tanulja meg, aki nem akarja.

Korábban még az volt a rendszer, hogy különféle tanszékekre voltunk szétosztva. Én a középkori tanszéknek voltam a tagja, és az egész könyvtár szak oda volt „elbújítva”, mert a könyvtár szakot létrehozó kollégám a tanszékvezető tisztség mellett az egyetemi könyvtárat is igazgatta. Két-három éve, az új tanügyi törvény alapján átalakult az egyetemi rendszerrünk, intézetek jöttek létre. Mindenki szakmai intézetet szervezett: ókor, régészet, művészettörténet, középkor, újkor, jelenkor. Mi pedig szerveztünk egy etnikai alapú tanszéket, ez a Kolozsvári Magyar Történeti Intézet. Románul az van a nevében, hogy Magyar Nyelvű Történeti Intézet, de ha lehet, akkor nem ezt használjuk. Ellátjuk mindenütt az oktatási feladatokat. Elindult a magyar nyelvű levéltári szakképzés is. A magyar történelmet pedig mindenki hallgatja, beleértve a művészettörténészeket is.

Aki románul tanulja a történelmet, annak van magyar történelem órája?

¹² Röpké, Wilhelm: *Die Gesellschaftskrisis der Gegenwart*. Rentsch, 1942. Magyarul megjelent: Röpké, Wilhelm: *A harmadik út. Korunk társadalmi válsága*. Budapest, 1943.

Annak nincs, illetve ha akarja, fölveheti. A bolognai rendszerrel elindult a magiszteri képzés is már elég rég, ott is van egy magyar nyelvű képzésünk, a kulturális örökségvédelem. Ott mindenki, művészettörténész, régész, levéltáros, könyvtáros hallgathat órákat. Nem kimondottan a specializálódásról szól ez a két éves magiszteri tanfolyam, hanem inkább az általános történelmi kultúrának, ismereteknek a terjesztéséről. A régész is hall egy kicsi könyvtörténetet meg egy kicsi intézménytörténetet. Én ezt a két tárgyat tanítom. Az az előnye, hogy minden magyarul van, és természetesen a szakdolgozatot is magyarul írják. Sőt, úgy is védik meg. Ez az én általános hozzájárulásom a történetész képzéshez azon túl, hogy a könyvtár szakosoknak ezeket a specibb tárgyakat tanítom, mint könyvtártörténet, könyvés nyomdatörténet meg könyvtári különgyűjtemények. De például a harmadéves történelem szakosodásúak is fel szokták venni a könyv- és nyomdatörténetet opcionális tárgyként.

Légy szíves, meséljél még az Erdélyi Múzeum-Egyesületről is, aminek most az elnöke vagy!

Hát persze, a Múzeum-Egyesület. A történethez hozzá tartozik, hogy bennem mindig volt egy kis csendes ellenzékiesség, amiben egyet értettünk a feleségemmel is. Nagyon jó történet, amikor szegény Cs. Gyimesi Éva szerzett valahonnan egy nyilván nem tartott írógépet a kiltott régi konzulátusról, és azt dugdosgatta. Aztán egyszer csak elhozta hozzám a levéltárba, ahol elért, még ma is megvan. Most már a fiatal kollégám is tudja a történetét. Muzeális tárgy lett ebből a kis magyar billentyűs gépből, amin Éva a röpcéduláit pötyögtette. Aztán volt egy olyan akció is, amikor Tőkés László mellett kiálltak az erdélyi értelmiségiek, és én is aláírtam, ami megjelent a Magyar Nemzet valamelyik 1989. szeptemberi számában. Nagy felháborodás lett belőle, megijedtek a kollégák az egyházkerületnél, a püspök is nyakon fogott az utcán, és mondta, hogy ne avatkozzak bele. Igazából a szöveg arról szólt, hogy részesítsék tisztességes eljárásban Tőkés Lászlót. Mondtam, hogy én ezt továbbra is vállalom, amit tudomásul vett. Emiatt nem izélgettek a szekusok.

Volt, amikor „izélgettek”?

Volt. Akkor most tegyünk egy zárójelet, mielőtt az EME-hez visszatérek. Amikor ide kerültem a levéltárba, már az elején megjelent nálam egy Ungvári József nevezetű őrnagy, később alezredes lett belőle. Meg akart ismerni, meg tudni akarta, kik járnak ide a levéltárba. Mondtam, hogy mindenki, aki engedélyt kapott az Állami Egyházügyi Hivaltól. Nincs ezzel semmilyen probléma. Egyszer visszajött egy magasabb rangú úrral, a főnökével, ő is meg akart ismerni. Arra voltak kíváncsiak, hogy mi a véleményem a kontinuitásról. Hát, mondom, nekem arról nincs véleményem, mert az olyan messzi századokban volt, hogy én ahhoz nem értek, én a levéltárban kora újkori dolgokkal foglalkozom. A kontinuitás kérdéséhez nem értek. Húzták-húzták, de a végén csak megnyugodtak. Kicsit tettem a hülyét, de nem hiszem, hogy olyan nagyon elhitték volna.

Ez a beszélgetés magyarul zajlott?

Ungvárival magyarul beszéltem, de a főnöke román volt, vele románul folyt a szöveg. Történt, hogy '85-ben rendeztek egy Misztótfalusi emlékkonferenciát Debrecenben a Biblia megjelenésének évfordulójára, és arra írtam egy tanulmányt. Persze elkéstem vele, de egy kolléganőm, Kerni Terézia művészettörténész kivitte a határon. Mit ad Isten, elfogták a határon, valószínűleg már korábban figyelték. Leszállították a vonatról, a dolgozatot elvették tőle. Nem is tudom, mikor került vissza szegény Teri Pestre. Az volt a szerencsém, hogy én ennek a tanulmánynak a kivitelére már korábban engedélyt kértem a megfelelő szervektől,

azoknak csináltam is egy másodpéldányt. Bár már lekéstem a hivatalos kiküldéssel, nem lett belőle nagyobb cirkusz, mert már amúgy is elindult a dolog. Na, és ennek kapcsán jött egyszer Ungvári, hogy miért nem szóltam neki, meg lehet azt oldani, hogy ha én megfelelőképpen viselkedem, és aláírom azt, amit alá kell írni, és én mindenről informálok, akkor azonnal lesz külföldi út, minden lesz. Kolozsvári személyazonosság. Hagytam, hogy mondja. Mondta, hogy ne ijedjek meg, bezárja a páncélszekrénybe, más nem fogja látni. Gondoltam magamban, csak az, akinek te megmutatod. Ennyire naivnak már ne tekintsen! Mondtam, hogy még gondolkodom rajta. Még egyszer-kétszer találkoztunk, kérdezte: „Még mindig gondolkozik?” Mondtam, még gondolkozom. Aztán úgy elhalt a dolog. Ki voltak ezek tanítva rendesen. Egyszer mentem délután a levéltárba, és befordultam a Király utca sarkán, és ő akkor csengetett, hogy menjen be a püspökhöz. Délután, amikor már nem volt hivatal. Láttam, hogy az alatt a tíz méter alatt, amíg én odaértem hozzá, jutott eszébe valami, és azzal fogadott, hogy vannak valami mikrofilmek nála, biztos nálam fotózták a levéltárban, és hogy nézzem meg. Én meg tudom állapítani, hogy az illető iratok, amikről a mikrofilm készült, tényleg a mi levéltárunkban vannak-e. Mondtam, hogy hozza el, és megvizsgáljuk. Sose hozta el. Erről ennyit.

Aztán jött '89, és a dolog megszűnt. Volt egy olyan benyomása sokaknak itt, Kolozsváron, hogy én valami tényező lennék az eljövendő új világban. Az egyháznál is bizottságokba hívtak, meg az alakuló RMDSZ-ben is benne voltam az elején. Nagy lendülettel támogattam, hogy legyen kereszténydemokrata párt, ne csak egypártrendszer legyen. Na, de erről hamar leszoktam. Valószínűleg Jakó Zsigmondot sem ez mozgatta, hanem inkább a régi tapasztalatok, amikor 1990. január 5-én összehívott egy bizottságot a házához. A Múzeum Egyesület régi tagjai voltak: Imreh István, Kiss András, Benkő Samu, Faragó József. Mindenki, aki akkor még élt. Ez a kis értekezlet kimondta, hogy újjá kell alakítani. Ezt akkor már a vásárhelyi orvosok is pengették a Szabad Sajtóban. Kiss Andrást bízták meg az egész procedura lebonyolításával, engem pedig titkárnak választottak. Mi legyen a helyiség? Először a levéltár volt bejegyezve székhelynek. Ez szépen '90-ben le is zajlott, márciusban volt az alakuló közgyűlés a Belvárosi Református Egyházközség tanácstermében, ősszel pedig már egy nagy választó közgyűlést is tarthattunk. Jakó Zsigmond lett az elnök, Benkő Samu az alelnök egy orvosdoktorral, Dóczi Pállal, Kiss András a főtitkár, én pedig a titkár. Vittük a munkát. Nagyon tisztességes volt a belvárosi Szent Mihály plébánia, jelesen Czirják főesperes kanonok úr, későbbi érseki helynök, mert felajánlott egy akkor megüresedett lakást olcsó bérért. Azt többé-kevésbé rendbe tettük. Kaptunk ajándékba egy csomó könyvet, valamilyen MSZMP könyvtárból polcostól, mindenestől. A szépirodalmat odaadtuk egy közművelődési egyesületnek, a tudományt meg megtartottuk. Így aztán valamicske kis ingatlanunk is volt, és indulhatott a tudományszervezés. Következett a folyóirat első számának a kiadása 1991-ben, összevont négy szám. Ösztöndíjakat próbáltunk szerezni, az Akadémia nagyon sok mindenben segített. Folyamatosan volt könyvtárszolgálat. Aztán átköltöztünk egy valamivel jobb helyiségbe, szintén a katolikus egyház bérleményébe, 2000-től pedig itt vagyunk a Rhédey-házban. Ez a Debreceni Református Kollégium tulajdona. Itt is kedvező bérletben dolgozhatunk. Még a kilencvenes években egy kicsit jobban állt a magyar költségvetés, többet szántak az erdélyi tudományra is. Három ingatlant sikerült megszerezni, vásároltuk, illetve örököltük. Így könyvtárat, kutatóintézetet tudunk működtetni a saját ingatlanjainkban. Kivéve ezt a mostani székházat. Mit csinál a Múzeum Egyesület? A honlapunkról elég jól lehet tájékozódni arról, hogy mit csináltunk és mit csinálunk. Amikor Egyed Ákos akadémikus ciklusa lejárt, sokan gondolták, hogy legyek én az elnök. Mondtam, hogy ez igazából egy friss nyugdíjasnak való állás, én meg még tanítok, dolgozok. Igazából Dobi Sándor lett volna hivatott az elnökségre, de tíz évvel ezelőtt nagyon fiatalon

meghalt. Kovács András meg azt mondta, hogy ő nem oda való. Így 2010 tíz óta most már a második ciklusomban vagyok. Mostanára szerencsére kialakult a rendszer. Már nem kell gondolkodni azon, hogy milyen legyen a Magyar Tudomány Napja. Ez megkönnyíti az elnök munkáját. A két pénzkereső foglalkozásom továbbra is megvan.

Van még valami, amit még mindenképpen meg szeretnél osztani az olvasókkal?

Talán még azt mondanám el, hogy az egyetemi karrierhez az embernek ugye fokozatot is kell szereznie. Én 1990-ben iratkoztam be egy ilyen kisdoktorira, akkor még az volt, R. Várkonyi Ágnes tanárnőhöz, kemény 500 forintok lefizetése ellenében. Aztán 1993-ban kitalálták a PhD-t. Felcsillant a szemem, gondoltam, az nekem egy kicsit jobb lenne, és bejelentkeztem Szegedre a Keserű-iskolába Balázs Mihályékhoz meg Monokékhoz, hogy én ott doktorálnék, valamilyen egyháztörténeti, intézménytörténeti témában. Ez lett az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulásának története. Letettem a szigorlatot, '97 februárjában beadtam, és '98 végére megvolt minden, átvettem a diplomát. Annak a honosításával már két évet késtem, de az az én hibám volt. Pedig akkoriban még 15% pluszt fizettek a doktori címért. Aztán amikor az új tanügyi törvény fölcsillantotta ezt a habilitációt, kiderült, hogy az itteni túl nehéz. Pál Judit és Rüs-Fogarasi Enikő kolléganőim kitalálták, hogy menjünk Magyarországra, engem is rábeszéltek. Egyikőjüknek volt egy kész könyve, a másinak egy kész kézírata. Azt mondták, rakják össze egy tanulmánykötetet, amit már amúgy terveztem, mert a feleségem is mindig rugdosott, hogy: „Mindenki ír könyvet, Te miért nem írsz”? Na, akkor összegereblyéztem a *Reformata Transylvanica* kéziratát.¹³ 2010 decemberében benyújtottam, és le is zajlott a következő évben. Sokáig úgy tűnt, hogy ez kiderült pénz volt, de aztán az idénre mégiscsak kiderült, hogy ezzel doktorátus vezetéssel is lehet vállalni, pontosabban jóváhagyják, ha az ember kéri. Ősztől van már két doktoranduszom. Jelen pillanatban docensi beosztásban vagyok, a professzori állás cífra feltételekhez van kötve, és én azzal már nem akarok bíbelődni. Ahogy Bodrogi Gyula mondta: „Minek arra a kis időre?” Habilitált egyetemi docens vagyok, ez így nekem nagyon jó. Még nyugdíjba vonulás után is lehetnek doktoranduszaim, ha akarja valaki. A karrierhez hozzá tartozik, hogy publikálni, publikálni kell és a megfelelő címeteket is lehetőleg a megfelelő időben megszerezni.

Köszönöm szépen!

Kolozsvár, 2014. november 22.

Az interjút készítette: PAPP SÁNDOR és TÓTH HAJNALKA

¹³ *Reformata Transylvanica. Tanulmányok az erdélyi református egyház 16–18. századi történetéhez.* Kolozsvár, 2012.

SIPOS GÁBOR

Bod Péter, az egyháztörténész – kutató*

A magyarigeni tudós lelkipásztor életművének legismertebb darabja a ma is sokat idézett, sőt reprint-kiadásban is megjelent irodalmi lexikon, a *Magyar Athenas*,¹ de történelmi, egyházi és egyháztörténeti munkáit is gyakran forgatják, idézik a szakemberek. Pápai Páriz Ferenc nevezetes latin–magyar szótárát a középkori és kora újkori sajátos latin kifejezések magyarázatával és más hasznos kiegészítésekkel bővítve Bod Péter újra kiadta, a későbbi kiadások már ezt vették alapul.² Mai szóval élve, olvasószerkesztői és korrektori munkát végzett, amikor sajtó alá rendezte patrónája, az olthévízi nagyasszony, Árva Bethlen Kata önéletírását.³

Történetírói munkásságának elemzésére tudós életrajzírói, Mikó Imre és Sámuel Aladár vállalkoztak,⁴ Révész Imre tanulmányba foglalta vizsgálódásának eredményeit,⁵ legutóbb pedig Gudor Botond vaskos monográfiát szánt a témára.⁶ Mégis úgy vélem, mondhatok némi újat Bod kutatási módszerei tekintetében. Az a célom tehát a továbbiakban, hogy egyháztörténeti jellegű munkáinak forrásvidékén tekintsek körül, arra figyelve, hogy levéltári és könyvészeti forrásai miként épültek bele a kész művekbe, akár nyomtatottak, akár kéziratok legyenek azok.

Szakirodalmi tájékozottságát mind Révész Imre, mind Gudor Botond kiemeli. Könyvtárban megvoltak a kor modern szerzőinek művei, hollandiai professzorainak kiadványai, Friedrich Adolf Lampe, Friedrich Spanhem és Johann Lorenz Mosheim mintaként használt egyháztörténeti munkái.⁷ Jól ismerte a korábbi magyar szakirodalmat – gondolok itt Debreceni Ember Pál, Pápai Páriz Ferenc, Cwittinger Dávid és mások könyveire. Természetesen nemcsak a református, hanem a katolikus és az unitárius szerzők műveit is figyelemmel

* A Bod Péter Társaság 2012. évi budapesti konferenciáján elhangzott előadás bővített és szerkesztett változata.

¹ *Magyar Athenas, avagy az Erdélyben és Magyarországon élt tudós embereknek ... históriájok.* Első kiadása: [Szeben] 1766. Válogatott kiadását a Magvető Könyvkiadó jelentette meg 1982-ben, második kiadása Sepsiszentgyörgyön jelent meg a T3 Kiadónál Boér Hunor és Dobra Judit szerkesztésében 2000-ben.

² Szeben 1767, egyik későbbi kiadása: Pozsony–Szeben, 1801.

³ Bethlen Kata: *Életének maga által való rövid leírása.* Kolozsvár, 1762.

⁴ Mikó Imre: *Bod Péter élete és munkái.* Pest, 1864.; Sámuel Aladár: *Felsőcsernátoni Bod Péter élete és művei.* Budapest, 1899.

⁵ Révész Imre: *Bod Péter mint történetíró.* Kolozsvár, 1916.

⁶ Gudor Kund Botond: *Istoricul Bod Péter (1712–1769).* Cluj-Napoca, 2008.

⁷ Lengyel Imre: *Bod Péter és a felvilágosodás kérdéséhez.* Irodalomtörténeti Közlemények, 77. évf. (1973) 590.

kísérte és fel is használta, bár apologetikus szemléletű történeti műveiben ezeket éles református kritikával illette.

A következőkben inkább levéltári forráshasználatának részleteiről szólnék. Eléggé ismeretes a Bod-irodalomban jártasak számára, hogy jegyzeteit vegyes jegyzőkönyvekbe foglalta, ezek a kéziratos kötetek képezték azután a kiadandó művek forrásbázisát. Jegyzőkönyvei közül most azt a kettőt vizsgálom alaposabban, amelyekben a legtöbb egyháztörténeti jellegű adat található.

Mint egyházmegyei, később egyházkerületi főjegyző megismerkedett az erdélyi református püspöki levéltár anyagával, és hasznosította is, főként az 1599-ben megnyitott zsinati jegyzőkönyvből merített számos adatot. Külön jegyzőkönyvet is szentelt a zsinódusi protokollumból kimásolt adatok számára *Consistorialia seu constitutiones ac determinationes consistoriales* (1763) címmel.⁸ E kézirát legkorábbi adata az 1606-ban Tasnádi Ruber Mihály püspöksége idején összeállított, 44 cikkelyből álló törvénykönyv teljes szövege. Az erdélyi református püspökök életrajzát tartalmazó *Smirnai szent Polikárpus* című könyvébe⁹ viszont nem emelte be a Ruber-féle cikkelyeket, csupán méltatásukra szánt néhány dicsérő szót. A *Consistorialiába* bemásolt utolsó zsinati határozatok az 1760-as évből valók, a kézirát a püspöki generális vizitációk határozatait is megőrizte, a végén pedig a zsinati *protocollum* rövidített kijegyzései olvashatók az oldalszámokkal együtt, ez tehát bő szövegű tárgymutatónak is tekinthető.

Mivel a *Consistorialiába* elsősorban a zsinati határozatokat másolta be, Ungvári C. János püspökké választásának feltételei (1599) ebbe nem kerültek bele, a *Smirnaiban* viszont teljes terjedelmében közölte a zsinati *protocollumban* rögzített 13 pontot.

Gellius Transylvanicus című vegyes jegyzőkönyvébe¹⁰ is bőven kerültek be egyháztörténeti adalékok a köztörténeti vagy irodalomtörténeti jellegű feljegyzések mellé. Igen érdekes ügyet tárgyalt 1620-ban a közzsínat, egyházfegyelmi és mentalitástörténeti vonatkozásai miatt figyelhetett fel rá Bod. Somosdi Apa Anna perbe hívta Dobokai Boldizsár koronkai lelkipásztort, és az eljárás során kiderült, hogy az alperes hivatásához nem illő babonás eszközökkel élt. Anna asszony a következő szövegű cédulát szerezte meg Dobokai tiszteletestől:

Aki perelni akar veled, ezt mondd: „Egyszer elmenék egy úton, láték három ICCOLMOT. [!] Egyiken ül vala Kristus urunk, másodikon ül vala Jesus, harmadikon ül vala asszonyunk Szűz Mária. Valaki elvenné fátyolát asszonyunk Szűz Máriának, az ártasson, véthessen énnékem ez mái napon. Másodikon ül vala úr Jézus, valaki az ő vérében megmosódnék, az ártasson, véthessen énnékem e mái napon. Harmadikon ül vala Kristus urunk, valaki az ő szent vérében megmosódhatnék, az ártasson, véthessen e mái napon. Háromszor kell ezt mondani a törvény házban, míg a peresed bémegyén.”

Dobokainak tisztáznia kellett magát, hogy e cédulát nem használta a per során, és a zsinat meghagyta a marosi esperesnek, hogy „tisztí szerint megbüntesse, miért hordoz magá-

⁸ Központi Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár. Kézirattár, Ms. 859. Kiadása: *Erdélyi református zsinatok végzései 1606–1762*. Sajtó alá rendezte Buzogány Dezső, Sipos Gábor. Kolozsvár, 1999. (a továbbiakban: BodCons)

⁹ Bod Péter: *Smirnai szent Polikárpus, avagy sok keserves háborúságok között magok hivatalokat keresztyéni szorgalmatossággal kegyesen viselő erdélyi réformátus püspököknek historiájok*. [Nagyenyed, 1767].

¹⁰ *Gellius Transylvanicus seu observationum historiarum sacri ac civilis argumenti ... centuriae*. Teleki-Bolyai Könyvtár, Marosvásárhely. Kézirattár, Ms. Tq. 1511. A kézirát fényképét Ósz Sándor Előd kollégámnak köszönöm.

nál afféle babonás írást.” A bejegyzés végén Bod a forrást is feltünteti: „*E protocollo superint[endentiale]* p. 89.”¹¹

Ugyancsak egyházfegyelmi ügyet jelentett Gyalai István udvarhelyi esperes botrányos élete, az 1620-as zsinaton tárgyalt ügyet a *Consistorialiában* magyar, a *Gelliusban* latin nyelven kivonatolta Bod a *synodus* jegyzőkönyvéből. „Gyalai udvarhelyi pap és senior volt, aki nemcsak szolgálóival fertelmeskedett, hanem tulajdon maga léányát is deflorálta. Azért Gyalai István mind papságától s mind seniorságától in perpetuum megfosztatik, excommunicáltatik és átok alá vettetik mind ő s mind egyebek, kik a keresztyéni nevet viselve tudva véle társalkodnak, esznek, isznak, vagy házokban tartják vagy oltalmazzák, mindaddig is, valamíg vagy a külső magistratustól meg nem büntettetik, vagy valami remediummal nem él. Mely magistratusnak ennek utána szabados hatalma léssen megbüntetésében rajta.”¹² A latin nyelvű kijegyzés valamivel bővebb, ebből megtudjuk, hogy Gyalait letartóztatták Székelyudvarhelyen, és Gyulafehérvárra szállították a püspök elé, de útközben megszökött, és a zsinat a távollétében, hivatalból ítélte el, a püspök pedig nyílt paranccsal köröztette az egész országban. Itt is feltüntette a forrást pontos hivatkozással: „*E protocollo superint[endentiale]* p. 93, 98.”¹³

Tudomásom szerint ezeket a kijegyzéseket Bod nem hasznosította nyomtatott műveiben, viszont a *Consistorialia* „Papok, deákok öltözetekről” című bejegyzése, az 1638-as zsinat határozata szó szerint szerepel a *Smirnai* Geleji Katona Istvánról szóló fejezetében: „Ezután a papok csizmát ne viseljenek sub poena elsőben fl. 6, azután fl. 12, tertio depónáltatik. A deákok pedig és oskolamesterek skatuliás/scatualis süveget ne viseljenek, se gombos mentét, se pedig leppentős ujjú mentét. Ha a mesterek le nem teszik, a senioroknak légyen hatalmok reá, hogy levonnyák rólok. A deákokról a fő papok, præmissa azért admonitione. A miziri gallért is dolmánról és mentéről letegyék, sub poena eadem.” Lábjegyzetben magyarázatot is fűzött Bod az adatához: „Csuda, melly sokat változik az emberek között a köntös állapotja: a csizma a törököktől jött a magyarok közé, azelőtt viseltenek *sarut*. A *skatuliás* süveg a *fekete süveg*, melly csákóra vagy vágva; *gombok* helyett a mentén, dolmányon, *kapcsokkal* éltek, *leppentős* ujjú, mellynek a hajtókéja nem volt levarrva, hanem elé lehetett fordítani a keze fejére. A *miziri* gallér egyáltalában horvát gallér, mivel a magyarok a horvátokat régi nevezetekről *mysi populi* miser nemzetnek hívták.”¹⁴ A *Gelliusban* is szerepel ez az adat, ott a forrásjelzés is megtalálható.¹⁵ Itt érdemes megjegyezni, hogy a jegyzeteiben szereplő forráshivatkozás a kiadott könyvekben már nincs feltüntetve.

Tofeus Mihály püspök életrajza igen részletes a *Smirnaiban*, itt teljes terjedelmében közli Bod a zsinati jegyzőkönyvben megörökített történetet a Ghillányi Gergely-hagyaték megszerzéséről az egyház számára, és hangsúlyozza, hogy a püspök „tulajdon maga keze írásából” másolta.¹⁶ A *Gelliusban* csak kivonatolva olvasható a történet a következő megjegyzéssel: „Hosszú és igen patheticus ez az oratio, mellyet Tofeus maga kezével beírt a püspöki protocollumba, lásd ott p. 1019–1022.”¹⁷ Ugyancsak e témához kapcsolódó levéltári jelzet is szerepel a *Gelliusban*, Bod a gyulafehérvári káptalan levéltárának mutatójából

¹¹ *Gellius*, 30–31.

¹² *BodCons*, 97.

¹³ *Gellius*, 31–32.

¹⁴ Bod: *Smirnai*... 85.

¹⁵ *Gellius*, 32.

¹⁶ Bod: *Smirnai*... 115–128.

¹⁷ *Gellius*, 35–37.

jegyezte ki: „*Supplicatio Generalis Synodi orthodoxæ refo[r]mata[m] bonis Gregorii Gilányi et Jacobi Huemer contra Annam Apafi 1679. Bb nro 36.*”¹⁸ Egyébként a *Gellius*ban külön fejezetet szentelt Bod a káptalanban őrzött egyháztörténeti vonatkozású iratok mutatójának.

Kemény János fejedelemnek az 1661-es püspökválasztó zsinathoz írt meghagyásait teljes terjedelmében bemásolta Bod a *Consistorialiaba*, a *Smirna*iban ezt csak kivonatossan közli Veresmarti Gáspár püspök életrajza keretében.¹⁹ Ugyanígy teljes másolatban olvashatók a jegyzetfüzetben az 1664-ben hozott zsinati határozatok a válóperek szabályozásáról, a *Smirna*iban viszont csak a határozatok tárgya szerepel. 1674-ben a zsinat két pontba foglalt határozatot hozott a lelkészválasztás módjáról, a *Consistorialiaba* Bod mindkettőt bemásolta, a *Smirna*iba viszont csak a második, fontosabb pont került be teljes terjedelmében. Verestói György 1760-ban megválasztott püspök 1762-ben tette le a hűségesküöt az uralkodónak Kolozsvárott, az eskü szövegét Bod bemásolta a *Gellius*ba forrásjelzés nélkül. Verestói kiadott életrajzában csak az eskütétel és a királyi megerősítő oklevél ténye szerepel. Életrajza kiegészítéseképpen Bod teljes terjedelemben közli a *Smirna*iban Verestóinak a halála előtt diktált zsoldárparafrázisát (42., Mint a szép híves patakra...), e szöveget a *Gellius*ból emelte be a szerző a könyvébe.

Bod Péter a református házassági jogot összefoglaló latin nyelvű munkájába, a *Synopsis iuris connubialis*ba is beemelt egy rendkívüli válópert a zsinati jegyzőkönyvből: „*in actis Synodalibus anni 1667 M. A. a marito I. R. ob nimium concubitum seu concubitus abusum, qui et adulter et desertor judicatus est, divortia. Verba quæ huc faciunt, ex sententia prolixiori, pluribusque rationibus munita tantum transcribam:*

Paráznának ítéltetett, mert a felperes férj a házasságbeli egyesülést nem tisztaságára, hanem fertelmességére gyakorlotta a házasságnak, rendkívül való hosszas időt és módot követvén el az öszvemenésben feleségével, annak cselekedetiben nem keresztyéni mértékletességet, hanem pogányi telhetetlenséget követvén, holott az apostol szavaként az Isten előtt kedves házasságnak fertéztetetlennek kell lenni. Sid XIII. 4. Megfertéztetik pedig a telhetetlen, gyümölcstelen mértékletlenséggel. Mely gyümölcstelenséget, ha a szemérem nem tartóztatna, specificálnánk, de hogy másokat meg ne botránkoztatassunk, elhallgatunk. Az Íráson kívül az igaz ratio is azt tartja, hogy omne nimium in suo genere est vitium.

Feleségét hitetlenül elhagyónak a felperes férjet bizonyítták az alperes fassiójából ez okok: mert annyira terhelte az öszvemenéssel feleségét, hogy az Istenért könyörgött neki, ne cselekedjék úgy, mert meg kell halni miatta; kinek protestatioját, sikoltását, a rettenetes erőltetésből következő rettegését és nyavalyásságát a tanúk béhozzák annyira, hogy ha mégis az asszony a férfi mellett lakott volna legfeljebb egy hónapig, meg kellett volna belé halni. A házasság pedig az istenes házastársnak nem rontására, hanem segedelmére való Isten törvénye szerint.”²⁰ Egyébként a válóperek szabályainak összeírásában első helyen szerepelnek a zsinati *protocollumból* kimásolt határozatok 1606-tól 1729-ig.

Ugyancsak a zsinati jegyzőkönyvből másolta ki Bod Péter az 1749-ben Marosvécsen összeült *synodus*nak az egyházi jogszolgáltatás költségeinek egységesítésére vonatkozó hatá-

¹⁸ Az igazhitű református közzsínat kérvénye Gilányi Gergely és Huemer Jakab javai tárgyában Apafi Anna ellen. *Gellius*, 336–337.

¹⁹ Bod: *Smirnai*... 96.

²⁰ Bod Péter: *Synopsis iuris connubialis seu tractatus de iure connubiorum*. Szeben, 1763. 91.

rozatát, amelyet aztán az erdélyi reformátusok perrendtartását összefoglaló *Judiciaria fori ecclesiastici praxis* című könyvében tett közzé.²¹

A zsinati jegyzőkönyvek mellett a püspöki levéltár más iratait is hasznosította Bod. Tasnádi Ruber Mihály életrajza kapcsán közli Bocskai István adománylevelét a lelkészövegnyek és -árvák adómentességéről, ezt nyilvánvalóan a püspöki levelesládában őrzött eredetiről másolta.²² *Historia Hungarorum ecclesiastica* című művében is közöl teljes terjedelemben olyan okleveleket, amelyekhez a levelesláda kutatásakor juthatott hozzá, például Bethlen Gábor 1629-ben a református lelképásztorok gyermekei számára kiadott kollektív nemeslevelét. Ugyancsak itt őrizhették azt az 1671-ben kelt fejedelmi parancslevelet, amelyet Apafi Mihály a reformátusok zsinatában megfogalmazott sérelmek orvoslására adott ki: „Erdély országnak ez előtt való közönséges gyűlésében vallásunkon való orthodoxus predikatori rendek alázatos requisitiojokkal bennünket megtalálván megbántódásokat mind magoknak személyekben, mind egy néhány helybéli eklézsiáknak in scriptis modo gravaminum adák előnkben...” Ezt teljes terjedelmében bemásolta Bod a *Gelliusba*.²³

A magyarigeni eklézsia nemes tagjainak dézsmafizetéséről Tasnádi Ruber Mihály életrajzában ír Bod a *Smirnaiban*, említi Apafi Mihálynak a korábbi helyzetet megerősítő döntését 1664-ből. Nyilván saját egyházközségének levéltárában forgathatta ezeket az oklevelet, és bemásolta őket a *Gelliusba*, de forrásjelzés nélkül.²⁴

Levéltári kutatásait minden lehetséges forrásra igyekezett kiterjeszteni. 1758-ban választották meg őt a gyulafehérvári egyházmegye jegyzőjévé, de már évekkel korábban részt vett az egyházkormányzati munkában, és megjelent az országos zsinatokon. 1751. június 6-án írta Teleki Lászlónak, hogy „a Generalis Synodusra igyekezem elmenni, ha valami akadályom nem leszen, csak az experientiaért s ismét ha tractusok matrixaiból valami akadna kezemre céloomra való”.²⁵ Június 20-án kezdődött a zsinat Küküllőváron, és Bod abban reménykedett, hogy a tanácskozássra felhozott egyházmegyei jegyzőkönyvekből számára hasznos egyháztörténeti adatokat másolhat ki.

Bod Péter *Consistorialia* című jegyzetfűzetéről érdemes még elmondani, hogy függelékként ebbe írta be a *Némely Erdélyben történt dolgoknak 1676 esztendőttől fogva való feljegyzése* című, 22 oldalra terjedő munkácskát, amelyet főként helytörténeti és egyháztörténeti információi miatt tarthatott fontosnak, bár a zsinati határozatokhoz semmi köze sem volt. A *Feljegyzés* szerzője ismeretlen, valószínűleg egy Hunyad vármegyében a 17–18. század fordulóján élt református lelkész lehetett. Forrásértékére jellemző, hogy a kolozsvári óvári református templom katolikusoknak való átadásáról (1693) őrzött meg máshonnan nem ismert információt, mégpedig Bethlen Miklós kancellár és Kézdivásárhelyi Matkó István kolozsvári prédikátor szövegtárából: „A kalvinisták Kolosvárat az Óvárban való templomokat el végezték az mi uraink, hogy adják a pápistáknak. Ezt hallván a köz nép egybe gyűlt oda, zenebonázott és azt mondotta, hogy élete vesztésével is oltalmazza. Matkó Vásárhelyi a néphez ki ment, lévén oda való pap, melyen az urak meg indultak. Bethlen Miklós ország cancellariussa ki ment hozzá s azt kérdekte. hogy mert ki menni? Felelt: Mint pásztor a juhokhoz, kiket a farkasok majd megszaggatnak. Mondott a cancellarius: ki

²¹ Bod Péter: *Judiciaria fori ecclesiastici praxis, seu de modo procedendi in judiciis ecclesiasticis liber singularis*. Szeben, 1767. 165–170.

²² Bod: *Smirnai*... 57–59.

²³ *Gellius*, 99–101.

²⁴ *Gellius*, 93–98.

²⁵ Kelemen Lajos: *Bod Péter levelei*. Erdélyi Múzeum, 34. évf. (1907) 4. sz. 258.

ugratá Barcsai Ákos a katedrából egyszer kegyelmedet, de – ismét be ugrottam, azt felelte, de őtet a világból is kiugratták.”²⁶

Vérbeli kutatóként Bod nemcsak a levéltári forrásokat hasznosította, hanem igyekezett „a nagy idők tanúitól” is információkat szerezni. 1746-ban a nagyajtai birtokán gazdálkodó Cserei Mihálytól érdeklődött a gyulafehérvári templom, kollégium és püspöki ház 1716-os elvételének körülményeiről, hogy milyen feltételekkel mondtak le ezekről a reformátusok. „Ezeket az Úr mind tudja, mert abba az időbe ott forgott. Más ecclesiákban való változásokra is emlékezhetik. Ha az Úr énvelem affélétet közlene, nem cselekedné vallásához ingratus emberrel.”²⁷

Bod Péter egyháztörténeti forrásgyűjtésében, a levéltári iratok és jegyzőkönyvek adatainak összeszedésében a katolikus egyházban már korábban beindult és sokkal kedvezőbb feltételek között fejlődő mozgalmat követte,²⁸ minden, saját egyházának múltjára vonatkozó fennmaradt följegyzést igyekezett felderíteni, tudatában lévén, hogy Erdély viszontagságos múltja nem kedvezett a források megőrzésének.

²⁶ Sipos Gábor: *Egy Bod Péternek tulajdonított történeti munkáról*. Mediaevalia Transylvanica, tom. I. (1997) Nr. 1–2. 137–150.

²⁷ Olthévíz, 1746. február 21., Bod levele Cserei Mihályhoz. Bod Péter: *Magyar Athenas*. Válogatta és sajtó alá rendezte Torda István. Budapest, 1882. 461.

²⁸ Romsics Ignác: *A magyar történetírás évszázadai. A tudományos történetírás alapjainak kialakulása a 15–18. században*. Korunk, 25. évf. (2011) 5. sz. 4–5.

Sipos Gábor műveinek jegyzéke

I. Könyvek

1. *A Kolozsvári Református Kollégium könyvtára a XVII. században.* Szeged, 1991. 116 l.
2. *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása 1668–1713–(1736).* Kolozsvár, 2000. EME. (Erdélyi Tudományos Füzetek 230) 112 l.
3. *Az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltárának ismertető leltára.* Összeállította Dáné Veronka – Sipos Gábor. Kolozsvár, 2002. (Erdélyi Református Levéltári Kiadványok 1.) 104 l.
4. *A kolozsvári Akadémiai Könyvtár Régi Magyar Könyvtár-gyűjteményeinek katalógusa. Catalogul colecțiilor Biblioteca Maghiară Veche a Bibliotecii Academiei Cluj-Napoca.* Összeállította Kovács Mária – Kuszálík Eszter – Sántha Emese – Sipos Gábor – Szőke Imola. Szerkesztette és a bevezető tanulmányokat írta Sipos Gábor. Kolozsvár, 2004. Scientia Kiadó. 620 l.
5. *Reformata Transylvania.* Tanulmányok az erdélyi református egyház 16–18. századi történetéhez. Kolozsvár, 2012. EME. 356 l.

II. Szövegkiadások

6. Bod Péter: *Erdélyi református zsinatok végzései 1606–1762.* Sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányokat írta Buzogány Dezső és Sipos Gábor. Kolozsvár, 1999. (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 3.) 124 l.
7. Bullinger Henrik: *Második Helvét Hitvallás.* Fordította Buzogány Dezső, Juhász Tamás és Sipos Gábor. A bevezető tanulmányt írta Juhász István. (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 5.) Kolozsvár, 1999. 160 l.
8. *Erdélyi református zsinatok iratai.* III. 1771–1789. Sajtó alá rendezte Buzogány Dezső – Dáné Veronka – Kolumbán Vilmos József – Sipos Gábor. (Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok I/3.) Kolozsvár, 2001. 308 l.
9. *Erdélyi református zsinatok iratai.* IV. 1790–1800. Sajtó alá rendezte Buzogány Dezső – Dáné Veronka – Kolumbán Vilmos József – Sipos Gábor. (Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok I/4.) Kolozsvár, 2001. 236 l.

III. Tanulmányok

10. *A kolozsmonostori konvent hiteleshelyi működése.* Művelődéstörténeti Tanulmányok. Szerk. Csetri Elek – Jakó Zsigmond – Tonk Sándor. Bukarest, 1979. 33–50.
11. *Régi énekeskönyveinkről.* Református Szemle, 1979. 4. sz. 318–320.
12. *Marosszéki népoktatás a XV. századtól 1848-ig.* Művelődéstörténeti Tanulmányok. Szerk. Csetri Elek – Jakó Zsigmond – Sipos Gábor – Tonk Sándor. Bukarest, 1980. 107–135.
13. *Pocalul de la Crasna. Date privind emigrația curuților în Țara Românească și Moldova.* Acta Musei Porolissensis, VII. 1983. 213–217.
14. *A Kolozsvár-belvárosi (Farkas utcai) templom története évszámokban.* Református Szemle, 1986. 5–6. sz. 467–469.
15. *A kolozsvári református egyházközség klenódiumai a XVII. században.* Református Szemle, 1986. 5–6. sz. 486–493.
16. *Misztótfalusi Kis Miklós betűhagyatéka a kolozsvári református nyomdákban.* Magyar Könyvszemle, 1987. 2. sz. 88–102. és: Könyv és Könyvtár, tom. 15 1987. 77–87.

17. *Moștenirea de litere a lui Misztótfalusi Kis Miklós în tipografice chujene (1702–1820)*. Biblioteca și Cercetarea XI. 1987. 284–301.
18. *A krasznai kókuszdió-pohár*. Hűség és szolgálat. Emlékkönyv D. Nagy Gyula püspöki szolgálatának 25 éves évfordulójára. Szerk. Gálffy Zoltán – Sipos Gábor – Vetési László. Kolozsvár, 1987. 274–280.
19. *Volfgang Cserey ca botanist și grădina sa botanică din Crasna*. Acta Musei Porolissensis XII. 1988. 801–806.
20. *Kecskeméthy István irathagyatéka*. Református Szemle, 1988. 5–6. sz. 586–589.
21. *Rudabányai A. Mátyás levele Tuniszból. 1678. december 1.* Lymbus. Művelődéstörténeti Társ. Szeged, 1989. 147–157. (Tanka Endre álnéven)
22. *Bethlen János Innocentia Transsylvaniae című röpiratának magyar változata*. Lymbus. Művelődéstörténeti Társ. Szeged, 1989. 123–146. (Tanka Endre álnéven, Hints Miklós/Ostiliarius Mihállyal együtt)
23. *Bethlen Miklós és a református egyház*. Erdélyi Múzeum, 1993. 1–2. sz. 13–20.
24. *Az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára*. Aetas, 1993. 3. sz. 189–191.
25. *Debreceni László hagyatéka*. Művelődés, 1993. 11. sz. 17–18.
26. *1848 és az erdélyi református egyház*. Üzenet, 1993. 6. sz.
27. *Une bibliothèque de Cluj du XVII-e siècle*. Colloquia, 1994. nr. 1. 60–68.
28. *Az Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltára*. Editiones Archivi Districtus Transtibiscani Ecclesiae Reformatae Hungaricae. III. Debrecen, 1994. 74–77.
29. *Az erdélyi református egyház a Báthoryak alatt*. Művelődés, 1994. 1. sz. 44–46.
30. *Cserey Farkas és krasznai botanikus kertje*. Korunk, 1994. 4. sz. 97–103.
31. *Egyházi levéltáraink*. Erdélyi Református Naptár. Kolozsvár, 1994.
32. *A reformáció továbbélése a hátszegi románok között*. Europa. Balcanica-Danubiana-Carpathica. Annales. 2/A Budapest, 1995. 236–243.
33. *Román református eklézsiák oltalomlevele 1700-ból*. Europa. Balcanica-Danubiana-Carpathica. Annales. 2/B Budapest, 1995. 356–359.
34. *Értelmiség és Erdély magyar társadalma a fejedelemség korában*. (Kovács András, Tonk Sándor, Wolf Rudolf társszerzőkkel) Az Erdélyi Múzeum-Egyesület budapesti bemutatkozása. Budapest, 1995. január. 13–18.
35. *A kiadásról*. Debreceni László: *Száz rajz*. A bevezető tanulmányt írta Szatmári László. Szerk. Sipos Gábor. Kolozsvár, 1995. 24–29.
36. *Az erdélyi református egyház zsinati jegyzőkönyveinek kiadásáról*. Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk. Kovács András – Sipos Gábor – Tonk Sándor. Kolozsvár, 1996. 460–469.
37. *Értelmiségi életforma a 17. századi Erdélyben*. Limes, 1996. 3. sz. 21–28.
38. *Apáczai Csere János szellemi öröksége*. Embernevelés, 8/1996. 1. sz. 1–7.
39. *Calvinismul la români din Țara Hațegului la începutul secolului al XVIII-lea*. Nobilimea românească din Transilvania – Erdélyi román nemesség. Red. Marius Diaconescu. Ediția Muzeului Sătmărean. Satu Mare, 1997. 206–221.
40. *Szőnyi Nagy Istvánról*. Református Szemle, 1997. 3. sz. 205–206.
41. *Szőnyi Nagy István apológiája. A kolozsvári reformátusság az 1690-es években*. Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. Szerk. Balázs Mihály – Font Zsuzsa – Keserű Gizella – Ötvös Péter. Szeged, 1997. (Adattár 35) 533–544.
42. *Az Erdélyi Fejedelemség valláspolitikája 1571–1690*. Egyháztörténet I. A kezdetektől 1711-ig. Szerk. Tóth-Kása István – Tótkécski László. Budapest, 1997. 190–195.
43. *Egy Bod Péternek tulajdonított történeti munkáról. Némely Erdélyben történt dolgoknak ... feljegyzetése*. Mediaevalia Transilvanica, tom. I. 1997. nr. 1–2. 137–150.
44. *A kolozsvári Református Levéltár a levéltáros és a kutató szempontjából*. Magyarországi Egyházi Levéltárosok Egyesülete konferenciája, Nyíregyháza, 1997. augusztus 27. Szerk. Janka György. (A Hajdúdorogi Görög Katolikus Püspöki Levéltár kiadványai II.) Nyíregyháza, 1998. 111–116.

45. *Die ungarischen protestantischen Kirchen Siebenbürgens zur Zeit von Stephan Báthory 1571–1586.* Mediaevalia Transilvanica, tom II. 1998. nr. 1 153–160.
46. *A krasznai presbitérium születése.* Emlékkönyv Imreh István születésének 80. évfordulójára. Szerk. Kiss András – Kovács Kiss Gyöngy. Kolozsvár, 1999. EME 510–522.
47. *Die oberste Kirchenleitung der Reformierten Kirche in Siebenbürgen (1690–1713).* Siebenbürgen in der Habsburgermonarchie. Vom Leopoldinum bis zum Ausgleich (1690–1867). Hgg. Zsolt K. Lengyel – Ulrich A. Wien. (Siebenbürgisches Archiv Bd. 34) Köln–Weimar–Wien, 1999. Böhlau Verlag. 119–133.
48. *Apafi–Bethlen–Wesselényi. Az erdélyi református egyházkormányzat három nemzedéke.* A különbözős ajándéka. Szerk. Bálint Ágnes. Kolozsvár, CE Koinónia Könyvkiadó, 1999. 185–212.
49. *A boncnyíresi parókia átadása (1651).* Mediaevalia Transilvanica, tom. III. 1999. nr. 1–2 55–58.
50. *Gáspár András életrajza.* in Gáspár András honvédtábornok emlékezete. Szerk. Csernák Béla. A Bihari Református Egyházközség kiadása. 1999. 3–17.
51. *A Kertsedí nemes és szent Ekklézsia önön maga nagyjai által készítettett Constitutioja.* (Hints Miklóssal) Református Szemle, 1999. 2. sz. 158–161.
52. *Les calvinistes de Kolozsvár au début du XVIIe siècle.* György Enyedi and Central European Unitarianism in the 16–17th Centuries. Edited by Mihály Balázs – Gizella Keserű. Budapest, 2000. 313–318.
53. *Lorántffy Zsuzsanna adománylevele a kolozsvári kollégiumnak 1657.* Erdély és Patak fejedelmasszonya, Lorántffy Zsuzsanna. Szerk. Tamás Edit. Sárospatak, 2000. II. 181–186.
54. *Adatok Keresztes Máté püspök életéhez.* Cselekvő hit. Emlékkönyv Csiha Kálmán püspöki szolgálatának 10 éves évfordulójára. Kolozsvár, 2000. 191–199.
55. *A kolozsvári Református Gyűjtőlevéltár negyven éve.* Korunk, 2001. 9. sz. 46–49.
56. *Bánffy Miklós, az Erdélyi Református Egyház főgondnoka.* Igehirdető, 2001. 12. sz. 545–547.
57. *A kolozsvári református egyházközség a 17. században.* In: Kolozsvár 1000 éve. Szerk. Sipos Gábor – Wolf Rudolf. Kolozsvár, 2001. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása. 110–120.
58. *Az erdélyi vallási toleranciáról.* Acta Collegii Evangelici Prešovensis. IX. Miscellanea Anno 2000. Zostavili Peter Kónya a René Matlovič. Prešov, 2001. 38–43.
59. *A romániai református egyház intézményrendszere a két világháború között.* Korunk, 2002. 4. sz. 28–30.
60. *Kecskeméthy István bibliafordításának kéziratáról.* In: Biblia. Kecskeméthy István fordítása. Szerk. Adorjáni Zoltán – Bálint Ágnes – Bodó Kinga – Gálfalvy Ágnes. Kolozsvár, 2002. CE Koinónia Kiadó – Erdélyi Református Egyházkerület. 1577–1587.
61. *A szilágyi tractus régi oklevelei.* Református Szemle, 2002. 1. sz. 34–39. Újraközlés: *A szilágyi református egyházmegye régi oklevelei.* In: Örök Szilágy. Szerk. Bálint István János. Budapest, 2010. 1005–1009.
62. *Az erdélyi református egyháztörténet-írás 1990–2001 között.* In: Tizenkét év. Összefoglaló tanulmányok az erdélyi magyar tudományos kutatások 1990–2001 közötti eredményeiről. Szerk. Tanczos Vilmos – Tótkés Gyöngyvér. Kolozsvár, 2002. Scientia Kiadó. I. k. 315–326.
63. *Bod Péter mint generalis notarius.* Confessio, 2002. 2. sz. 41–46.
64. *Református eljegyzések, házasságok és válások az erdélyi traktusok jegyzőkönyveiben.* In: Ámor, álom és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete. Szerk. Szentmártoni Szabó Géza. Budapest, 2002. Universitas Kiadó. 105–122.
65. *A Teleki Téka és a Református Főkonzisztórium.* In: Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára 1802–2002. Szerk. Deé Nagy Anikó – Sebestyén-Spielmann Mihály – Varkacs Szilárd. Marosvásárhely, 2002. Mentor Kiadó. 17–33.
66. *Consistoriul Reformat Suprem și problema unirii religioase a românilor.* Annales Universitatis Apulensis. Series Historica, 6/II. 2002. 105–110.
67. *Különös házasság, avagy Szóts György esete Diener Erzsébettel.* In: Polgárság, életmód hagyomány. Emlékkönyv Kósa László születésének hatvanadik évfordulójára. Szerk. Ablonczy Balázs – ifj. Bertényi Iván – Kiss Réka. Budapest, 2002. 396–401.

68. *Adatok Wesselényi István főgondnoki tevékenységéhez.* In: Omagiu profesorului Magyari András Emlékkönyv. Coordonatori/Szerkesztők Pál Judit – Rüszt Fogarasi Enikő. Cluj-Napoca/Kolozsvár, 2002. Presa Universitară Clujeană. 138–146.
69. *Literatura religioasă reformată și tipografile ardeleni în secolele XVI–XIX.* In: Patrimoniul religios al României – permanență spirituală europeană. Coord. Laurențiu D. Tănase, Ștefan Ioniță. București 2003. Ministerul Culturii – Secretariatul de Stat pentru Culte. 146–148.
70. *Az erdélyi magyar egyházi levéltárak 1990 után.* In: „Hogy mindnyájan egyek legyenek...” Magyarországi Egyházi Levéltárosok Egyesülete – tíz év az egyházi levéltárak szolgálatában. Szerk. Szabadi István. Debrecen, 2003. 47–52.
71. *Az erdélyi reformátusok II. Rákóczi Ferenc korában.* In: Rákóczi ünnepségek 2003. „Istennel, hazáért és szabadságért”. Szerk. Muzsnay Árpád. Szatmárnémeti 2003. 197–201.
72. *Az erdélyi református egyház a Rákóczi-szabadságharc korában.* In: A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa. Szerk. Tamás Edit. Sárospatak, 2003. II. 243–251.
73. *Háromszéki egyházszervezeti viszonyok 1581-ben.* Református Szemle, 2003. 6. sz. 635–637.
74. *Az erdélyi református püspöki levéltár XVIII. századi rendje.* Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk. Pál-Antal Sándor – Sipos Gábor
75. W. Kovács András – Wolf Rudolf. Kolozsvár, 2003. Az EME kiadása. 517–534.
76. *László Dezső és Markos András, a kolozsvári Református Gyűjtőlevéltár megteremtői.* In: Magyar levéltáros életpályák a XIX–XX. században. Szerk. Sipos András. Budapest, 2004. Budapest Főváros Levéltára. 183–190.
77. *Bod Péter mint generalis notarius.* In: *Bod Péter, a historia litteraria művelője.* Szerk. Tüskés Gábor. Budapest, 2004. Universitas Könyvkiadó. (Historia Litteraria 15.) 155–163.
78. *László Dezső, a levéltáros.* In: *László Dezső emlékezete.* Szerk. Cseke Péter. Kolozsvár, 2004. Polis Kiadó. 138–143.
79. *László Dezső irathagyatéka.* In: *László Dezső emlékezete.* Szerk. Cseke Péter. Kolozsvár, 2004. Polis Kiadó. 297–300.
80. *Az erdélyi református egyház Bocskai István korában.* In: „Nincsen nekünk több hazánk ennél...” Tanulmányok a Bocskai-felkelés történetéhez. Szerkesztette ifj. Barta János – Papp Klára. Budapest, 2004. 168–173.
81. *Erdélyi református egyháztörténet-írás a XX. században.* In: *Emlékkönyv Csetri Elek születésének nyolcvanadik évfordulójára.* Szerk. Pál Judit – Sipos Gábor. Kolozsvár, 2004. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása. 443–450.
82. *A reformáció Kolozsvárott.* Rubicon, 2005. 2–3. sz.
83. *A Dalkör története.* In: *A kolozsvári Református Bethlen Gábor Földész Dalkör 120 éve.* Szerk. Sipos Gábor. Kolozsvár, 2006. 5–30.
84. *Az erdélyi református egyház Bocskai István korában.* Emlékkönyv Tőkés István kilencvenedik születésnapjára. Szerk. Adorjáni Zoltán. Kolozsvár, 2006. Az Erdélyi Református Egyházkerület kiadása. 649–654.
85. *Relațiile Bisericii Reformate ardeleni cu Bisericile românești în prima jumătate a secolului XVIII.* Annales Universitatis Apulensis. Series Historica, 10/II. 2006. 11–14.
86. *Bocskai István a magyar református egyháztörténet-írásban.* In: „Frigy és békeesség legyen...” A bécsi és a zsitvatoroki béke. Szerk. Papp Klára – Jeney-Tóth Annamária. Debrecen, 2006. 183–189.
87. *The Life Style of the Protestant Intelligentsia in Transylvania in the Seventeenth-Eighteenth Centuries.* In: Colloquia. Journal of Central European History, vol. XII. 2006, no. 1-2, p. 91–102.
88. *Husztai András heterodoxia-pere 1742-ben.* Református Szemle, 100/2007. 4. sz. 727–733.
89. *II. Rákóczi Ferenc kapcsolatai az egyházakkal.* In: *Az élő Rákóczi.* X. 300 esztendeje foglalta el Erdély fejedelmi székét II. Rákóczi Ferenc. Szerk. Muzsnay Árpád. Szatmár, 2007. 144–148.
90. *Bethlen Miklós Corona muralisa magyarul.* In: *A politikai irodalom Magyarországon.* Szerk. Bene Sándor. 2007. Az MTA irodalomtudományi Intézete honlapján: www.iti.mta.hu/Gyula/TANULMANYOK/Sipos.pdf

91. *István Bocskai in der ungarischen reformierten Kirchengeschichtsschreibung.* In: Einigkeit und Frieden sollen auf seiten jeder Partei sein". Die Friedensschlüsse von Wien (23. 06. 1606) und Zsitvatorok (15. 11. 1606). Hrg. János Barta – Manfred Jatzlauk – Klára Papp. Debrecen, 2007. 165–173.
92. *Kolozsvári iskolák a 16. században.* In: *Reneszánsz Kolozsvár.* Szerk. Kovács András – Kovács Kiss Gyöngy. Kolozsvár, 2008. KomPress 138–146.
93. *A kolozsvári hóstáti reformátusok gyűlekezete és templomai 1672–1845.* In: *Emlékkönyv Benkő Samu születésének nyolcvanadik évfordulójára.* Szerk. Sipos Gábor. Kolozsvár, 2008. EME. 301–310.
94. *Katolikus-református vita a Szülágységban a 17. század elején.* In: *Báthory Gábor és kora.* Szerk. Papp Klára – Jeney-Tóth Annamária – Ulrich Attila. Debrecen 2009. 311–323.
95. *Szabó Károly (1824–1890).* In: *Hivatás és tudomány.* Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiemelkedő személyiségei. Szerk. Kovács Kiss Gyöngy. Kolozsvár, 2009. EME. 445–462.
96. *Die Bedeutung des reformierten Kollegiums Gross-Enyed für Politik und Kultur in Siebenbürgen vom 17. bis zum 19. Jahrhundert.* In: Márta Fata – Anton Schindling (Hrsg.): *Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen.* Helvetisches Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918. (Reformationsgeschichtliche Studien und Texte Band 155). Münster, 2009. Aschendorff Verlag. 139–153.
97. *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület könyvtárának története.* In: *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület gyűjteményei.* Szerk. Sipos Gábor. Kolozsvár, 2009. EME. 11–68.
98. *16. századi kolozsvári könyvgyűjtőkről.* In: *Erdély reneszánsza. I–II.* A 2008. október 8–11 között tartott konferencia előadásai. Szerk. Gábor Csilla – Luffy Katalin – Sipos Gábor. Kolozsvár, 2009. EME. 259–264.
99. *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület könyvtára 1859–1950.* Könyvtári Figyelő, 55/2009. 4. sz. 710–718.
100. *Bánffy Miklós tevékenysége az erdélyi református egyházban.* Magyar Szemle, 2010. 5–6. sz. 122–133.
101. *Református levéltárügy Erdélyben; kitekintés a könyvtáros- és levéltáros képzésre.* In: Egyházi gyűjtemények szolgálatában. A gyulafehérvári millenniumi konferencia tanulmánykötete. Szerk. Bernád Rita. Kolozsvár, 2010. Verbum. 125–128.
102. *A külső templom bibliája.* Korunk, 2010. 10. sz. 40–43.
103. *Rozsnyai Dávid török deák válópere.* In: *Emlékkönyv Egyed Ákos születésének nyolcvanadik évfordulójára.* Szerk. Pál Judit – Sipos Gábor. Kolozsvár, 2010. EME. 301–305.
104. *Conceptul de „Unire” în contextul în care, după emiterea rezoluției din 14.04.1698, și relația anumitor comunități locale românești cu conducerea Bisericii reformate (calvine) a fost numită tot Unire.* Das Verständnis von „Union”, das vorlag, als man nach Erlass der Resolution vom 14.4.1698 auch das Verhältnis bestimmter rumänischer Ortsgemeinden zur reformierten Kirchenleitung als „Union” bezeichnete. In: *Unirea românilor transilvăneni cu Biserica Romei. Die Union der Rumänen Siebenbürgens mit der Kirche von Rom.* Vol. I. De la începuturi până în anul 1701. Editat de / Herausgegeben von Johann Marte – Viorel Ioniță, Iacob Márza – Laura Stanciu – Ernst Christoph Suttner. București, 2010. Editura Enciclopedică.
105. *Szónyi Nagy István.* In: Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Szerk. Kőszeghy Péter. XI. Budapest, 2011. Balassi Kiadó.
106. *Kolozsvári iskolák a 16. században.* In: *Ablakok a múltba.* Szerk. Nagy Róbert, Rüszt-Fogarasi Enikő. Kolozsvár, 2012. Egyetemi Műhely Kiadó. 125–133.
107. *Nagy Géza iratmásoló szeminárium.* In: „...éltünk mi sokáig 'két hazában'...” Tanulmányok a 90 éves Kiss András tiszteletére. Szerk. Dáné Veronka – Oborni Teréz – Sipos Gábor. Debrecen, 2012. Debreceni Egyetemi Kiadó. 311–318.
108. *Az erdélyi református egyházközségi levéltárak forrásértékéről.* In: *A történetíró elhivatottsága.* Vocația istoricului. Emlékkönyv Szabó Miklós születésének 80. évfordulójára. Szerk. Pál Antal Sándor – Cornel Sigmirean – Simon Zsolt. Marosvásárhely, 2012. Mentor. 359–362.
109. *Főurak az erdélyi református egyházban a 17–18. század fordulóján.* Historia Ecclesiastica ročnik, III. 2012. č. 1. 156–165.

110. „tanulásoknak okáért...” Bethlen Gábor világi elitképző programjáról. *Korunk*, 2013. 3. sz. 21–26.
111. *Kastélyok, grófok, építészek*. Opponensi vélemény Bordás Beáta *Erdélyi kastélyépítéssel a historizmus korában (1840–1918)*. c. doktori értekezéséről. *Művészettörténeti Értesítő*, 2014. 210–214.
112. *Jobbágy papok? Tűnődések az erdélyi református lelkészcsaládok 17. századi jogállásáról*. In: „Eklézsiáknak, egyházi szolgáknak egyetlenegy dajkája” Tanulmányok Bethlen Gábor egyházpolitikájáról. Szerk. Dáné Veronka, Szabadi István. Debrecen, 2014. DE Történelmi Intézete. 75–84.
113. *A 18. századi erdélyi református arisztokrácia vallási öntudatáról*. In: *Műveltség és társadalmi szerepek: arisztokraták Magyarországon és Európában*. Learning, Intellect and Social Rules: Aristocrats in Hungary and Europe. Szerk. Bárány Attila – Orosz István – Papp Klára – Vinkler Bálint. Debrecen, 2014. DE Történelmi Intézete. 465–472.
114. *Porcsalmi András iskolai jegyzeteiről. Egy botcsinálta könyvtáros főjegyzései*. In: „Kezembe vészem, olvasom és arról elmélkedem” Emlékkönyv Fekete Csaba születésének 75. és könyvtárosi működésének 50. évfordulójára. Szerk. Gáborjáni Szabó Botond, Oláh Róbert. Debrecen, 2015. Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények. 222–225.
115. *16. századi svájci nyomtatványok a kolozsvári főiskolai könyvtárakban*. In: *Certamen II. Előadások a Magyar Tudomány Napján az EME I. szakosztályában*. Szerk. Egyed Emese – Bogdándi Zsolt – Weisz Attila. Kolozsvár, 2015. 230–241.

Egyetemi jegyzetek

116. *Európa a középkorban 476–1517*. Jegyzet a távoktatás hallgatói számára. Kolozsvár, 2001. 38.

IV. Szerkesztett kötetek

117. *Művelődéstörténeti Tanulmányok*. Szerk. Csetri Elek – Jakó Zsigmond – Sipos Gábor – Tonk Sándor. Bukarest, 1980.
118. *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. Kovács András – Sipos Gábor – Tonk Sándor. Kolozsvár, 1996. EME.
119. Kiss István: *A Hunyad-Zarándi Református Egyházmegye papjai és tanítói*. Sajtó alá rendezte Dáné Veronka és Sipos Gábor. *Református Szemle*, 1998. 3. sz. 210–222, 4. sz. 303–322.
120. Kiss István: *A Dési Református Egyházmegye történeti névtára*. Sajtó alá rendezte Dáné Veronka és Sipos Gábor. *Református Szemle*, 1999. 2. sz. 142–157, 3. sz. 215–231, 4. sz. 305–319.
121. *Kolozsvár 1000 éve*. Szerk. Sipos Gábor – Wolf Rudolf. Kolozsvár, 2001. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása.
122. Petrus Dominicus Rosius à Porta: *Album amicorum*. Egy Magyarországon és Erdélyben tanult svájci diák emlékkönyve. Közzéteszi Jan Andrea Bernhard. Az előszót Tonk Sándor írta. Szerkesztette Sipos Gábor. Kolozsvár, 2001. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása (ETF 234)
123. *Árva Bethlen Kata levelei*. Sajtó alá rendezte Lakatos-Bakó Melinda. Szerkesztette Sipos Gábor. Kolozsvár, 2002. Az Erdélyi Református Egyházkerület kiadása.
124. *Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. Pál-Antal Sándor – Sipos Gábor – W. Kovács András – Wolf Rudolf. Kolozsvár, 2003. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása.
125. *Debreczeni Márton emlékezete*. Benkő Samu, Debreczeni-Droppán Béla, Egyed Ákos. gr. Mikó Imre, T. Szabó Levente írásai. Szerk. Sipos Gábor. Kolozsvár, 2003. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása (ETF 242)
126. *Emlékkönyv Csetri Elek születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. Pál Judit – Sipos Gábor. Kolozsvár, 2004. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása.
127. Jeney-Tóth Annamária: *Míves emberek a kincses Kolozsvárott*. Iparostársadalom a 17. századi Kolozsváron. Lektorálta Kiss András. Szerkesztő Sipos Gábor. Kolozsvár, 2004. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása (ETF 247)

128. *Kraszna. Helyismereti tanulmányok.* Major Miklós, Mitruly Miklós, Nagy Károly, Oláh Miklós, Pákai Ferenc, Sipos Gábor, Takács Felicia írásai Sipos Gábor szerkesztésében. Kraszna, 2005. 180 l.
129. Balogh Judit: *A székely nemesség kialakulásának folyamata.* A névmutató Jeney-Tóth Annamária munkája. Szerkesztette Sipos Gábor. Kolozsvár, 2005. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása (ETF 254)
130. Sas Péter: *A sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum anyagának pusztulása 1945-ben.* Szerkesztette Sipos Gábor. Kolozsvár, 2006. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása (ETF 25...)
131. *Emlékkönyv Benkő Samu születésének nyolcvanadik évfordulójára.* Szerk. Sipos Gábor. Kolozsvár, 2008. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása.
132. *Erdély reneszánsza. I–II.* Szerk. Gábor Csilla – Luffy Katalin – Sipos Gábor. Kolozsvár, 2009. EME.
133. *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület gyűjteményei.* Szerk. Sipos Gábor. Kolozsvár, 2009. EME.
134. *Emlékkönyv Egyed Ákos születésének nyolcvanadik évfordulójára.* Szerk. Pál Judit – Sipos Gábor. Kolozsvár, 2010. EME.
135. Kelemen Lajos: *Kézirattári értékeink.* Közvetteszi B. Nagy Margit. Szerk. Sipos Gábor. Kolozsvár, 2010. EME. 64 l.
136. „...éltünk mi sokáig két hazában...” *Tanulmányok a 90 éves Kiss András tiszteletére.* Szerk. Dáné Veronka – Oborni Teréz – Sipos Gábor. Debrecen, 2012. Debreceni Egyetemi Kiadó. 334 l.
137. *Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene. A Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai.* Szerk. Dáné Veronka – Horn Ildikó – Lupescu Makó Mária – Oborni Teréz – Rüszt-Fogarasi Enikő – Sipos Gábor. Kolozsvár, 2014. EME.
138. V. Cikkek, megemlékezések, nekrológok
139. *Imreh Barna.* Református Szemle, 1982. 343–344.
140. *Püspökszentelés Nagyváradon.* Falvak Népe, 1990. május 19.
141. *Az erdélyi református iskolákról.* Erdélyi Református Naptár, 1991.
142. *Húsvét a naptárban.* Üzenet, 1991. 5–6. sz. március 15–április 1.
143. *Március 15.* Üzenet, 1991. 5–6. sz. március 15–április 1.
144. *Pokoly József.* Üzenet, 1991. 24. sz.
145. *Gondnoki konferencia Kolozsvárott.* Üzenet, 1992. január
146. *Et altera pars!* Korunk, 1992. 4. sz.
147. *A kolozsvári református iskolákról.* Az Apáczai Csere János Gimnázium Évkönyve. Kolozsvár, 1994.
148. *Báthory-mléktábla Vilniusban.* Szabadság, 1995. október 5.
149. Varga Árpád. Erdélyi Múzeum, 1995. 1–2. sz. 133–134.
150. Zsigmond Jakó la 80 de ani. Revista Arhivelor ser. III, vol. II, 1996. nr. 1–2, 205–208.
151. *Múzeum vagy levéltár?* Romániai Magyar Szó, 1997. dec.
152. *Az élő negyvennyolc.* Üzenet, 1998. március 15.
153. *Az Erdélyi Református Egyházkerület.* Protestáns Híradó. A Rajna-Vesztfáliai Magyar Gyülekezet lapja, 9. évf. 2000. 9–10. sz. 10–17.
154. *16. századbeli zsinatok.* Református kalendárium a 2000. évre. Nagyvárad, 1999.
155. *Apáczai Csere János szellemi örökségéről.* Protestáns Híradó. A Rajna-vesztfáliai Magyar Gyülekezet lapja, 9. évf. 2000. 9–10. sz. 29–34.
156. *Vasárnapi csoda.* Filmtett, 2001. 4. sz.
157. *Wesselényi Miklós és a református egyház.* Igehirdető, 2001. 9. sz. 393–394.
158. *Fazekas Mihály.* Református kalendárium a 2005. évre. Nagyvárad, 2004.
159. *A kilencven éves Jakó Zsigmond születésnapjára.* Szabadság, 2006. szeptember 16.
160. *Belváros (Farkas utcai templom).* In: *Kolozsvár református templomai.* Szerk. Tonk István. Kolozsvár, 2006. Az Erdélyi Református Egyházkerület kiadása. 5–8.
161. *Wesselényi István, a református főgondnok 1709–1734.* Hepehupa, 2008. 2. sz. 7–8.
162. *Talán a pálma sem ...* Wolf Rudolf nekrológja. Szabadság, 2008. szeptember 13.

163. *Dacia dat tumulum.* Erdélyi Múzeum, 2008. 3–4. sz. 99–100.
164. *A krasznai presbitérium első félszáz éve.* Református kalendárium a 2010. évre. Nagyvárad, 2009. 90–99.
165. *Rákóczi Zsigmond, az erdélyi fejedelem.* In: Tiszta szívből. Liber amicorum – Barátok könyve Hermán M. János tiszteletére. Szerk. Fábián Tibor. Nagyvárad–Zwolle, 2011. DTP Studio kiadó, 95–98.
166. *Müller Ádám (1930–2011).* Erdélyi Múzeum, 2012. 1. sz. 173–174.
167. *A kolozsvári Hóstatáról.* Szabadság, 2012. november 20. 3.
168. *A Kolozsvári Református Egyházmegye múltja.* In: Magyar Hunor – Juhász Ábel: *A kolozsvári református egyházmegye templomai.* Székelyudvarhely, 1912. 8–10.
169. *Mire jó a levéltár?* [A 90 éves Kiss András köszöntése] Erdélyi Múzeum, 2012. 3. sz. 5–6.
170. *Kiss András 1922–2013.* Erdélyi Múzeum, 2013. 4. sz. 5–7.

VI. Könyvismertetések

171. Jakó Zsigmond: Írás, könyv, értelmiség. Református Szemle, 1979. 1. sz. 60–62.
172. Székely oklevéltár. Új sorozat. I. k. Keresztény Magvető, 1983. és Református Szemle, 1984. 2. sz. 184–185.
173. Székely oklevéltár. Új sorozat. II. k. Keresztény Magvető, 1986. 2. sz.
174. Dr. Erdő János: Teológiai tanulmányok. Református Szemle, 1987. 263–265.
175. Sáfrán István: Íme az ember. Falvak Népe, 1990 január.
176. Bíró Sándor: Kisebbségben és többségben. Erdélyi Múzeum, 1992. 1–4. sz. 185–186.
177. Dobai István: Gesta hominum. Korunk, 1993. 11. sz.
178. Három jubileum – három emlékkönyv. Erdélyi Múzeum, 1994. 1–2. sz. 147–149.
179. Palkó Attila: Magyaró. Erdélyi Múzeum, 1996. 3–4. sz. 351–353.
180. Kiss András: Források és értelmezések. Erdélyi Múzeum, 1996. 3–4. sz. 350–351.
181. Tőkéczi László: Tisza István eszméi, politikai arca. Budapest, 2000. Az Út, 2001. 1. sz. 51–52.
182. Kurta József: Az Öreg Graduál századai Erdélyben. Kolozsvár, 2002. Református Szemle, 2003. 2. sz. 194–195.
183. Politika, vasút, történetírás. Egyed Ákos: *Gróf Mikó Imre – Erdély Széchenyije.* Debrecen, 2005. Helikon, 2006. február.

VII. Közreműködések

184. *Erdélyi oszmán szönyege.* Közreadja Ștefan Ionescu. Róma, 2007.
185. *Monografia comunei Țaga.* Coord. Ioan Mărza. Autori: ... Sipos G. ... [Cluj] 2009. Ed. Primăria comunei Țaga. 602–606.

VIII. Lektorálások

186. Murádin Jenő: *Gruzda János.* Bukarest, 1989. Kriterion.
187. Gergely András: *Istoria Ungariei.* Székelyudvarhely 1993. (nem tüntették fel a lektorálást)
188. *Az orbai református egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei 1677–1752.* Közzéteszi Csáki Árpád és Gazda Enikő. Sepsiszentgyörgy, 2001. (Dáné Veronkával)
189. Tamás József: *Az 1848-as erdélyi római katolikus egyházmegyei zsinat.*

Kolozsvár, 2015.

GAUSZ ILDIKÓ

Tokaj és környéke 1564–1565 között, avagy elfelejtett „hadtudósítók” helyszíni jelentései*

Az 1500-as évek derekára Európa hadszínterré változott, a törökellenes küzdelmek és a vallásháborúk immár a mindennapok szerves részeivé lettek. A küzdelem egyik kiemelkedő fontosságú színtere a Habsburg Birodalom, benne a három részre szakadt Magyarország volt. Ilyen körülmények közé érkezett meg a protestáns Angliából Petrus Bizzarri és a katolikus Francia Királyságból Jean de Malmidy, akiknek Magyarországról szóló tudósításai rövidesen nyomtatott formában is napvilágot láttak.¹ E feledésbe merült régi írások „újrafelfedezésére” vállalkozik tanulmányunk.

Az 1564. esztendőben hazánkba látogató utazókat sorsfordító események fogadták. Júliusban elhunyt I. Ferdinánd király (1526–1564), akit I. Miksa (1564–1576) követett a trónon. A protestánsokat toleráló Habsburg Miksa figurája különös jelentőségre tett szert, akivel szemben a Habsburg-ház spanyol ágán uralkodó II. Fülöp (1556–1598) a protestáns blokk ellenpontját képviselte világhatalmával. Szeptember elején Báthory István, János Zsigmond váradi főkapitánya elfoglalta Szatmár várát, októberben Nagybánya városát. A kulcsfontosságú vár és a gazdag jövedelemforrást biztosító bányaváros elvesztését nem nézhette tétlenül az új uralkodó, ezért a Magyar Királyság területére küldte hadvezérét, a kortársak által is kiváló „hadtudósként” számon tartott Lazarus von Schwendit,² aki 1565–1567 között több sikeres hadjáratot is vezetett magyar területeken.³

* Köszönetet szeretnék mondani jelen tanulmányomhoz nyújtott elengedhetetlen segítségért téma-vezetőmnek, Kövér Lajosnak (SZTE BTK), továbbá Forgács Tamásnak (SZTE BTK), Katona Csabának (MTA), Kees Teszelszkynek (Rijksuniversiteit Groningen), Pálffy Gézának (MTA) és Papp Sándornak (SZTE BTK).

¹ Bizarus, Petrus: *Pannonicum bellum sub Maximiliano II Romanorum et Solymano Turcarum Imperatoribus gestum*. Basileae, 1573.; Malmidy, Jean de: *Discours véritable de la grand'guerre qui est au païs de Hongrie entre Maximilian 2., esleu empereur des Romains, roy de Germanie, Hongrie & Bohême, & Jean Weivod, prince de Transylvanie allié & défendu de Soltan Soliman, empereur des Turcs. Ensemble les Monomachies, combats singuliers & manières de faire en la guerre des Hongres & des Turcs*. Paris, 1565.

² Nem is volt olyan könnyű megnyerni őt, hiszen korábban Ferdinánd császár több meghívását is elutasította: Pálffy, Géza: *Un penseur militaire alsacien dans la Hongrie au XVIe siècle: Lazare baron von Schwendi (1522–1583)*. In: Coutau-Bégarie, Hervé – Tóth, Ferenc (red.): *La pensée militaire hongroise à travers les siècles*. Paris, 2011. 43. A magyar lovas és gyalogos hadiszabályzatok kidolgozása is az ő nevéhez fűződik, melynek köszönhetően az első magyar katonai hadbíró, Wékey Ferenc 1566-ban megkezdte tevékenységét. Szintén ő volt az, aki a II. Miksa szolgálatában álló Natale Angielini építőmesterrel megrajzoltatta az 1565-ös év hadieseményeit, amelynek egy példánya Francesco de Medici firenzei udvarába is eljutott, így fejtve ki jelentős hatást a magyarországi hadtérképészet fejlődésére. A hadakozás gazdasági hátterére is kiterjedt figyelme, hiszen az

Tűzfészek alakult ki Tokaj, valamint Szatmár, Munkács és Huszt körül, ám a különösen hideg tél⁴ tavaszig megvalósíthatatlannak mutatta a hadműveleteket. Több feljegyzés is született a 15–16. század fordulóján tapasztalt extrém hőmérsékletekről, a forró nyarokról és a rendkívüli hidegekről, sőt maga Schwendi is köztudottan szenvedett a magyar klímától.⁵ Az ország elmocsarasodott részein a víz volt az úr, amely melegben-hidegben egyaránt sok kellemetlenséget okozott.⁶ A várakozás helyett Schwendi és kapitányai – értesülve az erdélyi várak gyenge ellátásáról és a kis létszámú őrségéről – a támadás mellett döntöttek.

Tokaj várát 1530 és 1565 között a Serédi-család birtokolta. Serédi Gáspár, Ferdinánd császár felső-magyarországi kapitánya ötszög alakú bástyával erősítette meg a vár keleti oldalát. Ennek ellenére Szapolyai János kapitányai⁷ bevették az erőd egy részét, sőt, az 1538. évi váradi egyezmény alapján – zálogpénz fejében – megszerezték Tokajt és környékét. Serédi Benedeket tette meg várkapitánynak, akinek halálával kiskorú fia örökölte e tisztelet, jóllehet gyámja, Németi Ferenc gyakorolta a tényleges hatalmat.⁸ Ez a művelt zsoldáríró

ő indítványára hozta létre Miksa a Szepesi Kamarát, melynek feladata a végvárak erőforrásainak utánpótlása volt. Alaposan rációfolt tehát a „Semmi Lázár” gúnynévre, amit a magyarok első felindultságukban adtak neki. További érdekesség, hogy Schwendi éppen sikeres tokaji hadjárata után vitte haza saját elzászi birtokaira és Kaysersberg városába a híres tokaji vesszőket. Ennek emlékét őrzi Colmar főterén Schwendi szőlővesszőket tartó szobra és a vidék Tokay-Pinot Gris nevű minőségi bora.

³ Erről bővebben: Pálffy: *Un penseur militaire...* 47–53.; Pálffy Géza: *Egy meghatározó kapcsolat Európa és Magyarország között a 16. század második felében: Lazarus Freiherr von Schwendi (1522–1583)*. In: Mayer László – Tilcsik György (szerk.): *Egy emberöltő Kőszeg szabad királyi városa levéltárában. Tanulmányok Bariska István 60. születésnapjára*. Szombathely, 2003. 101–120.; Janko, Wilhelm Elder von: *Lazarus Freiherr von Schwendi oberster Feldhauptmann und Rath Kaiser Maximilian's II.* Wien, 1871., illetve Istvánffy jellemzése: „... evocavitque ex Alsatia Lazarum Svendium, qui praeterquamquod magna optimarum literarum cognitione pollebat, pluribus etiam in bellis Caroli Quinti Imperatoris ordines duxisset, rebus praeclare gestis, famam pugnacis simul & cauti ducis erat consequutus.” In: Isthvanfius, Nicolaus: *Historia Regni Hungariae, post obitum [...] Matthiae Corvini regis [...] libris XXXIV.* Viennae, Praegae, Tergesti, 1758. 446.

⁴ „...horrida, & qualem a multis retroactis annis vix fuisse memorabant, asperrima hieme ...” In: Isthvanfius: *Historia Regni Hungariae...* 446.; „...la grand'froidure, laquelle lors estoit merveil-leusement aspre & presque incompatible ...” In: Malmidy: *Discours véritable...* 6. Erről bővebben lásd: Réthly Antal: *Időjárás események és elemi csapások Magyarországon 1700-ig*. Budapest, 1962.; Rácz Lajos: *Magyarország éghajlanttörténete az újkor idején*. Szeged, 2001.

⁵ „Ráadásul német katonatársaihoz hasonlóan, nehezen szokta meg a magyarországi éghajlatot, és időközben többször hosszabb időre ágynak esett, ami nagyon megviselhette, hiszen később erre emlékezve úgy nyilatkozott, hogy a magyar hadszíntéren »egyetlen egészséges óráim sem volt.«” In: Pálffy: *Egy meghatározó kapcsolat...* 107. Pálffy: *Un penseur militaire...* 45.

⁶ Ágoston Gábor: *Az iszlám erős védőgátja: Az oszmán hódítás és a magyarországi oszmán végvidék*. In: Király Béla – Veszprémy László (szerk.): *A magyar hadtörténelem évszázadai*. Budapest, 2003. 61–76.

⁷ Perényi Péter és Bebek Ferenc a legmeghatározóbb személyek.

⁸ „Hic locus antea, duce Catiamero, & sumptibus Caesaris Ferdinandi, fuit occupatus, quem postea dono dederat cuidam Pannoniae regulo, ex familia Scheredorum, cum is esset egregia virtute, ac de ipso quam optime meritis. Cum autem hic fato concederet, filium reliquit parvulum, & infantem, cuius tutelam in arce habebat Franciscus Nemethus, qui antea tutor pueri, moxque tyrannus effectus, ad Transylvanum confugerat, sedque in eius fidem, & clientelam commiserat.” In: Bizarus: *Pannonicum bellum...* 13.

igazi „*enfant terrible*”⁹ volt! Előszeretettel fosztogatta a Ferdinánd-párti főurak birtokait, mi több, a szerencsi apátságot¹⁰ is erős várrá alakította át. 1562-ben a császár emberének, Perényi Gábornak sikerült visszaszereznie Tokajt, 1563-ban azonban ismét Németi lett a vár ura,¹¹ aki stratégiai célponttá tette birtokait. Tokaj¹² tehát a Hegyalja kulcsává vált.

1564 végén a tokaji erődítmény egy belső és egy külső várból állt azon a ponton, ahol a Bodrog vize a Tiszába torkollott, mintegy szigetként ékelődve a folyók közé.¹³ A belső téglalapítmény¹⁴ négyszöget zárt be a kerek bástyák összekötésében, így határolva a palotát és az ennek közepén álló kör keresztmetszetű öregtornyot. A külső várat különféle alakú és keresztmetszetű bástyák által körbehatárolt fal alkotta, amely az északi sarkon lévő négyszögű téglabástya¹⁵ kivételével feltehetően földből és fából épült.¹⁶ A belsővárhoz csatlakozott továbbá a már említett ötszögletű építmény, mintegy a külső vár falába ékelődve a tiszai

⁹ Spech Lajos: *Tisza Tokaj várassanak rövid leírása*. Tudományos Gyűjtemény, 4. évf. (1823) 17.; továbbá „...Németi [...] a vármegye székhelyére küldött katonáival az alispánt, a szolgabírákat és nemeseket elhurcoltatta, másokat megsebesített és megveretett. Azonkívül nagy mennyiségű bort küld rá a megyére s a felség alattvalóit kényszeríti azok elfogyasztására; a népet pedig Tokaj várának az erősítésére kényszeríti.” In: Udvari István (szerk.): *Hodinka Antal válogatott kézíratai*. Nyíregyháza, 1992. 155.

¹⁰ „1558 Németi Ferencz a 'Ianos királ' fia hiue, Bent Iacab hauanac hušadic napian Tokaiból ötbázad magauval meg veere a Nemeteket Szerencz alat, holot mid a két felől soc iambor vitézlő nepec hullanac el.” In: Székely István: *Chronica ez vilagnac yeles dolgairól*. Krakkó, 1559.; Spech: *Tisza Tokaj várassanak rövid leírása*, 17.

¹¹ „Ez időtájban Németi Ferencz Tokajból, az erdélyi pártról, ellenkezik Petényi Gáborral a sárospataki úrral; és az lön a Tokaj vára megszállásának occasioja, hogy Németi Ferencz Perényi Gábort mind feleségestül Vizsolytól fogva Füzer-váraig üzeté a tokaji haddal; kin Perényi Gábor meg búsulván, császárhoz mene és arra bírá, hogy Tokajt megszállássá.” In: Mikó Imre (szerk.): *Erdélyi történelmi adatok. Sepsi Laczkó Máté Krónikája és emlékezetre méltó hazai dolgoknak rövid megjegyzései 1521–1624*. 3. köt. Kolozsvár, 1858. 19.

¹² „Dieshaus sehr wert und gar auf den Pass gegen Siebenbürgen auch so die mit wohl zugewinnen und sicher es zu veste gebaut mit gewalt abgenommen worden. Als anjetzo mit gottes hilf beschehen ist. Deme sei Lob und Dank in Ewigkeit ammen.” In: Sambucus, Johannes: *Situs et vera positio arcis Tokay ... anno MDLXV. febr. XI. expugnata et capta est*. Wien, 1565. [németül közli: Borbély Andor: *Adatok Tokaj vára helytörténetéhez*. Debreceni Szemle, 7. évf. (1933) 386–388.; latinul közli: Reusner, Nicolaus: *Rerum memorabilium in Pannonia sub Turcarum imperatoribus a capta Constantinopoli usque ad annum MDC bello militiaque gestarum narrationes illustres variorum, et diversorum*. Frankfurt, 1603.]; továbbá „... illud caput ...” In: Isthvánfius: *Historia Regni Hungariae...* 447.; továbbá „Locus ipse natura munitur, iacetque in ipso fere aditu Transylvaniae.” In: Bizarus: *Pannonicum bellum*, 16.; „...Thokay qui est comme la clef de Transylvanie, ...” később „...qui est la clef du païs de Hongrie, ...cette contrée, ditte, le paradis terrestre de Hongrie, ...” In: Malmidy: *Discours véritable...* 7., 12.

¹³ „Ea arx in peninsula sita, concursu amnium Tibisci ac Bodrogi, uno ab latere fossa ingens, propugnaculis, aggeribus, aliisque rebus in longum obsidium munita, si fortuna aequa fuisset.” In: Forgach, Franciscus: *Rerum Hungaricum sui temporis commentarii libris XXII. e MS. in lucem prodeuntes*. [Pozsony] Posonii – [Kassa] Cassoviae, 1788. 281.

¹⁴ „...a vár magjául minden esetben igyekeztek szilárd kőépületet (templomot, udvarházat) választani.” Domokos György: *Ottavio Baldigara: egy itáliai várfundáló mester Magyarországon*. Budapest, 2000. 27.

¹⁵ „Erat propugnaculum validum materia exstructum ...” In: Forgach: *Rerum Hungaricum...* 282.

¹⁶ „Erat propugnaculum aliud e materia ac roboreis trabibus exstructum, terraque repletum, qualia fere in Pannonia ob laterum & calcis penuriam construi solent ...” In: Isthvánfius: *Historia Regni Hungariae...* 448.

oldalon. A dupla vizesárok¹⁷ különleges biztonságot nyújtott az európai viszonylatban elavult technikájú erődítménynek, olyannyira, hogy *vero inexpugnabilis*-nek aposztrofálta Forgách Ferenc.¹⁸ E viszonyok eleve nehezítették a védők dolgát, ráadásul a Schwendi vezette császári-királyi csapatok legalább hatszorosan túlerőben voltak a várvédőkkel szemben. Az 1565-ös esztendő elejének eseményeiről és Tokaj ostromáról számtalan forrás beszámolt, amelyhez megannyi ábrázolás is készült.¹⁹ A tucatnyi latin, német, francia, olasz nyelvű jelentés²⁰ mellett metszetek sora jelenítette meg az eseményeket.

A korántsem könnyen áttekinthető levelezések és a három országrész²¹ követmozgásai a gazdagon fennmaradt források nyomán részletesen feltárhatók. Schwendi 1565 februárjában sikeresen ostromolta meg a várat. Tokaj császári kézre kerülése az erdélyi védelmi politika válságát mutatta, amelyen nem segíthetett már az 1565 januárjában Kolozsváron megtartott rendi gyűlés²² sem, jóllehet itt jelentős pénzüsségeket szavaztak meg János Zsigmond fejedelemnek. Az ostrom gyors sikeréből, a védők alacsony létszámából Schwendi levonta a tanulságot: ellenfelei felkészületlensége nyomán további várakat is megszerezhet. Így került sor Szerencs, Szentmárton, Bátor és Szatmár bevételére, amelyek közül ez utóbbi

¹⁷ „[interior arx] ... fossa et muro etiamsi valida ...” In: Forgách: *Rerum Hungaricum...* 282.

¹⁸ Forgách: *Rerum Hungaricum...* 281.; lásd még: Részszerinti beszámoló, hogyan zajlottak a tokaji elővár elfoglalásánál a dolgok, amik február 10-én történtek és mentek végbe in Ungarische Akten (UA). Allgemeine Akten (AA); Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA): „Ugyan fejedelmi rezidencia ez a Tokaj, és bizony felette erős végház. Ha német módra építenék, bevehetetlen lenne. Oly kedvesen fekszik ligetek között a vízparton, egyik oldalán hegyvel és erdővel, hogy ehhez fogható elidőzni való helyet még nem is láttam.” Közli Détsky Mihály: *A tokaji vár története*. Tokaj, 1995.; továbbá „Opportune autem contigit, ut magna tum glacie uterque fluvius rigeret, nec tamen is locus expugnari potuisset, nisi Caesariani nocturnis fossorum laboribus sibi aditum ad moenia paravissent.” In: Bizarus: *Pannonicum bellum...* 14.; továbbá „Quae flumina si resoluta glacie fluere incipiant, locum nulla arte, nullis viribus expugnabilem fore.” In: Isthvanfius: *Historia Regni Hungariae...* 447.

¹⁹ Détsky: *A tokaji vár története*, 1995.; Szalai Béla: *Tokaj vár metszetes könyve*. Tokaj, 2004. Ezek alapján cáfolható Csorba Csaba következő szavai: „Tokaj 1565. évi ostromáról egyetlen – többé-kevésbé hitelesnek látszó – látkép maradt fenn: a Zsámboky János-féle röplap ábrázolása, amelyet Bécsben, az Albertina grafikai gyűjteményében őriznek.” In: Csorba Csaba: *Várak a Hegyalján. Tokaj, Ónod, Szerencs*. Budapest, 1980. 59.

²⁰ Egyes beszámolók az enyészet tárgyává lettek: „Belli huius occasione Anonymum quaedam publicasse: Des Türkischen Keyzers Abfag – Brief an den Kayser Maximilianum, quae renunciationis epistola aliquando Bibliothecae Schmeitzelianae fuit particula, uti videre est ex eius Catalogi p. 15. Nro. XXVIII. Alium edidisse: Die Neue Zeitung und Bericht, wie Ihro Kaiserliche Maiestaet, und Ertzherzog Ferdinand, mit ihrem Kriegsvolck, von Wien nach Ungarn gezogen, und was sich bifs den 21 Augusti zugetragen, in 4°. Et tertium: Den Auszug etlicher Zeitungen, von der Kriegs – Handlung von Zigeth, und auch andern Orten in Ungarn, in 4°.” In: Haner, Georg Jeremias (Hrsg.): *De scriptoribus rerum Hungaricarum et Transilvanicarum, scriptisque eorundem antiquioribus, ordine chronologico digestis*. Vienna, 1774.

További források még arra várnak, hogy felfedezzék létezésüket. A Bécsi Állami Levéltár (Österreichisches Staatsarchiv) rendkívül gazdag Hungarica anyaga (Ungarische Akten, Allgemeine Akten) sok kincset rejteget még mindig, annak ellenére, hogy számos gyűjteményes kötet alapjául szolgált már.

²¹ Sőt, a lengyel király, Zsigmond Ágost követeivel kiegészülve már négy érintett tábor.

²² Szilágyi Sándor: *Erdélyország története tekintettel művelődésére*. 1. köt. Pest, 1866. 351.; Kővári László: *Erdély történelme. A Zápolyák kora*. 3. köt. Pest–Kolozsvár, 1860. 180.

különösen érzékenyen érintette a fejedelmi tábornok.²³ Szatmárt ugyanis Báthory István váradi kapitány tartotta kezében, aki miután értesült az erődök sorozatos elvesztéséről és látta, hogy a Szamos vizének befagyása is ellenükre van, leromboltatta és felgyújtatta a várat, majd embereivel Váradra vonult.²⁴ A császári hadak közeledtével Báthory György feladta Erdődöt, Csehet és Kővárat, Nagybánya pedig Schwendi emberének, Balassa Menyhértnek közeledtével önként behódolt. A császári-királyi csapatok gyors sikereit követően a megrettent fejedelem és köre megegyezést keresett a bécsi udvarral, ezért a legbizalmasabb embereket, Báthory Istvánt és Niezowski Szaniszlót küldték az általuk részletesen kidolgozott, sok engedményt tartalmazó békefeltételekkel²⁵ először Schwendihez Szatmárra. Így jött létre 1565. március 13-án a szatmári egyezmény, amelynek értelmében János Zsigmond minden eddigi törekvését feladta, és kinyilatkoztatta, hogy ha Miksa pártfogásába veszi, elfordul I. Szulejmántól (1520–1566), és fegyvert fog ellene, amiért cserébe a Tiszán inneni területeket kérte haláláig. A tisztának látszó helyzetet bonyolította, hogy eközben visszaérkezett Bekes Gáspár, a fejedelem Konstantinápolyba küldött követe, aki az oszmán támogatásról biztosítva urát meggyőzte, hogy a kedvezőtlen békekötést tekintse semmisnek, és újabb követelésekkel álljon Bécsben Miksa elé. Az éppen erdélyi követként Bécsben tartózkodó Báthory István a császár haragjának áldozatául esve fogságba került. Bekes és Báthory ettől kezdve gyűlölte egymást,²⁶ sőt Báthory elvesztette János Zsigmond korábbi bizalmát.²⁷ Azonban nemcsak Báthoryt vették őrizetbe, hanem a fejedelem Báthory után küldött bizalmasát, Kendi Sándort is. Ekkor érkezett vissza a Portáról Miksa egyik követe, Csernovits Mihály, és vitte a hírt vissza, hogy Csáby Ákost Konstantinápolyban lefogták,²⁸ azzal a kikötéssel, hogy a fegyverszünetet csak abban az esetben hajlandók fenntartani, ha Miksa visszaszolgáltatja Tokajt.

²³ Kővári: *Erdély történelme*, 180.; Lukinich Imre: *Erdély területi változásai a török hódítás korában*. Budapest, 1918. 116.; továbbá a tokaji védők hősiségével ellenpontozva a megfutamodást: „Capto Tokajo sua et aliorum opinione citius, arx Serench a tergo non erat relinquenda, Nemethii praesidio tenta. Missus ergo Balassa cum expedita manu. Illi etiam comperta morte ducis deditionem obsidio praetulere, probrosa deterrimaque comparatione.” In: Forgach: *Rerum Hungaricum...* 282.

²⁴ „Quod quum Stephanus Bathorius Somlianus, qui Sacmarii rerum exitum praestolabatur, variis primu nunciis, postremo a militibus qui e presidio dimissi, in Transsilvaniam catervatim iter intendernat, intellexisset, propterea quod Samosus flumen haud dissimiliter ac Tibiscus ad Tocaium glacie constrictus, sustinendis etiam maioribus tormentis viam praeberet omni spe loci servandi abiecta, castelloque incenso & concremato, se cum militibus, qui intus erant, Varadinum recepit.” In: *Isthvanfius: Historia Regni Hungariae...* 450.

²⁵ A megfogalmazott békefeltételekről részletesen olvashatunk: Veress Endre (szerk.): *Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése*. Kolozsvár, 1944. 37–84.; Bethlen Farkas: *Erdély története. A váradi békekötéstől János Zsigmond haláláig. 1538–1571*. 2. köt. (Ford: Bodor András). Budapest–Kolozsvár, 2002. 247–259.; Szilágyi Sándor (szerk.): *Erdélyi országgyűlési emlékek, történeti bevezetésekkel*. 2. köt.: 1556. szept. – 1576. jan. = Monumenta Comitania Regni Transylvaniae. Budapest, 1876. 244–245.

²⁶ Szádeczky Lajos: *Kornyi Békés Gáspár 1520–1579*. Budapest, 1887. 10.

²⁷ „Nizochkival együtt bocsátotta volt német császárhoz király fia Báthori Istvánt. Nisochki az király akaratjából megtért, Báthori István nem akart megtérni, hanem felment; kiért annak utána, hogy megjötte, annyira neheztelt reá király fia, hogy mikor bement hozzája, farral fordult hozzája. Magad kerested, ugymond, magadnak, a mit találtál.” In: Szabó Károly (szerk.): *Gyulafi Lestár följegyzései. 1565–1605*. Budapest, 1881. 12.

²⁸ Bánlaky József: *A magyar nemzet hadtörténelme. Ferdinánd és Szapolyai János ellenkirályok küzdelmei; az ezt követő nehéz idők; a török hódítások korszaka Szulejmán haláláig. 1526–1566*. 13. rész. Budapest, 1940. 450.

Miksa a szatmári megállapodás megváltoztatása és követének visszatartása miatt küldöttséget²⁹ menesztett a Portára. Célja János Zsigmond denunciálása, befekettítése volt. Követeinek Bécsben való lefogása miatt János Zsigmond – a temesvári és a budai pasa támogatását élvezve³⁰ – augusztus 2-án elfoglalta Erdőd várát,³¹ majd földig leromboltatta. Ekkor érkezett el hozzá Szulejmán üzenete, amelyben a Miksával kötött fegyverszünet megerősítése miatt arra kérte szövetségesét, hogy szüntesse be a hadműveleteket. Az erdélyi csapatok visszavonulását kihasználva Schwendi főkapitány elfoglalta Nagybányát és Szendrőt.³² János Zsigmond igyekezett minderről Szulejmánt haladéktalanul tájékoztatni.

Ezek a zűrzavaros állapotok, amelyeket jószerivel lehetetlen volt átlátni, minden bizonnyal nagy fejtörést okozhattak a több ezer kilométerről érkező utazóknak, tudósítóknak, így a francia földről érkező Jean de Malmidy-nek is. Ehelyütt utalunk arra, hogy Franciaország királyai előszeretettel kötöttek szövetséget a Szapolyaiakkal a Habsburg-ház gyengítésére, ami sajátos előképe a későbbi francia *alliance de revers* politikának. Ebben a kontextusban igen figyelemreméltó a Malmidy névvel fémjelzett Miksa-párti³³ tudósítás, amelyet a magyar történetírás – tudomásunk szerint – ez idáig nem használt kútfőként. A *Discours véritable* szerzőjének személyéről csupán azt tudjuk teljes bizonyossággal megállapítani, hogy Antoine de Croÿ-hoz személyes szálak fűzték, talán az általa megszólított uraság titkára lehetett. Jean de Malmidy szavaiból egyértelműen kiderül az is, hogy a lejegyzett eseményeknek szemtanúja volt, és 1564. év végétől vagy esetleg 1565. év elejétől, 1565 augusztusáig tartózkodott magyar területen, ahonnan is német földön keresztül Franciaországba tért vissza. Neve több francia formában is előfordul, úgymint Malmédy (Malmedy) vagy Malmidi(e), de gyakran latinizált alakban találkozunk vele, Johannes de Malmidi, Johannes Malmedianus, Johannes Stemmonius Malmedianus, Johannes Stemmonius Malmedianus Coloniensis³⁴ változatokban. Nagyjából ugyanebből az időből ismerünk egy Simon de Malmédie-t, alias Siméon de Malmédy-t is, akit nagy valószínűséggel családtagjának kell

²⁹ Az egy darabig fogva tartott török futár Scherer Márkkal, avagy Hidájet agával együtt Hosszútóthy Györgyöt küldte a Portára. Kővári: *Erdély történelme*, 182.

³⁰ Bánlaky: *A magyar nemzet hadtörténelme*, 451–452.

³¹ „Hamar indítá király hadát Erdőd alá, és Erdőd várát megszállá a király a törökkel együtt, kit sok ideig vívata és igen megtörete, és erőss ostromokat tétete rajta; végre meg is veheti vala, de önnönmagok megadák, és a törökökkel a benne valókat mind levágák. [...] Svender Lázárnak az öcscse Svender Kristóf ott esék foglya a bassának, kit császárnak rabul küldenek.” In: Mikó Imre (szerk.): *Erdélyi történelmi adatok. Borsos Sebestyén Világnak lett írott krónikája 1490–1583*. 1. köt. Kolozsvár, 1855. 23.

³² „A' németek egy néhány lovagokat elbocsátván tetteték, hogy ők is vissza akarnának szállani; de mihelyt a' törökök vissza menének, a' következő békességnak reménysége alatt titkon Bányára, noha az mind várával együtt tőből kidúlt vala, viszontag bészállának 's meg is vevék; Csehet is elfoglalák, melly is elrontatott vala, annakutána Munkácsba is bemennek, hirdetvén hogy ők megakarnak szállani.” In: Kemény József – Nagyajtai Kovács István (szerk.): *Második János Magyarországnak választott királyának Második Szulejman török császárhoz menetele' rendje és módja*. Írta állítólag Bánffí Gergely 1565. 1566. Első kötet, 1540–1600. Kolozsvár, 1837. 33–34.

³³ Érdekes megfigyelni, hogy a Habsburg-párti politizálás nemcsak az események időpontjában, hanem jóval később, a 20. század legelején is képes átítatni a történetírást, így Malmidy-t, valamint Istvánffy Miklóst kútfőnek tekintő Albert-Alexis Lefavre írását. Mintha Malmidy szavait ismételné, hiszen a *Discours véritable* szerzője szerint az 1565-ös Szatmár, Tokaj, Szerencs körül kialakult csaták oka János Zsigmond azon túlzott ambíciója volt, hogy elfoglalja a Habsburgok kezében lévő Magyarországot, és Pozsonyban megkoronáztassa magát. In: Lefavre, Albert-Alexis: *Les Magyars pendant la domination ottomane en Hongrie: 1526–1722*. 1. vol. Paris, 1902. 152.

³⁴ Malmedy városa a kölni érsekség területéhez tartozik.

tekintenünk. Ez a családnév egyébként nem csengett ismeretlenül a 16–17. században, hiszen a mai Belgium Liège tartományának területén található egy hasonló nevű város,³⁵ amely a 16. századtól papír- és bőrgyártásáról, vasas gyógyforrásairól volt híres, virágzott textilipara és puskaporgyártása. Feltételezhetjük tehát, hogy a 17. században tovább fejlődő, az egyik legjelentősebb európai cserzőüzem-központtá váló Malmedy városnév szerzőnk földrajzi származását is felfedi.

A 16. századot feldolgozó bibliográfiák lapjain ritkán és kevés adattal tűnik fel tudósítónk,³⁶ így a Haner, valamint a Rotermond-féle bibliográfia³⁷ is szűkszavúan csak annyit árul el, hogy a francia származású szerző 1565-ben adta ki idézett művét.³⁸ Foglalnuk össze, ki is volt – ismereteink szerint – Jean de Malmidy. A *Meurthe-et-Moselle-i Megyei Levéltár (Archives départementales de Meurthe-et-Moselle)* kataszterjegyzékében arról olvashatunk, hogy Jean Malmédy, Bazeilles és Laval ura 1551. december 7-én Saint-Mihiel kerületben hűbértörzsközt szerzett vissza.³⁹ Fellelhető továbbá Bazeilles-sur-Othain városának Szent-Mártonnak szentelt templomában két sírfelirat,⁴⁰ az említett uraságnak és feleségének emlékére, amelyből halálozásuk dátumát is megtudhatjuk: a férj 1566-ig, a feleség 1587-ig élt. További említést találunk egy Jean de Malmedy nevű szerzőről,⁴¹ aki korban

³⁵ A 7. századtól független bencés-apátság volt, amelyet Szent Remaclus alapított, Malmedy-t a kölni érsekség, Stavelot-t a tongers-i egyházmegye területén. 1146 éven keresztül Malmedy és Stavelot alkotta közösen a Stavelot-Malmedy Fejedelemséget, amelynek élén a Német-Római Birodalom és a Logne Grófság 77 püspök-hercege állt. A 11. századtól azonban ellenségeskedés támadt a városok között, mivel a Malmédy apátság rossz néven vette Stavelot fölényét. Forrás: *Magyar Katolikus Lexikon*. Szerk. Viczián János, 11. köt. Budapest, 2006. 550.

³⁶ Így például egyik változatot sem tartalmazza a *Biographie nationale, publiée par l'Académie Royale de Belgique*, „Ma – Massenus” *Bruxelles Académie royale de Belgique*; 1895. Tome 13.

³⁷ Haner, Georg Jeremias (Hrsg.): *De scriptoribus rerum Hungaricarum et Transilvanicarum, scriptisque eorundem antiquioribus, ordine chronologico digestis*. Vienna, 1774. 167–168.; Rotermond, Heinrich Wilhelm (Hrsg.): *Fortsetzung und Ergänzungen zu Christian Gottlieb Jöchers allgemeinem Gelehrten-Lexiko*. Bd. 4. Bremen, 1813. 514.

³⁸ „Iohannes de Malmidi, natione Gallus, anno 1565. libellum evulgavit, sub titulo: Discours de la grande guerre au Païs d'Hongrie, entre Maximilien II. Empereur des Romains, et Jean Waivod, Prince de Transylvanie, allié et defendu, de Sultan Solymann, Parisiis, in 8°.” In: Haner: *De scriptoribus...* 120.

³⁹ „Malmédy (Jean), s[ei]g[neu]r. desdits Bazeilles et Laval ; Reprise par lui de fiefs dans le bailliage de Saint-Mihiel (7 déc. 1551) : B 26, f° 223”. In: Delcambre, Étienne (réd.): *Inventaire-sommaire des archives départementales antérieures à 1790. Meurthe-et-Moselle. Série B. Lettres-patentes des ducs de Lorraine et de Bar. Tome III. Lettres-patentes de la minorité du duc Charles III (1546–1558). Registres B 23 à B 32. Index alphabétiques*. Nancy, 1952. 149.

⁴⁰ *ICY GIST EN/CESTE CHAPELLE/SOUB SE TOMBEAU/NOBLE ET HONORE/SEIGNER JEAN/DE MALMEDY EN/SON VIVANT SEI/GNEUR DE LAVAL/ET BAZEILLE CO/LATEUR DE CESTE/ESGLIZE QUI TRE/PASSA LE 10 AVRIL/1566 PRIEZ DIEU/POUR LUY. Továbbá: ICY GIST AU MAIME/LIEU SOB SE[.]JT TOM/BEAU NOBLE ET/HONORE DAMME/JEANNE DIPPRE/EN SON VIVANT/DAMME DOVARIER/DE LAVAL ET/BAZEILLE LAQUELLE/TRESPASSA LE 22/DE DECEMBRE/1587/PRIEZ DIEU/POUR ELLE.*

⁴¹ „D'Auly (Jean) de Malmedy, a écrit un Recueil, ou Abregé de plusieurs Histoires contenant les faits & gestes des Princes d'Ardenne, spécialement des Ducs & Comtes de Luxembourg & Chiny, ensemble une Table généalogique de la postérité de Clodion le Chevelu, à sçavoir de la lignée de Charlemagne, des Comtes d'Ardenne, Hainaut, Namur, Durbuis, Moselane, Luxembourg, Lorraine, Bar, Verdun & Chiny; Manuscrit appartenant à l'Abbaye d'Orval. L'Auteur continué son histoire jusqu'à l'an 1599.” In: *Catalogue alphabétique Des Ecrivains, tant Imprimez que Manuscrits, qui ont rapport à l'Histoire Ecclésiastique & Civile de Lorraine*. Nancy, 1728.

egy kicsit később alkotott, hiszen 1599-ig írta meg a lotharingiai főurak történetét, de földrajzilag kapcsolható a korábbi személyhez. Bizonyosan a fentebb megnevezett személyhez köthető viszont egy önmagát *Arduennus poeta*ak aposztrofáló költő, akinek munkássága az 1560-as évekre tehető, így az idő és a hely azonossága vélhetően kapcsolatot jelent. A Habsburg-ház elkötelezett híveként I. Ferdinándnak és II. Fülöpnek is szentelt egy latin nyelvű dicsőítő költeményt 1559-ben,⁴² latinul jelölve meg magát Johannes Malmedianus, illetve Joannes Stemmonius Malmedianus formában.⁴³

Az 1560-as években is köthetjük a Joannes Malmedianus nevet magyar szálakhoz és Antoine de Croÿ személyéhez. A zágrábi születésű Likai Skalich Pált (1534–1575), a magát „hunok grófjának” nevező kalandort védelmező egyik műben⁴⁴ ugyanis ezt az ajánlást találjuk: „Illustrissimo heroi et domini Antonio, principi Croiensi & Portiano & c. Ioannes Malmadianus iurisconsult. S. P. D.” Ebben az írásában tehát mint Antoine de Croÿ szolgálataiban álló jogtudóst látjuk Jean de Malmidy-t.⁴⁵ A szerző Croÿ-házhoz való kötődésének egyértelmű bizonyítékául szolgál egy további munka, amely a kor divatos törekvéseinek megfelelően család- és eredetkutatással foglalkozik a következő címmel: *Traicté et brief discours de l'origine et descente de la grandeur... de la maison de Croÿ*.⁴⁶ Az 1566-ban kiadott könyvecske igen kevés bibliográfiai adatot tartalmaz, így még a szerző személye sem derül ki egyértelműen. Ehelyett található benne egy bevezető *Epistre sur le Discours precedent fait par I. S. de Malmedy touchant la maison de Croÿ* címmel. Ez lehet az oka annak a tévedésnek, hogy a Francia Nemzeti Könyvtár (*Bibliothèque nationale de France*) katalógusában azóta is helytelenül Siméon de Malmédy név alatt szerepeltetik ezt a kiadványt, így összemosva e két különböző személy munkásságát. Erre a hibára már David Julian Hartley⁴⁷ rámutatott, és az *Egyetemes Aprónyomtatványok Adatbázisában*⁴⁸ is helyesen Jean de Malmidy neve fémjelzi e munkát. Siméon de Malmidy kilétét megvilágítja az említett bevezető, amely valójában egy kedves hangvételi ajánlás. Mindezekon túl a megszólítása („*Monsieur mon Cousin*”), az aláírás is („*Vostre tres affectionné Cousin S. de*

⁴² Malmedianus, Johannes: *Heroicum carmen ad D. Ferdinandum I. caesarem. Auctore Johanne Stemmonio Malmediano Arduenno Poeta*. Viennae, 1559.; Malmedianus, Joannes Stemmonius: *De bello sedato & pace, quam cum Philippo Hispaniarum rege Henricus 2 Galliarum rex iniiit, anno 1559 concilio in castello Cameracensi facto mense Martio & Aprili*. Rhemis, 1559.

⁴³ További érdekesség, hogy az Osztrák és Dél-Tiroli Regionális Könyvtár (*Landesbibliotheken Österreich und Südtirol*) mikrofilmen őriz egy 1562-re datált munkát „*auctore Ioanne Stemmonio Malmediano Arduenno*” megjelöléssel. In: Stemmonius, Johannes: *De extremis temporibus et ultimi iudicii signis Auctore Ioanne Stemmonio Malmediano Arduenno*. Francoforti, 1562.

⁴⁴ *Responsa Iurisconsultorum, Iudicum Et Iuratorum, Qui Habentur In Vniuersa Europa longè clariores, de origine gente ac nomine Pauli Scaligeri, Commilitonis & principis regni Hungariae, Dynastae magni Principatus, utriusque terrae Hunorum, Marchionis Veronae &c. Domini Creutzburgi in Prussia aduersus Albertum Truchsium Vuetzhausum & alios obtrectatores*. Coloniae, 1567.

⁴⁵ Struvius így ír róla: „Editor libelli [Responsa Iurisconsultorum – G. I.] est Ioannes Malmedianus ictus atque in aula Antonii Ducis Croiensis vivens.” In: Struvius, Burcardus Gotthelf: *Bibliotheca Antiqua*. Ienae, 1706. 543.

⁴⁶ *Traicté et brief discours de l'origine et descente de la grandeur, vaillance et splendeur des princes, ducs, marquis, comtes, chevaliers et seigneurs de la maison de Croÿ, tant habitans en Épire, partie de la Grèce, qu'en la Gaule Belgique*.

⁴⁷ Hartley, David Julian: *An Edition of an Unknown Sixteenth-Century Neo-Latin Peace Poem, the De Bello Sedato of Joannes Stemmonius Malmedianus*. Humanistica Lovaniensia, vol. 32. (1983) 249.

⁴⁸ Universal Short Title Catalogue: <http://ustc.ac.uk/index.php/record/14091>

Malmedy”) azt támasztja alá, hogy Jean munkájához unokatestvére, Siméon írta az ajánlást. Siméon de Malmedy életéről és munkásságáról részletesen olvashatunk több szerzőnél⁴⁹ is, többnyire *Sym. de Malmédy Prof. Regis* megjelöléssel, elismeréssel nyilatkozva orvosi működéséről.⁵⁰ Több tudományos, irodalmi munkát⁵¹ tulajdonítanak neki, és részletesen beszámolnak 1584-ben bekövetkezett, tragikus, méltatlan haláláról.⁵²

Jean de Malmidy mellett Antoine de Croÿ⁵³ személye is közelebb visz bennünket a *Discours véritable* létrejöttéhez és a francia érdeklődés magyarázatához. A vallásháborúk idején a család több tagja is bizonyította protestáns érzületének erősségét, közülük is kitűnt Antoine de Croÿ, Jean de Malmidy megbízója, aki miután feleségül vette a kálvinista François de Clèves⁵⁴ lányát, Catherine-t, az egyik legjelentősebb hugenotta vezető lett. A Croÿ család gyökereit⁵⁵ mindig az egykori magyar királyi családhoz kapcsolódó száakkal

⁴⁹ *Les bibliothèques françaises de La Croix-du-Maine et de Du Verdier*. Tome 2. Paris, 1772.; Goujet, Claude-Pierre: *Mémoire historique et littéraire sur le Collège Royal de France*. Premier partie. 1758.; L'Estoile, Pierre de: *Mémoires-journaux, 1574–1611*. Tome 1. Paris, 1875.

⁵⁰ „Vers les années 1580, 1581 & 1582 la maladie contagieuse ayant fait de grands ravages à Paris & aux environs, ce Médecin se sacrifia en quelque sorte pour le bien public, & il exposa souvent sa vie pour la sauver aux autres.” In: Goujet: *Mémoire historique...* 218.

⁵¹ Malmédy, Siméon de: *Ad J. Grovellum [sive Jac. Grenevium] de famosis libellis, contra Jac. Carpentarium editis, admonitio M. A. Guymarae [vel potius defensio Carpentarii. Authore Simeone Malmediano]*. Paris, 1564.; *Caroli Noni, Gallorum Regis invictissimi, Tumulus. Authore Symeone Malmediano, Regio Professore & Doctore Medico*. Paris, 1574.; *Hymnus in laudem divae Ceciliae virginis, authore Symeone Malmediano ad Henricum III, Galliae et Poloniae regem. Satyra in intempestiva quorundam dierum epulas*. Paris, 1558.

⁵² „Ezen a napon, az Estampes közeli Roussoy-ban, Malmédi doktor elvágta torkát abbéli fájdalमतól és reménytelenségétől telve, hogy hatalmas adósságokat halmozott fel a királytól vásárolt birtokai, továbbá a többek számára nyíltan vállalt nagy biztosítékai és kezességei miatt, mely halál méltatlan egy nagy orvoshoz és tudóshoz.” In: L'Estoile: *Mémoires-journaux...* 274–275.

⁵³ Antoine de Croÿ (1541–1567), Charles de Croÿ és Françoise d'Amboise egyedüli gyermeke. Porcien kastélyának ura, Renel márkija, Regnault kastélyának egyedüli örököse.

⁵⁴ François de Clèves (1516–1562) vagy François de Nevers jelentős szerepet játszott I. Ferenc, majd II. Henrik udvarában. Marguerite de Bourbon-Vendôme-mal kötött házassága révén közeli rokoni kapcsolatba került a későbbi IV. Henrik francia király édesanyjával, Jeanne d'Albret-val, akit Marguerite testvérbátyja, Antoine de Bourbon vett nőül. François de Clèves gyermekeit Jeanne d'Albret hatására protestáns hitben nevelték, majd szépségükről híres lányai IX. Károly udvarába kerültek, ahol a „Három Grácia” néven váltak ismertté. Marie de Clèves és III. Henrik beteljesületlen szerelme több irodalmi műnek is ihletője volt, így a Madame de La Fayette tollából született *La Princesse de Clèves*-nek. Erről részletesebben olvashatunk In: Carroll, Stuart: *„Nager entre deux eaux”: The princes and the ambiguities of French Protestantism*. The sixteenth century journal. The journal of early modern studies, vol. 44. (2013) no. 4. 986.

⁵⁵ Jó Fülöp uralkodása (1419–1467) alatt Antoine de Croÿ „Le Grand”-nak köszönhető a család felemelkedése. Neki sikerült ugyanis a herceg uralkodásának utolsó évtizedében legfőbb tanácsadójává válnia és bizalmába férkőznie. Ekkor az udvar egyik legbefolyásosabb családjává váltak a Croÿ-k. Bizalmi pozíciójuk kiváltotta a burgundiai és a flamand nemesség nagy részének gyűlöletét, olyannyira, hogy Antoine-ra afféle felkapaszkodott „*homo novus*”-ként tekintettek. Személyes konfliktusba került Jó Fülöp fiával, Károly burgundi herceggel, a későbbi Merész Károlyval, aki azal vádolta a Croÿ-kat, hogy Franciaországgal szövetkeznek ellenük, majd megfosztotta őket az aranygyapjas rend lovagi rangjától. Az elűzöttek közül többen a francia király udvarában találtak menedéket, a Croÿ-k azonban hamarosan ismét bizalmi helyzetbe kerültek, mivel Burgundi Mária hercegnőnek, I. Miksa német-római császár későbbi feleségének legfőbb védelmezőiként léptek fel a francia királlyal szemben. Az első Habsburg uralkodók, Miksa, Szép Fülöp, V. Károly sokszor igénybe vették e befolyásos család szolgálatait. A 16. század elejére érték el hatalmuk csúcspontját,

szótték át, és reprezentációjukban is megőrizték az Árpád-ház vörös–ezüst színeit.⁵⁶ A fent említett, Jean de Malmidy-nek tulajdonított genealógiai munkán kívül további hasonló témájú írások is születtek⁵⁷ a 16–17. század fordulóján, de a francia nemesi családok történetét szintetizáló munkákban⁵⁸ szintén olvashatunk a Croÿ-család magyar kapcsolatairól és illusztris képviselőiről. Összességében így azt a következtetést tudjuk levonni, hogy a Croÿ-ház férfiágon a magyar királyi házhoz kapcsolta magát, női ágon pedig a francia és a kasztíliai királyokhoz, valamint a bretagne-i és Bourbon hercegekhez.

Jean de Malmidy a „nagy háború” történetét írta meg,⁵⁹ amely valójában egy folyamatban értelmezhető hosszú háborúskodás kiragadott eseményeit foglalja magában az 1565. év januárja és augusztusa között.⁶⁰ Az események további elbeszélésének véget vetett a szerző magyar területekről való távozása,⁶¹ mivel már nem voltak első kézből származó értesülései. Ebbe a beszámolóba, amelynek legfőbb ereje a szemtanúi hitelességben van, nem férhetett bele más forrásokból összegyűjtött információk átfogalmazása. Az autentikusságra való törekvés mellett, más francia nyelvű forrásokhoz hasonlóan, a helység- és személynevekkel⁶² nehezen birkózott meg a szerző, a rossz átírások nehezítik az értelmezést. Talán éppen az egyszerűsítés kedvéért a szerző elmulasztotta megnevezni Bodrogkeresztúr városát, amelyet útban Tokaj felé foglaltak el, a továbbiakban pedig összemosta Tokaj városával, amit a katonák elszállásolására vettek birtokba. Alapvetően azonban a többi forrással egybehangzóan nyilatkozik, sőt bizonyos pontokon érdekes árnyalásokhoz is jutunk az elbeszélésből. A szöveg középpontjában Tokaj ostroma található, amelynek részletes ismerte-

amikor Guillaume de Croÿ, Chièvre ura, Burgundi Károly, a későbbi V. Károly tanítója lett Mechenben. A 15. században Charles de Croÿ, Antoine de Croÿ fia királyi eredet kimutatását kérte családfakutatójától, mivel I. Miksa német-római császár chimay-i hercegi diplomájának kiadására készült. Az Árpád-házi királyokra esett a családfakutató választása, ettől kezdve a magyar királyi családdal rokonítás toposza közismert történetté nőtte ki magát. A német-római császárok összességében négy oklevelet bocsátottak ki, amelyek erre az Árpád-házi eredetre alapultak. 1486. április 9-én kelt I. Miksa adománylevele Charles de Croÿ számára, 1510-ben pedig Jacques de Croÿ, Camrai püspöke számára. 1594-ben Rudolf császár adott ki egy oklevelet Charles-Philippe de Croÿ-nak; majd Lipót császár Philippe de Croÿ-nak 1664-ben.

⁵⁶ In: Teszelszky, Kees: *A magyar toposzok használata a kora újkori Németalföldön. Szent Gellért, Szent István, Szűz Mária és a magyar korona megjelenése a németalföldi irodalomban*. In: Ajkay Alinka – Bajáki Rita (szerk.): Pázmány nyomában. Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére. Vác, 2013. 426.

⁵⁷ Scohier, Jean: *La généalogie et descende de la très-illustre maison de Croÿ*. Douay, 1589.; Jacobus de Bie: *Livre contenant la genealogie et descende de ceux de la Maison de Croÿ, Tant de la ligne principale estant chef du nom et armes. D'icelle, que des branches et ligne collaterale de ladicté maison*. Antwerpen, 1610.

⁵⁸ Imhof, Jacobus Wilhelmus: *Notitia S. Rom. Germanici imperii procerum tam ecclesiasticorum quam secularium*. Tubingae, 1693. 277.; Anselme de Sainte-Marie: *Histoire généalogique et chronologique de la maison royale de France, des pairs, grands officiers de la Couronne, de la Maison du Roy et des anciens barons du royaume*. Tome V. Paris, 1733. 639.; Francquen, Charles Joseph de: *Recueil historique, généalogique, chronologique et nobiliaire des maisons et familles illustres et nobles de royaume précédé de la généalogie historique de la maison royale des Pays-Bas*. Bruxelles, 1826. 238.

⁵⁹ *Discours véritable de la grand'guerre qui est au païs de Hongrie entre Maximilian 2.*

⁶⁰ Ellentétben a dedikáció utáni címben megjelenő 1564-es dátummal.

⁶¹ „... moy estant sorty hors du païs, & retiré en Allemagne, ...” Malmidy: *Discours véritable*... 18.

⁶² Sackmar (Szatmár), Erdentz (Erdőd), Serency, Sorenth (Szerencs), Tomasvvar (Temesvár); Nemethy Ferentzen (Németi Ferenc), Barami Iannsch (Bárany János), Magochski capitaine (Mágocsy Gáspár).

tése mellett pontszerűen, elnagyoltan jelennek meg az ostrom utáni hadiesemények, csupán Báthory István bebörtönzéséről szól egy külön epizód. Az ő személyével kapcsolatban azonban végig tévesen Báthory Györgyöt említ. Az erdélyi csapatokat végig „ellenséggként” jelölve nemigen találunk pozitív kinyilatkoztatást róluk, Báthory például követként kap erős bírálatot,⁶³ eléggé egyoldalúan Habsburg-párti szemszögből ítélkezve. A császári hadvezetést, legfőképpen Schwendi Lázár ténykedését a szerző csakis a legnagyobb elismeréssel említi: „előcsapatai jól szervezettségüknek és irányítottságuknak köszönhetően” arattak sikereket; „hathatós áttörést valósítottak meg”; „hősiesen és lelkesen harcoltak”; és végredményben „megfutamították a törököket”.

Mint látható, Jean de Malmidy Antoine de Croÿ megbízottjaként vált Habsburg-párti krónikássá. Így érthető, hogy szerinte az 1565. évi hadi események háttérében János Zsigmond hatalomvágya áll. Tettenérhető szubjektív hangneme ellenére van egy vitathatatlan különlegessége munkájának, amely minden korabeli tudósítástól megkülönbözteti, és történeti értékét növeli. A részletes leírások a két haderő összetételéről, harcmódoráról és fegyverhasználatáról olyan adalékokkal gazdagítják haditechnikai ismereteinket, amelyekhez hasonlók kevés forrásban⁶⁴ lelhetők fel eme korszak tekintetében.

Ugyanezen időszak magyarországi eseményeiről vall egy másik elbeszélő forrás is, a jóval ismertebb Pietro Bizzarri, akinek munkája kiváló összehasonlítást kínál protestáns párti beállítottságánál fogva. Bizzarri az umbriai Sassoferatóból, avagy más források szerint Perugiából költözött Velencébe; innen – miután a reformáció híve lett – Angliába távozott. Ott I. Erzsébet királynő (1558–1603) mindentudó külpolitikai és pénzügyi tanácsadójának, William Cecilnek⁶⁵ lett egyik bizalmi embere. Így 1570-ben külföldi útra indult, részben azért, hogy saját műveit nyomtatásban megjelentesse, részben pedig azért, hogy küllhoni információkat gyűjtsön az angol királyi udvar számára. Jóllehet állomáshelyeit szinte lehetetlen beazonosítani, William Cecilnek címzett egyik leveléből⁶⁶ kiderül: értelemszerűen őt is elsősorban az Oszmán Birodalom 1550–1570 közötti terjeszkedése érdekelte. Nem véletlenül írta meg Ciprus 1565. évi ostromának történetét,⁶⁷ de nem kerülhette el figyelmét a korabeli Magyarország sem. Az itteni harcokról szóló beszámolója⁶⁸ olaszul, majd német és latin nyelven több kiadásban is megjelent, így például Bongarsius 1600-ban napvilágot látott *Rerum hungaricarum scriptores varii* című munkájának részeként.⁶⁹ Bizzarri stílusa világos, érthető és olvasmányos. Tudósításának népszerűségét – a téma egzotikuma mellett

⁶³ „...ledit Empereur [...] luy montra ses lettres, meschancetés, & trahisons...” In: Malmidy: *Discours véritable*... 22.

⁶⁴ Ide sorolhatjuk: Gabelmann, Nicolaus: *Monomachia Hungaro Turcica, Dvobus Carminum Libris conscripta... licet aliarum quoq. plurimarum rerum expositio conueniens sit facta: ex qua praesens Hungariae status, et praecipuorum belli ducum virtus atq. variorum Certaminum genera Hungarorum cum Turcis possint deprehendi*, 1588.

⁶⁵ William Cecil, I. Burghley báró (1520–1598), VI. Eduárd, majd I. Erzsébet államtitkára és Anglia főkincstárnoka.

⁶⁶ Idézi: Einstein, Lewis: *The Italian Renaissance In England Studies*. New York, 1903. 212–213.

⁶⁷ *Cyprium bellum inter Venetos et Selymum Turcarum Imperatorem gestum libris tribus. Summa cura et diligentia descriptum et Jam primum in lucem editum, authore Petro Bizarro*. Basel, 1573. és Antwerpen, 1583.

⁶⁸ Bizarus, Petrus: *Pannonicum bellum sub Maximiliano II Romanorum et Solymano Turcarum Imperatoribus gestum*. Basileae, 1573.

⁶⁹ Cooper, Charles Henry – Cooper, Thompson: *Athenae Cantabrigienses*, 2. 1586–1609. Cambridge, 1861. 8.; Kövér Lajos: *A XVIII. századi Franciaország magyarságképének gyökerei*. Aetas, 20. évf. (2005) 3. sz. 73.

– nyilván ennek is köszönheti. Feljegyzéseinek kiváltképp érdekesek azok a részei, amelyek a korabeli magyar viszonyok egy-egy pillanatképét tárják elénk a Bánfi, Bebek, Dersfi, Nádasdi, Serédi családok politikai szerepvállalásának felvázolásával. Nem vitás, hogy jól ismerte a kor meghatározó magyar politikusait, név szerint említve Báthory Istvánt, Csernovits Mihályt, Forgách Ferencet, Hosszútothy Györgyöt, Verancsics Antalt és Balassa Menyhártot. Bemutatja továbbá Németi Ferencet, ám a legaprólékosabban Thury György és Zrínyi Miklós politikai portréját rajzolja meg, akiket hősiességükben Schwendi Lázár protestáns humanistához és hadvezérhez hasonlított.

Mi teszi lehetővé, hogy Bizzarri beszámolóját Malmidy tudósítása mellé állítsuk? Mindenekelőtt „Miksa-pártisága”, hiszen az I. Erzsébet angol királynő udvarából érkező diplomata meglepődve tapasztalta a Habsburg császár protestantizmust toleráló politikáját. Nem véletlenül szentelt tehát megkülönböztetett figyelmet a császár protestáns hadvezérének, a későbbi szigetvári hős Zrínyi Miklósnak és Schwendi Lázárnak a *Pannonicum bellum* bevezetőjében. Protestáns-pártisága több helyen is tetten érhető, lelkesen üdvözlí például a cseh és a magyar tartományok vallásszabadság terén elért vívmányait, sőt nem mulasztja el protestáns közszereplők bemutatását sem.⁷⁰

A tokaji vár 1564–1565 közötti hadieseményeire vonatkozó bőséges források között különös jelentőséggel bírnak Petrus Bizzarri és Jean de Malmidy helyszíni beszámolói. Ez azonban ezidáig ismeretlen volt, s nem csupán a magyar közönség előtt. Értékes, hitelességre törekvő tudósítás pedig, amely megmagyarázhatatlanul kevés figyelmet kapott az észak-keleti várháborúk eseményeinek feldolgozásakor a külföldi szakirodalomban is. Elfogódottságával vagy anélkül a *Discours véritable* új aspektussal járul hozzá, hogy még árnyaltabb képet illeszthessünk össze történelmünk eme rendkívüli gazdag módon dokumentált időszakáról.

⁷⁰ Ennek ellenére meglepően pozitív szavakkal jellemzi Németi Ferencet is: „Obsessi aliquandiu se intrepide, atque acriter defenderunt, & ipse quoque arcis praefectus, in muro strenue pugnabat, nihilque omittebat, quod ad fortis viri, ac boni ducis officium spectaret. Dum autem seipsum, ac suos impigre tueretur, multaque incommoda oppugnatoribus infert, hac, & illac excurrens, ut suis auxilio adesset, globulo aeneo traiectus, repente occubuit.” In: Bizarus: *Pannonicum bellum*... 15.

Magyarhonban folytatott nagy csatának igaz elbeszélése, mely egyrészt
 II. Miksa német-római császár, magyar és cseh király, másrészt a törökök uralkodójával,
 Szulejmán szultánnal szövetkezett és általa támogatott
 János Zsigmond erdélyi fejedelem között zajlott.
 Magyar és török bajvívás, harckülönlegességek, és haditechnikák
 Az egészet írta és összeállította a nevezett helyszínen Jean de Malmidy
 Párizs, 1565.⁷¹

Antoine de Croÿ Uraságnak, Porcian hercegének, Reyne márkijának, Senigham grófjának,
 Faulche, Montcornet és Ardennes bárójának és a Királyi rend lovagjának⁷² stb. a figyelmébe

Uraságom, minthogy tudomást szereztem arról, hogy szeretné hallani a Magyarországon
 jelenleg folyó háború igaz elbeszélését, a törökök nagy uralkodója, Szulejmán szultán által vé-
 delmezett, támogatott János Zsigmond erdélyi fejedelem és II. Miksa német-római császár
 között; hallván továbbá, hogy mindenféle mendemonda, nyomtatott írás (mint például Bécs
 városánál a nagy török hadsereg vereségéről) és más hasonló hazugságok látnak napvilágot és
 terjednek Franciában, miután a napokban tértem vissza nevezett Magyarországból és
 Bécs városából, nem szerettem volna elmulasztani jelen igaz elbeszélés önhöz megküldését,
 hogy kielégítsem érdeklődését, továbbá nyomtatásban is szerettem volna megjelentetni, hogy
 eloszlassam és megszüntessem a rágalmakat és a hazugságokat, melyek ebben a témában ko-
 rábban terjedtek. Könyörgök tehát, uraságom, hogy jelen önhöz küldött elbeszélést vegye
 igaznak, és inkább adjon hitelt annak, aki látta az események nagyját, mint aki csak hallomás
 után beszél, örömét lelven a nyereség reményében koholt hazugságokban.

Jó egészséget és nagyon hosszú, nagyon boldog életet kérve az Istentől uraságod szá-
 mára, kelt Párizsban, az 1565. év augusztus 20. napján.

Az ön legalázatosabb, legengedelmesebb szolgálója, Jean de Malmidy.

Az 1564-ben Magyarországon megesett nagy csata igaz elbeszélése, melyet
 a törökök nagy uralkodójával, Szulejmán szultánnal szövetkezett és általa támogatott
 János Zsigmond erdélyi fejedelem vívott II. Miksa német-római császár,
 magyar és cseh király ellen.

Miután Ferdinánd császár egyezséget kötött⁷³ azzal a János Zsigmond erdélyi fejedelem-
 mel, aki nemrég visszatért Erdélyországba⁷⁴ az említett császár által adományozott sziléziai

⁷¹ A fordítás három kiadás alapján készült: 1. Bibliothèque nationale de France, Bibliothèque numé-
 rique Gallica-ban fellelhető: Discours véritable de la grand'guerre qui est au païs de Hongrie entre
 Maximilian 2., esleu empereur des Romains, roy de Germanie, Hongrie & Bohême, & Jean Weivod,
 prince de Transylvanie allié & défendu de Soltan Soliman, empereur des Turcs; Ensemble les
 Monomachies, combats singuliers & manières de faire en la guerre des Hongres & des Turcs. Le tout
 escrit & colligé sur ledit lieu par Jean de Malmidy; Paris : par Denys du Val, 1565. 2. Kövér, Lajos:
Documents et témoignages français imprimés sur la Hongrie: 1565–1814. Szeged, 2012. szöveggyűj-
 teményéből. 3. Tolu, Nicolas: *Un récit français du XVIe siècle sur les affaires de Hongrie par Jean
 de Malmidy ou Malmédy*. Cluj, 1927. A magyar fordításban közre adott szöveg a korabeli francia szó-
 használatot és stílust igyekszik tükrözni, helyenként zárójelben jelölve az eredeti francia kifejezést.

⁷² „Antoine de Croÿ, marquis de Raynel, par érection du mois d'octobre 1560, prince de Porcean,
 par lettre du mois de juin 1561, fut aussi par sa femme comte d'Eu, Pair de France et reçu en cette
 qualité au parlement de Paris ou il preta serment le 12 aout 1566.” In: Anselme: *Histoire
 généalogique...* 639.

⁷³ Ferdinánd és Izabella királyné között jött létre a megállapodás 1551-ben, amelynek értelmében Já-
 nos Zsigmond lemondott királyi címéről, és Erdélyből Sziléziába távozott.

hercegségből,⁷⁵ mely nagybátyja, a lengyel király⁷⁶ fennhatósága alatt áll, nevezett Erdélyország előljáróitól távol; továbbá miután néhány évre szóló fegyverszünetet kötött a nagy törökkel 30.000 dukát éves fizetése fejében;⁷⁷ és miután a múlt évben, amikor az 1564. évet írtuk, az életből a halálba szenderült⁷⁸ fia, Miksa, kit német-római császárrá,⁷⁹ magyar és cseh királlyá választottak,⁸⁰ szeretne volna az említett fegyverszünetet folytatni. Ennek érdekében kifizette azt a három év hátralékot, amivel elhunyt atyja tartozott a töröknek; a pénzt pedig kísérettel elszállíttatta egészen az említett török határig és országig. De János Zsigmond, Erdély fejedelme (akit a török alattvalójának és fogadott fiának tekintett⁸¹), mihelyt értesült Ferdinánd haláláról, a tél elmúltával azonnal talpra és lóhátra parancsolta embereit abból a célból, hogy a Magyar Királyság maradék részét⁸² elfoglalja mondván, hogy ez őt illeti meg elhunyt atyja és a most elhalálozott Ferdinánd császár ellenségeskedése után, nem törődve Miksa megkoronázásával és felszentelésével, akit magyar királlyá választottak és koronáztak Pozsonyban, ahol is az említett országnak nagy számú előkelőségei és nemesei jelentek meg az 1563. év nyarának végén.

Hogy az említett Miksa császárt megtámadhassa, nem tekintett el a háborúzástól még az időjárás és a felfoghatatlan hideg miatt sem, mivel (valószínűnek és igaznak mondható) a törökök bujtogatták, nagy számban voltak ugyanis jelen táborában. Mivel pedig a kezdetekben nem volt senki, aki szembeszállt volna vele, és megakadályozta volna a terveit, több helységet és várat elfoglalt Szepes vármegyében, továbbá Szatmár városát és várát.⁸³ Mikor mindezt hírül adták a császárnak, ő azon nyomban felemelte a német fegyveresei számát ezerkettőszázra, és háromezer fős gyalogságot hozott létre ugyanebből a nemzetből. Ezekhez csatlakozott néhány huszár és hajdú, azaz magyar lovas- és gyalogkatona. Mindannyian a szóban forgó Miksa császár főhadvezére és tanácsadója, Schwendi Lázár⁸⁴ vezetése alatt az ellenség ellen vonultak az 1565. év telének leghidegebb idején, hogy megvívjanak, ha szembetalálkoznak. De az említett ellenség nem tudott a vidéken maradni a nagy hideg miatt, mely akkor különösen kemény és szinte sohasem tapasztalt volt, egy részüket a korábban elfoglalt területeken menedékbe helyezték, a többiek pedig, legfőképpen a törökök, visszatértek hazájukba. Ezek egy része Budára, másik része Pestre, a többiek pedig máshová távoztak, és úgy tettek, mintha nem támogatnák János Zsigmond, erdélyi fejedelmet,

⁷⁴ Az erdélyi és magyarországi rendek sürgetésére Izabella és az ifjú János Zsigmond 1556. október 22-én bevonult Kolozsvárra, ahol többek között Báthory István fogadta őket.

⁷⁵ Oppeln és Ratibor sziléziai hercegségek.

⁷⁶ II. Zsigmond Ágost lengyel király és litván nagyherceg 1548–1572-ig, a Jagelló-ház utolsó tagja, Jagelló Izabella öccse.

⁷⁷ 1562-ben Ferdinánd 8 évre szóló békét kötött Szulejmánnal, amelyben évi 30 000 dukát adó fizetésére kötelezte magát, de ez csak a szerződő felek uralkodóinak élete végéig volt érvényben.

⁷⁸ 1564. július 25-én Bécsben.

⁷⁹ 1562. november 30-án Frankfurtban.

⁸⁰ 1563. szeptember 8-án Pozsonyban.

⁸¹ 1541. május 25-én a török szultán Erdélyt a „fiának fogadott” János Zsigmondnak adta. Később, 1566-ban másodszor is fiává fogadta őt.

⁸² A Keleti Magyar Királyság: Ferdinánd fennhatósága alatti részek.

⁸³ Miután Balassa Menyhért a császárhozhoz pártolt, a birtokában levő Szatmár, Nagybánya és Hadad várak komolyan veszélyeztették Erdély biztonságát. A szatmáriak segítségül hívták Báthory Istvánt, aki október 3-án elfoglalta a várost, Balassa feleségét és gyermekeit foglyul ejtette. A fejedelem további hadműveleteinek eredménye volt, hogy megszerezték Hadad és Nagybánya várát.

⁸⁴ A felső-magyarországi főkapitányi címet Thelekessy Imre (1559–1560) és Zay Ferenc (1560–1565) után Schwendi Lázár (1565–1567) kapta meg.

vagy mintha nem akarnának vele tovább közösködni, mivel a legfőbb török, uruk és vezetőjük azt parancsolta nekik, hogy hagyják ott és vonuljanak vissza.

Az említett Schwendi Lázár, miután tanácskozást tartott,⁸⁵ a lehető leghamarabb megállt az ország területén az előrenyomulással, majd egy Tokaj nevű vár és erődítmény ostromára indult, melyet Erdélyország kulcsának tartanak. Mivel pedig a seregei már igen előrenyomultak az országban, kiküldte előcsapatait, melyek jól szervezettségüknek és jól irányítottáguknak köszönhetően olyan gyors sikereket arattak, hogy gyors váratlansággal rajtaütöttek egy kicsi városon⁸⁶ (ahol az ellenség helyőrséget hagyott hátra), mely Tokajtól egy kicsi francia mérőföldnyi távolságra van, melynek bevételéről mihelyt értesült az ellenség, azonnal megerősítette Tokaj őrségét és védelmét, akik lesben álltak Miksa császár által elfoglalt terület visszaszerzésére és felgyújtására. Azonban ezeket olyan erőteljesen szorították vissza a német fegyveresek, hogy csak kevés hiányzott ahhoz, hogy egészen a nyomukban követve őket, ne törjenek be Tokajba.⁸⁷

Miután pedig a fent említett helyet⁸⁸ illetéknéppen bevette és őrizet alá vonta a fent említett császár előőrsé, megérkezett a sereg többi része, 9-10 ezres nagyságrendben lovasok és gyalogosok egyaránt, akik hosszabb állomásozás nélkül Tokajig vonultak, majd közeledtek az említett erődítményhez, melyet két nagy folyó határol és fog körül, úgy mint a Bodrog és a Tisza, mint ahogy ez a róla készült ábrázolásról⁸⁹ is látható, és minek következtében nyári időszakban bevehetetlen. De ez az idő alkalmasabb volt a megközelítésére, és a területének a megszállására, hiszen a két folyó olyan erősen be volt fagyva, hogy bizonyos részekén az ágyút lehetett a jégen vontatni (csodálatos és ha nem láttam volna, akkor számomra majdhogynem hihetetlen dolog), így tehát lehetőség volt a megközelítésre és három ágyúüteget állítottak fel a mező felé és kettő másikat⁹⁰ a védekezéssel szemben olyan módon, hogy a várbeliek nehegy ki tudjanak törni. Való igaz, hogy korábban már többször bocsátkoztak apróbb csatározásokba, de erőteljesen visszaverték őket a német fegyveresek. A tüzéséget utasították tehát, akik másfél napon keresztül⁹¹ folyamatos tüzeléssel olyannyira végrehajtották a feladatot, hogy hathatós réseket ütöttek,⁹² hogy az ostromig eljussanak. Ez idő és ostrom alatt a hideg olyan nagy volt, hogy nem lehetett folyamatosan a harc téren maradni, minek folytán Schwendi Lázár, a hadsereg parancsnoka elrendelte, hogy ez idő alatt csupán a gyalogosok egy része álljon hadban, és a többiek az érkezésükkor elfoglalt városba húzódnak vissza, hogy ott melegben legyenek, míg nem követik társaikat.⁹³ Ezt a hadfrissítést olyan gyakran megcsinálták, hogy az időjárás viszontagságai és a hideg

⁸⁵ A tanácskozás Tokaj és Szerencs megtámadása között dőlt el. Vö.: Lukinich Imre: *Az északkeleti várháborúk történetéhez I-II.* Hadtörténelmi Közlemények, (1913) 370–394., 603–605.

⁸⁶ Schwendi könnyű magyar és német lovasságot küldött előre felderítő szolgálatra és a Tokajtól körülbelül 5 kilométernyire fekvő (kis francia mérőföld) Bodrogkeresztúr megszállására.

⁸⁷ Azaz Tokaj várába.

⁸⁸ Bodrogkeresztúr után Tokaj városát is elfoglalták február 4-én.

⁸⁹ Az ábrázolásokról részletesen lásd: Szalai: *Tokaj vár metszetes könyve*, i. m.; Bencsik János: *Tokaj, a város története és a vár ábrázolása a régiségben.* Tokaj Várostörténeti tanulmányok, 3. évf. (2002) 43–56.

⁹⁰ Vö. Soós Elemér: *A tokaji vár története.* Hadtörténelmi Közlemények, 14. évf. (1913) 78.

⁹¹ Február 5-6-án.

⁹² A február 7-én ledőlt falszakaszon keresztül 8-án rohamot indítottak, de az általános roham minden oldalról február 10-én indult meg, ami a befagyott Bodrog miatt sokat ígért az ostromlóknak.

⁹³ „... singulati peditum Germanorum commodum, qui frigidissima ea caeli asperitate, in domos luculento igne calefactas, & certis ad fovenda membra obsoniis & vino refertas, se recipere, atque ex iis ad excubias obeundas, & alia oppugnationis munia, ducumque imperia exequenda, recentes &

nem akadályozták őket abban, hogy miután másfél napig támadták az említett várat, mint ahogy ezt korábban említettem, és rést ütöttek mindkét oldalról, a jégen keresztül eljussanak az ostromig.⁹⁴ Olyan hőiesen és lelkesen harcoltak, hogy sikerült meghátrálásra kényszeríteniük az áttörésnél védekező ellenséget, végül bejutottak és elfoglalták a várat az őrtorony kivételével, mely egy nagy kör alakú, szintén vizesárokka körbevett torony,⁹⁵ ahová az ellenség 1565. év február 11. napján visszahúzódott.

Mindez nagy vérvesztéssel járt mindkét oldalról, több német katona megfulladt, hiszen miután a jégen sokan voltak, az őrtoronyba visszavonult ellenség a jégre irányította fegyvereit, és ágyúlövedékkel kezdték törni,⁹⁶ olyannyira, hogy Schwendi Lázár kénytelen volt (miután látta, hogy nem akarják magukat megadni) azokat a fegyvereket is ellenük irányítani és fordítani, melyeket az őrtoronnal szembeni várban⁹⁷ találtak; minekutána másnap reggelig olyan megsemmisítő vereséget szenvedtek, hogy alkut szerettek volna kötni arról, hogy mit tarthassanak meg. Ebből a célból pedig a legügyesebbek közül érkeztek követek Schwendi Lázárhoz és elmesélték neki, hogy az előző este hogyan találta el a fején Németi Ferencet (vezérüket és várkapitányukat) a várfal egyik köve,⁹⁸ melyet egy ágyú lőtt ki, olyannyira, hogy tanácsos volt elrendelni az őrizetét, és mihelyt a fegyverek tüzelni kezdtek, az ő legnagyobb bánatukra az életből a halálba költözött anélkül, hogy örökösöt hagyott volna hátra saját rokonságából, oly módon, hogy így aztán vezér nélkül maradva, nem tudtak tovább kitartani, és kénytelenek voltak megadni magukat és elhagyni a helyet annak reményében, hogy a császári felség hajlandó lesz kegyelmesen fogadni őket igazságos és tisztességes feltételekkel. Amire pedig azt a választ kapták, hogy hagyják őket távozni anélkül, hogy magukkal vinnék értékeiket, málháikat, zsákmányaikat, pénzeszközeiket és fegyvereiket, kivéve szabljájukat,⁹⁹ mely egy igen széles és rövid kardfajta, abban az esetben, ha elhalálozott kapitányuk helyettese, Bárány János¹⁰⁰ átadja nekik Szerencs és Szentmárton

vegeti, contempta omni hiemis iniuria, facile provolabant.” Istvánfius: *Historia Regni Hungariae...* 447–448.

⁹⁴ Február 8-án.

⁹⁵ Ortelius szerint itt állott a nagy erős torony egy különös (*sonderlichen*) vízárokka környezve a kastély közepén. In: Ortelius, Hieronimus: *Chronologia der historische Beschreibung aller Kriegsempörungen und Belagerungen der Staedt und Schlachten in ... Unter-Ungarn und Siebenbürgen mit Türken...* Nürnberg, 1603. 127.

⁹⁶ Ez a roham Istvánffy tanúsága szerint Schwendi 600 emberébe került: „Svendius receptui signum dare, suosque revocare cogeretur: quum ex Germanis atque aliis, eo in conatu haud pauciores sexcentis militibus amisisset: ac complures ex iis, in foveas nequaquam animadversas, quae ab hostibus per glaciem paulo ante apertae erant ...” Istvánfius: *Historia Regni Hungariae...* 448.

⁹⁷ Az ötszög alakú bástya a vár keleti oldalán.

⁹⁸ „Ekkor szakada Tokaj el Erdélytől. Németi Ferenczet a várban meglövék puskával – egy corivalisa, azután úgy vevék meg.” *Sepsi Laczkó Máté Krónikája*, 19.; továbbá: „Ám végül, mivel Németi várparancsnokot egy puskagolyó megölte, sor került a megadásra, azzal a feltétellel, hogy a vezér testét katonai pompával eltemetik, a katonák pedig fegyveresen oda mehetnek, ahová akarnak, a háború ideje alatt azonban Miksa ellen semmilyen módon vagy ürüggyel hadi szolgálatot nem teljesíthetnek.” Bethlen: *Erdély története*, 246.

⁹⁹ „Ist gewester Hauptmann Németi war mit einem Schoss in den Kopf getroffen worden, dessen er gestorben, darumben weil ihr Haupt umbkommen, so gedächten Sy das mit leidlichen mittel beschehen möchte, sich an die Kavs. Mt. übergeben, darauff hat der von Schwendi Veldtobrist mit ihnen getädigt, das Sy blosz nur mit iren Säblen seiten oder wören abziehen.” In: Sambucus: *Situs et vera positio...*

¹⁰⁰ „Aztán a hadnagy, Bárány János Szerencs és Szentmárton erődjeiről intézkedjék, hogy azok is mielőbb megadják magukat. Addig ő, a hadnagy az udvarbíróval egyetemben maradjon a várban a

várát, mely feltételt elfogadtak, és maga Bárány Tokajban maradt fogságban kíséretének néhány előjárójával mindaddig, amíg a fent említett helyeket átadták és mindent teljesítettek. Látván azonban, hogy a távozók között több magas rangú és nemes ember is van, a császári felség nevében nekik szegezték a kérdést, hogy hajlandók-e a szolgálatába állni és erre vonatkozólag tisztes zálogot szolgáltatni, mely ajánlatot egyesek elfogadtak, mások nem, akikkel (akik nem akartak egyezkedni) esküt tetettek, miszerint a jövőben nem harcolnak az ellenség oldalán.

Mely eseményeknek mihelyt híre kelt az egész országban, nemcsak a környező területeken, hanem egész Erdélyben (mely igen elszomorodott és megindult nem csupán ennek a várnak az elvesztése, mely Magyarország kapuja, hanem a sok elveszített javak és kincsek miatt, mik ezen a vidéken voltak, melyet Magyarország földi paradicsomának is hívtak), a fejedelem olyannyira megrettent, hogy a Lengyelországba való menekülésre gondolt, és mivel nem tudta az embereit olyan gyorsan összeszedni, időt hagyott a császárnak arra, hogy minden korábban megszállt és elfoglalt helyet birtokba vegyen, és továbbiakat is megszerezzen, úgy mint a két említettet, valamint Erdődöt, Szerencset, sőt Szatmár városát is, mely ugyanazon folyó partján fekszik, mint Tokaj, Báthory György uraság,¹⁰¹ gazdag és befolyásos magyar-erdélyi nemes tulajdonát, aki mivel nem tudta védeni (mivel a jég beállt, és hirtelen lepték meg), gyorsan kimenekíttette ebből a városból az itt élő lakosokat, és elvitette velük azon ingóságait és javaikat, melyeket elbirtak, majd felgyújtatta a várost.¹⁰² Mivel azonban Schwedi Lázár majdnem éppen ekkor érkezett ide a seregével, nagy sietve eloltatta az említett tüzet, majd a várost két részre osztotta és választotta szét, a leggyengébb részeket lerombolva, a többit megerősítve.¹⁰³

Ilyen események után elküldte a fejedelem az említett Báthory György¹⁰⁴ uraságot Miksa császárhoz abból a célból, hogy béketárgyalásokat folytasson, és hogy feltartóztassa az említett császárt, míg a fentnevezett fejedelem összegyűjti erőit, és segítséget kap a törököktől. Elment tehát a császárhoz Bécs városába,¹⁰⁵ mely Szatmártól 80 német mérföld távolságra esik, oda, ahová a nagy török már küldött egy követet,¹⁰⁶ ugyanazzal a béketárgyalási ürüggyel, aki Törökországból még azelőtt távozott, hogy Miksa császár bármely területet elfoglalt vagy visszafoglalt volna a fejedelemtől. Továbbá a császárnak is volt egy követe¹⁰⁷ Törökországban, akit már visszaküldött a török (miután már teljesítette a küldetését, és ezektől nagy adományokat és ajándékokat kapott), engedélyt nyert arra, hogy visszatér-

császári felség további rendelkezéséig, amíg minden megtörténik.” In: További jelentés a tokaji belső várnak február 11. és 12-én megindított és kivívott teljes megvételéről, Ungarische Akten. Allgemeine Akten; Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Bécs (közli: Détshy: *A tokaji vár története*, 25.)

¹⁰¹ Értsd Báthory István.

¹⁰² „Onné elindittá népét Svender Lázár Szakmar alá. Ebben lón híre Báthori Istvánnak, és meggyújtatá a város'körül való palánkot s mind megégető, és úgy jöve alá Váradra. A németek Szakmarba nagy könnyen beszállának.” Borsos Sebestyén Világnak lett irott krónikája, 22. Bethlen Farkas szerint nem volt gyújtogatás: „Amikor a szatmári vár őrségéül rendelt erdélyiek ezt meghallották, erejükben nem bízva azt a földig lerombolták és otthagyták. Távozásuk után Schwendi elfoglalta Szatmárt, és új vár építésébe fogott.” Bethlen: *Erdély története*, 246.

¹⁰³ Szatmár visszaszerzésének különös jelentősége volt. Pálffy: *Un penseur militaire*, 46.

¹⁰⁴ Értsd Báthory István.

¹⁰⁵ Malmidy nem említi külön azt az egyezményt, ami Báthory és Schwendi között jött létre Szatmárban.

¹⁰⁶ Scherer Márk, Hidájet aga. Vö. „Ita legationes sequutae Idibus Aprilis, et legatus turcicus Hidait aga, vir primarius, insigni comitiva Viennam venit; tertio post die ad caesarem introductus, salutatione praemissa, litteras pacem firmantes exhibet.” Forgach: *Rerum Hungaricum...* 283–284.

¹⁰⁷ Miksa Csáby Ákost és Csernovits Mihályt küldte a Portára.

jen urához, jelentse küldetése teljesítését; amikor pedig már igen előrehaladott az országban, akkor érkezett el a császár szerencsés győzelmének és nagy zsákmányának, valamint [a szultán] fiává fogadott alattvalójától, a fejedelemtől visszafoglalt nagyszámú helynek a híre Konstantinápolyba, ahonnan azonnal az említett követ után küldtek azzal a szándékkal, hogy tartóztassák fel és vezessék rabként vissza Konstantinápolyba.¹⁰⁸ Minderről Miksa császár értesülést szerezvén visszatartotta a törökök követét¹⁰⁹ Bécs városában, aki innen szeretett volna távozni, és egy embert engedett csak urához, a törökhöz, abból a célból, hogy bejelentse és tudtára adja, hogy sohasem engedi szabadon a követét (tekintve, hogy támadólag lépett fel), hacsak ő el nem engedi az övét.

Annál is inkább, mert mást sem, csak egy pogányt tudott tőle visszatartani, arra az esetre, ha nem őrzi meg a közte és elhunyt atyja, Ferdinánd közt létrejött békét, melynek fenntartásáért nemrégiben fizetett ki 3 évi hátralékot,¹¹⁰ azt a tartozást,¹¹¹ amit az említett Ferdinánd megígért neki. Amire a nevezett török azt felelte, hogy nem köteles és nem áll módjában szabadon engedni a követét,¹¹² sem pedig bármely békét fenntartani, hacsak előzőleg nem adják át az összes helyet és várat, melyet a fejedelemtől, fiává fogadott alattvalójától foglaltak el és vettek át, és akit mint fogadott fiát minden körülmények között és mindenki ellen meg akar védeni.

Ilyen események nyomán a fejedelem összegyűjtötte a hadseregét, olyan nagy számban, ahogy csak tudta, sőt több oláhot és tatárt is toborzott táborába, amiben a lengyel király segítette és támogatta a híresztelések szerint. A törökök pedig ismét összefogtak az említett fejedelemmel a budai, boszniai és temesvári pasa vezényletével, akik múlt év május havának végétől, 15-16 ezer fős lovassággal, némi gyalogsággal szálltak hadba és igyekeztek rajtaütni és körülzárni a császár táborát és visszaszerezni az említett helyeket.¹¹³ De Schwendi Lázár, az említett császáruresség hadvezére, kitalálva, hogy mi állt szándékukban, jelentős helyőrséget hagyott Szatmárban, ahol régóta állomásoztatta erősítését. Majd a kíséretének és hadseregének maradékával Tokajba¹¹⁴ ment a fent nevezett folyókat követve, melyeknek partján és medrében nagyon kényelmes helyet talált, hogy megerősödjön és védekezzen az ellenséggel szemben, miközben segítséget várt a császártól, és ahonnan könnyen tudta Szatmárt és Tokajt is védelmezni.

Az ellenség pedig, mikor megérkezett Szatmár közelébe, úgy határozott, hogy rohamot indít Tokajig, mely Szatmártól 10 német mérföldre¹¹⁵ található. Ezt pedig (a legjobb lova-

¹⁰⁸ Csábyot fogták le Konstantinápolyban.

¹⁰⁹ Scherer Márk, Hidájet aga.

¹¹⁰ A szerződések ugyanis csak a szerződő felek élete végéig voltak érvényben. Lásd: Fári Márton: *Nagy Szülejmán utolsó hadjárata és Erdély (1566)*

http://old.biztonsagpolitika.hu/documents/1277413357_fari_marton_nagy_szulejman_utolso_hadjarata_es_erdely_-_biztonsagpolitika.hu.pdf (letöltés: 2015. június 15.)

¹¹¹ Csak a tartozást, a hátralékot fizették be, de a következő évre esedékes „ajándékot” Hosszútóthy György nem vitte meg a szultánnak. Vö. „Istvánffy szerint Szülejmánt az ingerelte végül is a háborúra, hogy Bécsben sem a várak visszaadására nem született határozott döntés, s az adót sem fizették be. [...] időközben ugyanis esedékessé vált a következő évre is a tisztességes ajándék beszállítása.” Fári: *Nagy Szülejmán utolsó hadjárata*, 4.

¹¹² Csáby Ákost.

¹¹³ 1565. június–augusztusban János Zsigmond a pasákkal megerősödve már jelentős sikereket ért el: 40 napi ostrommal elfoglalták Erdődöt, majd Cseh és Nagybánya várát.

¹¹⁴ Tokaj központi katonai helyzetéből fakadóan folyamatosan a hadi események főszereplője volt.

¹¹⁵ Körülbelül 71 mérföld, 115 km.

gokból kiválasztott 4 ezres nagyságrendű lovassággal) Pünkösöd előtt nyolc nappal¹¹⁶ hajtották végre az ő legnagyobb szerencsétlenségükre és veszteségükre. Mivel az említett helyszínre való megérkezésük előtt a magyar huszárok kapitánya, Eger főkapitánya, Mágocsy Gáspár már úton volt, hogy segítséget hozzon 800 huszár kíséretében Schwendi Lázárnak, akik mikor váratlanul összetalálkoztak a törökökkel Tokaj előtt, lerohanták őket, nem is gondolván arra, hogy ilyen nagy számban vannak. Mivel szemtől szembe érkeztek, az elősereg beléjük futott, és olyan hadakozás kezdődött, melybe azon nyomban bekapcsolódott egy Raminger¹¹⁷ nevű német kapitány, akit Schwedi Lázár Tokajban hagyott parancsnok és helytartó gyanánt, bizonyos számú német lovassággal és gyalogsággal, és aki olyan mértékben segítette az említett Mágocsyt (akit csupán 200 német lovas és ugyanennyi gyalogos, mindannyian tüzérgyalogság kísért), hogy megfutamították a törököket, miután megöltek vagy 700–800-at, és többet rabságba ejtettek. Mindazonáltal seregük tovább folytatta a Szatmár előtti hadműveleteket, és végül ezt is megostromolták. Látván azonban, miután többször visszaverték őket, hogy kevésbé boldogulnak, úgy döntöttek, hogy megostromolják Schwendi Lázár táborát, még mielőtt nagyobb segítséget kapna. Azonban ezután (jómagam távozván az országból, Németországba [Allemagne] vonulván vissza) körülbelül július 18-án hallottam, hogy az ellenség egy nap alatt háromszor próbálta meg a tábornak és a császár hadseregét megtámadni, de mindannyiszor visszaverte őket a tüzéség, további muskétások és a német fegyveresek, végül pedig többük halála és fogságba ejtése után, végre győzelem várt rájuk.

Azonban a török és a fejedelem nem vesztette el kedvét, hanem egyre inkább megerősítették táborukat, mivel arra számítottak, hogy a császár nagyobb segítséget küld parancsnokának, Schwendi Lázárnak. Hiszen a távozással egy időben 2 ezer lovas mozgósított Csehországban, és további ezret Ausztriában. Ágost szász herceg¹¹⁸ 1500-at küldött hozzá, továbbá Richard herceg,¹¹⁹ a palotagróf¹²⁰ testvére ugyanennyit adományozott, valamint egy regiment gyalogság, mely az ausztriai Kremsben állomásozott, és továbbiak, akiket Németországból [Allemagne] mozgósítottak.

Magyar és török bajvívás, harckülönlegességek és haditechnikák¹²¹

Miközben a császár és a törökök tábora egymás közelében volt, naponta zajlottak párbajok, különleges csaták a törökök és a magyar huszárok között, akik lovakon csaptak össze, és hasonló fegyvereik voltak, úgymint a pajzs, a dárda, a buzogány, a szablya, és egy másik kardhosszúságú bot, mindaddig harcolva mindezekkel, hogy egyik vagy mindkettő holtan esett össze. A győztes magával vitte a legyőzött fejét és fegyvereit nagy ünnepélyességgel a táborába, minden akadályoztatás nélkül, sőt mindennek végrehajtásához mindkét részlől kijelölt emberek voltak, hogy ne történjen szabálytalanság semelyik részlől. Az összecsapások mindig kiegyenlítettek voltak, úgy mint egy az egy ellen, kettő kettő ellen, több több ellen.

A magyar huszárok¹²² szinte semmiben sem különböznek a török lovasságtól, hacsak nem a fejdíszükben. Rövid kengyellel lovagolnak és körülbelül egy királyi lábnyi hosszúsá-

¹¹⁶ 1565. május 8-án.

¹¹⁷ Tokaj február 11-i eleste után Raminger Jakab német kapitány vette át Tokaj parancsnokságát.

¹¹⁸ Ágost szász választófejedelem (August von Sachsen) (1526–1586)

¹¹⁹ Reichard avagy Richárd (1521–1598), Simmern fejedelemség grófja

¹²⁰ III. Frigyes rajnai palotagróf (1515–1576)

¹²¹ Érdekes összevetést kínál Gabelmann Miklós hadtörténetíró munkájával: *Monomachia Hungaro Turcica*, 1588.

gú¹²³ sarkantyút hordanak, melyek kampósak a végüknél, és mikor egyszer megkérdeztem, hogy miért hordanak ilyen hosszú és kampós sarkantyút, azt felelték, hogy azért van, hogy az egyiket a másikba akasszák lovaik hasa alatt, amikor üldözi őket az ellenség, azért, hogy ne lehessen őket földre dönteni, amit én igen hasznosnak találtam, és valóban láttam is a törökök elleni több csatában. Pajzsot viselnek mellvért helyett, mely az egész testüket védi előlről. Némelyek azonban francia és olasz módra mellvértet alkalmaznak, és ezek nem hordanak pajzsot, ellenben puskával és további alkalmas fegyverrel vannak felszerelve. A törökök hasonlóan vannak felfegyverkezve, de semelyikük sem hasonlítható a német fegyveresekhez és lovasokhoz, mely ok folytán a törökök gyakran a németek mögé helyezik magukat mondván, hogy azok előre is és hátra is olyan jól tüzelnek, mint ők, és hamarosan Németország [Allemaigne] szívében kell őket legyőzniük, ezzel is azt igazolván, hogy mennyire tartanak az említett fegyveresektől és lovasoktól, akik mind a mai napig sokkal alkalmasabb lovakat használnak, mint ők ezt tették idáig és jobban kiismerik az ellenségeik ravaszságait és hadicseleit. Főként Schwendi Lázár, vezérük és ebben a harcban irányítójuk, aki igen jól megfelel a magyaroknak.

A hajdúk¹²⁴ magyar gyalogos katonák, akik nem hordanak sem mellvértet, sem sisakot, csupán pajzsot és szablyát viselnek (kivéve a tüzergyalogosok), és a bennük rejlő rendkívüli ügyesség, gyorsaság miatt a saját és a német lovasságot követik rendszerint a harcban, és a halottakat, legyőzötteket nagy szakértelemmel fosztják ki, továbbá ha valakire szemet vetnek, annak felhasítják a hasát, kiszedik a zsírt és ebből készítenek krémet sebeik gyógyításához, arra az esetre, ha megsebesülnek.

Báthory bebörtönzésének oka

Június első napján elfogták Báthory Györgynek,¹²⁵ a fejedelem császárhoz küldött követének leveleit és az ezeket kézbesítő két szolgálóját, akik már titokban majdnem visszatértek hazájukba, ahogy erről az udvar és az említett császár tábora értesült, nagy mennyiségű fegyvert is szállítmányozván, aminek okán az említett hónap hatodik napján¹²⁶ az említett császár az udvarára bízta a fent nevezett Báthory Györgyöt,¹²⁷ a fejedelem követét, megmutatta neki a leveleit, gonoszságának és árulásának bizonyítékát és tudtára adta, hogy az ő követsége csupán béketárgyalásokat kezdeményezett. És miután hevesen érveltek és tárgyaltak, szabadon bocsájtotta és este elküldte parancsnokát kíséretének embereivel, hogy tartsák rabságban ott, ahol Bécsbe érkezésekor lett elszállásolva, úgy, hogy környezetéből senki se tudjon vele beszélni, és ne tudjon járni-kelni a városban őrizet nélkül. A török követét is igen szigorúan őrizték, és az a hír járta, hogy ugyanígy jártak el a lengyel királyéval.¹²⁸

Fordította: GAUSZ ILDIKÓ

¹²² A magyar „huszár” elnevezést vették át a legtöbb nyelven, így franciául is „Hussard”, vagy mint itt „Houssar” alakban.

¹²³ Királyi láb: 31,26 cm.

¹²⁴ A franciában elterjedt „haïdouk” alak helyett a „heiduc”-ot használja Malmidy. A szó többes számát pleonasztikus formában „haïdouks”-ként alkalmazza a francia nyelv.

¹²⁵ Értsd: Báthory István.

¹²⁶ Lásd: Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése, 70.

¹²⁷ Értsd: Báthory István.

¹²⁸ A lengyel király, Zsigmond Ágost is elküldte Crazinczy Ferenc nevű követét Bécsbe, hogy János Zsigmond béketárgyalásait segítse. In: Bártfai Szabó László: *Ghymesí Forgách Ferencz 1535–1577*. Budapest, 1904. 56.

Egy ígéretes sorozat indítókötete

*Tusor Péter (szerk.): „Írom kegyelmednek,
mint igaz magyar igaz magyarnak...”
Lippay György veszprémi és egri püspök,
esztergomi érsek levelei magyar
arisztokratákhoz, nemesekhez. Bibliotheca
Historiae Ecclesiasticae Universitatis
Catholicae de Petro Pázmány Nuncupatae.
Collectanea studiorum et textuum. Series
II. Classis I. Vol. 1. Budapest, 2015.
541 oldal*

A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete – Pázmány Péter Katolikus Egyetem „Lendület” Egyháztörténeti Kutatócsoportja új sorozatának indítójaként látott napvilágot Tusor Péter kutatócsoportvezető szerkesztésében a 17. század egy meghatározó egyházi és egyúttal politikai vezető egyéniségének, Lippay Györgynek magyar nyelvű leveleiből összeállított kötet. Fontos hangsúlyozni, hogy az egyházi méltóság leveleinek és nem levelezésének kiadásáról van szó, hiszen a levelezés teljes kiadása – beleértve a hozzá írt leveleket is – mennyiségét tekintve meghaladná egy ilyen egyébként is meglehetősen vaskosra sikerült kötet terjedelmi korlátait.

A szerkesztő eddigi munkásságával is kiválóan bizonyította jártasságát a kora újkori egyház-, politika- és diplomáciatörténet bonyolult világában. E kötettel azonban saját állítása szerint is új vizekre evezett, hiszen Lippay és a hozzá hasonló, jelentősebb egyházi és világi politikusok leveleinek kiadása még meglehetősen gyermekcipőben jár a magyar történetírás területén. Mi sem bizonyítja ezt jobban, minthogy Tusor Péter egyetlen lábjegyzetben fel tudta sorolni a modern magyar történetírás termékeként eddig megjelent kora újkori missziliakadásokat (XII. old. 5. l.), s egyházi vezetők közül csak a nagy előd, Pázmány Péter

levelei jelentek meg kötetben még a 20. század elején. Ez pedig nyilvánvalóan növeli a szóban forgó munka értékét, hiszen hiánypótlónak számít. Annál is inkább, mivel a benne összegyűjtött levelek a lehető legkülönbözőbb levéltárakban találhatók (MNL OL MKA és családi levéltárak, ELTE EKK, OSzKK, Esztergom Prímási Levéltár, ÖStA HHStA, Besztercebányai Járási Levéltár, Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Levéltára, Szlovák Nemzeti Levéltár), illetve néhány közülük régebbi forráskiadásokban lelhető fel. Egy kötetben való közlésükkel természetesen a korszakkal foglalkozó történészek dolgát is nagyban megkönnyítette a szerkesztő. Összesen 457 levél került a közlendő források sorába, melynek döntő hányada (359) a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának irataiból került ki.

Tusor Péter gondosan megírt bevezetést (XI–LIV. old.) illesztett a kiadott levelek elé, amelyben historiográfiai bevezető után a levelek lelőhelyeit ismerteti. Ezt követően a korpusz forrásértékéről tudósít, meg tudhatjuk, kikkel állt kapcsolatban Lippay, és a szerkesztő felhívja a figyelmet arra is, hogy a levelek a korabeli rendi politika működési mechanizmusába is bepillantást engednek. Végül a szerkesztő által lefektetett, következetes és korrekt közlési elvek következnek. Az átírás Tusor Péter szavaival élve „hozzávetőlegesen” betűhív, ugyanakkor feloldotta a rövidítéseket, illetve végrehajtott apróbb, értelmezést segítő változtatásokat, mivel a szövegkiadás elsősorban nem filológiai, hanem történettudományi célokat szolgál. Ezen túl felhívja a figyelmet több alkalommal is bevezetője során, hogy e forrásközlés – mint más hasonló munkák – csupán alapul szolgálhat, de nem helyettesíthet sem egy Lippay-biográfiát, sem egy-egy kutatásra érdemes téma feldolgozását, ennek szemléltetésére több példát is említ. A bevezető

rövidített változata a kötet végén németül is olvasható (521–541. old.), amihez a szerkesztő egy térképet is illesztett, feltüntetve rajta azokat az elköltözött egyházmegyeszékhelyeket (Veszprém = Sümeg, Eger = Kassa, Esztergom = Nagyszombat), ahol Lippay püspök, illetve érsek volt. A kötet esztétikai megjelenése kapcsán meg kell még említeni a bizonyos helyekre beillesztett fakszimile ábrázolásokat, s Lippay érseki pecsétjének képe is helyet kapott a bevezetőben.

A jegyzetapparátus alapvetően két részből áll. Tusor Péter a szöveg filológiai jellegzetességeit (például betoldások, kihúzások) betűkkel jelöli, az előforduló személyneveket és említett fontosabb eseményeket pedig első előfordulásukkor a levelek végén ismerteti számozott jegyzettel, minden levélnél újraindítva a számozást. Ezzel az eljárással gördülékenyebbé teszi az olvasást, miközben megkapjuk a kellő mértékű tájékoztatást. Szakirodalmi utalások csak bizonyos, indokolt esetekben találhatók a forrásközlés lábjegyzeteiben, azonban a kötet végén található részletes bibliográfia (471–482. old.) megfelelő információt nyújt az olvasónak. A könyv végén elhelyezett index (személy-, valamint hely- és tárgymutató) is remekül használható (485–508. old.), hiszen nem csupán a neveket, hanem az illetőnek a levelekben említett tisztségeit (a „palatunis uram” címszónál például a nádorok nevei is szerepelnek) szintén jelöli keresztivatkozással. Az előforduló neveknél az iratok számát és nem az oldalszámot adta meg a szerkesztő, ez azonban nem nehezíti meg túlzottan a tájékozódást, hiszen a lapok tetején megtalálható az aktuális levél numerusa. A mutató után egy levelekről készített jegyzék is található (509–519. old.). A szerkesztő ezen túl egy szintén a kötet szókincsére szabott, latin kifejezésjegyzéket is beillesztett a kiadott levelek után (461–470. old.), amely nagyban segíti a latin nyelvben kevésbé jártas olvasót. Mindemellett használnál értelmező jegyzeteket/fordításokat is a hosszabb latin kifejezések, bibliai és egyéb

helyekről származó idézetek kapcsán. Ezenkívül a kötet szaklektorainak – Fazekas István és Kármán Gábor – neve is garancia lehet a szakmai megbízhatóságra.

A szóban forgó munka lényegi részét természetesen maga a szövegközlés teszi ki (3–460. old.), amely főként eddig kiadatlan, illetve már kiadott, magyar főnemeseihez – olykor feleségükhöz/özvegyükhöz – írott levelek közléséből is áll. A régebben már kiadott levelek a kötetben is teljes formában szerepelnek, csupán egy nemrég reprintben megjelent forráskiadás leveleit közli a szerkesztő regeszta formában, kurzíva szedve. Minden egyes levél előtt a forráskiadásokban megszokott módon rövid regeszta segíti a tájékozódást. Az iratok kronologikus szerkesztés alapján kerültek a kötetbe (1634. július 10. és 1665. július 22. közötti intervallumban), csak néhány olyan – a két Rákóczi Györgyhez írt – levél olvasható, melyeket Tusor Péter később illesztett közéjük, de ezt minden esetben külön jelölte. A korpusz alapján kirajzolódik Lippay karrierjének képe, érzékelhető, mikor játszott valóban fontos szerepet, és mikor mellőzték őt. A közölt levelek igen nagy hányadban az 1642-es szőnyi béketárgyalásokról és a harminc éves háborúról, illetve annak erdélyi és török politikát érintő részéről szólnak, hiszen ez a kérdés foglalkoztatta leginkább a korabeli politikai elitet. Ugyanide kell sorolni a II. Rákóczi György lengyelországi hadjáratának körülményeit és következményeit taglaló leveleket, melyek egyikében található a kötet címében található idézet is (316. sz.). Ebben az időszakban azonban már csökkent a primás politikai súlya az udvarban, ezt ő maga is konstataulta leveleiben. Szintén nagyobb mennyiségű levélben kerül terítékre az 1663–1664-es hadjárat is.

Az iratokban felbukkanó, a történettudomány – főleg diplomáciatörténet – érdeklődéskörébe tartozó kérdések közül magam most csak néhányat emelek ki, ezzel is szemléltetve egy ilyen típusú forráskiadás előnyeit. Lippay egy 1644. április 4-én kelt levélben (162. sz.) közölte Esterházy Miklós

nádorral Alexander Greiffenklau akkori portai rezidens (1643–1648) bizalmas információit, miszerint Michel d’Asquier császári főtollmács és rezidens elődje, Johann Rudolf Schmid „lator” és őfelsége árulója, azonban ennek bizonyítékaira sajnos nem tér ki. Történetírásunkban csupán annyi volt eddig bizonyos, hogy a nádor járta ki az Udvarnál Schmid visszahívását Konstantinápolyból. Hajnal István túlzásnak nevezi az említett vádakát, de elismeri, hogy Schmid elég mostohán bánt utódjával. Az említettek tisztázása tehát további kutatásokra vár. Egy másik érdekes kérdés az 1642. évi szőnyi tárgyalásokhoz kapcsolódik, Lippay ugyanis a következőt írta Esterházy Miklósnak: „Az Sitvatoroki diplomat magunk mi *falsificaltuk* etc., az többit pennara nem bizhatom” (92. sz.; a kiemelés a forrásközlést követi.). Az idézett mondat abból a szempontból is jelentős, hogy a történetírás (Bayerle Gusztáv, Karl Nehring, Papp Sándor) eddig csupán a török változat hamisításával számolt. Szintén felmerülhet kérdésként, vajon az érsekhez milyen csatornán jutott el 1659-ben a Portára küldött futár halálhíre (346. sz.), hiszen a haláleset

nyilván lelassította az információáramlást is az adott politikai helyzetben, ez a levelekből egyértelmű. Az említett szempontok persze csupán e sorok írójának tudományos érdeklődésére fókuszálnak, a levelekben minden bizonnyal sok egyéb, a korszakkal foglalkozó történészek érdeklődését felkeltő kérdés rejlik még.

A tárgyalt forráskiadás tehát számos kutatási témához (egyház-, politika-, társadalom-, had-, diplomácia- és művelődéstörténethez egyaránt) nyújt kiindulópontot vagy éppen adalékinformációkat, és valóban hiánypótlónak számít a magyar történetírásban. Reméljük, Tusor Péter ígéretéhez híven, hamarosan megjelenhet a kötet folytatása a Lippayhoz írt – jóval nagyobb korpuszt kitevő – levelek regesztáinak közlésével, amely az érsek latin nyelvű levelezésének kiadásához hasonlóan informatívnak ígérkezik. Szintén bízunk abban is, hogy e kötet inspirálóan hathat és mintául szolgálhat más, kora újkorhoz kötődő magyar nyelvű misszilis-kiadások elkészítéséhez is.

SZABADOS JÁNOS

Trónok harca a 17. századi teátrumban

Philippe Roy – Ferenc Tóth: *La défaite ottomane: le début de la reconquête hongroise : 1683. Paris, Economica, impr. 2014, cop. 2014. 125 oldal*

Az eredetileg közgazdasági témákra szakosodott francia Economica könyvkiadó idővel több történettudományi sorozatot indított útra, így például a *Bibliothèque stratégique*-ot és a *Campagnes & Stratégies*-t. Az előbbi sorozat részeként már 2011-ben megjelentetett egy több évszázadot felölelő tanulmánykötet.¹ Ebben – sok neves kutató mellett – az itt ismertetett kötet szerzőitől is olvashatunk hadtörténeti írásokat.² A *Campagnes & Stratégies – Les grandes batailles* című sorozat, amely sorsfordító eseményeket mutat be ismeretterjesztő és természetszerűleg többnyire francia szempontú megközelítéssel,³ huszonhárom év leforgása alatt Franciaország legnagyobb hadtörténeti kollekciójává nőtte ki magát. Ebben a sorozatban jelent meg Philippe Roy és Tóth Ferenc *La défaite ottomane: le début de la reconquête hongroise – 1683* [Az oszmán vereség – Magyarország visszafoglalásának

kezdeté (1683)] című munkája is, amely elsősorban frankofón szakirodalmi alapokon nyugszik, és egyaránt szól a hadtörténet iránt érdeklődő szélesebb publikumnak és a tudomány szakmai közegének.

Philippe Roy és Tóth Ferenc neve mind a francia, mind pedig a magyar hadtörténeti körökben ismerősen cseng konferencia-előadásainak és írásaiknak köszönhetően.⁴ A kötet címében szereplő 1683-as dátum egyetlen sorsfordító évre utal, de az öt fejezetből álló munkában valójában kettő tárgyalja ennek az évnek a történéseit, a további három fejezet az ezt megelőző és követő összefüggéseket szintetizálja.⁵ A fejezetek elosztása egyben a magyar–francia szerzőpáros által feldolgozott részek megosztását is mutatja, az 1683. év eseményeit bemutató 3. és 4. fejezet Philippe Roy, az 1., a 2., továbbá az 5. fejezet Tóth Ferenc munkája.

A könyv első fejezete (*Európa a XVII. század közepén*, 7–28. old.) megnyitja a határokat, és a gyakran csak a Nyugat szemszögéből közelítő olvasók figyelmét Közép- és Kelet-Európa felé irányítja. Ebbe a kon-

¹ Coutau-Bégarie, Hervé – Tóth, Ferenc (red.): *La pensée militaire hongroise à travers les siècles*. Paris, 2011.

² Tóth, Ferenc: *Influences françaises dans la pensée militaire hongroise au XVIIIe siècle*. In: Coutau-Bégarie – Tóth (red.): *La pensée militaire hongroise*. 95–114.; Roy, Philippe: *Les „Avant-postes de cavalerie légère” et la tactique des Hongrois*, 115–134.

³ Így például éppen Tóth Ferenc a 64. kötetben az 1768–1774 közötti orosz–török háborúkról írva, a beavatkozó francia hadműveleteket Bárány Tóth Ferenc személyén keresztül mutatja be. Lásd: Tóth, Ferenc: *La guerre russo-turque, 1768–1774, et la défense des Dardanelles – l’extraordinaire mission du baron de Tott*. Paris, 2008.

⁴ Kiemelendők a 2000 és 2005 között Tóth Ferenc által szerkesztett *Études françaises de Szombathely* kötetei, a *Szentgotthárd–Vasvár 1664. Háború és béke a XVII. század második felében*. (Szentgotthárd, 2004.) tanulmánykötet, továbbá Tóth Ferenc monográfiája: *Saint-Gotthard 1664: une bataille européenne*. Panazol, 2007.

⁵ Itt említsük meg, hogy Tóth Ferenc – B. Szabó János szerzőtársával együtt – e sorozat részeként korábban már feldolgozta a mohácsi csatavesztést követő török térfoglalást. Lásd: B. Szabó, János – Tóth, Ferenc: *Mohács, 1526 – Soliman le Magnifique prend pied en Europe centrale*. Paris, 2009. Továbbá a karlócai béke utáni időszakról lásd: Tóth, Ferenc: *La guerre des Russes et des Autrichiens contre l’Empire ottoman – 1736–1739*. Paris, 2011.

textusba óhatatlanul belekeverednek magyar vonatkozások is, így például Báthory István lengyel királlyá koronázása (1576). Európa legkeletibb régiójában Oroszország is felkerült a kirajzolódó térképre, hogy végül a délről fenyegető Oszmán Birodalomig is eljuthassunk. Érdekes megvilágításba kerül a hadügyi forradalom is, hiszen itt ennek – a jól ismert angolszász diszkusszió hatására megfogalmazott, a magyar és általában a nemzetközi irodalomban kevésbé emlegetett – francia vetületével ismerkedhetünk meg. Lucien Bély volt az, aki Geoffrey Parker nyomán hangot adott annak a véleménynek, hogy Európa középső és keleti területei a fejlődést nehezebben fogadták be, azaz az ő értelmezésében ellenálltak a „forradalomnak”. A „*tracé italien*” [olaszbástya] ritkább elterjedése, valamint a könnyűlovasság gyalogsághoz viszonyított fölénye a kisháborús taktikának kedvezett, és sokáig hatékonyan teljesítette is küldetését. A védelmi rendszerek fejlődése újabb, hosszabb kitérőt kap a kötetben (a harmadik fejezetben ismét tárgyalásra kerül) a 15. századig visszatekintve az olasz építőmesterekkel,⁶ majd a német és a francia erődítési iskola alakjaival.⁷ Az erődítmények fejlődéséről írva elkerülhetetlenül szükséges egy-egy szakkifejezés magyarázata, amelyre egyrészt a lábjegyzetekben, másrészt a könyv végén található fogalomtárban került sor. A glosszárium szavait csillag jelöli, de – nem egészen következetesen – ezeknek a szakkifejezéseknek egy része a lábjegyzetben is szerepel ugyanazzal a definícióval. További, az értelmezést nagymértékben könnyítő magyarázatok egy része viszont csak a lábjegyzetben lelhető fel. Az 1664. év hadműveleteit Zrínyi Miklós és Raimundo Montecuccoli nevével fémjelzi a szerző, de a kettejük kö-

zött húzóóó ellentétekre nem utalva, csupán a magyar érdekeket hátrányosan érintő vasvári békét említi mint egy győztes csata méltatlan lezárását. Philippe Roy 1683. évre vonatkozó térképe szemlélteti a magyar területeken húzóóó határokat, bár a Thököly-féle rövidéletű birodalmat nem jeleníti meg rajta.

A kötet második fejezete (Az 1681. és 1682. évi hadjáratok, 29–50. old.) a magyar olvasó számára kevésbé ismert oldalról közelíti meg az eseményeket. XIV. Lajos francia király (1643–1715) Kelet-Európában alkalmazott elterelő diplomáciája az 1676 és 1682 közötti egyesítési politikájához, majd pedig az I. Lipót császár és magyar királlyal (1657–1705) szembeni törekvéseihez szolgáltatott kiváló alapot. Ebben a kontextusban Thököly Imrének és a magyaroknak csak figyelemelterelő mellékszerep juthatott. A fejezet egyik főszereplője a francia oldal XIV. Lajos tudatos térnyerésével, a másik főszereplő I. Lipót szövetségespolitikájával. Itt kell megemlíteni, hogy a császári oldalon tevékenykedő két Caprara, a követ és a tábornok személye⁸ sehol sem válik el egymástól egyértelműen a kötetben, nem magyarázza lábjegyzet sem a könnyen összetéveszthető személyeket. Az 1682. évi oszmánellenes hadi készülődés szemléletes összesítése a téli szálláshelyre terelt csapatok összefoglaló táblázata. (48–50. old.) Sajnálatos, hogy több számszerűleg összegző táblázat és hosszabb idézet forrása és a később még említésre kerülő *Relation d'un officier*⁹ korabeli kézírata sem került bele a kötet ajánló irodalomjegyzékébe.

⁶ Giuliano da Sangallo, Francesco di Giorgio Martini, Galasso Alghisi, Niccolò Fontana Tartaglia, Pietro di Giacomo Cataneo, Pietro Ferabosco.

⁷ Sébastien Le Prestre Vauban márkija, Georg Rimpler.

⁸ Alberto Caprara (1627–1691) olasz származású diplomata a Német-római Császárság szolgálatában, illetve Aeneas Sylvius Caprara (1631–1701) Lotharingiai Károly olasz származású tábornoka, Raimondo Montecuccoli leszármazottja.

⁹ *Relation d'un officier de l'armée de l'Empereur à un général espagnol, contenant le détail des actions qui se sont passées au siège de Vienne, fait par les Turcs en l'année 1683*; [A császári csapatok egyik tisztjének

Kara Musztafa pasa nagyvezír harmadik fejezetet nyitó (*A törökök már Bécs előtt vannak!* 51–79. old.) 1683. május 14-i kinevezése¹⁰ magában hordozta a hamarosan bekövetkező bukást, a rossz döntések sorát, így például a továbbra is csupán epizódskon bekapcsolódó Thököly Imre tanácsára¹¹ a korábbi célpontok, Győr és Komárom helyett a császári főváros kiszemelését.¹² A Thököly-féle szál az 1683. júniusi események kapcsán kerül ismét elő, amikor is a XIV. Lajos által pénzelt „francia” hadtest¹³

csatlakozott a bujdosókhoz Cristophe d'Alenduy de Boham ezredes vezetésével. Lotharingiai Károly további hadmozdulatait szemléletes térképek segítik követni, amelyekből a Bécs körül szerveződő védelem körvonalazódik. A főesemények előtt úgyesen illeszti be a szerző a lakosság ellátottságára, egészségügyi állapotára és a bécsi erődítményre jellemző helyzetet (a szakkifejezések magyarázata a hátsó glosszáriumhoz utal). Jól érzékelteti ezt az erődítési munkálatokat végző neves hadmérnökök felvonultatásával: Georg Rimpler irányítása alatt itt dolgozott a térképrajzairól híres Daniel Suttinger is. A védők és az ostromlók számszerű adataiból kiderül, hogy a 180 000 fős¹⁴ oszmán erővel a legmerészebb becslések szerint is csupán közel 20 000 fős védősereg állt szemben. A szerző által pontosabb hivatkozás nélkül megjelölt nagyvezíri kancelláriából származó lista az oszmán haderő létszámára vonatkozóan érdekes összehasonlítási lehetőséget szolgáltatathatott volna a *Relation d'un officier* kéziratában közölt adatokkal.¹⁵ Érthető módon ebben a részben külön figyelmet kapott a francia mérnökiskola ostromban játszott szerepe, annak képviselője, Philippe le Masson Dupont,¹⁶ aki Sobieski János lengyel király

elbeszélése egy spanyol tábornok részére az 1683. évi török hadműveletek részleteiről Bécs ostrománál] BnF, Ms. Français 22482.

¹⁰ A dátum tekintetében a források nem egybehangzóak. Május 12-ről ír Tóth Hajnalka: *A Kanizsával szembeni végvidék Gyöngyösi Nagy Ferenc levelezése tükrében (1683–1690)*. Szeged, 2013. 62., 322.; Varga J. János: *Válaszúton – Thököly Imre és Magyarország 1682–1684*. Budapest, 2007. 76.; május 13-ról Nagy László: *A török világ végnapjai Magyarországon*. Budapest, 1986. 84.

¹¹ Thököly Imre bukásában játszott szerepe, a magyar szakirodalom sokat vitatott, állandó témája itt nem kerül további elemzésre. Megjegyzendő azonban, hogy Varga J. János kutatásai alapján egyre inkább elfogadott nézet, hogy Thököly nem volt javaslattevő pozícióban: „...a nagyvezír nem annyira Thököly tanácsát kérte az eszéki sátorban, mint inkább parancsait tudatta vele, és kijelölte szerepkörét.” (Varga J.: *Válaszúton...* 79.)

¹² Nagy László így ír erről: „A korabeli források közt tallózva egyre inkább az a meggyőződés érlelődik meg bennünk, hogy Kara Musztafát hiányosan, pontatlanul tájékoztatták az ellenséges csapatok mozgásáról és Bécs védtelen helyzetéről. Máskülönben érthetetlen, hogy ha Győrt és Komáromot maga mögött hagyta ellenséges kézen, miért várakozott két napot Magyaróvár miatt. Ez a hadvezéri mulasztás mindenestre megbosszulta magát, mert ha Bécsre egy váratlan megrohanással sikerült elfoglalnia, az egészen más irányt szabhatott volna a hadjárat további sorsának.” (Nagy: *A török világ végnapjai Magyarországon*, 93–94.)

¹³ XIV. Lajos 3000 fős kozák és 2000 fős lovaságot bocsátott szövetségei részére, közöttük

három dragonyos ezredet (Boham, Feriol, Crauster) és egy gyalogosezredet (Clanleu). Erre további forrás: *Guerres et paix en Europe centrale aux époques moderne et contemporaine. Mélanges d'histoire des relations internationales offerts à Jean Bérenger*. Textes réunis par Daniel Tollet. Paris, 2003.

¹⁴ Az oszmán hadsereg létszámára vonatkozóan igen eltérő adatok állnak rendelkezésünkre, de az átlagolt adatok alapján 100 000 fős szultáni seregről szoktak beszélni. Vö. Tóth: *A Kanizsával szembeni végvidék...* 62., 319.; Varga J. János: *A fogyó félhold árnyékában*. Budapest, 1986. 39.; Varga J.: *Válaszúton...* 147.

¹⁵ *Relation* BnF Ms. Fr. 22482, f°41-43.

¹⁶ Ennek ékes bizonyítéka az általa megjelentetett emlékiratok: Philippe le Masson Dupont: *Mémoires pour servir à l'histoire de la vie et*

seregében személyesen is jelen volt. A szerző a francia szempontú megközelítésben fontosnak tartotta kiemelni azt, hogy török oldalon se önkéntes, se kiküldetésben lévő francia hadmérnök nem tevékenykedett, ellenben egy a kandiai háborút (1645–1669) megjárta, a francia mérnöki iskolán tanult velencei irányította az ostromműveleteket.

A könyv különösen érdekes és olvasmányos részeit alkotják a negyedik fejezetben (*A kahlenbergi győzelem*, 81–97. old.) a kahlenbergi csata (szeptember 12.) olyan levéltári forrásokon nyugvó jelenetei, amelyek nemcsak a magyar, de minden valószínűség szerint a francia olvasók előtt sem közismertek.¹⁷ Bernardin Sébeville márki, bécsi francia követ levelezése alapján az is kiderült, hogy miután Lotharingiai Károly a Pozsony körüli fegyveres konfliktusokban megfutamította Thököly felkelőit, a későbbiekben a nagyvezír nem keresett alkalmat a törökök és a lázadók haderejének egyesítésére. A Bécs alá érkező felmentő sereg között külön említést érdemelnek a lengyelek. A fekete szárnyas huszároknak is nevezett harcosok a több száz éves közeli együttélés következtében kiismerték már a tatárok és a zaporozsjei kozákok harcmódorát, a kisebb, hármass csapatokra morzsolódott lovascsapatok támadását – ahogy ezt Philippe le Masson Dupont feljegyezte. A szeptember 11–12. közötti eseményekben részt vevő hadak számszerű felsorolását ismét a *Relation d'un officier* kézírata alapján közli a szerző, körülbelül 75 000 fős haderőt számlálva össze Lotharingiai Károly herceg vezetése

alatt.¹⁸ A beszámoló számait kiegészíti egy a nyugati monográfiákban gyakorta elfeledett adattal, Eszterházy Pál nádor mintegy 6000 főt számláló haderejével.¹⁹

Itt nyílt alkalma Philippe Roy-nak arra, hogy visszacsatoljon az első fejezetben szerzőtársa által felvázolt hadászati forradalom témájához. Az ostrom leírásának elején tisztázta, hogy az oszmán lovasság miért nem tudott a tüzerek közelébe férkőzni. Több magyar kutatóval ellentétesen²⁰ azt állítja,

¹⁸ Vö. Varga J.: *Válaszúton...* 144. 73 000 fős felszabadító seregről beszél.

¹⁹ Eszterházy hadainak létszámát igen nagy eltérésekkel ítéli meg a magyar szakirodalom is. Varga J. János 1000 főnyi magyar kontingent emleget, hozzátéve, hogy Török Ferenc 4000–5000 magyar és horvát katona jelenlétéről tud. Varga J.: *Válaszúton...* 146. Czigány István szintén 1000 fő körül határozza meg Eszterházy katonáinak számát. Czigány István: *Reform vagy kudarc? Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe. 1600–1700.* Budapest, 2004. 151.

²⁰ Vö. Ágoston Gábor: *Európa és az oszmán hódítás.* Budapest, 2014.; Hegyi Klára: *A török hódoltság várai és várkatonasága I–III.* Budapest, 2007. Dariusz Kolodziejczyk óvatossággal így ír erről: „A nehéztüzérség és gyalogság – amely Közép-Európában a 30 éves háború és a hosszas Habsburg–Oszmán összetűzések során kifejlődött – még mindig nem bizonyult túl hasznosnak a hatalmas kelet-európai sztyeppéken, ahol nem voltak fontos erődítmények, illetve nem állt rendelkezésre megfelelő úthálózat sem. Talán ahelyett, hogy azért ítélnénk el az oszmánokat, hogy nem fejlesztették elégséges ütemben a gyalogságukat és tüzérségüket, inkább azt vethetnénk a szemükre, hogy túlságosan gyorsan lemondtak egykor kitűnő lovas hadi egységeikről, amelyek továbbra is nélkülözhetetlenek voltak a kelet-európai frontokon. Ezt a dilemmát Kara Mustafa zavara nagyon jól példázza, aki egyáltalán nem számított arra, hogy lengyel lovasság fogadja Bécs várfalánál. 1683-ban az ostromló »modern« oszmán hadsereg nem volt felkészülve a lovascsatákra, aminek viszont Sobieski nagymestere volt.” Kolodziejczyk, Dariusz: *Az oszmán »katonai lemaradás« problémája és a kelet-*

des actions de Jean Sobieski III du nom roi de Pologne. Varsovie, 1885.

¹⁷ *Relation d'un officier*, BnF Ms. Fr. 22482; *Mémoire du marquis De Sébeville*, BnF Ms. Fr. 10685; *Recueil de lettres de Charles V, duc de Lorraine*, BnF Ms. Fr. 12200; *Fond des correspondances politiques des Archives du ministère des Affaires étrangères; Journal des campagnes de Charles V de Lorraine.*

hogy a török hadseregben gyakorlatilag nem létezett tüzérség, a gyalogság száma pedig elenyésző volt. (94. old.) Ezzel szemben Lotharingiai Károly a balján egy nagyobb gyalogos hadtestet tartott meg saját vezénylete alatt mint elsődleges ütközősereget. A csata alakulását és a csapatok harapófogó-hadműveletének lefolytatását ismét a Philippe Roy nevével fémjelzett térképek teszik szemléletessé. A császári győzelem egyértelműen Lotharingiai Károly érdeme volt, aki elképesztő helyzetfelismerő gyorsasággal irányította a hadműveleteket és a lengyel lovasságot, majd rajtaütéssel készítette menekülésre az oszmán sereget. A 17. század bevett haditaktikáinak megfelelően „kimozdította” az ostromlókat, de a császári parancsnak engedelmeskedve nem vette üldözőbe őket a teljes megsemmisítés céljából.

A kahlenbergi csata olyan történelmi fordulópont volt, amely átalakította Közép-Európa erőviszonyait. Ennek részleteiről az ötödik fejezetben (*Bécs második ostromának következményei és a Magyar Királyság visszafoglalása*, 99–117. old.) olvashatunk. I. Lipótot a háború folytatásában mérlegelésre készítette, hogy haderejét továbbra is a magyarországi törökellenes harcokra összpontosítsa, vagy régi ellenfele, Franciaország ellen vonuljon. Döntésében nagymértékben befolyásolta XI. Ince pápa (1676–1689), aki olyannyira szorgalmazta a törökűző harcok folytatását, hogy sikerült meggyőznie XIV. Lajost a Habsburgokkal való békekötésről²¹ és a Szent Ligának²² nevezett törökellenes nemzetközi szövetség megkötéséről. A következmények tárgyalása

során a szerző arra is kitér, hogy a következő évben Thököly Imre fejedelemsége végleg elbukott Ludwig Schultz altábornagy Érsekújvár, Eperjes és Tokaj ellen vezetett hadműveletei következtében, és a fejedelem 1685 októberében kegyvesztetten a váradi pasa fogságába került. A visszafoglaló háborúról a figyelmet az augsburgi liga megalakulása sem vonhatta el, azonban ennek a szövetségnek a megkötésére csak később utal vissza a szerző.

Az Oszmán Birodalomnak kiváló alkalom kínálkozott ezalatt a hadügyi és kormányzási reformokra: az új nagyvezír, Köprülü Fázil Musztafa pasa vált a 17. századi oszmán felemelkedés emblematikus alakjává. 1690-ben nagyszabású balkáni hadjáratba kezdett, és ismét szerephez juttatta Thökölyt, akit II. Szulejmán Apafi Mihály halála után erdélyi fejedelemmé nevezett ki. A hazai kutatók által mindig tárgyalt szűzsé – Thököly későbbi szerepvállalása – nem kap figyelmet a folytatásban.²³ A pfalzi örökösödési háborút lezáró ryswicki békekötés (1697) lehetőséget adott az osztrák–török viszonyok rendezésére a következő nagyobb hadi konfliktus, a spanyol örökösödési háború előtt. Nem véletlen, hogy a béketárgyalások lebonyolításában Anglia konstantinápolyi nagykövete, Lord William Paget játszotta a főszerepet, és az is hatalmas eredmény volt részéről, hogy a két felet rávette a tárgyalások megkezdésére Karlócán. 1698 októbere és 1699 januárja között 36 tárgyalást bonyolítottak le az ügyes közvetítők,²⁴ és rendezték a kényesebb kérdéseket is, mint például az Erdélyi Fejedelemség

európai hadszíntér. Aetas, 14. évf. (1999) 4. sz. 147.

²¹ A regensburgi fegyverszünet, melyet eredetileg húsz évre írt alá XIV. Lajos és I. Lipót, de négy év múltán felmondott a francia fél.

²² A Szent Liga 1684. március 5-én jött létre XI. Ince pápa védnöksége alatt a Habsburg Birodalom, Lengyelország és a Velencei Köztársaság részvételével. Később csatlakozott a Málta Lovagrend és a Toszkán Nagyhercegség.

²³ Erről például: Papp Sándor: *Thököly Imre erdélyi fejedelemsége és a Porta*. In: Gebei Sándor (szerk.): Az „üstökös kegyeltje”: Késmárki Thököly Imre (1657–1705). Hajdúszoboszló, 2010. 206.

²⁴ A tárgyalások menetéhez és az ott keletkezett dokumentumokhoz kiváló forráshivatkozás lehetett volna: Szita László – Seewann, Gerhard: (szerk.): *A karlócai béke és Európa. Dokumentumok a karlócai béke történetéhez, 1698–1699*. Pécs, 1999.

ség státuszát.²⁵ Érdekes visszacsatolás lehetett volna a karlócai békekötés angol szerepvállalására Franciaország konstantinápolyi követének, Charles de Ferriol d'Argental-nak a II. Károly spanyol király halálával kitört spanyol örökösödési háború után Thökölynél tett látogatása, amelynek során Franciaország és a Porta oldalán történő császárellenes fegyverfogásra buzdította a bukkott fejedelmet.²⁶

A két nagyhatalom között továbbra is fennálló feszültség ellenére a karlócai béke hatalmas keresztyény győzelem volt Közép-Európa területén a Porta felett. A visszafoglaló háború után a magyar területeken uralkodó szörnyű állapotokról – amelyek rendezését a Rákóczi-szabadságharc (1703–1711) is késleltette – több feljegyzés is keletkezett, így a konstantinápolyi angol nagykövet²⁷ feleségének, Lady Mary Wortley Montague-nak a tollából is. A közvetlenül Buda visszafoglalása utáni leghitelesebb forrás lehetett volna még Jacobus Tollius, akinek latin nyelvű levelei méltatlanul merültek a feledés homályába.²⁸ A karlócai béke után, III. Ahmed uralkodásának második felében megkezdődött az Oszmán Birodalom „Tulipán korszaka” (1718–1730), melyet a katonai akciók²⁹ helyett a nyugati diplomáciai

életbe való bekapcsolódás jellemzett. Ezt a békés időszakot majd csak az 1736 és 1739 közötti orosz–osztrák–török háború fogja megzavarni, de ez már egy másik kötet³⁰ tárgyát képezi.

Philippe Roy és Tóth Ferenc a kötetük címében megjelölt 1683-as dátumhoz köthető hadiesemények részletes bemutatásán túl az 1663 és 1699 közötti, európai szempontból sorsfordító időszakot olvasmányosan szintetizálták. Annak dacára, hogy a címben sugalltakkal ellentétben a magyar nemzet mindvégig csak mellékszereplő maradt, a szerzők nem tekintettek el a magyar vonatkozásokról, több helyen alkalmaztak magyar referenciákat, utaltak a magyar vonatkozású eseményekre. Sajnálatos, hogy a nyelvi korlátok nem tették lehetővé a magyar szakirodalomban Köpeczi Béla és Varga J. János munkái után napvilágot látott recens kutatások felhasználását és az ajánló irodalomjegyzékbe való felvételét. A szerzőpáros az általuk vállaltakat tökéletesen teljesítette, hiszen a francia publikum számára³¹ olyan munka született, amely izgalmas hangnemben és esztétikus kivitelben képes megszólítani a *Trónok harca* világában felnövő ifjabb frankofón generációt is. Jómagam mint ennek az érának egy talán kevésbé ifjú képviselője örömmel vettem volna, ha több egyértelműsítő magyarázatot találok az események szereplőire vonatkozóan, illetve ha egy személy- és helységnévmutató is belekerült volna a kötetbe. Ezek talán kiküszöbölhették volna a tulajdonnevek elírásából adódó esetleges nehéz értelmezhetőségeket.³² Nem vagyok benne biztos, hogy a korszakot és a térséget felületesen ismerő, magyarul nem beszélő olvasó számára nem

²⁵ „A tárgyalások ezen pontján kiderült, hogy az oszmán oldal Erdélyről való lemondását csetárgynak tekinti a császári hozzájárulással szemben, hogy ők viszont a temesi Bánátról mondanak le.” Szita–Seewann: *A karlócai béke és Európa*, XLII.

²⁶ Erről részletesen olvashatunk: La Haye, Thomas Johnson – Van Duren, Johannes: *Voyages du Sr. A. de la Motraye en Europe, Asie & Afrique*. 1727. 280.; Kövér Lajos: *Jacobus Tollius magyarországi mozaikjai*. Aetas, 28. évf. (2013) 3. sz. 78.

²⁷ Sir Edward Wortley Montagu, Anglia konstantinápolyi követe 1716–1718 között.

²⁸ Legújabbban jelent meg erről Kövér: *Jacobus Tollius magyarországi mozaikjai*, 5–23.

²⁹ Az 1718-ban megkötött pozsareváci békét, az 1716–1718 között zajló osztrák–török és velencei–török háborúk lezárását mint az Osz-

mán Birodalom végleges háttérbe szorulását már nem említi a szerző.

³⁰ Tóth, Ferenc: *La guerre des Russes et des Autrichiens contre l'Empire ottoman*, i. m.

³¹ „un Français de notre époque” (11. p.)

³² Például Andreas Caprara – Aeneas Caprara (65. p.); Pamanova – Palmanova (17. p.); Pisemberg – Bisamberg (88. p.)

zavaróak-e az egyes ábrákon eltérő névalakkal szerepeltetett városnevek, továbbá a csupán magyarázó szövegeiben franciára fordított térkép. (39. old.)

De gondoljunk a franciául beszélő magyar közönségre is! A magyar szakirodalom Thököly-szemponútú megközelítésével szakítva, a nagyhatalmak szorításában vergődő nemzet sérelmeit félretéve érdekes olvasmányt vehetünk kezünkbe, amely érzékelteni tudja a 17. század végének járványokkal, háborúkkal, éhínséggel, szélsőséges időjárási viszonyokkal terhelt éveit. A többnyire francia levéltári forrásokon és francia nyelvű irodalmon alapuló munka a hadtör-

ténelem iránt érdeklődő magyar szakemberek számára továbbgondoláshoz és újabb kutatásokhoz szolgáltat alapot, felhívhatja a figyelmet a gyakran elfelejtett frankofón szövegek jelentőségére, német vagy török nyelvű forrásokkal történő lehetséges összevetésére. Talán nem túlzás azt állítani, hogy ez a kötet újabb impulzust adhat a magyar kutatók számára egy hitelesebb Thököly-kép megrajzolásához, a Habsburg-ellenes rendi mozgalmak újrágondolásához is.

GAUSZ ILDIKÓ

A római közjog újrafelfedezése Magyarországon?!

Pókecz Kovács Attila: A királyság és a köztársaság közjogi intézményei Rómában. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2014. 142 oldal

2014 őszén jelent meg a kiváló pécsi római jogász kolléga munkája, amelyet nyugodt szívvel ajánlok minden, a római kor, illetve a római jog iránt érdeklődő – nem csak jogász – olvasó figyelmébe.

A római jogot joggal tekintjük a modern európai jogrendszerek alapjának, azonban ezt még a jogászai közgondolkodásban is általában csak a római magánjogra szokás vonatkoztatni. A római jogon belül ezért elhanyagolt területként, „mostohagyermekként” szokás tekinteni a közjogra, ami nyilvánvalóan összefügg azzal a ténnyel, hogy a római jog fejlődését lezáró juszthinianuszi kodifikáció és ennek következtében a ránk hagyományozott forrásanyag is nagyrészt a magánjoggal foglalkozik. Ez persze összefüggésben áll azzal is, hogy a magánjog sokkal kevésbé függ egy adott ország politikai berendezkedésétől és államformájától, mint a közjog, ezért a klasszikusok által kidolgozott magánjogi szabályok, illetve elvek nemcsak néhány évszázaddal később voltak használhatók, hanem a mai napig is hatnak. Mindezek miatt a római közjog, értve ez alatt elsősorban a köztársaság közjogát, szerényebb és elsősorban nem-jogi forrásanyaggal rendelkezik, így szerényebb érdeklődésre tarthat számot, annak ellenére, hogy – amint a szerző is megjegyzi – a köztársasági jogintézmények, illetve az azokból leszűrte megoldások számos modern európai jogban és az USA jogában is (például a választási rendszer) megjelennek.

A fenti okok miatt a római közjog a hazai jogi oktatásban – a római magánjog bevezetéseként oktatott intézménytörténeti

alapokat kivéve – általában csak szabadon választható tantárgyként jelenik meg. Hazánkban a közjog oktatásának úttörője Zlinszky János professzor, aki elsőként a Miskolci Egyetemen oktatta a tárgyat, majd 1994-ben egy a témára irányuló figyelmet felkeltő könyvet is publikált. Ezután egészen mostanáig – Nótári Tamás 2011-ben megjelent *Római köz- és magánjog* című munkáját leszámítva, amelyben a magánjog mellett már a közjogi rész is hangsúlyos – nem látott napvilágot kizárólag vagy túlnyomóan a római közjogot bemutató munka, ezért is öröndetes e hiánypótló mű megjelenése. A római jogot oktatók közül – a jelen recenzió szerzőjét is ideértve – egyre többen fordulnak a korábban méltatlanul mellőzött római közjog felé.

A szerző módszere abban a tekintetben rendhagyó és dicséretes, hogy az intézményrendszert nem a hagyományos statikus szemléletben mutatja be, hanem dinamizmusában, fejlődésében vizsgálja. Az intézményrendszer fejlődését szorosan hozzákapcsolja a római társadalom és a római történelem, ezen belül is a külső hódítások és a belső politikai küzdelmek eseményeihez, és ezek változásából vezeti le az intézmények fejlődését. Ez nagyon is indokolt és nélkülözhetetlen módszer, mivel ezek a tényezők szoros összefüggésben álltak a közjogi intézményrendszer fejlődésével; itt sokkal szorosabb a kapcsolat, mint a magánjogi intézmények esetében. A szerző a történelmi társadalmi háttér igen alapos ismeretéről tesz tanúbizonyságot, ami fontos minden vizsgált korszakban, de egyenesen nélkülözhetetlen a köztársaság hanyatló időszakának, a válság korának megértéséhez. Ha azonban összevetjük a háttér és a közjogi intézmények bemutatása közötti arányokat, megállapíthatjuk, hogy az előbbi bemutatása általában nagyobb hangsúlyt

kapott, mint magának a jogi szabályozásnak a leírása, így a címben foglalt kitűzött cél ellenére az olvasó néha már-már az ókortörténet mezején érzi magát. Ráadásul egyes külpolitikai események a szükségesnél bővebben kerültek kifejtésre (például a Tarentummal és Pyrrhus királlyal, illetve Karthágóval szembeni háborúk), hiszen ezek közismert események, így elegendő lett volna csak röviden utalni rájuk. Más a helyzet az egyes politikuskok életpályájának bemutatásával. Teljesen indokolt az életpályák részletesebb ismertetése, hiszen különösen a „második vonalbeli” politikuskok már nem közismert, viszont ezek ismerete nélkül sokszor nem érhető meg – főleg ha az adott személy politikai nézetei még változtak is – az egymás utáni lépések, javaslatok logikája.

A közjogi intézményrendszer ismertetésével kapcsolatban hiányként meg kell jegyeznünk, hogy a szerző csak a világi intézmények bemutatására szorítkozik, teljesen hiányzik a vallási rendszer bemutatása, holott az is a római közjog szerves részét képezte. Ezt persze indokolhatják terjedelmi korlátok, de akkor erre a bevezetőben fel kell hívni az olvasó figyelmét, annál is inkább, mivel esetenként (például a szakrális legitimáció [*auspicium*], illetve a királyság után a *rex sacrorum* és a *pontifex maximus* intézménye) ezekről is szót ejt a szerző.

Pozitívumként értékelhető viszont, hogy bár a római jogot a rómaiak sajátos, más népek jogától eltérő, az ókorban egyedülálló szellemi termékének tartjuk, a szerző egyes fejlődési irányokat, illetve kísérleteket röviden összevet a görög demokráciában megfigyelhető megoldásokkal.

A mű a köztársasági államberendezkedésre helyezi a hangsúlyt, amely azonban nem érthető meg a királyság államszervezetének bemutatása nélkül, ezért a szerző indokoltan annak összefoglalásával kezdi vizsgálatát.

A királysággal kapcsolatban mindig felmerül problémaként Róma alapításának kérdése, amelyre – bár arra nem a történe-

lem előtti idők homályában került sor – még sincs egykorú hiteles forrásunk, azt a római történetírók is csak századokkal később, a pontifexi feljegyzésekből és a kollektív hagyományból rekonstruálták. Ezért a történetírók által rögzített négy latin-szabin király történelmi hitelessége – már csak uralkodásuk gyanúsán hosszú ideje miatt is – erősen megkérdőjelezett, feltételezhetőleg csak a jelentősebb tetteket végrehajtó vagy hosszabb ideig hatalmon lévő uralkodók nevei maradtak fenn, esetleg a szájhagyomány több uralkodó tetteit foglalta össze később egyetlen név alatt. Megjegyzendő azonban, hogy a történetírói hagyományok egységesek abban, hogy Rómát kifejezetten alapított városnak tekintik, és a korabeli írásbeli források hiányának ellenére is az alapítás időpontjaként a Kr. e. 753-as évet fogadják el, amit a korábbi kritikai álláspontot felülbírálva általában a modern filológia és jogtudomány is elfogad. A szerző azonban az etruszk alapítás elméletét vallja a Kr. e. 620–580 közötti időben, elsősorban a későbbi Rómát alkotó dombokon álló települések (falvak) egy várossá való összeolvadásának tényére hivatkozva, amit a hagyományosan a településeken kívül álló temetkezési helyek régészeti bizonyított felszámolása igazol. Kétségtelen tény, hogy a „város” csak az etruszk királyok alatt kapott városias jelleget, addig csak falusias külsőt mutatott. Ugyanakkor a szerző a praeetruszk időkre vonatkozólag nem foglal egyértelműen állást abban az igen fontos kérdésben, hogy ekkor Rómát már államnak (királyság) vagy még csak az állam előtti törzsi-nemzetségi társadalomnak tekintie. Az, hogy a latin (szövetségi) királyt az egymással szövetségre lépő nemzetségfők választották meg, a szerző szerint arra utal, hogy ebben az időben még állam előtti nemzetségi társadalomról van szó; a mű más pontján viszont a patriarchális királyság államszerveinek említése már az állami lét elismeréséről tesz tanúbizonyságot. Nem annak van tehát központi jelentősége, hogy Rómát mint várost mikor alapították, ha-

nem annak, hogy a római állam mikor jött létre, mivel csak az államalapítás után beszélhetünk jogról mint normáról. Különböző elméletek ismertek ezzel kapcsolatban (például a szerves [organikus] fejlődés, illetve a kifejezett alapítás elmélete), másrészt eltérő álláspontok ismertek azzal kapcsolatban is, hogy a város alapítása az államalapítás előtt történt vagy az után, vagy esetleg egybeesett azzal.

Nem vitatva a szerző tudományos szabadságát abban, hogy az általa elfogadott nézet mellett tör lándzsát, hiányként tűnik fel a többi nézet legalább lábjegyzet formájában való bemutatása, különösen ha azoknak elismert hazai képviselője is van. Például a Zlinszky János által hazánkban meghonosított „alapítási” elmélet szerint Róma városának és a római államnak a létrehozása egybeesett, Rómát mint városállamot pedig etnikailag és szokásaikban heterogén népesség alapította meg, ami magyarra a kezdeti római társadalom számos furcsaságát, illetve magyarázatot ad a jog mint norma különös fontosságára. Ezt az elméletet nem cáfolják régészeti bizonyítékok sem, mivel a kezdeti városközpont csak a Capitoliumra korlátozódott, emberi településre pedig ekkor még csak a mocsarakból kiemelkedő dombok voltak alkalmasak, ezen településrészek összeolvadása pedig egyértelműen az etruszk királyok tevékenységéhez kapcsolódik.

A szerző ezt követően áttér a köztársaság kialakulására, itt azonban némileg hiányolható, hogy az ehhez vezető történelmi okokról hallgat. A római történetírás zsarnokság elleni forradalmi fellépést látott az utolsó etruszk király (Tarquinius Superbus) elűzésében, holott a történelmi kutatások szerint őt Lars Porsenna, Clusium királya üzte el Rómából, akinek serege viszont nem sokkal később csatát veszített az elűzött Tarquinius szövetségeseitől Ariciánál, és emiatt Rómát fel kellett adnia. Tarquinius szövetségesei nem voltak érdekelték a további harcokban, ezért az elűzött király sem tudott visszatérni. Így Róma végül király

nélkül maradt, ami lehetőséget adott egy új államberendezkedés kialakítására. Abban viszont teljesen helytálló a szerző véleménye, hogy az új államberendezkedés zseniálisan, a régi felhasználásával került kialakításra, ami később is jellemző maradt a római jogi gondolkodásra. Nemcsak a magánjogban találkozunk már ismert jogintézmények átalakításával új célok elérése érdekében, de a közjogban például a principátus is a régi „helyreállított” köztársaság köntösébe próbált elbújni a társadalom nagyobb rétegének figyelme elől.

A szerző a korai, az érett, végül a késői, válságba fulladó köztársaság történelmét és közjogi intézményeit mutatja be. Kiemelésre érdemes a szerző által többször is hangsúlyozott szokásjogi jogfejlődés szerepe: a római közjogban, különösen a köztársaság intézményrendszerének kialakítása során, a közjogi szokásjognak volt döntő szerepe. Megfigyelhető az is – bár erre a szerző már nem fektet hangsúlyt, és nem említ példákat –, hogy nagyon sok, a válság idején keletkezett törvénnyel már korábban kialakult szokásjogi szabályokat erősítettek meg, tették azokat írott jogforrásban is megismerhető szabállyá. Különösen jó észrevétele a szerzőnek, hogy a szenátus hatáskörét sohasem szabályozta jogszabály, itt tehát egyértelmű a szokásjog szerepe. Nagyon érdekes és pontos a néptribunus magisztrátussá válásának a bemutatása is: hogyan lett egy garanciális, az államszervezeten kívüli intézményből az érett köztársaság egyik fontos szereplője.

Érdekes kérdés a római állam folyamatos hódítás iránti vágya, amelyet a szerző szintén érzékletesen ábrázol, egyben cáfolja a korábbi mommseni álláspontot. Ennek keretében kiemeli a hadizsákmány fontosságát, bár nem tér ki sem a tényleges hadizsákmány (*praeda*) és az ennek eladásából befolyt összeg (*manubia*) közötti különbségre, sem a zsákmányolás és annak elosztásának közjogi szabályozására. Álláspontom szerint azonban hiányolható a folyamatos hódítási kényszer valóságos gazdasági

alapjának feltárása, nevezetesen az, hogy állandó bevétel volt szükséges a városi plebejus réteg folyamatos közmunkákkal vagy kedvezményes árú gabonával történő ellátásához. A szerző ugyanakkor pontosan és szépen ábrázolja a római hódítás kifinomult technikáját: a meghódítottakat különböző eszközökkel (*divide et impera*), de mindig szerződéses formában (*foedus, deditio*), ugyanakkor a lakosok mindennapi életében lehetőleg változást nem okozva integrálta. Ezért érdekes módon az ún. szövetségesi háborúig (Kr. e. 90/88.), illetve Julius Caesar önkormányzati reformjáig (Kr. e. 45.) még Itáliában sem beszélhetünk egységes birodalomról, csupán egy városállamról és annak jól kiépített szövetségesi rendszeréről!

A szerző az intézményrendszer fejlődésének történelmi, politikai és gazdasági hátterét a válságról szóló fejezetben dolgozza ki legrészletesebben, amire szükség is van, különben az egymás utáni, sok esetben vargabetűt jelentő változások okai nem lennének érthetőek. Itt tehát az egyenes fejlődés helyett sok kitérővel tarkított útkeresést figyelhetünk meg, s óhatatlanul zsákutcába és vakvágányokba is botlunk. A háttér és a mozgatórugók feltárása azonban egyaránt segít megérteni az egyes próbálkozásokat és

a sikerhez vagy a sikertelenséghez vezető okokat.

Az egyébként szépen felépített munka szerkezetéről talán az a kritikai megjegyzés még megengedhető, hogy az érett köztársaság intézményeit – vagyis a legfejlettebb, legkidolgozottabb időszakot – a szerző már a hanyatlást jelző válságról szóló fejezetében helyezte el (III/1), pedig indokoltabb lett volna azt az előző fejezethez kapcsolni vagy az előző rész IV. fejezetével együtt önálló fejezetben tárgyalni. Néhány helyen zavaró továbbá, hogy nyilvánvalóan gépelési hibák miatt néhány évszám több évszázaddal eltérő, teljesen téves adatot jelöl (például 34. old., 74. old. 227. lábjegyzet).

A művet a felhasznált terjedelmes irodalomjegyzék teszi teljessé, amely a téma iránt érdeklődők számára további jól használható segítséget jelent.

Ezen kritikai megjegyzések ellenére a munka érdekes és lebilincselő, egyben hiánypótló alkotás, amelyet minden, a római történelem és (köz)jog iránt érdeklődőnek szívből ajánlok!

BAJÁNHÁZY ISTVÁN

Érdekesség, valódiság, élményszerűség, egyediség

Szijártó M. István: *A történész mikroszkópja. A mikrotörténelem elmélete és gyakorlata. L'Harmattan Kiadó, 2014.*
273 oldal

A történész mikroszkópja. A mikrotörténelem elmélete és gyakorlata címet viselő könyv nem előzmény nélküli, hiszen Szijártó M. István – az ELTE BTK Társadalom- és Gazdaságtörténeti Tanszék oktatója – Sigurdur Gylfi Magnússonnal, a Reykjavíki Akadémia alapítójával és annak keretei között működő Mikrotörténelmi Intézet vezetőjével közösen írt, a Routledge Kiadó gondozásában 2013-ban megjelentetett *What is microhistory? Theory and Practice* című könyv oldalain már foglalkozott a mikrotörténelem történetével és egyes elméleti kérdéseivel.¹ A jelen kötet ezen áttekintő fejezet kibővített változatának tekinthető. Sőt több, mint egyszerű kalauz, hiszen a legfontosabb mikrotörténeti munkák, leglényesebb elméleti problémák és az ezekre adott válaszok ismertetésén túl – a szerző módszertani elköteleződését sem titkolva – népszerűsíteni kívánja az általa színesebb történeti diskurzusnak vélt mikrotörténelmet.

Az olvasó legkézenfekvőbb kérdése persze az, hogy mi is valójában a mikroelemzések alapuló módszertani eljárás. A mikrotörténelem tulajdonképpen egy jól körülhatárolható kisebb egység, legtöbbször egyetlen esemény, egy közösség, egy család vagy

épp egy egyén intenzív történeti vizsgálata, ahol a történész nem teleszkóppal, hanem – a könyv címére is utalva – mikroszkóp segítségével vizsgálja tárgyát, azaz „a vizsgálat egy fókuszpontban gyűjti össze a múltból érkező különböző fénysugarakat”. (17. old.) Mindez azonban nem pusztán esettanulmányt jelent, mert a mikrovizsgálatok – és ez már a definíció második eleme – Charles Joyner megfogalmazását kölcsönözve „nagy kérdésekre kis helyeken keresi a választ”.² (17. old.) Végül pedig a mikrotörténeti elemzések harmadik alapvető jellemzője a szerző szerint, hogy a múlt emberei – a nagy történelmi erők bábszereplői helyett, illetve mellett – tudatos cselekvőkké válhatnak. A mikrotörténelem meghatározásának első eleme – maga a mikrovizsgálat – Szijártó szerint tehát adottnak tekinthető, a másik kettőt viszont közel sem tartja evidensnek. Épp ezért könyvében nemcsak a fenti meghatározás első kritériuma alapján alkotja meg a mikrotörténeti munkák halmazát, hanem a másik két definíciós elemet figyelmen kívül hagyja, azaz az eljárás szélesebb értelmezését használva a mikrotörténelem határán elhelyezkedőket is ismerteti. Példának okáért a szerző a mikrotörténelmet nem szűkíti az olasz *microstoria* iskolára, hanem az általánosságra nem törekvő – azaz az eljárás második alapelemét nem teljesítő – történeti munkákat is bemutatja.

De mégis hogyan illeszkednek ezen mikroszintű vizsgálatok, a „nagy történelmi kérdések” iránti érdeklődés és az egyén cselekvőként való felfogása a történetírás diskurzusába? Miként viszonyulnak a mikroszintű vizsgálatok a makroszintű elemzé-

¹ A szerző korábbi munkái a témában: *Mikrotörténelem*. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek. Budapest, 2003. 494–513.; *Mi a mikrotörténelem?* Aetas, 11. évf. (1996) 4. sz. 157–185.; Papp Gábor – Szijártó M. István (szerk.): *Mikrotörténelem másodfokon*. Budapest, 2010.

² Crandell (1995) Shifflettet idézi, aki a Gary. W. Gallagher szerkesztette *The Fredricksburg Campaign: Decision on the Rappahannock* című könyvről készült ismertetésében említi ezt.

sekhez? Ha pedig a mikrotörténelem vizsgálatai „nagy történelmi kérdésekkel” foglalkoznak, akkor ki vagy mi határozza meg, hogy mik a történelem nagy kérdései? S ha ezeket a kérdéseket mégiscsak a társadalmi-kulturális tényezők határozzák meg, akkor lényegében nem a hagyományos társadalomtörténet preferenciái érvényesülnek? Szijártó M. István többek között ezen kérdésekre keresi a választ, hangsúlyozva a mikrotörténelem sajátos adottságát – a történeti cselekvő tapasztalatainak és a mélyben meghúzódó történeti struktúráknak az együttes ábrázolását – és ígéretes történeti megközelítésként való értékelését.

A könyv felépítését két szervezőelv, a földrajzi és a problémaközpontú megközelítés határozza meg. Az előbbi a mikrotörténelem térbeli alapon megkülönböztetett áramlatainak a bemutatását jelenti, az utóbbi pedig a mikrotörténelem fentebbi definíciójából adódik, így a „nagy történelmi kérdés” és a cselekvő egyén problematikájára, a mikrotörténelem és más irányzatok kapcsolódási pontjaira, illetve a mikro–makro kapcsolatára fókuszál.

A könyv I. fejezete a módszer kidolgozásában élenjáró olasz történetírás főbb mikrotörténeti munkáit ismerteti. Bár a mikrotörténelem formálásában az olasz irányzat alapvető szereppel bírt, a *microstoria* kifejezést nem ők találták ki. A terminust ugyanis 1959-ben George R. Stewart egy csata leírásakor,³ illetve 1968-ban Luis González mexikói történész egy falu történetének tárgyalásakor használta előttük.⁴ Később Fernand Braudel és Raymond Queneau francia író alkalmazta, végül az olasz *Microstorie* sorozat és a *Quaderni Storici* című folyóirat kulcsfogalmává vált. Ezt követően Eduardo Grendi 1977-ben „mikrovizsgálaton” alapuló kutatási programot ja-

vasolt, amelyet 1979-ben Carlo Ginzburg – az olasz mikrotörténelem kultúrtörténeti irányultságú képviselője – és Carlo Poni fejtegetett ki egy történészkonferencián *A név és eljárás* címmel. Itt az *Annales* által kínált társadalomtörténeti módszertan helyett a kultúrantropológiához közelítő eljárást ajánlotta, amely segíti a történelem társadalomtudományokba való integrálódását, illetve egyfajta hidat képezhet a kultúrtörténeti és társadalomtörténeti megközelítések között. Ez tulajdonképpen a *microstoria* két ágát is jelenti. Ginzburg és Poni javaslata szerint ugyanis a kvalitatív vizsgálatokat az alsóbb társadalmi rétegekre összpontosító megközelítésekkel kellene ötvözni. De hogy lehet releváns és szignifikáns eseteket kiválasztani? Ehhez Eduardo Grendi *eccezionalmente normale*, azaz 'kivételesen normális' fogalmát hívták segítségül. Ginzburgék szerint ugyanis egyrészt a preindusztriális társadalmakban a normák áthágása jelentette a szabályt, másrészt pedig amikor az alsóbb társadalmi rétegek hallgatnak, akkor egy kivételes dokumentum vagy marginális eset tárhatja fel a rejtett valóságot, a lappangó feszültséget, a csendes többség megnyilatkozását. Azaz a Robert Darnton által javasolt eljárással megegyezően úgy vélték, hogy az idegen kultúrába az érthetetlen mozzanatokon keresztül lehet behatolni.

A „kivételesen normális” jelentése, értelmezése és különböző fordításai azonban jól mutatják a fogalom körüli bizonytalanságot. Így másik lehetőségként jelenik meg Giovanni Levi – az olasz mikrotörténelem társadalomtörténeti irányzatának fő képviselője – által javasolt módszer, a léptékváltás, a megfigyelés léptékének lekicsinyítése. A mikrotörténelem ugyanis nem tárgyának mikrodimenziója által határozható meg, hiszen egyedi részletekben általános fogalmakat vizsgál, hanem az eljárásán keresztül. Azaz a módszer intenzív mikroszkopikus elemzése és fókuszálása révén korábban nem látható részleteket mutat meg, így képes realiztikusabb leírásra. Maurizio Gri-baudi még továbbmegy, hiszen szerinte a

³ Stewart, George R.: *Pickett's Charge. A microhistory of the final attack at Gettysburg, July 3, 1863*. Boston, 1959.

⁴ González, Luis: *Pueblo en vilo: Microhistoria de San José de Gracia*. México, 1968.

mikrotörténelem valódi megkülönböztető jegye nem témájában vagy léptékében keresendő, hanem oksági érvelésében, összefüggésében, mivel vizsgálati középpontjában nem társadalmi tényezők – hanem egyének – állnak, ami persze egyben a megközelítés buktatója is.

A II. fejezetben a franciaországi és németországi mikrotörténeti kutatásokra kerül sor. A francia mikrotörténelem kapcsán a szerző leszögezi, hogy a legjobb munkák nem a *microstoria* közvetlen hatása alatt születtek, hanem azt megelőzően, továbbá kiemeli, hogy az újabb művek legjellemzőbb vonása az elméleti reflexió. A francia történetírás szakítását a braudeli struktúraorientált társadalomtörténettel az 1970-es években megjelenő „új történetírás” tette nyilvánvalóvá. Az 1980-as években újabb „kritikai fordulatról” lehet beszélni, amely már jól mutatta – a francia társadalomtörténeti válság megmentőjeként üdvözölt – olasz mikrotörténelem hatását is. Az új irány egyik kulcsfigurája Jacques Revel, aki szerint a megismerést a vizsgálat szintje befolyásolja, és miután a történelem szereplői egyszerre vesznek részt makro- és mikro-szintű folyamatokban, ezért ezek a folyamatok egyaránt igazak és kiegészítik egymást. A másik kulcsfigura Bernard Lepetit, aki Revelhez és Levihez hasonlóan a léptékváltásra helyezi a hangsúlyt, de továbbfejlesztette azt. A léptékváltás ugyanis szerinte nem a kutatás fázisaira – tudniillik arra, hogy egy állam vagy egy falu szintjén vizsgál egy kérdést –, hanem a társadalmi szereplők különböző szintű kontextusokban való megjelenésére fókuszál. Az általa megalkotott multiszkopikus eljárásban nincs kiváltáságos lépték, azaz a makrojelenségek nem kevésbé, a mikrojelenségek pedig nem jobban valóságosak – vagy épp fordítva –, tehát azok között nem áll fenn hierarchia.

A német történetírás fáziskéséssel követte a franciát, hiszen a struktúraorientált társadalomtörténet csak az 1970-es években intézményesült, de rövidebb ezután a kultúrtörténet körébe sorolható irányzatok is

megjelentek, így az *Alltagsgeschichte*, a történeti antropológia és a mikrotörténelem. Bizonyos értelemben az *Alltagsgeschichte* irányzatot a mikrotörténelem német megfelelőjének lehet tekinteni a cselekvő egyénre helyezett hangsúly és a rejtett struktúrák feltárása folytán, hiszen többek között arra keresi a választ, hogy az emberek miként sajátítják el „világukat”, és közben hogyan alakítják azt át. A fejezet végén újra csak előttünk a kérdés, hogy mégis hogyan kerüljük ki a triviális történelemírás csapdáját. A mikroelemzés és a „nagy történelmi kérdések” megválaszolásának igénye ugyanis továbbra is megoldatlanul hagyta a legnagyobb elméleti problémát, hogyan lehet általánosítani, azaz az egyediben megnyilvánuló általánost leírni.

A III. fejezet a mikrotörténelem lazább, tágabb értelmezése szerinti angolszász történetírás próbálkozásairól szól, illetve a mikrotörténelem elméletének és gyakorlatának a történeti antropológiával való kapcsolata válik hangsúlyossá. Clifford Geertz szerint ugyanis a kultúrát szöveggént lehet kezelni, így a hangsúly a jelentésre tevődik. A geertzi szimbolikus megközelítést alkalmazó munkák között említhető Robert Darnton: *A nagy macskamészárlás* vagy Marshall Sahlins: *James Cook kapitány, avagy a haldokló isten* című munkája. Mindkét történeti műben domináns az értelmezés, de a mikrotörténelem felől megközelítve mindkettőből hiányzik a cselekvő egyén, s a „nagy történelmi kérdés” helyett a jelentés keresésére, értelmezésére összpontosítanak. A történeti antropológia és a mikrotörténelem alapvető különbségét tehát ebben vélhetjük felfedezni, de érdemes a két irányzat rokonságát is látni, hiszen a megfigyelt tényen keresztül történő általánosításban, a kiválasztott egyedi eset kontextusrendszerének kibontásában meg egyeznek.

Az angol történetírás legfontosabb újdonsága a Robert Darnton által megalkotott „incidenselemzés” fogalma. Ezeket azokat a mikrotörténelem határán elhelyezkedő mű-

veket érti, amelyek nem próbálnak makroszintű következtetésekre jutni az események elemzéséből, hanem arra kíváncsiak, hogy miként értelmezik tapasztalataikat az emberek. Míg tehát a történeti antropológia a kultúra dominanciája miatt csökkentette a történeti cselekvő mozgásterét, és nem ösztönözte az elemzés mikroszkopikus részletekkel való elmélyítését, addig az incidenselemzéseknél a mikroszkopikus elemzés elsősorban az egyénre fókuszál, és kevésbé domborodnak ki a környezet társadalmi-kulturális jellemzőit. Az angolszász mikrotörténelem mindinkább az esetre kezdett összpontosítani, azt önmagáért, illetve annak érdekességért, nem pedig általános történeti kérdésekre való válaszadás igényével vizsgálta. Az explicit kérdés hiányát felrováó kritikák ellenére Szijártó úgy véli, hogy a mikrotörténelem lazább és tágabb értelmezésével élve érdemes összefoglalójában szólni ezekről a munkákról.

A IV. fejezetben a magyar, a skandináv és az orosz mikrotörténelem elméletét és gyakorlatát érintő rövid kitekintést követően visszatérünk a mikrotörténelem reprezentívási problémájára, a mikrotörténelem és a multiszkopikus történelem ellentétére, valamint a mikrotörténelem és az incidenselemzés megkülönböztetésére. Az utolsó fejezetben – ami már a bevezetőben is megnyilvánult – a mikrotörténeti módszer ismertetése végképp alárendelődik a mikrotörténelem népszerűsítésének, így a szubjektív hang még inkább felerősödik. A mikrovizsgálatok szintje és az általános megállapítások magasabb szintje közötti köldökszinór megtalálására született elméletekkel már megismerkedhettünk a könyvben, de az alapkérdés továbbra is megválaszolatlan maradt, hogy bármilyen esetből fel lehet-e tární egy nagy történelmi kérdést, vagy a mikrotörténeti vizsgálat épp egy olyan speciális esetre irányul, amelyen keresztül általános megállapítások fogalmazhatók meg. E ponton kap teret a szerző saját véleménye és érvelése a mikrotörténeti eljárással kapcsolatban. Szijártó a kaoszelmélet egyik

központi elemét, a fraktál fogalmat hívja válaszához segítségül. A fraktálok bonyolult geometriai szerkezetű rendszerek, melyek különböző nagyításban mind finomabbak, de továbbra is az eredetihez hasonló struktúrát mutatják. Lényegük tehát az ön hasonlóság. A szerző úgy véli, hogy ha a múltat kaosznak tartjuk, akkor abban a történész tehet rendet, és találhatja meg a „mintázatot”, ahogy a mikrotörténetileg feltárt esetben, úgy a történelem magasabb szintjén is. Az az egymással összefüggésben lévő mikro és a makrotörténelem, illetve azok reprezentációi között – miután voltaképpen ugyanarra a kérdésre vonatkozathatók – nem lehetetlen megtalálni a közös mintázatot, azaz a mikrotörténelem nem véletlenszerű egybeesésen, hanem logikus szükségszerűségeen alapul. Végeredményben a mintázatra, az általános megállapításokra, a makroszintre és a struktúrára vonatkozó kijelentések a szerző szerint csak mikroszintű vizsgálatok során fogalmazódhatnak meg. Ilyen értelemben pedig a történészek számára nem kerülhető meg „mikroszkópjuk” használata, a mikrovizsgálatok elvégzése.

A mikrotörténelem tehát nem a 20. század elfeledett divatja, nem triviális apróságok története, hanem a 21. századi globális történetírás releváns eszköze, sőt a befogadó szemszögéből tekintve négy előnyös jellemzővel rendelkezik: az érdekességgel, a valóságossággal, az élményszerűséggel és a vizsgált egyedi eset szerteágazásával. Mit is jelentenek ezek? Először is legyen érdekes, amiről írunk, ne csak a szakmának, hanem az olvasóközönségnek is. Miután a közlő vizsgált tényekből erősebb valóságérzet következik, a megtapasztalás és átélés lehetősége a szélesebb közönség számára is elérhetővé válik. Hiba lenne azonban csak az érdekességre koncentrálni, hiszen az csak eszköz. Az eset szerteágazóságának kontextualizációja azonban képes feloldani ezt, így nem ragadunk le az egyedi esetről, hanem az általános kijelentések leírására is ösztönöz bennünket. Következésképp a szerző szerint a lényeg a felsorolt erények egyensú-

lyának megtalálása, azaz az érdekesség vonzza az olvasókat, a megélt életet közvetíti, a valódisághoz ragaszkodva a „legigazabb” történelem marad, és az eset szerteágazóságával az általános felé tart. Egyszerre társadalom- és kultúrtörténet, retrospektív magyarázatokat alkot, mikrovizsgálaton keresztül általánosságról tesz fontos kijelentéseket, miközben a cselekvő egyénre, felelősségére és reprezentációira is odafigyel.

Hogy voltaképp madártávlatból átfogó képet és összefüggéseket rajzoló ejtóernyős vagy részletességgel, többféle nézőpont egyesítésével és cselekvő-érző szereplőkkel dolgozó szarvasgombavadász,⁵ vagy épp a

távolság-effektusokat kombináló történeszek leszünk-e, azt a könyv elolvasását követően magunk dönthetjük el. Szijártó M. István ugyanis a mikrotörténelem történetének és elméletének feltárásával leginkább csak módszertani ízelítőt kívánt nyújtani az eljárás kipróbálói, követői és a mikrotörténelem iránt érdeklődők számára egyaránt, miközben olvasójával a könyv elejétől a végig érzékelteti azon álláspontját, hogy a mikrotörténelem valóban a múlt „jobb” reprezentációjához vezethet.

SZILÁGYI ADRIENN

⁵ Brewer, John: *Microhistory and the Histories of Everyday Life*. CAS LMU e-Seires, 2010. No. 7. 87–109. Brewer Emmanuel Le Roy Ladurie nyomán különbözteti meg ezt a kétféle történelemet. Az angol történész a többféle távolság-effektus kombinációját tekinti ideálisnak.

Pogányok között

*Berend Nóra: A kereszténység kapujában.
Zsidók, muszlimok és „pogányok”
a középkori Magyar Királyságban.
1000 k – 1300 k. Attraktor,
Máriabesnyő, 2012. 372 oldal*

A szerző művében három nem keresztény etnikai csoport történetét tekinti át a Kárpát-medencében a magyarság 9. század végi honfoglalásától a 13. század végéig: a zsidóságot, a muszlimokat és a kunokat („pogányokat”). Ennek során arra keresi a választ, hogy ezek a közösségek milyen módon integrálódtak a Magyar Királyság társadalmába. A mű első felében általános képet kapunk a magyarság, illetve a Magyar Királyság 10–13. századi politikai viszonyairól. Ezt követi egy rövid kitekintés a nem keresztény csoportok korabeli európai megítélésére. Majd a szerző bemutatja, hogy a kérdéssel foglalkozó kutatók miképpen látták a Magyar Királyságban élő ezen csoportok jogi (87–122. old.), gazdasági, valamint társadalmi helyzetét (123–166. old.). A kötet végén arra keresi a választ, hogy a zsidók, a muszlimok és a kunok helyzete mennyiben változott meg a Magyar Királyságban belül a 13. század második felében.

A „mi” és az „idegenek” kérdését a Magyar Királyságban belül számos kiváló kutató elemezte már.¹ A zsidóság, a muszlimok és a

kunok Kárpát-medencei történelmének kutatása pedig már több évszázados múltra tekint vissza. Így a szerzőnek egyszerre kellett megfelelnie a korábban a témában állást foglalt kutatók által felállított magas mércének, és elkerülni a modern nemzettudati kategóriáknak a középkori fogalmakkal való divatos, de ahistorikus összekeverését.

A recenzált kötetet – illetve annak már egy évtizede megjelent angol nyelvű verzióját – mint olvasó azzal az elvárással vettem kézbe, hogy a szerzőnek az új analógiákra és esetleg új forrásokra épített koncepcióját a nem keresztény népeknek a Magyar Királyságban belüli integrációjára megismerjem. Mivel az írott források száma érdemben már aligha növelhető, a kérdés az volt, hogy a szerző miképpen tudja behelyezni a Kárpát-medencei folyamatokat az európai történeti és kultúrtörténeti összefüggések közé. Lehetséges-e olyan új analógiákat a kérdés vizsgálatába bevonni, amelyek révén a szerző novummal szolgálhat? A 20–21. századi viszonyok valóban csak ráirányítják a figyelmet a középkori kisebbségek kutatására, vagy egyben „ki is erőszakolják” a modern viszonyok középkori előzményeinek a megjelölését? Valóban lehet részletesen vizsgálni ezen csoportok integrációjának kérdését? A kötet a kérdésekre választ adott.

Önmagában az a tény, hogy a Magyar Királyság területén a 11–13. században éltek zsidók, muszlimok és „pogányok”, automatikusan nem jelenti azt, hogy ezen csoportoknak a korabeli megítélését (integrációját, mindennapi életét stb.) érdemben lehetne vizsgálni. Ehhez ugyanis jelentős mennyiségű és az élet különböző területeire vonatkozó elbeszélő források szükségesek. Ezen csoportokról (vagy legalábbis a zsidóságról

idegenellenesség az Árpád-kori Magyarországon. Irodalomtörténeti Közlemények, 94. évf. (1990) 425–443. stb.

¹ Deér József: *A magyar nemzeti öntudat kialakulása. A Magyarságtudomány Tanulmányai* 3. Budapest, 1936.; Deér József: *Pogány magyarság, keresztény magyarság*. Budapest, 1938.; Mályusz Elemér: *A középkori magyar nemzetiségi politika. Századok*, 78. évf. (1939) 257–294., 385–448.; Mályusz Elemér: *Az egynyelvű ország. Századok*, 75. évf. (1941) 113–139.; Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem*. Budapest, 1984.²; Szűcs Jenő: *A magyar nemzeti tudat kialakulása*. Budapest, 1997.; Kristó Gyula: *Magyar öntudat és*

és a muszlimokról) – az adott korszakon belül – részletes makrovizsgálatot (esettanulmány) egyszerűen nem lehet elvégezni a források rendkívül gyér volta miatt („A magyarországi nem-keresztény közösségek mindennapi élete végérvényesen elvesztett...” (10. old.) Magában a recenzált munkában is lépten-nyomon előfordul a források szinte teljes hiányának – már-már zavaróan gyakori – hangsúlyozása,² amely joggal vetheti fel az olvasóban a kérdést: lehet-e a szerző szándékának megfelelően vizsgálni olyan kérdést, amelyhez egyszerű-

en nincs – vagy legalábbis nincs elégséges mértékben – forrás? Ha pedig a források rendkívül gyér volta egy-egy kérdés megválaszolását nem teszi lehetővé, milyen analógiák felhasználásával érhetünk el mégis eredményt? Bár első pillanatra kétségtelenül kecsegtető lehetett az Ibériai-félszigeten tapasztaltaknak a Kárpát-medencei viszonyokkal való összevetése (148., vö. 227., 265. old.), de aligha lehet kételkedni abban, hogy az ottani keresztény–muszlim–zsidó együttélés alapvetően más gazdasági, társadalmi és politikai viszonyok között ment végbe. Így nem csodálkozhat az olvasó, hogy bár a szerző egyik célja éppen a két „határvidék” összehasonlítása, néhány rövid említést leszámítva nem találunk a könyvben olyan adatokat, amelyek alapján az Ibériai-félszigeten és a Kárpát-medencében tapasztalt viszonyokat megkísérelte volna párhuzamba állítani. Ennek az összevetésnek az adott volna alapot, ha a Kárpát-medencében is léteztek volna a gazdasági és a kulturális életre számottevő hatást gyakorló zsidó és muszlim csoportok a vizsgált időszakban. Ilyenek azonban nem voltak.

A rendkívül gyér forrásanyaggal nyilván a szerző is szembesült, így a zsidóság és a muszlimok mellett a „pogányokat” – tulajdonképpen a kunokat – is bevonta vizsgálódásába. Ezek a csoportok azonban nem kezelhetők azonos módon. A 13. századig a zsidóság elenyészően kis részét tette ki a magyar társadalomnak. Ha a zsidóság egy néhány száz (!), legfeljebb ezer fős csoportot alkotott a 13. század végén, ahogy azt a szerző gondolja (66. old.),³ akkor a fő probléma nem a források töredékes volta (bizonyos forráscsoportok teljes hiánya), hanem az, hogy ezek a zsidó személyek a Magyar Királyság életére alig-alig gyakorolhattak olyan hatást, amely a kortárs szerzők „ingerküszöbét” elérte volna. (Vö. 226., 259.

² „jóval kevesebb emlék áll rendelkezésünkre” (9. old.), „Végül még néhány szót az elsődleges források jellegéből adódó korlátokról” (9. old.), „a dokumentumok viszonylag csekély száma [...] a tárgyalt nem-keresztény csoportok többé-kevésbé »néma« volta. A XIII. századi források »bősége« még mindig összehasonlíthatatlan pl. a spanyol levéltárak zsidókról és muszlimokról szóló forrásainak gazdagságával” (9. old.), „a párhuzamos nem-keresztény tapasztalat szinte teljesen hiányzik” (10. old.), „A rendelkezésre álló adatok nem elegendőek ahhoz, hogy a fenti számokat akár megfelelően alátámasszuk, akár megcáfoljuk.” (65. old.), „a muszlimok számára viszont egyetlen kiváltságlevelet sem adtak ki” (94. old.), „Erre vonatkozóan semmilyen konkrét adat sincs” (96. old.), „a dokumentumok hiánya...” (100. old.), „Szinte semmit sem tudunk...” (100. old.), „semmilyen írásos nyoma sincs” (100. old.), „Nem maradt ránk egyetlen magyar rabbi döntése sem...” (101. old.), „Közvetlen forrásunk nincs a muszlim közösségen belüli joggyakorlatról” (102. old.), „az írott forrásoknak az a hiánya” (106. old.) „Lehetetlen megmondani, milyen mértékben ment át ez a törvény a gyakorlatba...” (126. old.), „a források csak villanásnyi bepillantást engednek...” (217. old.), „A források hiánya miatt nem kutatható...” (219. old.), „Semmit sem tudunk arról...” (227. old.), „Nincs adatunk...” (227. old.), „A nem-keresztények keresztényekre gyakorolt hatását szinte lehetetlen kimutatni.” (252. old.), „Nincs elég adatunk...” (256. old.), „Nem maradt fenn sem zsidók ábrázolása, sem öltözetük leírása a Magyar Királyságból ebből az időszakból.” (257. old.), „Semmilyen adatunk sincs arra vonatkozóan...” (259. old.) stb.

³ Vö. Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon*. I. Pozsony, 2012. 26., 73.

old.)⁴ Ha elfogadjuk a szerző feltevését, miszerint a Magyar Királyság lakosságának kevesebb mint 0,05% volt zsidó, meg is érthetjük a helyzetet (66., vö. 251. old.).⁵ Alig térhetett el ettől a pár ezres (2–15 000 fő) lélekszámú – eltérő csoportokból összeálló – muszlim lakosság helyzete (68. old.). Ezzel ellentétben a kunok – saját steppei gazdasági és kulturális örökségüknek köszönhetően – egy vertikálisan is tagolt több tízezer fős kun „társadalmat” alkottak a Kárpát-medencén belül (71. old.).

Nagyon zavaró, hogy a recenzált munka meg sem kísérli a zsidóság, a muszlimok és a kunok Kárpát-medencei létét kelet-európai összefüggéseiben vizsgálni. A Kárpát-medencei viszonyok megértéséhez pedig a kelet-európai országok (Kijevi Rusz, Bolgár Cárság, Volgai Bulgár Fejedelemség, Bizánci Birodalom stb.) viszonyait érdemi vizsgálat nélkül elmellőzni nem lehet. A Kazár Kaganátus (65., 67–68., 143. old.), a Kijevi Rusz (125., 144., 145. old.), Lengyelország (127., 134. old.), a Bolgár Cárság (229. old.) vagy a Bizánci Birodalom (143., 144. old.) esetében aligha intézhető el néhány bekezdésben a területükön élő zsidó, muszlim vagy „pogány” (besenyő, úz, kun) csoportok. A távoli, nem egy esetben teljesen más gazdasági, társadalmi és politikai viszonyok között létező ’együttélések’ helyett nem lett volna célravezetőbb a régió országainak sajátosságait vizsgálat alá venni? E nélkül ugyanis aligha lehet válaszolni arra a kérdésre, hogy „a keveredés a feltételezett határ két oldalán élő népeiségek között vajon eljutott-e arra a pontra, ahol már jobban hasonlítottak egymásra, mint saját társadalmaikra”. (18. old.) Természetesen így például – hogy

mást ne mondjak – a kötetből szinte teljesen hiányzó orosz, bolgár vagy román nyelvű szakirodalmat is fel kellett volna használni.⁶ A zsidóságnak a rabszolga-⁷ és luxuscikk-kereskedelemben játszott szerepe kapcsán pedig megkerülhetetlen a kelet-európai (távolsági) kereskedelemre vonatkozó irodalom.⁸

A másik fő probléma a recenzált kötettel kapcsolatban éppen a feldolgozott szakirodalom terén jelentkezik. Be kell látnunk, hogy a csak magyar nyelven megjelenő tanulmányoknak – és nem egy esetben monográfiáknak – a tudomány nemzetközi véráramába való bekerülése bizony-bizony hosszú időt vesz igénybe. Ezt felismerve a szerző a témáját érintő magyar nyelvű szakirodalom szinte összes eredményét igyekezett a recenzált kötet 2001-ben megjelent angol nyelvű előzményébe beépíteni.⁹ Ezen angol nyelvű kötet magyar nyelven megjelent fordításában azonban már csak minimális mértékben egészítette ki a jegyzetap-

⁶ Vö. Spinei, Victor: *The Romanians and the Turkic Nomads North of the Danube Delta from the Tenth to the Mid-Thirteenth Century*. Leiden–Boston, 2009. 361–433.

⁷ Vö. Kumorovitz L. Bernát: *Szent László vásár-törvénye és Kálmán király pecsétetes cartulája*. In: *Athleta Patriae. Tanulmányok Szent László történetéhez*. Szerk. Mezey László. Budapest, 1980. 85–89.; Kubinyi András: *A magyarországi zsidóság története a középkorban*. Soproni Szemle, 49. évf. (1995) 2–3.; Kubinyi András: *A zsidóság története a középkori Magyarországon*. In: *Magyarországi zsinagógák*. Főszerk. Gerő László. Budapest, 1989. 19.; Komoróczy: *A zsidók története Magyarországon*, 64., 67–68.

⁸ Nazmi, Ahmad: *Commercial relations between Arabs and Slavs. 9th-11th centuries*. Warszawa, 1998; Polgár Szabolcs: *Kelet-Európa és a nemzetközi kereskedelem a 8–10. században*. Szeged, 2006. (PhD, MS).

⁹ Berend, Nora: *At the Gate of Christendom: Jews, Muslims and 'Pagans' in Medieval Hungary c. 1000 – c. 1300*. Cambridge, 2001. Cambridge studies in medieval life and thought 50.

⁴ „nem voltak a zsidók és a muszlimok számára szervezett szentbeszédok a XIII. században, és nem voltak zsidó–keresztény viták sem.” (226. old.); „az egyetlen ismert kísérlet, amikor egy zsidó férfit áttérésre akartak kényszeríteni, kudarcba fulladt” (259. old.)

⁵ Komoróczy: *A zsidók története Magyarországon*, 127., 133.

parátust és a bibliográfiát. (6. old.) Így azonban a recenzált munkából hiányzik az elmúlt egy évtizedben megjelent szinte valamennyi publikáció. Ez akkor, amikor a magyarországi etnikai csoportok történelmére vonatkozólag ez idő alatt nemcsak monografikus feldolgozások,¹⁰ de a zsidók,¹¹ a muszlimok¹² és a kunok¹³ esetében jelen-

¹⁰ Kristó Gyula: *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*. Budapest, 2003.; Horváth Ferenc: *A csengelei kunok ura és népe*. Budapest, 2001.; Zsoldos Attila: *Az Árpádok és alattvalóik. Magyarország története 1301-ig*. Debrecen, 1997. 164–179.

¹¹ *The World of the Khazars*. Ed. Peter B. Golden – Haggai Ben-Shammai – András Róna-Tas. Handbook of Oriental Studies 17. Leiden–Boston, 2007. Vö. Weisz Boglárka: *Zsidó kamaraispánok az Árpád-korban*. In: Tanulmányok a középkori magyar történelemről. Szerk. Homonnai Sarolta – Piti Ferenc – Tóth Ildikó. Szeged, 1999. 151–161.; Weisz Boglárka: *Zsidók a budai jogkönyvben*. In: „Magyaroknak eleiről”. Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. Piti Ferenc. Szeged, 2000. 681–694.; *1100 éves együttélés. A magyar és magyarországi zsidóság a haza és a fejlődés szolgálatában*. Sajtó alá rend., szerk. Püspöki Nagy Péter. Budapest, 2001.; Shlomo J. Spitzer – Komoróczy Géza: *Héber kútforrások Magyarország és magyarországi zsidóság történetéhez a kezdetektől 1686-ig*. Hungaria Judaica, 16. Budapest, 2003.; Noonan, Thomas S.: *Nomads and Sedentarists in a Multi-Ethnic Empire: The Role of the Khazars in the Khazar Khaganate*. Archivum Eurasiae Medii Aevi, 15. évf. (2006/2007) 107–124.; Shapira, Dan D. Y.: *Notes on Early Jewish history in Eastern and Central Europe*. Archivum Eurasiae Medii Aevi, 15. évf. (2006/2007) 125–157.; Weisz Boglárka: *Kamaraispánok az Árpád-korban*. Turul, 83. évf. (2010) 79–87.

¹² DeWeese, Devin: *Islamization and Native Religion in the Golden Horde. Baba Tükles and Conversation to Islam in Historical and Epic Tradition*. University Park, 1994. 72–81.; Zimonyi István: *Volga Bulghars and Islam*. In: Bamberger Zentralasienstudien. Konferenzakten ESCAS IV Bamberg 8. – 12. Oktober 1991. Hrsg. Baldauf, I. – Friederich,

M. Berlin, 1994. 235–240. Megjelent még Zimonyi István: *Volga Bulghars and Islam*. In: Zimonyi István: *Medieval Nomads in Eastern Europe*. Florilegium magistrorum historiae archaeologiaeque Antiquitatis et Medii Aevi 16. București–Brăila, 2014. 35–40.; Zimonyi István: *Az iszlám és a középkori Kelet-Európa*. In: Térítés–megtérés. A világvallások terjedése Kelet-Európa népei között. Szerk. Balogh László – Kovács Szilvia. Magyar Őstörténeti Könyvtár 25. Budapest, 2009. 11–28.

¹³ Polgár Szabolcs: *Kötöny, kun fejedelem*. In: Tanulmányok a középkori magyar történelemről. Az I. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 1999. július 2.) előadásai. Szerk. Homonnai Sarolta – Piti Ferenc – Tóth Ildikó. Szeged, 1999. 91–102.; Galamb György: *Megjegyzések Querfurti Brúnó besenyők közötti térítési kísérletéhez*. In: A Kárpát-medence és a steppe. Szerk. Márton Alfréd. Magyar Őstörténeti Könyvtár 14. Budapest, 2001. 181–185.; Horváth Ferenc: *A csengelei kunok ura és népe; The Turks*. I. Ed. Hasan Celâl Güzel – C. Cem Oğuz – Osman Karatay. Ankara, 2002.; Horváth Ferenc: *A kunok továbbra sem tángitanak. Csengel után újabb vezéri sírlelet Kiskunmajsáról*. Szeged, 15. évf. (2003) 87–91.; Horváth Ferenc: *Újabb kun vezéri sír leletei a Kiskunságból: Kiskunmajsza-Kuklis tanya*. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 9. évf. (2003) 369–386.; Spinei, Victor: *The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century*. Cluj Napoca, 2003.; Kovács Szilvia: *A Német Lovagrend és a kunok közötti fegyveres hódítás és térítés*. In: Fegyveres nomádok, nomád fegyverek. Szerk. Balogh László – Keller László. Magyar Őstörténeti Könyvtár 21. Budapest, 2004. 139–150.; Kovács, Szilvia: *Bortz, a Cuman chief in the 13th century*. Acta Orientalia Scientiarum Hungaricae, 58. évf. (2005) 255–266.; Vásáry, István: *Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185–1365*. Cambridge, 2005.; Korobeinikov, Dimitri: *A broken mirror: the Kipçak world in the thirteenth century*. In: The other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans. I. Ed. Curta, Florin with the assistance of Kovalev, Roman. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450 2. Lei-

tős mennyiségű részletkutatás is publikálásra került, nehezen indokolható. Tudományos szempontból aligha védhető, hogy a szerző egy a magyar olvasóközönségnek szánt monográfia esetében az 'idő hiányával' (6. old.) magyarázza a feldolgozott szakirodalom több mint egy évtizednyi termésének – köztük a magyar nyelvű publikációknak – a figyelmen kívül hagyását.

den–Boston, 2008. 379–412.; Spinei, Victor: *Te Cuman bishopric – genesis and evolution*. In: *The other Europe in the Middle Ages*. Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans. I. Ed. Curta, Florin with the assistance of Kovalev, Roman. Leiden–Boston, 2008. 413–456.; Dall'aglio, Francesco: *The Military Alliance between the Cumans and Bulgaria from the Establishment of the Second Bulgarian Kingdom to the Mongol Invasion*. Archivum Eurasiae Medii Aevi, 16. évf. (2008/2009) 29–54.; Kovács Szilvia: *A kunok és a kereszténység*. In: *Térítés–megtérés. A világvallások terjedése Kelet-Európa népei között*. Szerk. Balogh László – Kovács Szilvia. Magyar Őstörténeti Könyvtár 25. Budapest, 2009. 109–128.; „Kun-kép”. *A magyarországi kunok hagyatéka. Tanulmányok Horváth Ferenc 60. születésnapja tiszteletére*. Szerk. Rosta Szabolcs. Kiskunfélegyháza, 2009.; Spinei, Victor: *Romanians and the Turkic Nomads North of the Danube Delta from the Tenth to the Mid-Thirteenth Century*. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages 450–1450. 6. Leiden–Boston, 2009.; Kovács Szilvia: *A kunok házassági kapcsolatai a szomszédos uralkodóházakkal*. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica, 128. évf. (2011) 84–100.; *Kunok és jászok 770 éve a Kárpát-medencében. A Jászkunság kutatása 2009*. Szerk. Bartha Júlia. Szolnok, 2011. stb. Vagy a recenzált munka megjelenése óta kiadott munkák: Mándoky Kongur István: *Kunok és magyarok*. Közzéteszi Molnár Ádám. Budapest, 2012.; Selmeczi László: *Kötöny népe Magyarországon*. Karcag, 2011.; Pálóczi Horváth András: *Keleti népek a középkori Magyarországon. Besenyők, úzok, kunok és jászok művelődéstörténeti emlékei*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensiae 2. Budapest–Piliscsaba, 2014.

Az általános problémák mellett néhány megjegyzést tennénk a kötetben szereplő állításokkal kapcsolatban is.

A szerző (Kun) Erzsébet magyar királynéval (†1290–95 k.) kapcsolatban megjegyezi, hogy annak egy pecsétjén felbukkanó – „a kunok császáranak leánya” – kitétel¹⁴ nem valós helyzetet örökölt meg: „A »császári« leszármazás ötlete nem a kun büszkeségből eredt, a kunoknak nem is volt soha császáruk.” (278. old.) Ilyen sommásan azonban aligha lehet elintézni az egyébiránt nagyon érdekes kérdést. A kun törzsszövetség belső hatalmi viszonyaival kapcsolatban valóban kevés információval rendelkezünk. Azt azonban tudjuk, hogy a 13. században élt Bastij a *великий князь Половецкий* volt.¹⁵ Albericus pedig megemlíti, hogy Jonas kun fejedelem *qui videbatur esse maior in regibus Comanorum* 1241-ben halt meg Konstantinápoly közelében.¹⁶ Az 1223-ban meghalt Köncsek fia Jurij pedig *бе большие всех Половцы*.¹⁷ Joinville pedig megemlíti a kunok főkirályát.¹⁸ Ha ehhez

¹⁴ Szabó Károly: *Kun László 1272–1290*. Budapest, 1886. a 132. oldalt követő tábla; Szűcs Jenő: *Az utolsó Árpádok*. Budapest, 1993. 18., 79–80., 282. Vö. Karácsonyi János: *Magyar Sibilla*. Turul, 37. évf. (1922–23) 10–13.; Jakubovich Emil: *Kun Erzsébet nőtstvére*. Turul, 37. évf. (1922–23) 25–27.

¹⁵ *Полное собрание русских летописей*. II. Санктпетербургъ 1908. 741. Vö. Kovács: *Bortz, a Cuman chief in the 13th century*, 59.; Kovács Szilvia: *A kunok története a mongol hódításig*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 29. Budapest, 2014. 120. 301 jz., 141.

¹⁶ *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum XXIII*. Edidit Georgius Heinrichus Pertz. Hannoverae, 1874. 950. Vásáry, István: *Cumans and Tatars*; Györffy György: *A magyarok keleti elemei*. Budapest, 1990. 266.

¹⁷ *Полное собрание русских летописей*. II. 740.; Kovács: *A kunok története a mongol hódításig*, 120.

¹⁸ *Histoire de Saint Louis* par Jean Sire de Joinville. Pudlié par M. Natalis de Wailly. Paris, 1868. 178.; Sinor, Denis: *Quelques*

hozzátesszük, hogy a kun fejedelmek közötti hierarchiáról több forrás is beszámol,¹⁹ megállapíthatjuk, hogy Erzsébet minden bizonnyal joggal tekinthette apját („*baptizatus est cum uxore et exercitu suo maximus dux Cumanorum*”²⁰; „*filie regis Cumanorum*”²¹) a kunok *imperatorának*, még ha nem is tudjuk megmondani, hogy milyen török címet takarhat a latin kifejezés.²² Sajnos úgy tűnik, hogy Erzsébet származásának kérdését újabb forrás(ok) előkerülése nélkül megoldani bajosan lehet.²³

A szerző az 1241–1242. évi tatárjárással hozza kapcsolatba a „nem hajt a tatár” mondást (32. old.), illetve a tatárjárás kifejezéssel kapcsolatban megjegyzi, hogy „Ezt a szót egyetlen más nomád támadásra sem használták...” (30. old.). Ez azonban félreértés. Az említett kifejezések az Oszmán Birodalom szövetségeseiként a 16–17. században a Kárpát-medencében számos alkalommal megforduló krími tatárookra értendők.²⁴

passages relatifs aux Comans, tirés des chroniques françaises de l'époque des croisades. In: Silver Jubilee Volume of the Zinbun-Kagaku-Kenyusyo. Kyoto, 1954. 371.; Györffy: *A magyarság keleti elemei*, 266–267.

¹⁹ Kovács: *Bortz, a Cuman chief in the 13th century*, 258–259.

²⁰ Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarországnak történeti földrajza*. IV. Budapest, 1998. 596.

²¹ Istváni Géza: *XIII. századi följegyzés IV. Bélának 1246-ban a tatárokhöz küldött követtségéről*. Századok, 72. évf. (1938) 271.

²² Zsoldos Attila: *Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában*. Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 36. Budapest, 2005. 191.

²³ Vö. „Zeyhanus karissimus cognatus noster dux Cumanorum” (HO VIII 62); Györffy: *A magyarság keleti elemei*, 259.; Botka János: *A jogállás és a katonai szolgálat kapcsolata a kunok és jászok török hódítás előtti történetében*. Zounuk. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve, 11. köt. (1996) 69.

²⁴ *Erdélyi magyar szótörténeti tár*. XII. Anyagát gyűjtötte: Szabó T. Attila, Főszerk. Kósa Ferenc. Budapest–Kolozsvár, 2005. 990.;

A szerző kétségbe vonta, hogy az István ifjabb királynak az 1264. évben Syr Wullamnak való tartozásait felsoroló lista voltaképpen egy zsidó pénzemberre, Henel fia Wlurenre (Wyluinus, Wluelinus) vonatkozna (127–128. old.).²⁵ Zolnay kiváló tanulmányában azonban felhívta a figyelmet arra, hogy 1264-ben IV. Béla visszavette Henel fia Wluentől Komárom várát egy 800 márka értékű tartozás fejében akkor, amikor Syr Wullam szinte ezzel teljesen azonos összegű (749,5 marka) hitelt nyújtott (a királynak ki nem fizetett összegből?) a király fiának, aki ebből a pénzből igyekezett híveket gyűjteni maga köré az apjával vívott – a fegyveres konfliktust is magában foglaló – küzdelemben.²⁶ Így a szerzőnek az az érve, hogy a Syr Wullam alak a Wluren (Welven, Velvin, Woluelin, Wölflin, Wölfel, Wluelinus, Wyluinus, Wluelinus)²⁷ név lejegyzéseként nem fogadható el, a számos hibás névalakot felvonultató forrás esetében²⁸ nem tekinthető perdöntőnek.

Az ún. I. és II. kun törvényt a kutatók elsöprő többsége eddig a 13. századra datálta.²⁹ A szerző azonban úgy vélte, hogy azon

Melegdi János: *Nem hajt a tatár!* Magyar Nyelv, 12. évf. (1916) 10–11.

²⁵ Vö. Weisz: *Zsidó kamaraispánok az Árpád-korban*, 157.

²⁶ Zolnay László: *István ifjabb király számadása 1264-ből*. Budapest Régiségei, 21. évf. (1964) 108–111. Vö. Komoróczy: *A zsidók története Magyarországon*, 164.; Szűcs: *A magyar nemzeti tudat kialakulása*, 117–118.; Scheiber Sándor: *Héber kódexmaradványok magyarországi kötetátláklban. A középkori magyar zsidóság könyvkultúrája*. Budapest 1969, 112.; Zsoldos Attila: *Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években*. História Könyvtár Monográfiák 24. Budapest, 2007. 40.

²⁷ Komoróczy: *A zsidók története Magyarországon*, 164.

²⁸ Zolnay: *István ifjabb király számadása 1264-ből*, 80.

²⁹ S. Kiss Erzsébet: *A királyi generális kongregáció kialakulásának történetéhez*. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József

kutatóknak van igazuk,³⁰ akik a II. kun törvényt 18. századi hamisítványnak tartották (97–98., 140. old.). A szerzőnek két érve van: Johannaes de Amelio a 14. században csak az I. kun törvényt tartalmazó oklevelet találta meg az Assisiben őrzött pápai levéltárban, a II. kun törvényt tartalmazó oklevelet nem. A II. kun törvényt tartalmazó oklevélnek Bécsben jelenleg nem található meg az eredeti példánya, ami szintén azt bizonyítja, hogy ilyen példány nem is létezett, a róla készült 18. századi „másolat” volta képpen hamisítvány (99–100. old.). Ez a nézet szöges ellentétben áll a kun törvényekkel kapcsolatos jelenleg elfogadott véleménynel, miszerint az ún. I. kun törvény a pápai legátus által a királyra kényszerített kötelezvény volt (1279. június 23.), amelyet a kancellária oklevél formájában adott ki azért, hogy az országos gyűlésen való megerősítéskor hivatkozási alapot teremtsen a (II.) kun törvény elfogadtatásához (1279. augusztus 10.).³¹ A szerzőnek az az érve, hogy mivel a II. kun törvénynek csak újkori másolata maradt fenn, ezért hamisítvány, aligha fogadható el. Ezen az alapon ugyanis – hogy csak egy példát említsek – Kézai Simon krónikáját – amelynek egyetlen ismert kézirata a 18. században elveszett, és a szö-

vege csak 18. századi másolatokban maradt fenn – szintén hamisnak kellene tekintelnünk, ami abszurd.³²

A szerző műve angol változatának legfőbb erénye az volt, hogy a magyar nyelvű szakirodalomban nyelvtudás hiányában eligazodni nem tudók számára angol nyelven összefoglalta annak eredményeit. Így a témában kevésbé járatosak számára hasznos kézikönyv lehet. A munka magyar változatának azonban már számos kiváló, a zsidók, a muszlimok és a kunok magyarországi történetét feldolgozó publikációval kell felvennie a versenyt. Ez pedig kétség kívül nehéz lesz.

BALOGH LÁSZLÓ

nominatae. Acta Historica, 39. évf. (1971) 35–36.; *Kun László emlékezete*. A bevezetőt írta, a forrásszövegeket válogatta és a jegyzeteket összeállította Kristó Gyula. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 5. Szeged, 1994. 28–29.; Almási Tibor: *A tizenharmadik század története*. Budapest, 2000. 165–166.

³⁰ Kring Miklós: *Kun és jász társadalmalelemek a középkorban*. Századok, 66. évf. (1932).

³¹ Szűcs: *A magyar nemzeti tudat kialakulása*, 303–305.; Pauler Gyula: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*. II. Budapest, 1899. 2. javított kiadás 353–357.; vö. *Kun László emlékezete*, 28–29.; Kristó Gyula: *A magyar nemzet megszületése*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 12. Szeged, 1997. 237.; Botka János: *A jogállás és a katonai szolgálat kapcsolata*; Pálóczi Horváth: *Keleti népek a középkori Magyarországon*, 111–112.

³² Almási Tibor: *Kézai Simon*. In: *Korai magyar történeti lexikon* (9–14. század). Főszerk. Kristó Gyula, szerk. Engel Pál – Makk Ferenc. Budapest, 1994. 348.; Domanovszky Sándor: *Kézai Simon mester krónikája*. Budapest, 1906. 8–18.; Anonymus: *A magyarok cselekedetei*. Ford. Veszprémy László. Kézai Simon: *A magyarok cselekedetei*. Ford. Bollók János. Budapest. 1999. 155–157.

A Rusz történelme a középkori kutatások tükrében

Beszámoló a Colloquia Russica
konferenciáról
(Szepesváralja, 2014. október 16–18.)

A *Colloquia Russica* konferenciasorozat 2014 októberében immár ötödik alkalommal biztosított találkozási lehetőséget és szellemi műhelyt a Kijevi Russzal és térségével foglalkozó kelet-közép- és kelet-európai kutatók és hallgatók számára. E vándorkonferencia legfőbb motorja a krakkói Jagelló Egyetem Történettudományi Intézete, így nem véletlen, hogy első alkalommal, 2010-ben a kis lengyelországi város adott helyet az akkor *Medieval Rus' and its neighbours (11th – the middle of the 13th century)* című rendezvénynek. A krakkói műhely azonban korán társakra lelt, 2011 októberében az ukrain Ivano-Frankivszkban, a történelmi Halicstól nem messze, a helyi Vaszil Sztefanik Kárpátmelléki Nemzeti Egyetem adott otthont a második „felvonásnak”, mely a *Principalities in lands of Galicia and Volhynia in international relations in 11th–14th c.* nevet kapta. E kitérő után a konferenciasorozat visszatért Lengyelországba, a *Rus' during the epoch of Mongol invasions (1223–1480)* című rendezvény 2012-ben Varsóban, a *Rurikids in dynastic relations: politics, customs, culture, religion (10th–16th c.)* pedig 2013-ban a történelmi Kujávia és Nagy-Lengyelország határán fekvő Mogilnóban, az egykori benecés apátság gótikus épületegyüttesében kapott helyet a bydgoszczi Nagy Kázmér Egyetem védnöksége alatt.

Az ötödik *Colloquia Russica* a Nemzetközi Visegrádi Alap támogatásával, a Jagelló Egyetem és a pozsonyi Comenius Egyetem Szlovák Történeti Tanszéke által a Szepesség szívében, a ma Szepesváraljához (Spišské Podhradie) tartozó Szepeshelyen

(Spišská Kapitula) került megrendezésre. A helyszín aktualitását II. András magyar király és I. (Fehér) Leszek lengyel fejedelem közötti szepesi találkozója, és az ott született egyezmény 800. évfordulója adta. Köztudott, hogy sokéves hadakozás és viszály után a két uralkodó 1214-ben itt állapodott meg érdekszféráik felosztásáról Halics-Volhínia területén.

A hagyományoknak megfelelően a témakiírás ismét elég tág volt: *Rus' and Central Europe from the 11th to the 14th century*. Ebben helyet kapott politikatörténet, diplomácia, hadtörténelem, dinasztikus kapcsolatok, népmozgások, művelődés- és vallástörténet, régészet, művészettörténet és historiográfia is. A háromnyelvű, orosz, angol és szlovák nyelven zajló konferenciára Szlovákia és Lengyelország mellett Oroszországból, Ukrajnából, Beloruszból, Litvániából, Csehországból, Szerbiából és Magyarországról érkeztek előadók, de a hallgatóság körében horvátok is ültek. A szlovák nyelv értelemszerűen a szervező ország tiszteletére került az előadások nyelvei közé, ezt azonban mégsem éreztem szerencsés választásnak, hiszen a helyi előadók így némi előnyt élveztek a többséggel szemben. 2014. október 16-án délelőtt 9 órakor megkezdődött a két és fél napos konferencia és a tudományos műhely. A megjelenteket köszöntötte a Comenius Egyetem képviselője, a krakkói Jagelló Egyetem Történettudományi Karának dékánhelyettese, Stanisław A. Sroka és a két főszervező, Adam Mesiarkin (Pozsony) és Vitaliy Nagirnyy (Krakkó).

A műhelymunka Martin Homza (Pozsony) plenáris előadásával kezdődött. A szlovák professzor a 12. század végén és a 13. század első felében zajló, a Rusz felé irányuló magyar expanzió okairól érkezett, amihez elsősorban Font Márta (Pécs) fűzött kritikai észrevételeket. Dana Pickovától

(Prága) szlovák nyelven hallhattunk az orosz fejedelemségek és a pápai kúria kapcsolatáról a mongol hódítás időszakában, Hieronim Grala (Varsó) nagyelőadása pedig az orosz–bizánci kapcsolatok későközépkori időszakára koncentrált. A varsói professzor kiemelte e kapcsolatok szinte kizárólagosan egyházi jellegét, jelezve a gyengülő Bizánc megváltozott szerepét a 12–15. századi ortodox világban.

A középkori Rusz történetének nagynevű kutatói a plenáris előadások mellett kerekasztal-beszélgetéseken is megosztották ismereteiket, eredményeiket egy-egy kérdés kapcsán. Az első kerekasztal-beszélgetés témája az „(ó)oroszok a 11–14. századi Magyar Királyságban és Délkelet-Európában” volt, a beszélgetésben pedig a pécsi Font Márta mellett Đura Hardi Újvidékről és Miroszlav Voloscsuk Ivano-Frankivszkából vett részt, érdekes szempontokat vetve fel a keleti szlávok középkori népmozgásai kapcsán, említve például az Árpád-kori Magyar Királyság „orosz” településeit vagy épp a tatárjárás szerepét. Ezt követően a krónikakutatásra terelődött a figyelem, Jitka Komentová (Olomouc) és Vitaliy Nagirnyy (Krakó) az óorosz krónikák közép-európai értesüléseinek és híradásainak forrásértékéhez, felhasználhatóságukhoz kapcsolódó gondolataikat osztották meg egymással és a hallgatósággal.

A konferencia nagyobb részét azonban természetesen a szekciók tették ki, melyeket érdekes módon sem tematikusan, sem kronologikusan nem csoportosítottak. Az első ülészak főként régészeti jellegű témákkal szolgált, így a jičini múzeum lengyel munkatársa a magyarok és a Kijevi Rusz kapcsolatáról értekezett a Rurikida állam délnyugati határainak formálódása idején, a krakói egyetem orosz kutatója pedig a korai ruszbeli női viseletek bizánci elemeit vizsgálta. Egyetlen egyetemi hallgatóként itt adott elő a jelen sorok írója is a novgorodi hadviselésre gyakorolt nyugat-európai hatásokról. A második ülészakon két Csernyivciből érkezett ukrán hallgató ismertette

kutatásait a bizánci–orosz politikai-diplomáciai kapcsolatok egy-egy szegmenséről: a II. Baszileiosz császár szolgálatában álló rusz zsoldosok kilétét és halicsi Vlagyimirko fejedelem bizánci „vazallusságát” vizsgálták. A szekció harmadik, moszkvai előadója irodalom-, illetve nyelvtörténeti vizsgálatairól számolt be. A harmadik szekció szintén teljesen a fiatal kutatókról szólt. Egy újvidéki hallgató Beloš bán szerepéről tartott előadást a 12. század közepi magyar–orosz kapcsolatokat középpontba helyezve, egy ukrán doktorandusz a kunok középkori orosz krónikákban való ábrázolását, míg a záró orosz előadó Vjacseszlav Vlagyimirovics előzőtt kijevi nagyfejedelem családi kapcsolatainak vitatott kérdéseit mutatta be.

A negyedik szekció első, szlovák előadója Benedek magyar nádor szerepét vizsgálta a Halics-Volhíniai Krónika alapján, alaposan körüljárva a személyazonosítás problematikáját is. A diplomáciatörténetet Vytas Jankauskas, a Kaunasi Egyetem professzora képviselte a 13. század eleji orosz–lengyel kapcsolatokban játszott litván befolyási tényezőről szóló előadásával, az utolsó referátum pedig a kun csapatok szerepéről szólt Msztjiszlav Msztjiszlavics fejedelem lengyelek és magyarok elleni hadjáratai kapcsán. A következő ülészakon a rjazanyi száműzött fejedelmek szerepéről hallhattunk az 1240–1260-as évek orosz–magyar–lengyel kapcsolataiban, illetve a minszki Alekszej Martinjuk professzor Danyiil Romanovics pozsonyi találkozójának résztvevőiről és a részvétel kérdéseiről, az erre vonatkozó forrás hitelességéről értekezett. A hatodik szekcióban a hadtörténet került túlsúlyba. Egy lengyel régészhallgatótól a Lengyelország területén fellelt mongol típusú fegyverleletekről hallhattunk rövid összefoglalót, egy ungvári hallgató pedig a lovagi hadviselés ruszbeli jelenlétének kérdéskörét igyekezett analógiák segítségével körüljárni. Az ülészak és valójában a teljes konferencia kakukktójásaként az utolsó előadás a modern korba repített minket, egy pozsonyi

kutatótól arról hallhattunk, hogy miként, illetve miként nem viszonyult a 19. század első felének szlovák történetírása a keleti szlávokhoz és Oroszországhoz.

A hetedik ülészak a 14. század eleji Kelet-Közép-Európára koncentrált. A történeti földrajz tárgyköréhez kapcsolódva a Kárpátok településeinek *Descriptio Europae Orientalis*-beli első említéséről, politikatörténeti vizekre evezve Jurij halicsi fejedelem és a ferences misszió kapcsolatáról és a tatárok elleni közös lengyel–magyar beavatkozásáról Halics-Volhíniában 1324–1325-ben, végül pedig a historiográfia témájában a korai Luxemburg-kor cseh krónikáinak Ruszértelmezéséről hallhattunk. Az utolsó szekció teljes egészében későközépkori és főként egyháztörténeti témára fókuszált. Az előadók Kiprián moszkvai metropolita Ruszba érkezéséről és kinevezéséről, II. Manuél Palaiologosz császár orosz missziójáról és a 14. század végi Litván Nagyfejedelemség orosz területeinek bulgáriai kapcsolatairól szóló kutatásaik eredményeit osztották meg. A rendezvényt egy hosszabb könyvbemutató zárta, ahol a főszervezők bemutatták a *Colloquia Russica* előző évi konferenciaanyagából összeállított, immár negyedik konferenciakötetet, majd a konferencián részt vevő egyetemek professzorai legfrissebb kutatásaikat és az ezekhez kötődő kiadványokat ismertették.

A tudományos munka mellett kulturális rendezvények kísérték a konferenciát. A résztvevők helyi idegenvezetéssel megtekintették a fallal övezett káptalani negyedet és a 13. század második felében épült, később barokk stílusban átépített Szent Márton bazilikát, mely többek között 14. századi, Károly Róbert megkoronázását ábrázoló freskójáról híres. A második napon meglátogat-

tuk a szomszédos hegymoron álló szepesi várat, Közép-Európa egyik legnagyobb romvárát és annak múzeumát, végül pedig a vár alatt húzódó Zsigra (Žehra) falu késő Árpád-kori templomának restaurálás alatt álló középkori freskóit tekintettük meg. A szepesi püspök úr is megtisztelte az eseményt audienciájával.

E vándorkonferencia kitűnő kezdeményezés, nagyszerű találkozási pont és tudományos műhely a középkori orosz és keleti szláv történelem kutatói számára. Lehetőséget nyújt egymás és az aktuális kutatások megismerésére, a felvetések, gondolatok, meglátások kicserélésére, megvitatására és természetesen a nemzetközi kapcsolatépítésre. A szigorúan vett tudományos munka mellett a kulturális programok kötetlenebb légköre pedig még inkább hozzájárul ezekhez. A projekt kiemelten fontos célja a témával foglalkozó hallgatók nagyarányú bevonása a részvételbe és a szervezésbe is, amit szintén nagyon pozitívnak találok. A *Colloquia Russica* műhelye, mint arra már utaltam, évente publikál is, a konferencián elhangzott anyagokból többnyelvű kötetek készülnek, így a 2015 őszére, az ismét Krakkóba tervezett következő eseményre e sorozat immár öt kötetet fog büszkélkedni. Az újabb lengyel állomás után pedig a tervek szerint 2016-ban a litvániai Kaunasban kerül sor a folytatásra. Bízom benne, hogy ezekre a Pécsi Tudományegyetem mellett más magyarországi intézményből is ellátogatnak a téma kutatói, én rendkívül pozitív élménnyel és sok hasznos új tudással, tapasztalattal tértem haza Szepesváraljáról.

PÉDERI TAMÁS

Számunk szerzői

BAGI ZOLTÁN	történész, Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára, Szeged
BAJÁNHÁZY ISTVÁN	római jogász, Miskolci Egyetem Állam és Jogtudományi Kar, Miskolc
BALOGH LÁSZLÓ	történész, Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára, Szeged
BRANDL GERGELY	PhD hallgató, Szegedi Tudományegyetem, Történelemtudományi Doktori Iskola, Modernkori Program, Szeged
GALAMB GYÖRGY	történész, Szegedi Tudományegyetem, Szeged
GAUSZ ILDIKÓ	PhD hallgató, Szegedi Tudományegyetem, Történelemtudományi Doktori Iskola, Modernkori Program, Szeged
HOFFMANN ZSUZSANNA	történész, Szegedi Tudományegyetem, Szeged
KÁRMÁN GÁBOR	történész, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest
KELEMEN ZOLTÁN	PhD jelölt, Budapesti Corvinus Egyetem, Nemzetközi Kapcsolatok Doktori Iskola, Budapest
PAPP SÁNDOR	történész, Szegedi Tudományegyetem, Szeged
PÉDERI TAMÁS	PhD hallgató, Pécsi Tudományegyetem, Középkori és Koraújkori Doktori Program, Pécs
SIPOS GÁBOR	történész-levéltáros, Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár
SZABADOS JÁNOS	PhD hallgató, Szegedi Tudományegyetem, Történelemtudományi Doktori Iskola, Modernkori Program, Szeged
SZÉKELY MELINDA	történész, Szegedi Tudományegyetem, Szeged
SZILÁGYI ADRIENN	történész, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest
VARGA BEÁTA	történész, Szegedi Tudományegyetem, Szeged
WOJTILLA GYULA	történész, Szegedi Tudományegyetem, Szeged

A fordításokat GAUSZ ILDIKÓ és BARNA JÓZSEF készítette.

Contents

GYÖRGY GALAMB	
Gentleness, moderation, passion. In memory of our co-editor, Laci Koszta	5
<i>Essays</i>	
GÁBOR KÁRMÁN	
A diplomatic dead-end: Gábor Bethlen's marriage with Catherine of Brandenburg	9
ZOLTÁN BAGI	
Alfonso Montecuccoli in the service of the Habsburg dynasty	37
BEÁTA VARGA	
Hajduk against Cossacks during Gábor Bethlen's first anti-Habsburg campaign	51
SÁNDOR PAPP	
Gábor Bethlen's rise to power as seen in Ottoman sources and historiography. Tayyib Gökbilgin's research work and results	72
GERGELY BRANDL	
The town, the witch and the chancellery. The case of Mrs. Mátyás Horváth during the great Szeged witch-hunt (1728–1729)	85
<i>Workshop</i>	
GYULA WOJTILLA	
Did India have a history?	110
MELINDA SZÉKELY	
Excerpts from Pacatus' Panegyric to the Emperor Theodosius	121
ZSUZSANNA HOFFMANN	
The political career of Asinius Pollio	127
ZOLTÁN KELEMEN	
Ancient democracy and medieval rule of law. A Christian-humanist critique of Benjamin Constant's 19th-century idea of freedom	140
<i>Beyond our borders</i>	
An interview with Gábor Sipos, a historian from Cluj-Napoca	155
GÁBOR SIPOS	
Péter Bod, the church historian–researcher	173
A bibliography of Gábor Sipos' works	179

Evoking the past

ILDIKÓ GAUSZ

Tokaj and its environs between 1564 and 1565, or the on-the-scene reports of forgotten “war correspondents” 187

Reviews

The first volume of a promising series

(Péter Tusor [ed.]: *„Írom kegyelmednek, mint igaz magyar igaz magyarnak...” Lippay György veszprémi és egri püspök, esztergomi érsek levelei magyar arisztokratákhoz, nemesekhez. Bibliotheca Historiae Ecclesiasticae Universitatis Catholicae de Petro Pázmány Nuncupatae. Collectanea studiorum et textuum. Series II. Classis I. Vol. 1. Budapest, 2015. 541 p.*)

JÁNOS SZABADOS 207

Game of Thrones on the 17th-century movie screen

(Philippe Roy— Ferenc Tóth: *La défaite ottomane: le début de la reconquête hongroise : 1683. Paris, Economica, impr. 2014. 125 p.*)

ILDIKÓ GAUSZ 210

Rediscovering Roman public law in Hungary?!

(Pókecz Kovács Attila: *A királyság és a köztársaság közjogi intézményei Rómában. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 2014. 162 p.*)

ISTVÁN BAJÁNHÁZY 2017

Curiosity, reality, vividness, uniqueness

(István M. Szijártó: *A történész mikroszkópja. A mikrotörténelem elmélete és gyakorlata. L'Harmattan Kiadó, 2014. 273 p.*)

ADRIENN SZILÁGYI 221

Among pagans

(Nóra Berend: *A kereszténység kapujában. Zsidók, muszlimok és „pogányok” a középkori Magyar Királyságban. 100 k.–1300 k. Attraktor, Máriabesnyő, 2012. 372 p.*)

LÁSZLÓ BALOGH 226

The history of the Rus' from the perspective of Central European research

(*An account of the conference Colloquia Russica [Szepesváralja, 16–18 October 2014]*)

TAMÁS PÉDERI 233

Authors 236

Következő számunk tartalmából

TAKÁCS TIBOR

A Weidemann-ügy, 1961. Sport, hatalom és állambiztonság a korai Kádár-korszakban

SIPOS-ONYESTYÁK NIKOLETTA

A pártállam árnyékában. Kapitalista olimpia helyett Barátság Játékok

FODOR PÉTER

Hírnévpolitika és a történelem esetlegességei

KOÓS LEVENTE

„Ha majd az ellenségek kibékülnek, otthon találkozni fogunk.” Czibor Zoltán és a belügy

ZÁVODSZKY GÉZA

Ismert vagy ismeretlen? Kliegl József, a festő-feltaláló

N. PÁL JÓZSEF

Lesz-e örömforrás még valaha? Egy „nagy történet” honi históriájának tanulságai – avagy négy könyv margójára

Bemutatjuk Minamizuka Shingo történészt

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal. Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

*

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé. Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén.

A folyóirat előfizetési díja egy évre 4000 Ft.

A lap ára egy szám megrendelése esetén 1000 Ft + postaköltség,
könyvesboltban 1100 Ft.

*

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest: ELTE BTK könyvtár, VIII. ker., Múzeum krt. 6–8.;

Írók Boltja, Parnasszus Kft., VI. ker., Andrassy út 45.;

Könyvtárellátó Kht., XIII. ker., Váci út 19.

MNM Verano Könyvesbolt, V. ker. Magyar u. 40.;

Párbeszéd Könyvesbolt, VIII. ker. Horánszky u. 20.

Szeged: Egyetemi könyvtár, Petőfi S. sgt.;

Könyv- és Jegyzetbolt, Vitéz u.

Miskolc: Bibliofil Kft., Kazinczy Könyvesbolt, Széchenyi u. 33.;

Fókusz Könyvesbolt, Pátria üzletház.

Pécs: PTE Iskolaszövetkezet Könyvesbolt, Ifjúság út 6.;

PTE Társadalomtudományi Szakkönyvtár, Rókus u. 2.

*

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület

6701 Szeged, Pf. 1179.

e-mail: aetas@mail.u-szeged.hu

<http://www.aetas.hu>

Felelős kiadó: Deák Ágnes

Olvasószerkesztő: Horváthné Szélpál Mária

Szerkesztőségi titkár: Tóth Hajnalka

Telefon: 70/247-0459

A borítót tervezte: Annus Gábor

Nyomdai munkálatok: E-press Kft., Szeged.

ISSN 0237-7934

